Zgodovina slovenskega naroda

Spisal

Dr. Josip Gruden

Izdala in založila

Družba sv. Mohorja

Natisnila Mohorjeva tiskarna v Celju

Drugi del.

Pozni srednji vek.

Benediktinski samostan Št. Pavel na Koroškem.

1. Slovenske dežele. Razni vladarji.

Značilno znamenje slovenske zgodovine v poznem srednjem veku je razcepljenost slovenskega ozemlja. „Velika Karantanija“, ki jo je bil ustvaril cesar Oton kot trden okop proti Madjarom, je razpadla, ko se od njih ni bilo več bati silnih napadov. Počasi so se odcepile od Karantanije njene marke in pričele pod svojimi vladarji živeti samostojno življenje. Ta proces se je pričel že v 12. stoletju in se počasi nadaljeval. Na mesto politične jednote so stopile razne neodvisne dežele, ki so imele sicer še druge meje kakor jih imajo dandanes, pa so vendar zapustile svoja imena kot dediščino avstrijskim kronovinam naše dobe.

Najpreje se je „Vzhodna marka“ dvignila do samostojnosti. Tu je gospodarila izza l. 976. junaška in podjetna plemiška rodbina Babenberžanov. Ni bila lahka naloga poverjena tem mejnim grofom. Treba je bilo mejno deželo ob Donavi ne le braniti proti Madjarom, temveč jo tudi razširiti. In kolikor dežele so si izvojevali z mečem v roki, kolikor je je bilo opustošene ali še neobdelane, to je bilo treba še le naseliti in prebivalstvo počasi dvigniti do višje izobrazbe. Babenberžani so svojo nalogo dobro izpolnjevali. Počasi so razširili meje svojega ozemlja do reke Litve na vzhodu in do Aniže (Erlafa) in Kremse na zapadu. Cele trume nemških kmetov iz Bavarske, Švabske, Saksonske so došle v podonavske pokrajine in kmalu sta sekira in plug divjo pustinjo izpremenila v rodovitno zemljo.

Slovenski naseljenci so se tu najpreje poizgubili med množico nemških kolonov. Jako dolgo so se ohranile slovenske naselbine okoli samostana sv. Florijana, blizu sedanjega mesta Linc v Zgornji Avstriji. O teh nas poučuje samostanska mrtvaška knjiga iz 12. stoletja. Iz nje spoznavamo, da so živeli okoli sv. Florijana svobodni Slovenci (Arnolt, Ljubosta, Lastej), ki so samostan obdarovali. Tudi druge samostanske listine naštevajo do 13. stoletja mnogo slovenskih imen: Nežina, Livca, Svento. Onkraj Donave je imel šentflorijanski samostan l. 1111. posestvo, ki sta mu ga podarila Trebež in Primislav. Od poslednjega je tamošnja vas dobila ime Primislasdorf (Primislavova vas, sedaj Präseldorf blizu Uhrfahra). Samostani in škofije so imeli Slovence zlasti zato radi na svojih posestvih, ker so bili priznani čebelorejci in so jim pridelovali potrebni vosek za cerkveno rabo, poleg tega pa še sladko medico. Od tod mnoga slovenska imena na bavarskih in avstrijskih listinah tje do 14. stoletja. — Slovence srečujemo dalje še do poznega srednjega veka kot solnorudarje po bavarskih solinah. Nahajamo jih še v 12. stoletju kot meščane mesta Halla in posestnike v okolici. Potem pa vedno bolj ginejo te priče naše starodavnosti. Le imena gorâ, holmov in potokov še spominjajo, da je nekdaj Slovenec bival ob Donavi.

„Vzhodna marka“ je za nas pomenljiva, ker je bila zibelj Avstrije. L. 995. se v neki listini dežela prvič imenuje „Ostarrichi“ (Österreich, Avstrija). — Babenberžan Henrik II., imenovan „Jasomirgot“ (imel je navado pritrjevati z besedami: „Ja so mir Gott helfe,“ „Da, ako mi Bog pomaga“), je bil leta 1156. od cesarja Friderika povišan v vojvoda in njegova dežela v neodvisno vojvodino Avstrijo. Henrik II. je tudi pravi ustanovitelj mesta Dunaja. Leta 1144. je vložil temeljni kamen za cerkev sv. Štefana in si kmalu potem „na Dvoru“ (am Hof) sezidal trden grad. Tudi znameniti samostan „pri Škotih“ je njegova ustanova (leta 1158.). Ugodna lega mesta je privabila mnogo tujih trgovcev in obrtnikov, ki so se naselili v okrilju močnega gradu. Dunaj je kmalu prekosil druga podonavska mesta in trge in postal glavno mesto avstrijske vojvodine. — Podjetnost Babenberžanov pa je segala še dalje. Iz Avstrije so prodirali proti jugu, si pridobili Štajersko in del Kranjske. Gotovo bi bila že v 13. stoletju Avstrija postala politično središče obsežne babenberške države, da ni s Friderikom II. leta 1246. izumrla hrabra dinastija.

Poleg Avstrije je tudi Štajerska kmalu nastopila kot samostojna politična celota. Ime je dobila od gradu „Stira“ (Štajer) ob Aniži, kjer je bil rodni grad travenskih ali štajerskih grofov. Bilo je zelo mnogolično, slabo zaokroženo ozemlje, ki so mu gospodarili ti vladarji. Obsegalo je na severu izprva dolino Mure in Murice, pozneje (izza leta 1148.) tudi svet med Muro in Dravo z mesti Mariborom in Radgono, v sedanjem Spodnjem Štajerju pa le nekaj posestev v Savinjski dolini (Žalec, Laško) in ob Sotli.

Stara „Savinjska marka“, to je svet ob Savinji in Savi, je še dolgo pripadala koroški vojvodini, prav tako Slovenji gradec. Uprava tega dela je bila poverjena mejnim grofom Kranjskim, ki so imeli v starem Celjskem gradu svojega sodnika. Ko je cesar Friderik I.

leta 1180. podelil štajerskim grofom vojvodsko čast, je s tem zelo dvignil ugled in veljavo dežele. Razna neodvisna gospodstva in grofije so počasi izginjale in oblast vojvod se je vedno dalje širila proti jugu. Isti nagib, ki je v 10. stoletju ustvaril „Veliko Karantanijo", je tudi sedaj razširil in ojačil vojvodino Štajersko. Bila je najvzhodnejša dežela nemškega cesarstva in branik državne meje proti Ogrom.

V tistih časih ni imel le Spodnji Štajer slovenski značaj kakor dandanes, temveč Slovence nahajamo prav po vsej zemlji štajerskih vojvod. Že tedaj, ko so bili štajerski Otokarji še priprosti travenski grofi in so bila njihova posestva omejena na dolino Aniže, so Slovence dobro poznali. Skoraj vse travensko okrožje (Traungau) je bilo od Slovencev naseljeno. Tvorili so celotne, zaključene naselbine v dolinah Aniže, reke Steyr in po gornjem delu Kremske doline. Ker so bili ti kraji gozdnati in malo obljudeni, se je Slovenstvo tu ohranilo deloma še do 12. stoletja. Okoli leta 1110. je daroval štajerski grof Otokar samostanu Garsten v travenskem okrožju dve kmetiji, ki jih je imel v posestvi „Ortwin s Slovani". In v mestu Štajer se je še dolgo neka hiša imenovala Beli grad (Balgrad). Goram, vodam in krajem pa so večinoma Slovenci dali imena. Slovenska so imena skoraj vseh večjih voda: Lausa (Luža), Frudnitz (Brodnica), Zauchen (Suha), Gaflenz (Jablonec), Močvirnik, Muetnich (Motnik); enako gore: Zemsekberg (Čemšek), Wurchkogel (Vrh), Hobisch (Gabež); kraji: Leombach (Ljubnica), Groß- und Klein-Loiben (Ljubno), Gams (Kamnica), Möderndorf (Modrice) itd.

Vojvoda Henrik „Jasomirgott".

V sedanji vojvodini štajerski srečujemo tje gori do virov Mure in Murice Slovence vseh stanov: plemenitaše, svobodne posestnike in podložnike. Stavili so gradove in jim dajali imena, obdarovali s svojimi kmetijami samostane in cerkve in jim služili kot podložniki.

Slovensko je ime gradu Gružarji (Greischern, Gruscharn) v Aniški dolini, ki je bil v posesti mejnega grofa Otokarja, slično tudi Ljubno (Leoben), Pekova (Peckau), Sekova (Seckau), Smilje (Smilnburg sedaj Schmierenburg), kjer se omenjata še leta 1250. svobodna Slovenca: Vidic in Neso. Zelo dolgo so se ohranili Slovenci okoli Admonta (Vodmat) in gojserskega samostana (Göss). Tu niso bili le naseljeni samostanski podložniki, temveč tudi svobodno rojeni možje, ki se navajajo kot priče v raznih listinah, tako leta 1240. Preslav, Svojslav, Jurko za Admont, Leskovar in Rabne leta 1255. za Göss. Še l. 1250. sta imela v Kroglem (Krieglach) blizu Severnika (Semmering) slovenska kmeta: Stangoj in Stojan svoja posestva. Gotovo nista bila edina v onem okrožju.

* * *

Dočim so se obmejne pokrajine razširjale in vedno krepkeje razvijale, se je njihovo središče Koroško vedno bolj zoževalo. Stara Karantanija je okoli leta 1000. obsegala ozemlje, vredno kraljestva. Raztezala se je od Visokih Tur in Semeringa pa do Krke in istrskega Krasa, od reke Rabe do Toplaškega polja. Dvesto let pozneje je bila Koroška vtesnjena med Karavanke in Ture. Na vzhodu ji je izven sedanjih deželnih mej še nekaj časa pripadala Savinjska marka, na zapadu pa „Pustriška grofija" tje do izvirov Drave. Vendar vez, ki je družila nekdaj Koroško z obmejnimi pokrajinami, ni bila popolnoma razrušena. Vojvode iz rodu Epenštanjcev in Španhajmov so imeli obsežna posestva na Štajerskem in Kranjskem, kjer so izvrševali vladarsko oblast, njihove sinove in sorodnike pa nahajamo tudi kot grofe v Gorici in Istri. Celo na akvilejsko patriarhovsko stolico, ki je bila tedaj velikega političnega pomena, so znali koroški vojvode spraviti može svojega rodu. Ulrik I. (1085—1122) je bil iz rodu Epenštanjcev, Peregrin I. (1132—1161) Španhajmovec, Ulrik II. (1162—1182), grof iz Trebnja na Koroškem. Zlasti je med Koroško in Kranjsko še dolgo trajala politiška vzajemnost kot zadnji ostanek nekdanje tesne zveze vseh vzhodnih alpskih pokrajin.

Je-li bila Koroška koncem 12. stoletja še slovenska dežela?

Z vso odločnostjo smemo to potrditi. Res, da je bilo nemško naseljevanje zelo napredovalo, vendar so tujci in domačini Koroško vojvodino imeli in imenovali slovensko deželo. — Ko pruski zgodopisec Helmold v 12. stoletju našteva slovanske rodove, imenuje tudi „Korošce" (Carinthii), katere loči od Bavarcev. Njemu so torej „Korošci" isto kakor Slovenci, kar izpričuje, da je še vedno Korotan veljal za središče Slovenije in sta se obe imeni rabili za iste ljudi in iste pokrajine. Enako se v nekem zemljepisu iz 13. stoletja poleg češke, poljske, ruske in pruske dežele tudi Koroška imenuje „windisches lant" (slovenska dežela).

A tudi uradno in postavno je bil priznan slovenski značaj Koroške. To se je pred vsem godilo z umeščanjem koroškega vojvode v slovenskem jeziku in slovensko prisego, ki je bila v rabi do 17. stoletja. Iz vsega, kar bodemo o tem pozneje slišali in iz slovenskih

razsodb koroških vojvod smemo sklepati, da je bil slovenski jezik na dvoru koroških Epenštanjcev in Špahajmov udomačen in spoštovan. Isto velja tudi o plemstvu. Nekdanjih plemenitašev s slovenskimi imeni, kakor so bili v 10. stoletju, Svetopolk, Sebigoj, Rogič, grofi seliški in breški je sicer vedno manj, vendar opažamo, da se vsaj do srede 13. stoletja tudi med njimi še deloma vzdržuje slovenski jezik in se vsled tega ločijo slovenski plemiči od nemških. Okoli l. 1200. pripoveduje neki „Trevrezent", ki je bival pod Humperškim gradom, da so ob viteških igrah prišli iz Rožne doline slovenski možje (vitezi), oboroženi s sulicami in se po nemški viteški navadi bojevali, plesali, lovili, igrali, da je bilo veselje. Viteza Ulrika z Lihtenštajna je leta 1227. koroško viteštvo pozdravilo v slovenskem jeziku. In ko so drugi dan Ulriku izročili neko pisemce, je začuden poudarjal, da je nemško pisano. Plemiški priimki in osebna imena, čeprav pokvarjena, do srede 13. stoletja kažejo prvotni slovenski značaj. Naj jih za zgled nekaj tu navedem: de Grasinitz (Krasnice), von Chrast (Hrast), von Feistritz (Bistrica), de Frisach (Breže), de Goriach (Gorje), Globantschitz (Globočnica), von Grades (Grad, Gradec), von Gradenegg (Gradnikar), de Gurenz (Krnos), von Chotmaresdorf (Hotmarjeva ali Hotimirova vas), de Chollenz (Kolenec), de Leobenegg (Ljubno), von Möttniz (Motnica), von Sirovnic (Žirovnica). Leta 1245. je bil ministerial (podložni plemič) krške cerkve Permusel (Premisel).

Slovensko ljudstvo je bilo zlasti onostran Drave precej pomešano z nemškimi priseljenci. Vendar ponemčevanje še ni bilo tako napredovalo, da bi ustvarilo celotno nemško ozemlje. V Pustriški dolini okoli Lienza se v 11. stoletju omenja mnogo slovenskih kmetij. Neki Hecilin je leta 1030. dvajset takih kmetij podaril briksenški cerkvi. Še več jih je označenih na Lurnskem polju okoli Špitala in po vaseh Lieserhofen, Altersberg, Gorje, Lendorf, Breznica (Fressnitz), potem v Rangersdorfu v Belanski dolini in drugod. Kjer se pa omenjajo slovenske kmetije, tam se je gotovo še glasil slovenski jezik. Slovenske naselbine so se torej tudi na severnem Koroškem še menjavale z nemškimi vasmi.

Proti koncu 13. stoletja pa vsi ti sledovi Slovenstva vedno bolj ginejo. Ko so izumrle domače dinastije Epenštanjcev in Špahajmov, je izginil tudi slovenski jezik z dvora koroških vojvod. Slovensko umeščenje je postalo brez pomena, gola ceremonija, ki je novi vojvode niso umeli in se ji tem raje odtegnili. Plemstvo se je ponemčilo v jeziku, šegah, običajih in svojih priimkih, nemške kolonije so zastrnele vso severno plat koroške zemlje in prodirale vedno bolj proti Dravi.

* * *

Kranjska je med slovenskimi deželami primeroma najpozneje dobila določene meje in se pojavila kot upravna celota. V 10. in 11. stoletju je bila vsa dežela eno upravno okrožje „Kranjska marka", toda segala je na jugovzhodu le do dolenjskega Snežnika in do Gorjancev. Še le v začetku 13. stoletja se je pridružila sedanja Bela Krajina, ki je preje v cerkvenem in političnem oziru pripadala Hrvaški.

Tedaj pa je tudi že v navado prišla delitev dežele v dve okrožji. Gorenjska stran do Ljubljane in Notranjska okoli Loža in Cirknice se je nazivala Kranjska (Carniola); dolenjska do hrvaške meje pa Marka (die March, mejna dežela) ali pa tudi „Slovenska Marka“ (die windische March), „Hrvaška ali Ogrska marka“, pozneje tudi „Metliška marka“. Proti Goriškemu in Istri je bila meja zelo negotova. Zdi se, da je šla od Cirknice proti Planini in Logatcu, tako da so že kraji Planina, Postojna, Senožeče, Vipava in dolina Idrijce pripadali Goriškemu.

S Kranjskim je delila dolgo časa usodo sosednja Istra. Tukaj kakor tam so bili mejni grofi iz rodu Weimar-Orlamünde Epenštanjci in Španhajmi. Izza leta 1077. je prešla ta oblast na akvilejske patriarhe, a obstala je komaj le po imenu in bila večkrat prekinjena. Že v 12. stoletju je ločiti v Istri dvoje upravnih okrožij. „Istrsko marko“, ki je obsegala obrežna mesta s pretežno italijanskimi prebivalci in „grofijo Istro“, to je notranji del dežele, izključno naseljen s slovanskim prebivalstvom. Središče te grofije je bil stari grad Pazin, zato se je imenovala tudi „Pazinska grofija“, a obsegala je še mnogo drugih gradov in posestev v sredini od Šlovreča ob Limu do Učke gore in Lovrana.

Najnevarnejši sovražnik patriarhove oblasti v Istri je bila beneška republika.

Pri vseh zapadno-istrskih mestih opažamo že v začetku srednjega veka ogromno blagostanje, ki ga moramo prav občudovati. Po njih vidimo lepe stavbe, krasne cerkve, ki jih moramo prištevati najlepšim spomenikom tistih časov, dragoceno cerkveno opravo in druge udobnosti bogatih mest. Tolikega blagostanja niso mogli povzročiti vinogradi, oljčni nasadi ali soline po okolici, temveč pred vsem razvita trgovina. Istrska mesta so tu posredovala med slovenskimi deželami in med Dalmacijo, Italijo, posebno pa Benetkami.

Kaj čuda, če so Benečani izkušali ta važna tržišča spraviti pod svojo oblast. Deloma se je to zgodilo že v 9. in 10. stoletju. — L. 876. je hrvaški knez Domagoj z veliko vojaško silo napadel istrska mesta, med njimi Mile pri Trstu in Koper. Maščevati se je hotel nad njimi zaradi sramotne kupčije s slovenskimi in hrvaškimi sužnji, ki je tedaj cvetela na istrski obali in brezvestnim prekupcem, Benečanom in Grkom, prinašala velik dobiček. Obe mesti ste iskali pomoči pri beneški republiki, ki ju je vzela v svoje varstvo.

Izprva ta odvisnost ni bila trajna, ker so se mesta kmalu osvobodila beneškega jarma. Toda v drugi polovici 13. stoletja, ko je moč akvilejskega patriarha vedno bolj pešala, so Benečani stalno zasedli več istrskih mest. Posrečilo se jim je deloma z zvijačo in deloma z lepimi obljubami, deloma s pretvezo, češ, da bodo mesta varnejša pod okriljem beneškega leva. Večkrat so tudi meščani sami dali povod, da se je republika začela vmešavati v njihove zadeve. Ako so med njimi nastali strankarski prepiri, ki jih med seboj niso mogli z lepa poravnati, je navadno prišel beneški kapitan, ki je z železno pestjo napravil red, pa tudi mesto vklonil oblasti beneške republike.

Najpoprej so se polastili Benečani Poreča in Rovinja, ki so ju smatrali za svoji pristanišči. Potem pa jim je padalo mesto za mestom kakor zrel sad v naročje. L. 1202. je bil Trst prvikrat zaseden, proti koncu 13. stoletja (1279—1291) so ga celo trikrat napadli. Tu sicer niso mogli trajno zastaviti svojega gospodstva, Trst se je raje podvrgel Habsburžanom. A kar jim je pri Trstu izpodletelo, se je posrečilo pri drugih istrskih mestih. V letih 1269—1331 so že priznala beneško oblast sledeča mesta: Novi Grad, Šlovreč, Motovun, Koper, Piran, Izola, Pulj, Dinjan. Tako se je pripravljala beneška Istra, ki je v začetku 15. stoletja obsegala ves zapadni rob od Kopra do Pulja z Labinom in Buzetom na vzhodu, in se ločila od avstrijske Istre, kateri sta poleg pazinske grofije pripadala tudi Kastav in Reka. „Istrsko marko" je vladal patriarhov namestnik, ki je stoloval v Kopru. „Istrsko grofijo" pa so imeli do leta 1122. v posesti koroški Epenštanjci (Engelbert I. in II.), za njimi grofi goriški in od leta 1374. naprej Habsburžani.

Ni bila le gospodoželjvost in politično tekmovanje med goriškimi grofi in akvilejskimi patriarhi, kar je pospeševalo delitev dežele, temveč so tudi drugi, globlji vzroki ločili „marko" od „grofije". Tamkaj so bila mesta s samoupravo in vedno bolj naraščajočim italijanskim prebivalstvom, tukaj gradovi s fevdalnim gospodarstvom in slovenskimi podložniki; tam razvita trgovina z Dalmacijo in Italijo, tukaj poljedelstvo in živinoreja.

Zanimivo sliko o mestih ob Adriji nam podaje arabski potovalec Ibn Edris (Edrisi), ki jih je popisal okoli l. 1150. na povelje svojega kralja Rogerja II. Med prvimi trgovskimi mesti imenuje Gradež. O njem pripoveduje, da ima mnogoštevilno prebivalstvo in da se razni narodi tamkaj nahajajo. Vedno je ondi polno ladij, ki dovažajo in odvažajo blago. Pet milj od Gradeža oddaljen je kraj Sv. Ivan pri Devinu. To je cvetoče mesto velikega obsega, naseljeno z vojaki, obrtniki, plemiči, trgovci in rokodelci. Mesto je močno utrjeno in leži ob neki reki, ki je vzlic kratkemu teku dovolj velika, da preskrbuje prebivalce z vodo. Štivan leži ob koncu „Beneškega zaliva" in na meji beneškega ozemlja. Mestu Akvileji služi za pristanišče; kupčijske ladje, ki so pripravljene za odhod, se tamkaj zbirajo. Pri Štivanu se zaliv in z njim tudi hkrati akvilejsko ozemlje obrne proti vzhodu. Zadnje pomorsko mesto, ki spada pod patriarha, je Lovran. Potem se začenja Dalmacija in Slavonija, t. j. Hrvaško.

Po Edrisijevim poročilu so imela sledeča istrska mesta „frankovsko", to je italijansko prebivalstvo: Koper, Izola, Piran, Umag, Novi grad in Poreč. Rovinj in Pulj sta morala biti takrat zelo neznatna, ker ju niti ne omenja. Po vseh drugih krajih so bivali Slovani.

Ozrimo se slednjič še na razvoj Goriške. Tudi ta grofija je imela v srednjem veku drugačne meje in drugačno razdelitev kakor dandanes. V obče moramo pri stari Goriški razločevati tri dele. Prava grofija, to je posest goriških grofov, ni bilo celotno zaokroženo ozemlje. Največji kos posestva je bila zemlja med Vipavščico, Sočo in Alpami z mestom Gorico. Temu posestvu so pripadala tudi Brda onostran Soče, mesto Kormin in cela vrsta furlanskih vasi. — Kot

posebno okrožje se poleg grofije goriške omenja Kras, kjer so bili glavni kraji: Devin, Prem, Komen, Rihenberk, Dornberk, Vipava, Senožeče, Postojna in Planina (Hasberg) s Predjamo. Obe okrožji sta imeli skupno upravo. Zato se je deželni glavar imenoval „kapitan na Goriškem in na Krasu“. Večjo samostojnost je imel tretji del: glavarstvo tolminsko. Obsegalo je povodje gorenje Soče in Idrijce do njenih izvirov. Tolminsko je bilo podložno akvilejskim patriarhom, ki so imeli na gradu „Kozlov rob“ nad Tolminom svojega upravitelja (kapitana). Šele tedaj, ko je patriarhova država razpadla (1420), je mala deželica prišla pod oblast goriških grofov in pozneje (leta 1500.) z Goriškim vred pod žezlo Habsburžanov.

Težje je tu na jugu določiti razmerje Slovenstva do Italijanstva, ker nam manjka zgodovinskih virov. Gotovo je le, da je bila Gorica prvotno popolnoma slovenska naselbina in da zasledujemo slovenske vasi še globoko v Furlanijo. Vas „Meretto“ je imela še v 11. stoletju slovenske prebivalce in o Rozaču, kjer so akvilejski patriarhi ustanovili samostan, pravi neki vir, da leži na Slovenskem (in Sclavonia). Že ime priča o prvotnem slovenskem značaju te naselbine. Tudi na jugu so torej Slovenci zlasti po onih krajih, kjer so bili redko naseljeni, izgubili mnogo ozemlja, čeprav italijanski živelj ni kazal tiste prodirajoče sile, kakor nemški na severu.

Opisane deželne meje že same dovolj izpričujejo razdeljenost slovenske zemlje. Toda proces razkosavanja tudi pri teh deželnih mejah ni obstal, temveč je še dalje napredoval, ker so si razne plemiške rodbine delile posest v njih.

Dolga je vrsta vladarjev svetnega in duhovskega stanu, ki so v drugi polovici srednjega veka gospodovali v naši domovini. Poleg škofov bamberških, briksenških je tu omenjati zlasti plemiške rodbine Španhajmov, Ortenburžanov, Babenberžanov, grofov andeških, grofov goriških in celjskih. Vsi ti so bili ne le pravi lastniki svojih posestev, temveč tudi neomejeni vladarji na njih. Večinoma so bili celo neodvisni od svojega vojvode in neposredno le cesarju podložni. A pri njihovih posestvih bi zaman iskali zaokroženih mej, večinoma so bila le vrsta trgov, gradov in vasi v raznih pokrajinah in deželah. Redkokdaj se je kdo teh malih dinastov vsled osebne podjetnosti, rodbinske zveze ali dedinske pogodbe povzpel do večje oblasti. Vendar njihova vlada ni bila brez pomena za našo domovino. Mnogi so utemeljitelji naših mest, trgov in gradov, ali pa so s snovanjem župnij, samostanov in drugimi javnimi napravami vplivali na razvoj slovenskega ljudstva. Zato je potrebno, da se ozremo na njihovo delovanje.

Št. Vid, staro glavno mesto koroško.

2. Vojvoda Bernard Koroški.

V 12. in 13. stoletju so imeli prastari prestol koroških vojvod v posesti grofi iz rodbine Španhajmov. Njih rodni grad Španhajm je bil visoko gori v Nemčiji med Renom in Mozelo. Od tam se je grof Siegfried v 11. stoletju priženil na Koroško, vzemši v zakon Rihardo iz rodu plemičev Lavantinskih. Njegov sin Engelbert je ustanovitelj slovitega benediktinskega samostana v Št. Pavlu. Posestva grofov španhajmskih niso bila izredno velika. Izven Lavantinske doline so imeli mnogo sveta med Muro in Dravo, v 12. stoletju tudi na Kranjskem: v ljubljanski okolici in ob Krki (Kostanjevica). Toda rodbina si je pridobila velik ugled in vpliv, ko je po zadnjem Epenštanjcu leta 1122. podedovala dostojanstvo koroškega vojvoda.

Vojvoda je bil v vojski voditelj vsega viteštva in vojaštva svoje dežele. Na poziv cesarjev mu je moral priti s svojo vojsko na pomoč in se s svojim spremstvom udeleževati dvornih slovesnosti. Bil je tudi najvišji sodnik in posredovalec v deželi, varuh in zaščitnik cerkvam in revežem.

Osem koroških vojvodov štejemo iz rodu španhajmskega (Engelbert, Henrik IV., Ulrik I., Henrik V., Herman, Ulrik II., Bernard in Ulrik III.). Vedno so se izkazali pobožne kristjane, veledušne pospeševatelje cerkva in samostanov. Mnogi izmed njih so se udeležili križarskih vojsk. Mlajše sinove te rodbine pa nahajamo v cerkveni službi kot menihe, opate, škofe in celo na patriarhovski stolici v Akvileji.

Višek slave in oblasti je dosegla španhajmska rodbina za vladanja vojvoda Bernarda (1202—1256). Nadkrilil je svoje prednike ne le po dolgotrajni vladi, temveč tudi po izredni delavnosti in zaslugah za dežele, ki so mu bile podložne.

V mladosti je vojvoda Bernard mnogo potoval in si pridobil bogato znanje in izredno izobrazbo. Ker je bil starejši brat vojvoda Ulrik II. zbolel za gobavo boleznijo, ki jo je bil leta 1198. v križarski vojski nalezel, zato je Bernard prišel nepričakovano mlad do vlade. Mudil se je ravno v Straßburgu kot potujoč vitez, ko so ga našli poslanci iz Koroške in mu naznanili, da se je Ulrik odpovedal vojvodstvu. Bernard se je takoj odpravil domov, kjer ga je plemstvo v gradu Sokolovo (Himmelberg) z veliko radostjo sprejelo. Po starodavnem običaju je bil umeščen na „Knežjem kamnu“ in je tako kot slovenski knez nastopil vlado v deželi.

Prastari običaj umeščevanja pri Krnskem gradu, ki sem ga opisal v prvem delu „Zgodovine slov. naroda“, je bil tedaj še vedno v navadi. Čeprav se je bila dežela že precej ponemčila, je vendar veljal koroški vojvoda pred javnostjo za slovenskega kneza. Zato je prisegel v slovenskem jeziku, bil s slovenskim obredom umeščen in ljudstvo je spremljajoč kneza v slovesnem sprevodu prepevalo slovenske narodne pesmi, hvaleč Boga, da ima zopet varuha in vladarja. Tudi pred nemškim cesarjem je nastopal koroški vojvoda kot Slovenec. Opat Ivan iz Vetrinja, ki popisuje obred, kakor se je vršil leta 1286. ob umeščenju vojvode Majnarda, namreč pravi: „Ako se je kdo v navzočnosti cesarjevi pritožil čez vojvodo, je bil ta dolžan zagovarjati se le v slovenskem in nobenem drugem jeziku“. S tem se strinja, kar pripoveduje o dvornih običajih pisatelj Enej Silvij Piccolomini, ki je pod imenom Pij II. leta 1458. zasedel papeški prestol. Pravi namreč, da je bil koroški vojvoda na nemškem dvoru vrhovni lovski mojster, h kateremu so prinašali vse preporne zadeve v lovskih rečeh. Toda, kadar je vpričo cesarja vršil svoj posel, je razsojeval le v slovenskem jeziku. Pozneje, ko vojvodi niso več razumeli slovenskega jezika, je bilo umeščenje pač brezpomemben obred, a za vlade Špahajmov je bil sloveski jezik še v navadi ne le pri nižjem ljudstvu, temveč tudi pri plemstvu.

Soprogo si je poiskal vojvoda Bernard na Češkem, na dvoru kralja Otakarja I. Přemisla. Koroški zgodopisec, opat Ivan iz Vetrinja, pripoveduje o tej snubitvi mično zgodbico. — Kraljičina Juta je imela navado ob gotovih dneh zbirati na dvoru tujce vsakega stanu in jim streči, donašajoč jim vode za umivanje in mnogovrstnih jedi. Ko je Bernard prišel v Prago in zvedel o tej navadi, se je neopažen pridružil revnim gostom kraljičinim. A ko je tudi njemu stregla, ji je naenkrat potegnil dragocen prstan z roke in si ga sam nataknil v znamenje zaroke. Spremstvo kraljičino je bilo razburjeno in je hotelo drznega tujca prijeti. Toda ko se je dal spoznati in prosil Juto za njeno roko, mu je rada privolila. Tudi kralju Otakarju je bil viteški vojvoda všeč, sprejel ga je za zeta in mu podaril bogata posestva na Moravskem.

Bernard se je mnogo mudil na cesarskem dvoru in imel pri važnih državnih poslih vplivno besedo. V boju med cesarjem Filipom iz štavfovske rodbine in Otonom IV. je stal na strani prvega. Ko je bil Filip leta 1208. umorjen, se je vojvoda Bernard udeležil kronanja Otonovega v Rimu. Ker se Oton vsled nasprotovanja papeževega in mnogih knezov ni mogel vzdržati na prestolu, ga je zapustil tudi Bernard in se oklenil mladega Štavfovca Friderika II., kateremu je bil odslej ves čas najzvestejši pristaš in svetovalec.

V svoji deželi si je vojvoda Bernard znal utrditi oblast, razširiti posestva in dvigniti mesta in trge.

Stolica koroških vojvod je bila tedaj v Šent Vidu ob Glini.

Že leta 1131. je bil Šent Vid znamenit trg. Izza dobe Ulrika I. so vojvodi stolovali v njem. Bernard, ki je bil na svojih potovanjih spoznal udobnost in razkošnost tujih dvorov, si je tu priredil lepo palačo in se obdal s sijajnim spremstvom. Plemiči iz okolice so dobili častne dvorne službe. Viteze z grada Kraig je imenoval za stolnike. Morali so pri slovesnih priložnostih vojvodi streči pri mizi. Gospode z Ostrovice je napravil za dvorne točaje, viteze s Kelersberga pa za maršale. Imel je tudi na svojem gradu dvornega hišnika in po dva dvorna kapelana.

Juta, soproga vojvode Bernarda.
(Po sliki v ljubljanskem muzeju.)

Med poslednjimi nahajamo večinoma župnike iz Šent Vida na Koroškem, iz Kraiga, Velikovca in pa iz Kostanjevice na Kranjskem. Vojvodov dvor je mogočno dvignil šentviško mesto. Bilo je za časa Bernardove vlade važno tržišče. Imelo je mitnico, kovnico za denar, razne obrtnike, trgovce in več cerkva.

Poleg Šentvida sta bili glavni španhajmski mesti Celovec in Velikovec.

V Celovcu je bil v 12. stoletju le vojvodski lovski grad. Za vojvode Ulrika II. (1181—1202) nahajamo tamkaj mali trg in mitnico. Bernard pa je Celovcu podelil mestne pravice, ga obdal z močnim ozidjem, skozi katero je vodilo dvoje utrjenih vrat. Da bi dvignil trgovino in dovažanje živil, je hotel iz Vrbskega jezera v mesto napeljati kanal. Ko so pa graditelji pričeli z delom, se je temu podjetju vetrinjski opat odločno ustavil. Zato se je koristni načrt še le mnogo pozneje izvršil. Mesto se dolgo časa ni moglo povzpeti do prave veljave, ker je trgovinska pot iz južne Nemčije šla preko Šentvida in Beljaka v Italijo.

Tudi Velikovec je španhajmska ustanova. Pričetek mesta je v zvezi s starodavnim mostom, ki je tu vodil čez Dravo. Zato je bil kraj posebno pripraven za trgovino. Neki starejši grof Bernard iz španhajmske rodovine je Velikovec okoli leta 1105. podaril samostanu šentpavelskemu. Tedaj je imel že vse pravice velikega trga. Vendar so Španhajmi še vedno obdržali oblast nad njim, ker se imenuje med glavnimi gradovi koroških vojvodov. Bernard si je leta 1239. na hribu nad mestom sezidal grad, kjer se je s svojo soprogo pogosto mudil. — Še pomenljivejša je zgradba novega mosta čez Dravo leta 1218., za katerega je dal šentpavelski samostan potreben svet in les. Zato so pa smeli velikovški meščanje in samostan svoje blago brez mostnine prepeljavati preko reke. — Kako naglo se je razvijal Velikovec za vojvoda Bernarda, vidimo iz tega, da je solnograški nadškof Eberhard leta 1201. pri župni cerkvi sv. Ruperta zunaj mesta ustanovil kolegiatni kapitelj z dvanajstimi kanoniki in proštom na čelu. Nekaj let pozneje (1240) so sezidali meščani zopet novo cerkev sv. Magdalene v mestu (sedanjo mestno župno cerkev). Tudi samostan avguštincev je dobilo mesto leta 1256.

Vojvoda Bernard je dobro vedel, kolikega pomena je trgovina za blagostanje v deželi. Priča temu je že omenjen načrt kanala med Celovcem in Vrbskim jezerom in zgradba novega mosta čez Dravo pri Velikovcu. Za vzdrževanje mosta pri Humpergu je podaril vetrinjskemu samostanu zemljišče v Glinjah (Glienach). Da požive zvezo s Kranjsko, so koroški vojvodi zlasti skrbeli za pota čez Ljubelj. Omenil sem že, da je tu vetrinjski samostan imel skrb za vzdržavanje ceste in gostinjcev na koroški strani. Slični gostinjec so napravili Španhajmovci na kranjski strani pod Ljubeljem. Ker je bilo treba na takem kraju kovačev, kolarjev in so se tudi blago in živila lahko razpečavala, zato je kmalu nastala iz gostinjca mala naselbina imenovana „Ljubeljski trg“ (Forum Lubelinum). Bernardov sin Ulrik III. je leta 1261. trg podaril stiškemu samostanu s pogojem, da brezplačno sprejema revne popotnike.

Najbolj se je trudil vojvoda Bernard, da bi speljal trgovinsko progo iz Nemčije v Italijo čez svojo zemljo. Vsa trgovina iz podonavskih pokrajin in Bavarske je tedaj šla preko Beljaka in Kanalske doline v južne kraje. Zavidno je gledal Bernard bogastvo beljaških meščanov in korist, katero je imel njih gospodar, bamberški škof, od cvetoče trgovine. Zato je sklenil speljati promet čez svoj svet in prisilil šentpavelskega opata Konrada, da mu je prepustil zemljišče

Wernberg pri Beljaku. Pod vernberškim gradom je napravil most čez Dravo, na dravskem otoku pa trdnjavo, mitnico in načrt za novi trg. Tudi je pričel graditi novo cesto čez Bekštanj (Finkenstein), Dobravo in Dičjo vas proti Brnci, da bi se ognil Beljaka in napravil krajšo progo v Kanalsko dolino. Lahko je umeti, zakaj se je bamberški škof temu podjetju odločno ustavljal. Prišlo je med obema celo do boja.

Škofa Ekberta so podpirali njegovi sorodniki, vojvodi Meranski. Izprva je bil srečen in razdjal mnogo gradov in vasi Bernardovih. Odločilni boj pa se je izvojeval leta 1227. pri Volšpergu v Lavantinski dolini. Škof je bil ujet in dolgo časa zaprt na Bekštanju. Slednjič sta solnograški nadškof Eberhard in avstrijski vojvoda Leopold posredovala za mir. Vojvoda Bernard je dobil tisoč mark srebra odškodnine, toda obljubiti je moral, da bode most podrl, tudi ne gradil novega trga, niti postavljal mitnice v škodo Beljaku. Tako se je načrt izjalovil. Beljak je zopet neomejeno obvladoval trgovino z Italijo.

* * *

Nič manjšega pomena kakor za Koroško je bila vlada Španhajmov in posebno vojvoda Bernarda za Kranjsko. — Ako primerjamo zgodovinski razvoj obeh dežel v prvi polovici srednjega veka, spoznamo na prvi pogled, da je Koroška sosedno „Kranjsko marko“ precej nadkriljevala. Tu so se hitreje razvijala mesta in trgi, bolj sta cveteli trgovina in obrt. Imela je preje važne samostane, škofije in mnogo župnij in kolegiatnih kapiteljev. Vse to priča o živahnem političkem in cerkvenem življenju. Kranjska pa je bila redko naseljena in oddaljena od onih velikih prog, ki se je po njih tedaj gibal svetovni promet. Zato se je tukaj kulturno življenje počasneje razvijalo. Vendar je posebno trinajsto stoletje v tem oziru pomenljivo za našo deželo in velik delež pri tem razvoju imajo Španhajmi.

Poleg Tržiča so bila središča njih kranjskih posestev še Kranj, Ljubljana in Kostanjevica.

O Kranju je znano le toliko, da je bil za vojvoda Bernarda (leta 1221.) že mesto. Imelo je svojo župnijo.

Mnogo bolj je bilo združeno s Španhajmi procvitanje Ljubljane.

Ljubljansko gospodstvo koroških vojvodov je obsegalo velik kos zemlje od izvira Ljubljanice do njenega izliva pri Zalogu, od Sore na severozapadu do Turjaka na jugovzhodu. Središče tega gospodstva je bil Ljubljanski grad, a pripadali so mu tudi še gradovi: Turjak, Ig, Goriče, Falkenberg in Hertenberg (pri sv. Katarini nad Ljubljano). Dočim je starejša zgodovina Ljubljane popolnoma zavita v temo, se nam za dobe Španhajmov mesto prvikrat pojavi, in sicer leta 1144. pod nemškim imenom Laibach, a skoraj hkrati (1146.) kot slovenska Ljubljana (Lubigana).

Jezikoslovci so se že mnogo ukvarjali z razlago teh imen. Najverjetnejša in najpreprostejša razlaga je ta: Mesto je gotovo dobilo svoje ime od reke, ki skozi teče, ne pa obratno. Kajti reka je bila preje tu, kakor mesto in se je morala preje imenovati. Imenovala pa

se je nekdaj skoro gotovo Lubija (ali L'bija), kakor se še sedaj imenuje eden izvirov Ljubljanice pri Verdu. Prebivalce ob Lubiji so imenovali „Ljubljane". Prav tako so nazivali tudi glavno naselbino ob Lubiji (primerjaj Poljane, Rušane, Draždane). Pozneje so se „Ljubljane" izpremenile v Ljubljano. Nemško ime „Laibach" pa je skoraj gotovo nastalo iz slovenskega v „Ljubah" (prim. v Rušah). Od tod razne nemške pisave v starih listinah: Leybach, Leobach itd.

Ljubljana se je štela med glavne gradove španhajmovske. Mlajši sin ali brat vojvodov je navadno stalno tukaj bival, da je upravljal družinska posestva na Kranjskem. Zato se podpisuje Ulrik, brat vojvoda Henrika, leta 1144. in 1146. v listinah „Ulrik Ljubljanski". — Za časa vojvode Bernarda je bila Ljubljana že mesto, seveda le majhnega obsega.

Najstarejši del je gotovo grad. Ta ni imel le močnega stolpa z obzidjem temveč tudi palačo, kjer je bival vojvoda, kadar je prišel v Ljubljano, sicer pa njegov kastelan ali mestni glavar. Mesto samo je bilo vtesnjeno med Ljubljanico in grajski hrib in je obsegalo le sedanji „Stari trg" in „Florijansko ulico". Prištevalo se je namreč mestu le to, kar je bilo znotraj mestnega zidu. Mestni zid pa se je spuščal na jugovzhodni strani gradu, kjer so sedaj grajske razvaline, od močnega stolpa po pobočju hriba do sedanjega vhoda v „Florijansko ulico". Tu so bila „Spodnja" ali „Pisana vrata". Dalje je šel zid proti Ljubljanici, se z njo zavil in tekel vzporedno z reko do sedanjega „Hradeckega mostu". Ob tem mostu pri vhodu v „Stari trg" so bila „Zgornja mestna vrata". Od tu je krenil zid zopet čez gorsko pobočje proti gradu in končal pri močnem stolpu na severozapadni strani. Grad in mesto sta tvorila torej enoto in sta bila z istim zidom zavarovana.

Prebivalstvo Ljubljane je bilo začetkom 13. stoletja sestavljeno iz vojvodovih uradnikov (imenujejo se: okrajni sodnik, nadzornik posestev, gozdar, kletar), njegovega vojaškega spremstva (ministerialov), nekaterih obrtnikov in trgovcev. Ker so bili v mestu mnogo-obiskovani sejmi, zato so si tudi razni samostani, tedaj veletržci v deželi, tu napravili posebne dvore (na pr. Jurklošter, Stična) s shrambami za svoje pridelke. Ob vhodu v mesto je bila mitnica, kjer se je morala plačevati mitnina za vse blago, ki se je prinašalo na ljubljanski trg. Ako je hotel vojvoda komu nakloniti posebno milost, ga je oprostil tega davka. Poseben pomen je dajala mestu kovnica za denar, ki so jo bili Španhajmi ustanovili.

Za dobo Bernardove vlade je bil tesen prostor v mestu že premajhen. Zato vidimo, da nastajajo nove naselbine izven mestnega ozidja. K tem novim zgradbam pa ne štejemo male mestne cerkvice sv. Nikolaja, ki je s kaplanijskim poslopjem vred stala na mestu sedanje stolnice, niti župnijske cerkve sv. Petra, ki je bila precej daleč od mesta onstran Ljubljanice. Obe cerkvi sta bili skoraj gotovo zidani še predno je mesto stalo.

Nove naselbine so ustanovili minoriti, ki so došli v Ljubljano okoli leta 1233. in nemški viteški red. Minoriti so se naselili na prostornem kraju blizu cerkve sv. Nikolaja (sedanji „Vodnikov trg"), torej

izven ozidja. Nemškim križarjem je dal Ulrik, Bernardov sin, ki je za očetove vlade upravljal ljubljansko gospostvo okoli leta 1228., najpreje stanovanje v mestu, pozneje pa so se preselili preko Ljubljanice na svoj sedanji prostor.

Ljubljana je tedaj že imela vsaj tri cerkve, župnijsko šolo pri sv. Petru in skoraj gotovo že tudi šolo nemških križarjev. Izmed oblastnikov se omenjata dva: Rudelin s Hrušice (de Pierpaum), vojvodov kastelan in mestni glavar, ki je imel svoj sedež na gradu, in pa vicedom Leon, upravitelj vojvodovih financ. Razun palače na gradu so imeli koroški vojvode tudi letovišče nad Turnom pri Ljubljani, kjer se je Ulrik III. rad mudil.

Izven ljubljanskega gospostva so si pridobili Španhajmi še gradove: Sostro pri izlivu Ljubljanice, Kravjek in Mokronog. Središče njihovih posestev na Dolenjskem pa je bila Kostanjevica.

Deželna meja proti Hrvaškemu tedaj še ni bila določena, pa tudi nikdar varna. Ogrski napadi so se tam doli pogosto vrstili. Videti se, da je približno Krka takrat delala mejo. Zato so Španhajmi na otoku Krke, jugovzhodno od Šentjerneja, zgradili močno trdnjavo v obrambo dežele in ji nadeli značilno ime „Landstrost“ („tolažba dežele“ odtod sedanje ime „Landstrass“). Slovenci so jo imenovali Kostanjevico, po razsežnih kostanjevih gozdih v okolici. Tudi tukaj se je okoli leta 1250. že razvil precej velik trg. Razun vojaštva se imenujejo v Kostanjevici: kastelan, sodnik, tržni nadzornik, uradniki in pisarji. Nekaj časa je bila v Kostanjevici tudi kovnica za denar.

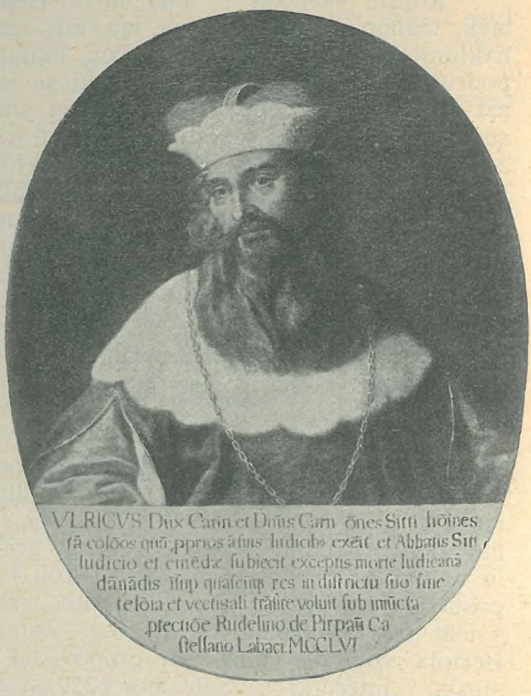

Koroški vojvoda Ulrik III., zadnji Španhajmovec.

Vojvoda Bernard ni hotel „Slovenske Krajine“ le zavarovati pred sovražniki, temveč jo tudi kulturno dvigniti. Zato je ustanovil blizu Kostanjevice v zatišju Gorjancev cistercijanski samostan in tja poslal menihe iz Vetrinja. Mala dolina se je imenovala „Toplica“, menda zaradi gorkega studenca, ki je tamkaj izviral. Menihi so rodoviti naselbini nadeli ime „Marijin studenec“ (Mariabrunn), a ljudstvo ga je navadno imenovalo po bližnjem mestu Kostanjevica.

Neka pripovedka spravlja ustanovitev samostana v zvezo z vojsko, ki jo je imel vojvoda Bernard z bamberškim škofom leta 1225. Pred odločilno bitko pri Volšpergu je baje obljubil v slučaju da premaga nasprotnika, v čast Matere božje ustanoviti samostan Ko je bila zmaga dobljena in škof celo ujet, je ustanovil Kostanjevico Ta pripovedka ni neverjetna, ker imajo mnoge cerkvene in dobrodelne ustanove v sličnih obljubah svoj izvor. Tudi samostansko sporočilo trdi, da so l. 1226. pričeli z zgradbo samostana. Pobožna Juta je baje dala nagib za pobožno ustanovo. Ustanovno pismo je izdano l. 1234.

Kolike važnosti je bila nova naselbina na slovensko-hrvaški meji, vidimo iz tega, da so mu bili ogrski in hrvaški veljaki zelo naklonjeni. Zagrebški arhidiakon Peter je ustanovil že leta 1250 podružnico na otoku sv. Jakoba, ki se je pozneje prestavila v Gradec pri Zagrebu. Ban Štefan in njegovi sinovi so ga proti koncu tega stoletja bogato obdarovali in ogrski kralj Bela IV. mu je podaril zemljišča ob Vrbasu. — Navzlic tej naklonjenosti je bil samostan zelo ogrožena postojanka. Vedne vojske in pogosti ogrski roparski pohodi so ga opetovano žugali uničiti. Že leta 1235. je daroval vojvoda Bernard samostanu posestvo Osredek pri Preseki z namenom, da si menihi na bližnjem hribu postavijo leseno ali zidano trdnjavo, kjer bi imeli zavetišče za časa vojske. Kako zelo je cenil ustanovitelj svoje delo, vidimo iz tega, da je dal svojo umrlo soprogo Juto leta 1237. in mlajšega sina Bernarda leta 1249. pokopati v kostanjeviški samostanski cerkvi.

* * *

Gornji opis priča dovolj, kolikega pomena je bila Bernardova vlada za slovensko zemljo. Bil je odločen, delaven, a tudi nasilen mož, ki je hrepenel razširiti svojo oblast in se je pri tem malo ozira na pravice drugih. Zato je večkrat prišel navzkriž s svojimi sosedi in tudi z duhovsko gosposko. Okoli leta 1220. si je prisvojil proti postavno patronstvo nad župnijsko cerkvijo sv. Petra v Ljubljani in s tem pravico predlagati župnike. Zaradi tega je akvilejski patriarh Bertold vojvoda izobčil in prepovedal v Ljubljani izvrševati božjo službo („interdikt“). Šele leta 1227. se je prepir poravnal. — Enaka kazen je zadela vojvoda, ki se je bil po smrti Babenberžana Friderika II. svojevoljno polastil brižinskih gradov (posestev) na Dolenjskem. Tedaj je prošt v Dobrlivasi leta 1252. na ukaz papeža Inocencija IV. nad njim izrekel izobčenje in prepovedal v njegovih mestih v Št. Vidu, Velikovcu, Celovcu in Kostanjevici in pa tudi kjerkoli drugje bi vojvoda bival, izvrševati božjo službo in deliti zakramente sv. krsta in sv. popotnice. Tudi tržaški škof je opetovano tožil, da mu vojvoda Bernard na Krasu razdira vasi in pustoši zemljišča.

Vendar moramo reči, da se je navzlic tem nasilnostim Bernard izkazal velikega dobrotnika cerkvenim in raznim dobrodelnim ustanovam. Skoraj vsi samostani v njegovi deželi so bili bogato obdarovani, zlasti Št. Pavel, Vetrinj, Stična in Rožac v Furlaniji.

Svoje junaštvo je vojvoda izkazal v mnogih vojskah. Posebno nevaren je bil naval Mongolov leta 1240. To azijatsko ljudstvo je

pridrlo v gostih trumah preko Rusije in skoraj bi bilo opustošilo vso srednjo Evropo. Že so bili Mongoli premagali Poljsko, napadli Ogrsko in Šlezijo, moreč in pleneč po deželi. Zaman se jim je izkušal ustaviti ogrski kralj Bela IV. Mongoli so porazili ogrsko-hrvaško vojsko ob reki Sajo in kakor vihra vdrli čez Hrvaško proti Dalmaciji. Kraljevo mesto Zagreb s svojo stolno cerkvijo se je tedaj zrušilo v razvaline. V tej sili sta se koroški in avstrijski vojvoda obrnila na papeža za pomoč. Gregor IX. je objavil slovesen poziv za križarsko vojsko proti Mongolom (junij 1240). Meseca avgusta se je zbrala krščanska vojska pri Ljubnem na Štajerskem. Prišli so s svojimi četami: vojvoda koroški in avstrijski, češki kralj Otakar I., patriarh akvilejski, nadškof solnograški in mnogo drugih plemičev iz okolice. Zbrana vojska je obvarovala naše dežele mongolske povodnji. Vendar ni prišlo do večje odločilne bitke. Mongoli so namreč zvedeli, da je umrl njihov vladar Čingis-kan in se vrnili domov v azijske stepe.

Slika Bernardove dobe bi ne bila popolna, ako bi ne omenil še neke druge strani njegove vlade, namreč vneme za umetnost in poezijo. Na svojih potovanjih je bil vojvoda Bernard spoznal pesništvo in pesnike in jih je izkušal privabiti tudi na svoj dvor. Nemški pesnik Walter, imenovan „von der Vogelweide“, je bil večkrat gost na šentviškem gradu, prav tako koroški pesnik Cahej s Sokolovega (Himmelberg), Konrad Sovneški in kranjski Leopold Ostrovrhar. — Večkrat so bile na Bernardovem dvoru sijajne viteške igre, katerih se je udeleževala najodličnejša gospoda. Neko tako igro, ki se je vršila leta 1227., opisuje Ulrik Lihtenštajnski. Kaže nam, s kakšnimi stvarmi se je takrat viteštvo včasih zabavalo, in je tudi poučna.

Štajerski vitez Ulrik z Lihtenštajna je bil bojevit junak pa tudi pesnik. Ljubil in iskal je povsod izrednih doživljajev, s katerimi bi si pridobil slavno ime. Spomladi leta 1227. je izdal oklic na vse viteze po Koroškem in sosednjih deželah, da se hoče po Jurjevem iz Benetk odpraviti na pot v obleki poganske boginje Venere. Tisti vitez, ki se hoče z njim boriti, dobi zlat prstan v dar. Ako Venera premaga viteza, se mora njej v čast prikloniti na vse štiri strani sveta, ako pa zmaga vitez, dobi od nje rožo, ki jo nosi s seboj. Ulrik je odpotoval 25. aprila iz Mestre preko sedanjega Pontablja in dalje skozi Kanalsko dolino. Ko je prišel v Vrata (Thörl), je zadel na vojvoda Bernarda, ki se je bil utaboril s svojim spremstvom. Bilo je več kakor sto vitezov navzočih. Ko Ulrik zagleda tabor, ukaže svojemu klicarju trobiti. Vojvoda in njegovi vitezi slišijo glas trobente, mu gredo naproti in ga sprejmejo s slovenskim pozdravom: „Bog vas sprejmi, kraljeva Venus“. Ulrik, ki sam popisuje to potovanje, piše namreč: „Ihr Gruß war gegen mich also: Buge waz primi, gralva Venus“. — Nekaj vitezov se je z njim bojevalo. Ulrik je razdelil 15 prstanov. Potem je šla vsa truma v Beljak, kjer se je turnir nadaljeval, prav tako v Šentvidu. Došel je tudi pesnik Cahej s Sokolovega, ki se je oblekel v meniško obleko in se hotel v taki opravi z Venero bojevati. Ulrik se je nekaj časa branil, a se je slednjič na prigovarjanje vitezov vdal in drznega lažimeniha pahnil s konja v prah. Cahej je moral poleg sramotnega poraza trpeti še trpko zasmehovanje svojih sovrstnikov.

Ta zgodba nam kaže, da je bil za časa vojvoda Bernarda med koroškim plemstvom slovenski jezik v navadi in tudi na vojvodovem dvoru običajen.

Bernard je izredno dolgo vladal svoje dežele, namreč 54 let. Umrl je v visoki starosti osemdesetih let in bil pokopan v Šentpavlu, v samostanski cerkvi (januarja 1256). Zapustil je dva sinova, Ulrika in Filipa. Filip je postal nadškof solnograški, čeprav ni nikdar prejel višjih duhovniških redov in je pozneje povzročil še mnogo homatij. Ulrik III. je bil za očetovega življenja upravitelj španhajmskih posestev na Kranjskem in večinoma bival v Ljubljani. Po smrti očetovi je zasedel koroški vojvodski prestol.

Ker je vzel v zakon grofico Agnezo Andeško, vdovo babenberškega Friderika, so mu pripadla kmalu posestva te družine na Kranjskem in imel je že toliko oblast, da se je imenoval „vojvoda na Koroškem in gospod na Kranjskem“. Ulrik III. je ustanovitelj samostana Bistre pri Vrhniki. Tudi sicer je kazal Ljubljani in deželi veliko naklonjenost. Toda ni mu bilo prisojeno dolgo vladati. Umrl je v Čedadu l. 1269. brez otrok. Z njim je izumrla domača dinastija. Za dediščino pa se je vnel vroč boj.

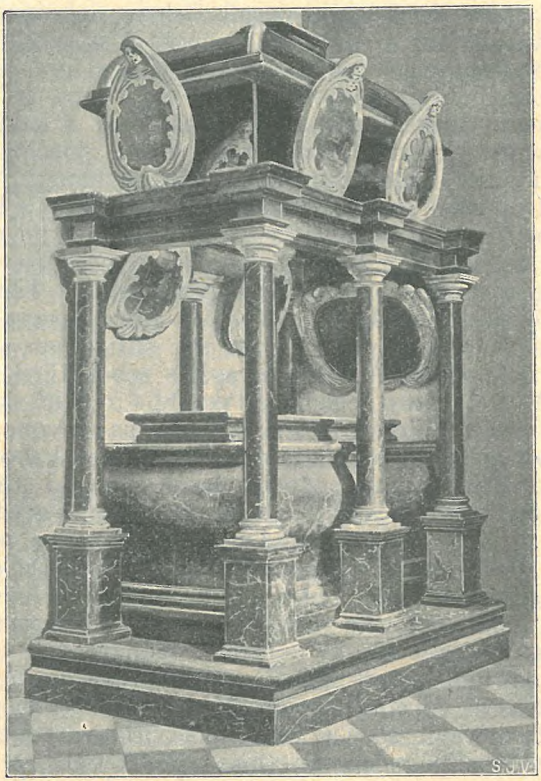

Grobni spomenik Španhajmov v Št. Pavlu.

3. Grofi Andeški.

V južni Bavarski, ne daleč od Amerskega jezera, se dviga „sveta gora“ Andechs. Dandanes je tam gori sloveča božja pot, v srednjem veku pa je bil na mestu sedanje cerkve močan grad, dom grofov Andeških. Pričetki rodbine in njene posesti segajo nazaj v 10. stoletje. Imeli so izprva mnogo gradov, zemljišč in vasi na Bavarskem, pozneje so si potom raznih dediščin pridobili še posestva na Tirolskem (v inski in pustriški dolini) in Nižji Avstriji.

V slovenskih pokrajinah se je rodbina udomačila v 12. stoletju, in sicer potom ženitve. Bertold III. je imel za ženo Sofijo, hčer Popona, mejnega grofa v Istri in na Kranjskem. Ker Popon ni imel drugih otrok, je vsa dediščina pripadla Sofijinim sinovom iz andeške rodbine. Bertold III. je imel že l. 1173. mnogo posestev na Koroškem, Kranjskem in Spodnjem Štajerskem, od cesarja pa je dobil mejno grofijo istrsko. — Andeška posest je bila prav tako malo zaokrožena in celotna, kakor posest drugih dinastov na Slovenskem, vendar so bili samostojni, le cesarju podložni gospodarji na svojih tleh. Iz starih listin razberemo, da so andeški gradovi in posestva bila raztresena po sledečih krajih: na Koroškem so imeli stari Blatograd (Moosburg), Ljubelj, velikovško okolico; na Štajerskem: Slovenji Gradec, Rečico pri Gornjem gradu, Ribnico pri Celju; na Kranjskem: Kamnik, Štefanjo goro pri Kranju, Šmarje, Lebek, Mehovo, Toplice, Slap, Vipavo. — Glavni andeški postojanki na Slovenskem pa sta bili Kamnik in Slovenji Gradec.

Mesto Kamnik ima andeškim grofom zahvaliti svoj početek in razvoj. Prvo selišče imamo iskati pri razvalinah „Starega gradu“, ki je nekdaj nosil ime „Kamnik“. Kamniški vitezi so bili plemiči nižje vrste, ministeriali (podložniki) andeških grofov. Nahajamo jih pogosto v njihovem spremstvu ob slovesnih prilikah, z njimi so morali iti v boj, jih sprejemati in gostiti na svojem gradu in za nje upravljati kamniška posestva. Rodbina kamniških gospodov je bila pobožna rodbina. Nekatere sinove nahajamo v cerkveni službi, kot župnike v Kamniku in Mengšu (Weriant). Trije bratje te rodbine so tudi ustanovitelji velesovskega samostana.

Grofi Andeški so se pričeli zelo zanimati za kamniško okolico, kakor hitro so jo dobili v posest. Vzrok temu je bila ugodna lega „Starega gradu“, ki je obvladal važno trgovsko pot na Štajersko. Glavni promet Kranjske s Štajersko tedaj ni šel po Savski dolini preko Radeč in Laškega, niti po sedanji državni ali starorimski cesti čez Podpeč in Trojane, temveč čez Kamnik, skozi Tuhinjsko dolino do Žalca, od tu deloma po Savinjski dolini na Celje in Ptuj, deloma pa skozi sotesko Pake v Slovenji Gradec.

Ob važnih prometnih progah so se najpreje razvila mesta in trgi. Tako tudi tukaj. Ob Bistrici, kjer se zavije cesta v Tuhinjsko dolino, je nastalo malo naselje, ki se že leta 1190. imenuje trg. Med prvimi poslopji nahajamo tu gostinjec (hospital) za sprejemanje popotnikov, špitalsko cerkev (sedanjo mestno župno cerkev) in „Mali

grad", ki se je tedaj imenoval tudi „Spodnji grad". — Ker je namreč „Stari grad" bil na visoki gori, precej odaljen od ceste, so si andeški grofi sezidali udobnejši dom v svojem trgu, na malem hribčku kraj Bistrice. Grajska cerkvica je bila že tedaj (začetkom 13. stoletja) zidana v dve nadstropji, česar ne najdemo sicer nikjer na Kranjskem. Zgodovinarji so mnogo ugibali, kakšen pomen bi imela ta čudna zgradba. Najpreprostejša razlaga je pač ta, da je bila gornja kapela namenjena grajski gospodi, spodnja pa služabništvu, ker se slična delitev nahaja še drugod po nemških gradovih. Pod spodnjo kapelo je bila rodbinska rakev. — V trgu so imeli kmalu tudi bližnji grajščaki in samostani svoje dvore in skladišča. Andeški grofi pa so tu postavili mitnico in kovnico za denar. Že v začetku 13. stoletja je imelo mesto svojo župnijo. Prvi župnik z imenom Friderik se omenja leta 1207. Skoraj gotovo je bil Kamnik tedaj večji in pomenljivejši kraj v deželi, kakor pa Ljubljana sama, ki se je šele proti koncu 13. stoletja povzpela do večje veljave.

Kamnik je družila s Savinjsko dolino trgovska pot, ki je držala do najsevernejše postojanke andeške posesti na Štajerskem, do Slovenjega Gradca.

Pričetek Slovenjega Gradca je popolnoma podoben onemu mesta Kamnika. Izprva je bil tu grad savinjskih mejnih grofov iz rodu Weimar-Orlamünde. Iskati ga moramo na hribu nad „Starim gradom", tam kjer je danes cerkev sv. Pankracija. V 11. stoletju je bila sedanja župna cerkev še grajska kapela, katero je obdajalo starodavno utrjeno poslopje. Imenovalo se je kratko „Gradec" in še le v 13. stoletju so mu začeli praviti „Slovenji Gradec", da so ga ločili od „Bavarskega Gradca" ob Muri, sedanjega štajerskega glavnega mesta, „Nemškega Gradca". — „Gradec" je bil središče obsežnega posestva, takozvane slovenjegraške provincije, ki se je raztezala od sedanje koroške meje do Pohorja na vzhodu in do Drave na severu.

Ko so dobili andeški grofi Slovenji Gradec (okoli leta 1173.), je bila že tamkaj župnija in celo sedež savinjskega arhidiakona. Pod njihovo vlado se je kraj kmalu dvignil. Postal je važno središče za trgovino, kakor Kamnik, Žalec in Laško. Prvotno naselbino moramo iskati v Starem trgu, pa tudi pričetki sedanjega mesta so bili takrat že dani, ker se leta 1251. omenja mestna cerkev sv. Elizabete.

Andeškim grofom so bila posestva na Slovenskem prilično to, kar so sedaj državam kolonije v Aziji, Ameriki in drugih delih sveta. Opažamo pa, da so skrbeli za svoja mesta in trge, se trudili, da napeljejo promet iz Koroške, Štajerske skozi Kranjsko v Istro in njena primorska mesta. V ta namen so ustanovili gostinjce v Tuhinjski dolini („Špitalič") in vrh Ljubelja.

Posest na Slovenskem pa je imela biti rodbini tudi trdna opora za dalekosežne politične načrte na slovenskem jugu. Bertold IV., sin prvega vladarja iz te rodbine na slovenski zemlji, je dobil od cesarja Friderika I. Rdečebradca leta 1180. naslov „vojvoda Meranski". Ta priimek nima ničesar opraviti s tirolskim mestom enakega imena. Za njim se namreč skriva slovansko ime „more" (primerjaj Pomorje-Pommern). „Merania" ali „Moravia" je pomenjala deželo ob morju,

in sicer sedanjo Hrvaško in Dalmacijo. Cesar Friderik, ki je v marsičem rad posnemal svojega slavnega prednika Karola Velikega, se je menda spomnil, da je nekdaj tudi ta del jugoslovanske zemlje bil pod frankovsko oblastjo in hotel zopet obnoviti nekdanje vezi. Sicer so imeli andeški grofi le naslov „meranskih“ ali „hrvaško-dalmatinskih vojvodov“, pravi vladarji so bili ogrski kralji. Toda vidi se, kako so se počasi snovale vezi, ki naj bi jim utrdile oblast in vpliv med Jugoslovani.

Kapela na „Malem gradu“ pri Kamniku.

Taka prilika je bila tretja križarska vojska (1189—1191). Cesar Friderik je peljal svoja vojna krdela po suhem preko Bosne in Macedonije v Azijo. Bertold IV., mejni grof istrski in vojvoda Meranski, je poveljeval tretji vojni trumi, kjer je bilo zbrano tudi plemstvo iz slovenskih dežel. Srbi in Bolgari so se bili prav takrat osvobodili bizantskega jarma in so iskali zaslombe pri mogočnem nemškem

cesarju. Obljubili so mu celo pomožne čete, ako bi hotel zajeti Carigrad. Srbi so mu imeli dati 20.000, Bolgari 40.000 mož. Pogajanja z njimi pa je vodil Bertold, vojvoda Meranski. V Nišu je sklenil najpreje rodbinsko zvezo s Stepanom Nemanjo, velikim županom srbskim in njegovim bratom Krešimirom (Crazimer) (23. julija 1189). Obljubil je namreč Štefanovemu sinu Tohu dati svojo hčer za ženo. Na praznik sv. Jurija prihodnjega leta je imelo srbsko poslanstvo priti po mlado knežno v Istro. Meseca novembra se je Bertold pogajal z Nemanjem ob vhodu v balkanske soteske zaradi pomožnih čet in tudi še v zimskih mesecih je bil večkrat posredovalec med njim in cesarjem. A zdi se, da pogajanja niso privedla do uspeha. Brez srbsko-bolgarske vojske je Bertoldova truma prekoračila Helespont. Vojvoda se je odlikoval še v mnogih bojih in udeležil obleganja trdnjave Akon. Toda že leta 1190. se je vrnil domov, ne da bi videl svete dežele. Cesar Friderik je gotovo zato poveril pogajanja s Srbi istrskemu mejnemu grofu, ker je bil zmožen slovanskega jezika in pa, ker je bil določen za bodočega vojvoda jugoslovanskemu ozemlju, ki se je imelo pridobiti nemškemu cesarstvu.

Slava andeške rodbine ni dolgo trajala. Bertoldu IV., ki je umrl leta 1204., je sledil v mejni grofiji istrski in na slovenskih posestvih Henrik IV. A vladal je komaj štiri leta, ko ga zadene strašen udarec. Osumljen je bil, da je sokriv umora nemškega cesarja Filipa. — Za rimsko cesarsko krono sta se namreč po smrti Henrika VI., sina mogočnega Friderika, l. 1197. poganjala dva tekmeca, Filip iz štaufovske rodbine in Oton Bavarski. Filip je dobil na Nemškem premoč in bi bil gotovo svojega nasprotnika popolnoma izpodrinil, da ga ni grof Oton iz Wittelsbacha leta 1208. v Bambergu zavratno umoril. Vse se je zgražalo nad tem strašnim zločinom. Javno mnenje je obdolžilo tudi andeško rodbino, da je z morilcem v zvezi. Henrik, mejni grof istrski, in njegov brat Ekbert, škof bamberški, sta morala naglo bežati na Ogrsko k svojemu svaku, kralju Andreju II., da si rešita življenje. Vso njuno lastnino in njune fevde pa je cesar Oton IV. zaplenil. Toda obsodba je bila krivična. Novejši zgodopisci so vsi tega mnenja, da se nobeden imenovanih grofov ni udeležil zarote proti Filipu, ker nista imela nikakega povoda mu biti sovražna, niti nista mogla pričakovati kakega dobička od njegove smrti. Zato je tudi andeška rodbina polagoma zopet prišla v milost pri nemškem cesarju. Leta 1211. je dobil Henrik IV. zopet Istro in Kranjsko mejno grofijo in vsa rodbinska posestva na Slovenskem. Srečujemo ga v Kamniku in Slovenjem Gradcu, ali pri akvilejskem patriarhu Bertoldu, njegovem bratu. Bavarski samostan Dießen, kateremu so bili andeški grofi zavetniki, je dobil za njegove vlade obsežna posestva pri nas.

Leta 1228. je Henrik umrl brez potomcev. Njegova žena Sofija Višnjegorska je po soprogovi smrti z rodbinskim premoženjem napravila mnogo pobožnih in dobrodelnih ustanov pri cerkvah in samostanih, pa je kmalu zapustila svet in umrla kot redovnica v admontskem samostanu.

Delovanje drugih vojvodov Meranskih, Otona VII. in VIII., ki sta nasledovala Henriku, je bilo namerjeno za drugimi cilji. Za svojo

posest na Slovenskem se niso mnogo brigali. Kranjska in istrska mejna grofija pa je zopet prešla na akvilejske patriarhe. Ko so z Otonom VIII. izumrli moški potomci andeške rodbine (leta 1248.), je preostala še Agneza kot dedinja vsega premoženja. Zato so jo snubili Babenberžani in Španhajmi, dokler se ni koroškemu vojvodu Ulriku III. posrečilo, z njeno roko dobiti tudi bogata andeška posestva v svojo oblast.

Trajen spominek je podedovala od te rodbine kranjska dežela, namreč svoj grb. Andeški grb kaže orla, ki ima razprostrte peruti in na desno stran obrnjeno glavo. Ista podoba se kaže na pečatih. V grbu Otona VIII. je nad orlom še upodobljen lev, ki koraka na desno. — V kranjskem grbu je imel orel preko prsi in peruti še pas v belo-modro-rdeči barvi. Leta 1463. je cesar Friderik III. hotel kranjske stanove odlikovati in jim je dovolil, da smejo mesto bele barve rabiti zlato in orlu postaviti na glavo cesarsko krono. Tak je ostal grb do leta 1848., ko je vlada dovolila, da smejo zopet rabiti prvotne barve: belo-modro-rdeče.

Akvilejska bazilika (iz notranjščine).

4. Patriarh Bertold Akvilejski.

Mogočna rodbina andeških grofov, ki je štela med svojimi člani mnogo cerkvenih dostojanstvenikov, redovnikov in redovnic, je dala v prvi polovici 13. stoletja tudi akvilejski stolici pastirja in vladarja, patriarha Bertolda.

Bertold je bil vrhovni pastir prostrane škofije akvilejske, ki se je raztezala od reke Livence v Benečiji do Drave na severu in do Kolpe na vzhodu, pa tudi svetni vladar v Furlaniji, Istri in Kranjski marki. Za njegove vlade je bila akvilejska patriarhija na višku moči in ugleda. Prištevati ga moramo med one redke patriarhe, ki so se zanimali za slovenski del svoje škofije. Sam se je pogosto mudil v naših krajih, skrbel za dušni blagor svojih slovenskih podložnikov in mnogo storil v njihovo korist. Zato je potrebno, da se pomudimo ob njegovi podobi.

Bertold se je rodil v gradu Andechs na Bavarskem leta 1182. Bil je sin meranskega vojvoda Bertolda IV. Dve njegovi sestri sta dosegli kraljevo krono, in sicer Agneza, soproga francoskega kralja Filipa Avgusta, in Gertruda, ki se je poročila z ogrskim kraljem Andrejem II. Tudi dve svetnici je štel med svojimi sorodniki: Hedvigo, kneginjo šlesko, ki mu je bila sestra, in stričnico Elizabeto Turinško, hčer ogrske Gertrude.

Za vzgojitelja je dobil mladi Bertold nekega viteza, ki ga je bolj izuril v raznih bojnih igrah in viteških spretnostih kakor pa v vedi in umetnosti. Še predno je postal duhovnik, je dobil proštijo bamberško in kmalu se mu je odprla pot celo do višje časti.

Ogrska kraljica Gertruda je imela velik vpliv na svojega soproga. Bila je ponosna in častihlepna ženska in je na vso moč pospeševala svoje sorodnike. Po njenem prizadevanju je dobil Bertold nadškofijsko stolico v Kaloči, čeprav je bil še le 24 let star in malo poučen v bogoslovju. Papež Inocencij III. ga izprva ni hotel potrditi, ker je vedel, da je premlad za tako dostojanstvo. Na prošnjo kralja Andreja mu je slednjič vendar poslal nadškofijski palij. — Bertoldova vlada v Kaloči ni bila srečna. Ogri so mu bili sovražni, ker je bil nemškega rodu, pa tudi s svojim nastopom jih je večkrat razžalil. Vendar je vsled svoje rodbinske zveze s kraljem kmalu dosegel tudi vplivne politiške službe. Leta 1209. ga je imenoval kralj Andrej za bana na Hrvaškem in leta 1212. je postal celo upravitelj ogrskega kraljestva.

Zdi se, da je Bertold v tej dobi živel precej posvetno in se zapletel v mnoge spletke na kraljevem dvoru. Ko so leta 1203. tudi drugi trije bratje, Ekbert, Henrik IV. in Oton, ki so bili osumljeni sokrivde pri umoru cesarja Filipa, pribežali na Ogrsko k sestri Gertrudi, se je nemški vpliv na ogrskem dvoru posebno utrdil. To je izzvalo pri ogrskih magnatih hud odpor. Morda so se nemški grofi res prešerno obnašali. Osnovala se je tajna zarota zoper nje. Bližnji povod je dal nek zločin, katerega je baje storil po sporočilu nekaterih Bertold, dočim drugi dolže mejnega grofa Henrika. Zarotniki so leta 1214. umorili kraljico Gertrudo. Bertold in njegovi bratje so si rešili življenje le s tem, da so naglo zbežali na Nemško.

L. 1218. je bil Bertold izvoljen za akvilejskega patriarha in od papeža Honorija III. potrjen. Njegovo življenje in delovanje v novem dostojanstvu je mnogo resnejše in pomenljivejše, kakor pa mladostna leta, ki jih je preživel na Ogrskem. Na patriarhijsko stolico je bil slovesno umeščen.

Prihod novega patriarha v akvilejsko stolnico je bil za vso škofijo velik praznik, ki je privabil iz vseh krajev neštete množice v starodavno mesto. Ne le Furlanci, ampak tudi Goričani, Kranjci in Slovenci iz drugih pokrajin so ob tem slavlju radi romali v Akvilejo. Seveda so bili navzoči vsi cerkveni prelati: podložni škofje, opati samostanov, arhidiakoni. V obilnem številu je došlo emstvo in vsa mesta so poslala svoje zastopnike. Na meji mestnega ozemlja je pričakovala novega patriarha duhovščina s kapitljem na čelu. Patriarh je jezdil na beli muli, pred njim diakon s križem. Za njim so se vrstili v slovesni procesiji: duhovščina, dvorni stražniki (paži), vojaštvo, podložni plemiči in telesna straža. Pri glavnih vratih stolnice je patriarh stopil z mule in se pri tem poslu̇eval nekega določenega kamna. Bertoldu je po nesreči izpodrsnilo in je padel na cerkveni prag. Ljudstvo bi bilo to malo nesrečo ob slovesni priliki gotovo imelo za slabo znamenje in jo smatralo za napoved nesrečne vlade. Toda Bertold je imel razsodnega duha in je spoznal položaj. Razprostrl je roke na cerkvenih tleh, kakor bi jih hotel objeti in zaklical s psalmistom, kraljem Davidom: „Hic requies mea in saeculum saeculi“ („Tukaj je moje počivališče na vse veke“), češ, da si je že sedaj izbral mesto za svojo rakev. Res so ga pozneje pokopali ob cerkvenih vratih in mu omenjene besede vdolbli v spominsko ploščo za grobni napis. — Sredi cerkve je patriarh pokleknil, odvzeli so mu biret in dekan stolnega kapitlja mu je dal slovesni blagoslov. Nato ga je duhovščina spremila v prezbiterij in ga umestila na patri-

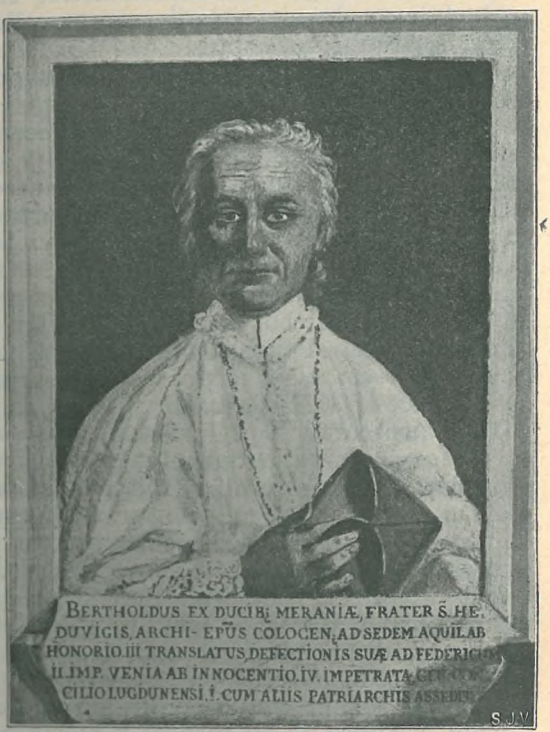

Patriarh Bertold Akvilejski.

arhijsko stolico, kamenit sedež iz belega marmorja, ki je še ohranjen. S tega sedeža je imel patriarh kratek latinski nagovor. Sledila je slovesna pontifikalna maša, med katero so zastopniki duhovstva, plemstva in mest darovali novemu poglavarju razne dragocenosti; debele sveče, denar, vino, zlate in srebrne posode. Po maši je patriarh podeljeval fevde in razne darove zaslužnim vojakom in podložnikom; ako je kdo prejel od njega zlato verižico ali z zlatom okrašen pas, veljalo je to za posebno odlikovanje. Belo mulo z dregocenimi vajeti in patriarhove ostroge je dobilo mesto Akvileja v dar. Bertold se je ob tem slovesnem umeščenju izkazal posebno velikodušnega, ker je podaril vsem nevoljnikom na andeških posestvih v Furlaniji prostost.

Bertoldu se je posrečilo tudi svetno oblast akvilejskih patriarhov zopet obnoviti v nekdanjem sijaju. Kranjska in Istrska marka, kateri je bil Sieghard leta 1077. prejel od cesarja kot državni fevd, ste namreč proti koncu 12. stoletja prešli v oblast Španhajmov in andeških grofov. Ker je sedaj eden iz njihove rodbine zasedel akvilejsko stolico, so se drugi bratje radovoljno z njim poravnali in priznali starodavno oblast akvilejske cerkve čez istrsko in kranjsko zemljo. Cesar Friderik II. je leta 1227. te pravice iznova potrdil.

Kot svetni vladar je imel Bertold takoj mnogo posla v Furlaniji, kjer je divjal hud boj med plemstvom, in v Istri, kjer so bili Benečani zasedli Pulj, Poreč in mu odvzemali polagoma še druga obrežna mesta. V vsem sijaju mogočnega kneza se je pokazal leta 1220. ob kronanju cesarja Friderika II. v Rimu, kamor je došel v spremstvu 2000 konjenikov.

S cesarjem Friderikom II. je bil patriarh Bertold vedno v tesni, prijateljski zvezi in je bil od njega opetovano bogato obdarovan. A prav ta zaupna zveza mu je napravljala mnoge težave, ko je prišlo med papežem in cesarjem do hudega razpora. Leta 1227. je papež Gregor IX. Friderika izobčil, ker je vedno odlašal obljubljeno križarsko vojsko in prelomil prisego. Berteld pa je stal še vedno na strani cesarjevi in mu ni hotel odtegniti pomoči. Zato se papež v nekem pismu bridko čez njega pritožuje, češ, da se druži s sovražniki sv. cerkve in celo druge izkuša pridobiti za cesarja. Iz tega namena je bil potoval k svojemu svaku, ogrskemu kralju Andreju in se izognil poslancu Egidiju, katerega je bil (papež) k njemu poslal. Pod pokorščino in prisego ga roti, naj ostane zvest in vdan apostolski stolici in naj ne pomaga sovražnikom sv. cerkve, sicer bi ga moral imeti za krivoprisežnika in ga proglasiti za izobčenega. Za enkrat se je Bertoldu z drugimi knezi vred posrečilo napraviti mir med papežem in cesarjem. L. 1230. je bil sklenjen mir in Friderik odvezan izobčenja. — Ko se je l. 1239. nasprotstvo med obema najvišjima oblastnikoma krščanstva iznova poostrilo in je izbruhnil srdit boj, vidimo akvilejskega patriarha iznova ob strani cesarjevi. A sedaj mu ni bilo več mogoče pomirjevalno vplivati, ampak njega samega je zadelo zagroženo izobčenje. Ta stroga cerkvena kazen ga je hudo pekla. Spoznal je tudi, da vodi Friderikova politika v pogubo. Zato je potoval v Rim, si osebno od papeža izprosil odvezo in mu obljubil zvestobo. Bil je

tudi leta 1245. navzoč na splošnem cerkvenem zbora v Lijonu, kjer je bila cesarju Frideriku II. odvzeta vladarska oblast.

Za patriarhovo državico je bila Bertoldova vlada pomenljiva, ker si je ustvaril za Furlanijo parlament ali državni zbor, menda najstarejši zgled te vrste. V tem parlamentu so imeli pravico zborovanja in glasovanja cerkveni prelati, plemstvo in odposlanci mest. Zbrali so se v kaki cerkvi, v gradu, na mestnem trgu ali pa na prostem polju pod milim nebom. Leta 1251. so zborovali poslanci na konjih, na prostrani ravnini „Campo Formio" v Furlaniji. Brez dovoljenja parlamenta ni smel patriarh napovedati vojske, niti sklepati miru ali nove zveze. Tudi za nove zakone in davke je bilo treba njegovega privoljenja. Redni shodi tega zanimivega zbora so se vršili vsako pomlad, koncem meseca maja, izredni pa ob nastopu vlade novega patriarha. Tedaj je moral sam v najkrajšem času sklicati parlament in pred njim priseči, da hoče varovati svoboščine in pravice dežele. Iz njega si je tudi izbral svetovalce, po enega iz kurije duhovstva, plemstva in meščanov, ki so mu pomagali pri vladi. Prvikrat se omenja parlament leta 1204., stalna ustanova pa je postal za patriarha Bertolda.

Kakor drugi svetni knezi, je tudi akvilejski patriarh stopil večkrat na čelo vojske in se podal v boj. Opraviti je imel z upornimi plemiči v Furlaniji, s sosednjimi Trevižani in s koroškim vojvodom Bernardom. Leta 1240. je vodil križarsko vojsko iz naših pokrajin proti Mongolom na ogrsko mejo.

Mnogo si je prizadeval, da bi iznova dvignil svoje razpadajoče stolno mesto, starodavno Akvilejo. Patriarh Popon je bil okoli l. 1030. na razvalinah starega rimskega mesta sezidal novo srednjeveško Akvilejo. A tudi Poponovi nasledniki so se mnogo trudili, da bi vzdržali nekdanji pomen tega važnega trgovskega središča, ki je imelo na svojem pečatu ponosen napis: „Akvileja, glavno mesto Italije" („Urbs haec Aquilea, caput est Italiae"). Toda propadanje mesta se ni dalo zadržati. Znano je, da je zapadna obal Adrije zelo plitva. Gorske reke, Ter, Tilment, Nediža ob velikih nalivih prinese mnogo peska z gora, preplavljajo okolico, pa tudi zasipljejo svoje izlive z gramozom. Na drugi strani tudi morje ob času plime, ali kadar drvi „široko" mogočno valovje, preplavlja obal, napolni vse kotline in dolbine, se zajezi za raznimi nasipi, da potem ne more več odteči. Tako nastajajo močvirja, ki ob vročini kužijo zrak in povzročajo razne bolezni, zlasti mrzlico. Pri Akvileji so se kmalu pojavile te nezgode in povzročile, da je prišla v sloves nezdravega mesta. Prebivalci so ga zapuščali, celo duhovniki in redovniki niso mogli tamkaj vzdržati vse leto. Mesto je vidno propadalo. Bertold se je z vso močjo zavzel, da bi ga zopet dvignil. Nameraval je skopati kanale, ki bi odvajali vodo, popraviti ceste in hiše. Načrte za izboljšanje mestnega ozemlja je predložil parlamentu, ki mu je soglasno pritrdil in obljubil za izvršitev znatne doneske. S papeževim dovoljenjem je naložil davek tudi vsem župnijam po akvilejski škofiji, da bi se moglo obnoviti cerkveno središče. Toda vsi poizkusi Bertolda in njegovih naslednikov so bili zaman. Mesto je zapadlo pogubi. Že Bertold je leta 1238. pre-

stavil svojo stolico iz Akvileje v laški Videm (Udine), ki je bilo zdravo mesto s prijetno lego. In poslej so patriarhi vedno tamkaj bivali. Le ob slovesnih prilikah ob umeščenju in velikih praznikih so še obiskovali akvilejsko stolno cerkev, simbol svoje slave in oblasti.

Ozrimo se sedaj še na pastirsko delovanje Bertoldovo! Mnogokrat je prepotoval slovenski del svoje škofije in se pogosto mudil na Kranjskem in Spodnjem Štajerskem. Srečavamo ga pri nas ob raznih prilikah v spremstvu nekaterih istrskih ali furlanskih podložnih škofov. V cerkvah ali na svojih gradovih je zbral okoli sebe arhidiakone in druge duhovnike in z njimi reševal razne cerkvene zadeve. Leta 1231. je v Rečici blizu Gornjega grada sodil dva kmeta, Lenarta in Janeza iz Vologa, ki sta bila obdolžena, da sta se po noči splazila v gornjegrajski samostan, tam predrla stene in odnesla mnogo dragocenih reči. Pred sodnijo obtoženca nista mogla zločina tajiti in bi bila po tedanjem pravu zapadla smrti. Patriarh ju je na prošnjo opata Alberta pomilostil in jima naložil za kazen, da morata iti čez morje v Sveto deželo in tamkaj vse svoje dni opravljati vojaško službo.

Zelo je dvignil Bertold ugled slovenske božje poti na Kamnu v Junski dolini na Koroškem. Cerkev je pripadala dobrlovaškemu samostanu avguštincev. Slovensko ljudstvo jo je rado obiskavalo, ker je tamkaj bila pokopana blažena Hildegarda, ki je umrla v sluhu svetosti. Leta 1238. pa je cerkev iznova zaslovela zaradi nekega čudeža. Duhovnik Volbert, ki je v cerkvi sv. Lovrenca na Kamnu daroval sv. mašo, je izpremenil kruh in vino tudi vidno v podobo mesa in krvi Kristusove. Patriarh Bertold in tirolski grof Albert sta baje sama prišla gledat čudo in se prepričala o njegovi resničnosti. Grof Albert je takoj pri tej cerkvi ustanovil dva beneficija, patriarh Bertold pa jo je s pismom, izdanim v Beljaku 28. aprila 1238, izvzel iz oblasti dobrlovaškega samostana in jo neposredno sebi podredil.

Versko življenje je bilo takrat posebno na Kranjskem še na nizki stopinji. Župnij je bilo malo in bile so silno obsežne, ljudstvo pa zapuščeno, neuko, zelo vdano praznoverju in raznim zmotam. Zaradi pomanjkanja duhovnikov so mnogi umirali brez zakramentov. Tudi je bilo še dovolj poganskih navad in običajev vkoreninjenih. Sam papež Gregorij IX. je očital Bertoldu, da so v njegovi patriarhiji še malikovalci. Posebno zapuščena je bila Bela Krajina, kjer morda razun nekaterih grajskih duhovnikov ni bilo nobenih dušnih pastirjev. Ta del je bil prav takrat po prizadevanju andeških grofov, menda Bertolda samega, odločen od Hrvaške in pridružen Kranjski. Bertold se je zavzel za te obmejne kraje svoje škofije, kjer je bilo mnogo poganstva in krivovernih zmot. S pomočjo svoje pobožne svakinje Sofije Višnjegorske, ki je nakazala potrebne dohodke, je ustanovil l. 1228. župnijo Črnomelj in ji podredil štiri podružnice: Tri fare pri Metliki (ki je tedaj še ni bilo), Vinico, Semič in Podzemelj. Znamenita ustanovna listina, ki je bila izdana 18. oktobra, se glasi: „V imenu svete in edinstvene Trojice. Amen. Ker smo po božji previdnosti in blaženem Petru, namestniku Kristusovem, zato prejeli pastirstvo in vlado duš, da jih ne vodimo samo, ampak jim tudi koristimo, moramo z veliko previdnostjo in skrbjo paziti na to, kar se tiče izveličanja

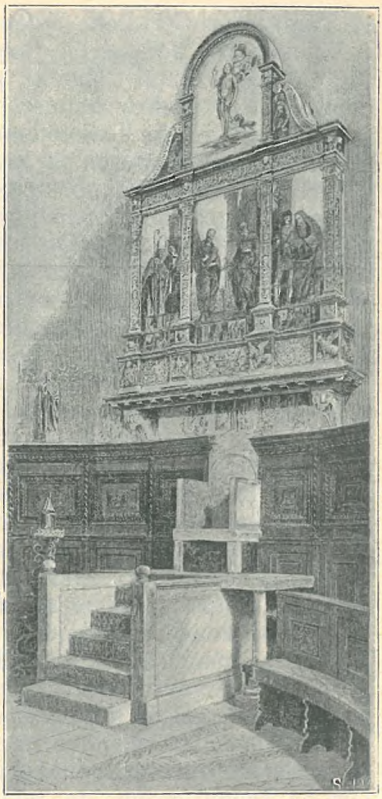

Patriarhov prestol v baziliki.

vernikov in časti božje . . . Zato mi Bertold, po božji milosti patriarh akvilejske cerkve, naznanjamo v vednost vsem sedanjim ljudem in prihodnjim potomcem, da smo, nagnjeni po pravičnih in razumnih prošnjah preljubljene naše sestre Sofije, pobožne mejne grofice istrske, ki po božji volji nima potomstva in je zato Kristusa, edinega sinu Marije, si izvolila za dediča, ljudstvo v okraju Metliki, ki je bilo zaslepljeno po zmotah in je posnemalo poganske navade, pridružili naši cerkvi in čredo, ki je bila zgrešila pravi hlev, zopet pripeljali na pot resnice. Ukazali smo, da se v tisti deželi, na kraju, ki se imenuje Črnomelj, posveti cerkev v čast sv. Petru, prvaku apostolov, in smo ji pridružili kot materi in učiteljici štiri cerkve, ki leže v njenem okrožju. Te v Kristusu ustanovljene cerkve je imenovana naša sestra v izveličanje duše svojega soproga, mejnega grofa istrskega, našega brata in svojo lastno korist obdarovala z bogatimi posestvi in je desetino te dežele po navadi rimske cerkve, ki je vseh glava in učiteljica, prepustila akvilejski stolici, tako, da vsi, ki imajo v posesti imenovano desetino, morajo njo od nas ali naših naslednikov dobiti v fevd, imenovana naša sestra in njeni dediči pa imajo pravico patronstva.“ — Še pomenljivejši je Bertoldov načrt za ustanovitev škofije v Gornjem gradu iz l. 1238. (Gl. I. del, str. 153). Ganljivo je popisal papežu zapuščenost ljudstva in pomanjkanje duhovnikov, ki je tem usodnejše, ker se je bati razširjanja krivoverstva. Žal, da ni prišlo do izvršitve.

Tembolj je Bertold izkušal dvigniti versko življenje z novimi samostani in redovnimi naselbinami. Prva taka ustanova je bil samostan dominikank v Velesovem. Tu so imeli v začetku 13. stoletja mnogo posesti vitezi iz Kamnika, ki so bili podložni andeškim grofom. Trije bratje, Gerloch, Walther in Weriand, župnik mengeški, so se leta 1238. zavezali s pogodbo, da hočejo dati svoja zemljišča za samostan in skrbeti za zgradbo poslopja. Weriand je obljubil preskrbeti dva zidarska mojstra in šest delavcev. Izdatno pomoč je obljubil tudi gornjegrajski opat Albert, ki je menda vzbudil zanimanje za to ustanovo. Patriarh Bertold je ustanovno pismo slovesno potrdil 11. decembra 1238 v cerkvi sv. Marjete ob navzočnosti mnogih cerkvenih in svetnih veljakov. Samostanu je podaril župnijo sv. Jurija in kapelo

sv. Tomaža pri Cerkljah. Ustanovniki so mu vtelesili župnijo sv. Marjete v Velesovem; pozneje je dobil še Cerklje. Tako so bili samostanu zagotovljeni izdatni dohodki, pa tudi velik vpliv v cerkvenih zadevah. Samostanska cerkev Matere božje je postala kmalu znamenita božja pot. Po njej se je kraj imenoval „Dolina Matere božje“ (Marientaľ); staro slovensko ime pa je Velesalo (velika vas).

Prve redovnice so došle iz samostana Ziegelhofen na Nižjeavstrijskem. Pozneje nahajamo med njimi skoraj same plemkinje iz najimenitnejših rodbin. Nova ustanova je bila za naše kraje v dvojnem oziru pomenljiva: za gospodarstvo in versko vzgojo. Poleg Stične je bil velesovski samostan največje gospodarsko podjetje v deželi. Imel je mnogo zemlje, mnogo podložnih vasi in se je pridno udeleževal trgovine. Še večjega pomena pa je bil za versko vzgojo ljudstva. Tu je hitro nastalo važno cerkveno središče z mnogimi duhovniki, kapelani, beneficiati, altaristi, kamor se je ljudstvo rado zatekalo v svojih verskih potrebah. Redovnice same so se pečale z vzgojo in poukom plemiških deklic. Bile so zelo izobražene in pridno prepisovale knjige. Zato imamo v tem samostanu najstarejšo pričo za dekliško šolo in dekliški vzgojni zavod v deželi.

Kmalu za velesovsko redovno naselbino je nastal sličen samostan v Studenicah pri Mariboru. Ustanoviteljica je plemenita gospa Sofija iz Rogatca. Nameravala je najprej sezidati cerkev in ubožnico (hospital). Toda zanimanje, ki se je bilo takrat vzbudilo za nova redova: frančiškanski in dominikanski, jo je nagnilo, da je odstopila od prvotnega načrta in ustanovila samostan dominikank. Patriarh Bertold je tudi ta samostan izdatno podprl. L. 1245. je izdal listino, v kateri pravi: „Da se izvrši pobožna in sveta želja predrage hčere v Kristusu, sestre Sofije, in da bi bilo naši duši v blagor in izveličanje, damo s tem na znanje vsem, da podarimo župnijo Slivnico novi sadiki pri Studencu Matere božje v Poljčah z vsemi dohodki in pravicami, ki ji pripadajo.“

Nič manjšega pomena, kakor omenjena dva samostana, so bili duhovni sinovi sv. Frančiška ali minoriti, ki so prišli za vlade Bertoldove v naše kraje. Najpreje je bil ustanovljen samostan minoritov v Gorici, kmalu potem v Ljubljani, Beljaku, Celju in Ptuju. Z minoriti je dobilo ljudstvo vnete pridigarje in izpovednike.

Bertold je sploh kazal v pastirskem delovanju globoko pobožnost in pravo apostolsko skrb za svoje podložnike. Napravil je mnogo pobožnih in dobrodelnih ustanov, obdaroval bogato cerkve in samostane. Zadnje njegovo pomenljivo delo na Slovenskem je bila nova cerkev sv. Elizabete v Slovenjem Gradcu, andeškem trgu. S tem je hotel postaviti dostojen spomenik svoji stričnici, ki je bila leta 1236. prišteta med blažence. Ukazal je, da se njen praznik po vsi akvilejski škofiji slovesno obhaja. Prav v tej cerkvi je 30. aprila l. 1251. (ob posvečevanju) podaril svoje rodbinsko posestvo Slovenji Gradec akvilejski škofiji. Že mesec pozneje (23. maja) je umrl v visoki starosti 70 let. Pokopali so ga na kraju, ki si ga je bil zaznamoval že ob začetku vlade, ob glavnem vhodu akvilejske bazilike. — Preprosto ljudstvo ga je ohranilo v dobrem spominu.

5. Babenberžani na Stajerskem.

Domači dinastiji štajerskih grofov ni bilo prisojeno dolgo življenje. Prvi vojvoda Otokar IV. je bil tudi zadnji svojega rodu. Ker je bil izza mladih let bolehen in je nalezel še strašno gobovo bolezen, je ostal neoženjen in brez potomstva. Zato je moral že v življenju poskrbeti, kaj bode z veliko, lepo štajersko deželo po njegovi smrti. Gotovo se je o tej zadevi najpopreje posvetoval s cesarjem Friderikom I., ker je bila Štajerska državni fevd, pa tudi s svojim podložnim plemstvom in odločilnimi cerkvenimi oblastniki. Uspeh tega posvetovanja je bil sklep, da naj pripade vojvodina Štajerska po Otokarjevi smrti avstrijskim vojvodom iz babenberškega rodu. Sredi meseca avgusta leta 1186. sta se sešla vojvoda Otokar in Leopold Babenberški, spremljana od mnogih veljakov, na Šentjurijski gori ob Aniži. Tu je bila sestavljena Otokarjeva „oporoka“, ki določa zedijenje Štajerske z Avstrijo. V njej pravi namreč štajerski vojvoda: „Ker je Bog v svoji milosti že našim starišem pa tudi nam podelil veliko bogastvo na ljudeh in posestvih, nas mori huda skrb, ker nimamo nobenega dediča, komu naj pripade naša lastnina. Ko smo se torej posvetovali z našimi veljaki, smo izbrali zelo plemenitega, strogega in zvestega avstrijskega vojvoda Leopolda, našega sorodnika za svojega naslednika, ako bi umrli brez potomstva, ker njegova dežela meji na našo in bode pravičnost enega kneza lažje vladala obe deželi.“

Ob tej priliki je Otokar slovesno potrdil pravice štajerskega plemstva, duhovščine in samostanov. Meščanov in kmečkega ljudstva ne omenja v svoji oporoki, kajti mesta so bila tedaj še le v početkih, politično brez pomena, kmečko ljudstvo pa podložno grajščakom in popolnoma v njihovi oblasti.

Meseca maja leta 1192. je umrl Otokar IV., komaj trideset let star. Pokopali so ga v zajčkem samostanu, kjer so počivali tudi njegovi stariši.

Blizu 150 let so bili Otokar in njegovi predniki iz rodu travenskih grofov vladarji štajerske dežele. Bili so odločni, razumni možje, katerim se je posrečilo polagoma razširiti svoje ozemlje in meje svoje oblasti prestaviti globoko doli v slovenske pokrajine.

Gradec se je pod njimi dvignil v glavno mesto dežele. Slovenci so mu dali ime in gotovo na kraju sedanjega mestnega gradu že postavili preprosto utrdbo, v kateri so iskali zavetja ob času obrskih ali madjarskih navalov. Tudi pozneje, ko so travenski Otokarji tam gori postavili svoj zidani grad, se je zaznamoval do 13. stoletja le s slovenskim imenom, kar pomenja, da je bila tudi okolica s Slovenci naseljena. Isto izpričujejo premnoga krajevna imena: Topla (Topel), Gaberje (Gabriach), Borovnica (Fernitz), Rakovnica (Ragniz). Slovenci so tudi prostrano graško ravan iztrebili in obdelali. Ime Vinica priča, da so naši pradedje v graški okolici gojili celo vinorodno trto.

Prvi meščani v Gradcu, trgovci in obrtniki, so bili pač priseljeni Nemci iz Bavarskega. Zato se je pozneje mesto imenovalo „Bavarski gradec“.

Štajerski grofi so se posluževali za povzdigo svoje dežele tistih kulturnih sredstev, ki jih je nudil tedanji čas. Materielna in duševna kultura pa sta bili takrat tesno združeni, in nositelji obeh so bili menihi. Zato vidimo, da so tudi travenski Otokarji bili marljivi pospeševatelji samostanov. V obližju Gradca so leta 1128. naselili cistercijane, jim sezidali samostan Runa (Rain) in jih obdarovali z mnogimi zemljišči.

Dočim so bili pri naselitvi cistercijanov v graški okolici pred vsem merodajni gospodarski oziri, je imel samostan avguštincev v Borovi (Vorowe, nemški Vorau) skrbeti za pastirstvo v najskrajnejšem severovzhodnem delu dežele, ob ogrski meji. — Najznamenitejša ustanova v sedanjem slovenskem delu dežele pa je bil zajčki samostan (1159). (Glej I. del, str. 109). O kulturnem delu kartuzijanov priča Žička dolina, ki je plod njihovega truda in dela. Iz samostanskih gospodarskih zapiskov posnamemo, da so imeli mnogo posestev tudi na Dravskem polju, v Oplotnici in Zrečah.

Vnanja zgodovina štajerske zemlje pod vlado travenskih grofov ne kaže izrednih dogodkov. Razun malih viteških bojev in praskanj je omeniti pred vsem napade Ogrov. Veliki madjarski navali, ki so nekdaj Nemčijo in Italijo napolnjevali s strahom in grozo, so sicer sredi 10. stoletja preminili, toda Štajerska in Kranjska tudi poslej nista bili pred njimi varni. Ob meji so se vedno bili vroči boji, kakor pozneje med Turki in Hrvati v vojaški granici. In Madjari so bili še vedno bolj nagnjeni, na roparskih pohodih si ugrabiti bogat plen, kakor pa se preživljati z mirnim poljedelstvom.

Iz življenjepisa solnograškega nadškofa Konrada (1106—1147) posnemamo, da so vsled madjarskih napadov posebno trpele slovenske pokrajine, kjer so divji roparji ugrabili mnogo ljudi, da so jih prodali za sužnje v orient. Zato so morali deželni vladarji in drugi veleposestniki pred vsem skrbeti za utrjene gradove in močno obmejno stražo. Nadškof Konrad je dal sezidati Lipnico, iznova utrditi razpadli Ptujski grad in Rajhenburg za Savo. Tudi se mu je posrečilo z odločnim nastopom madjarsko nasilstvo za nekaj časa zavrniti. Njegov življenjepisec pohvalno omenja, da so se za njegove dobe obmejne dežele zopet povrnile k nekdanjemu blagostanju. Bile so pokrite z vasmi, gradovi in naseljenci in glede na rodovitnost in raznotere pridelke niso kar nič zaostajale za Avstrijo. Trgovina z ljudmi, ki je bila od nekdaj zelo živahna, je postala zelo redka, da skoraj popolnoma izginila. — Posebno skrbni in odločni branitelji meje so bili vitezi Ptujski, katerim se je leta 1160. posrečilo celo velik kos sveta okoli Velike nedelje Madjarom odtrgati in jo pridružiti Štajerski.

Vlada Babenberžanov, ki so nastopili leta 1192. dedičino travenskih grofov, je trajala pol stoletja. Štajerski deželi ni prinesla izrednih dogodkov in dobrot. Toda za Babenberžane same je bila nova posest zelo pomenljiva, kajti z njo se jim je odprla pot proti jugu, kamor je tudi odslej težila njihova politika.

Prvi vojvoda tega rodu Leopold V. je vladal le dve leti. Meseca maja leta 1192. je sprejel v Gradcu poklonitev podložnega plemstva in duhovstva. Tedaj je dal v znamenje združenja na javnem trgu na sulico obesiti oba deželna grba: štajerskega in avstrijskega in je ime

Vojvoda Leopold VI. se vrača s križarske vojske na Dunaj.

pred cerkvijo sv. Egidija (sedaj stolna cerkev) prvo javno sodbo. Prav tam je tudi dve leti pozneje nesrečno končal življenje. O božičnih praznikih se je mudil v Gradcu z mnogobrojnim spremstvom. Na dan sv. Štefana je bila napovedana viteška igra. Toda vojvodi se je na ledenih tleh izpodrsnilo, padel je s konja in si zlomil nogo. Zdravniki so mu jo morali odsekati, pritisnil je prisad in v nekaterih dneh je Leopold izdihnil dušo. Neki zgodopisec tiste dobe ga lepo označuje z besedami: „Reveži in bogatini so žalovali za njim tako zelo, da ni bilo preje nikdar slišati takega žalovanja."

Štajersko je podedoval njegov sin. V zgodovini je znan pod priimkom Leopold „Slavni" (der Glorreiche, leta 1194—1230). V vrsti babenberških Leopoldov je bil šesti tega imena. — Vlada Leopoldova je pomenjala za Stajersko dobo mirnega razvoja in procvitanja. Skrbel je za varstvo meje proti Ogrski in ustanovil celo vrsto utrjenih krajev (Neustadt, Friedberg, Voitsberg). Kot močno obmejno stražo je naselil nemške križarje v Gradcu in Veliki nedelji. — Posebno pomenljiva je zgradba „Zidanega mostu" čez Savo pri Radečah. Promet iz podonavskih pokrajin v Italijo je šel tedaj čez Severnik (Semmering), kjer so bili travenski grofi ustanovili gostinjec, potem skozi dolino Murice do njenega izliva v Muro, od tod čez Ljubno in Judenburg do planinskega sedla pri Neumarktu. Tu je cesta prekoračila Alpe, šla dalje čez Breže, Šentvid, Beljak proti Pontebi in v furlansko ravnino. Vojvoda Leopold VI. pa je hotel napeljati promet čez Gradec, Laško, skozi savsko sotesko na Ljubljano in od tod v primorska mesta. „Zidani most" je bilo torej pomenljivo kulturno delo, ker je odprlo trgovini novo progo in naše dežele približalo podonavskim pokrajinam. Nič manj ni bil važen za Babenberžane, katerih vpliv se je preko njega razširjal proti jugu. Vojvoda je pripisoval novemu mostu dovolj pomena, ker je sam pregledal novo zgradbo, ko je bila dovršena (1224.) in se je imela izročiti prometu.

Kako se je s trgovino širil tudi politični vpliv Babenberžanov v deželah tostran Save, izpričuje njihova posest, ki so jo kmalu pridobili na Dolenjskem. Leta 1229. je freisinški škof Gerold prodal vojvodi Leopoldu vsa svoja posestva v Slovenski marki za 1650 mark srebra. Bila so to obsežna zemljišča s sledečimi kraji: Zagrad, Klenovik, Kersinvrh, Laknica, Male in Velike Poljane, Brezje, Draga, Stari Grad, Nemška vas, Na bregu, Struge, Breznik, Gabrje. Središče teh posestev je bila Dobrava (Gutenwert), važna postojanka za trgovino s Hrvaškim. Tedaj je bila Dobrava že mal trg, kjer so imeli freisinški škofje svojo hišo, sodnika, kastelana, razne druge uradnike in nadzornike posestev. Za Babenberžane je bila to prva postojanka na Kranjskem in pričetek poznejših pridobitev. — Nakup malega okrožja Pordenone v Furlaniji, ki ga je vojvoda Leopold pridobil od gospodov „di Castelo", pomenja nov korak proti jugu in proti morju.

Po zgledu tedanje viteške gospode je tudi vojvoda Leopold leta 1217. šal na križarsko vojsko v Sveto deželo. Ta pohod bi smeli imenovati avstro-ogrsko križarsko vojsko, ker se je h krati z njim tudi ogrski kralj Andrej II. odpravil čez morje na Jutrovo. Izredno mnogo odličnega viteštva iz naših krajev je bilo v Leopoldovi

armadi: škof bamberški Ekbert, vladar v beljaški okolici, vojvoda Oto Meranski iz Istre, Engelbert Turjaški, grofi Bogen in Plaien in še mnogo drugih. Leopold je šel preko Štajerske in Kranjske v Akvilejo in od tu čez Istro v Hrvaško Primorje, kjer se je pridružil kralju Andreju, ki je došel preko Zagreba z ogrskimi in hrvaškimi velikaši. Združena vojska je prodirala po dolini Zrmanje proti Splitu, kjer se je vkrcala na beneške ladje.

Vojvoda Friderik Bojeviti, zadnji Babenberžan.

Mnogo Slovencev in Hrvatov se je tedaj borilo pod zastavami štajerskega, kranjskega, koroškega, istrskega plemstva in prelilo svojo kri za rešitev svete zemlje. Križarjem se je pridružilo tudi veliko pobožnih romarjev, ki so hoteli pod njihovo zaščito obiskati posvečene kraje. Podrobnosti iz te vojske nam je malo znanih. Ogrski kralj Andrej se je brez posebnega uspeha kmalu vrnil domov. Avstrijski križarji so se hrabro borili v Siriji, Palestini in Egiptu. Naskočili so saracensko trdnjavo na gori Tabor in osvojili močno utrjeno mesto Damiette, ki je bilo ključ do Egipta. Leta 1219. se je vojvoda Leopold s svojimi trumami vrnil iz Palestine in meseca avgusta dospel zopet na Dunaj. — Ta križarska vojska je imela za naše kraje še to posledico, da so se vladarji slovenske zemlje seznanili na Jutrovem z dvema redovama, ki sta prav kmalu dobila mnoge naselbine po naših krajih, namreč z nemškimi vitezi in redom „manjših bratov“ (minoritov).

Vojvoda Leopold je umrl leta 1230. in je bil pokopan v cistercijanskem samostanu Lilienfeld.

Vlada njegovega sina Friderika Bojevitega (1230—1246) pomenja za avstrijske dežele pričetek bridkih in burnih časov. Novi vojvoda je bil orjaške postave, velikih telesnih moči, pogumen in

podjeten, pa tudi nasilen in se je kaj malo zmenil za utemeljene zahteve in pravice drugega.

Zasledoval je politiko svojega očeta in skrbel, da razširi posest in oblast v slovenskih deželah. Zato se je oženil v drugem zakonu z Agnezo iz rodovine vojvodov Andechs-Meran, ki mu je prinesla za doto mnogo posestva.

Njegovo gospodstvo je bilo na jugu že tako obsežno in utrjeno, da si je privzel priimek „Gospod Kranjske" in postal nevaren tekmec koroških Španhajmcev. Središče babenberških posestev je postal Kamnik, kjer je bila menda nameščena njihova deželna sodnija, dočim je Ljubljana pripadala koroškim vojvodom.

Še večji uspehi so se obetali avstrijskemu vojvodu. Vršila so se pogajanja s cesarjem Friderikom, da se Avstrija in Štajersko povzdigneta v kraljevino in se jima pridruži tudi Kranjska kot samostojna vojvodina, kateri je imel načelovati Friderikov sorodnik Anzelin, zadnji potomec Meranovcev. S tem bi bila babenberška posest na jugu zaokrožena in utrjena. Že je cesarjev pisar Peter de Vineis izdelal važno listino, ki je imela Frideriku potrditi oblast od Donave pa do Adrije, ko so se pogajanja hipoma razbila. Predno je še mogel podjetni vojvoda dalje zasledovati svoje visoke cilje, ga je zasegla smrt na bojnem polju.

Friderik je živel v vednih vojskah in praskah in si od tod pridobil priimek „Bojeviti". Vojskoval se je z upornimi plemiškimi podložniki na Avstrijskem, katere je ukrotil, s češkim kraljem Vaclavom in ogrskim Andrejem. Ni se bal z umori in nasilstvi si odpirati pota do moči. — Ker so ga vedne vojske stale mnogo denarja, je nalagal podložnikom velike davke, cerkvam in samostanom grabil posestva in dragocenosti. Zato ni bil priljubljen niti pri meščanstvu, niti pri duhovščini. Opetovano so se pritoževali pri cesarju zaradi njegove samovoljnosti in krutosti. Vendar mu gre zasluga, da je leta 1241. obvaroval svoje dežele pred napadom divjih Mongolov. Ko se je leta 1246. spustil iznova v boj z Madjari, je padel v bitki ob Litvi, dne 15. julija, ne da bi zapustil potomca. Z njim je izumrl babenberški rod.

Čeprav je bila Friderikova vlada zelo viharna, vendar so njegovo smrt obžalovali vsi domači zgodopisci in pesniki tedanjega časa. „Nesreča je bila," piše opat Ivan iz Vetrinja, „da je umrl vojvoda, a posebno še za to, ker ni zapustil nobenega dediča." Zato je veljal dan bitke ob Litvi skozi stoletja za dan nesreče in žalosti.

6. Vlada češkega kralja Přemisla Otakarja II.

Sredina 13. stoletja je bila usodna za naše pokrajine. Tri vladarske rodbine so izumrle. Mogočni ljudje, ki so dolgo določevali usodo našemu narodu, so odstopili s pozorišča. Novi gospodarji so se oglašali in prilaščevali pravico nad lepimi deželami. Vnel se je boj za dediščino, ki je imel za posledico še večjo nestalnost razmer, rastočo razdvojenost med plemstvom in ljudstvom. Strah in grozo brezvladja so slovenske dežele tedaj v veliki meri občutile. Poleg tega je še manjkalo vrhovnega zaščitnika in poglavarja, nemško-rimskega cesarja, ki bi bil z odločnostjo napravil red.

Najpreje je izumrl rod Babenberžanov (1246). Posrečilo se mu je meje svojega gospodarstva raztegniti tja do Kolpe in kršnega Krasa in pridobil si je bil tudi pristanišče Pordenone ob Adriji. Z ženitvijo in dedinskimi pogodbami se je posest širila in zaokroževala. Velika zemljišča nekdanjih vojvodov Meranskih, od katerih je živel le še Bertold, patriarh akvilejski, so jim pripadla. Vedno jasneje se je črtalo enotno gospodstvo Babenberžanov, ki se je imelo povzdigniti v kraljevino in obsezati alpske dežele od Donave do Adrije.

Toda z zadnjim Babenberžanom so bili tudi ti načrti položeni v grob.

Na jugu so sedaj nastopili koroški Španhajmci kot dediči njihovih teženj. Vojvoda Ulrik III. je vzel za ženo Agnezo, vdovo Babenberžana Friderika, dedinjo meranskih posestev, ki mu je oblast tako pomnožila, da se je imenoval „Gospod Kranjske in Slovenske Marke". Zdelo se je, da bode zopet starodavna Karantanija tisto središče, okoli katerega se bodo združile slovenske dežele, tembolj ker so Španhajmci tudi po južnem Štajerju (Slovenji Gradec) širili svojo oblast. Le dve desetletji je rasla moč koroških vojvodov. Leta 1269. je umrl Ulrik III. brez dediča, slovenske dežele pa so bile brez vladarja.

Težko je popisati, kolika zmeda in kolik nered je zavladal po naših krajih. Ni bil brez pomena obred, da so pred umeščenjem koroškega vojvoda na gosposvetskem polju smeli Gradnikarji, Patovčani in Ravbarji poljubno pleniti in požigati po okolici. Pokazali so s tem, kaj se je godilo v deželi, kadar ni bilo varuha in branitelja postav. Vse listine tedanjega časa opisujejo nasilstva roparskih vitezov, prešernost svetne gospode, praske in boje, plenitve in požige. Celo vitez Ulrik z Lichtenštajna toži o svojih tovariših. „Po noči in po dnevi ropajo po deželi. Mnoge vasi so razrušene in razpuščene. Bogatini so postali tako predrzni, da revežem ugrabljajo njihovo imetje." Pravil je lahko iz lastne izkušnje, ker so tudi njega ujeli in ga eno leto in tri tedne imeli zaprtega v hudi ječi, iz katere se je rešil le z velikimi žrtvami.

Enako slika tužne razmere štajerski letopis (Reimchronik) pisoč: „Tudi gospoda je začela okušati tisto revščino in nadlogo, ki so jo občutili romarji in trgovci, katerim so ugrabili njihovo imetje. Ne morem vam popisati, kakšna nesreča in kakšno trpljenje je zadelo deželo." Nič boljše, kakor revnemu ljudstvu, se ni godilo cerkvam

in samostanom, katerim je manjkalo mogočnega varuha. Z njihovimi zemljišči in dragocenostmi so se najraje odškodovali ropaželjni viteški sosedje.

Ob takih razmerah je umevno, da si je vse pošteno in miroljubno prebivalstvo želelo mogočnega in odločnega vladarja v deželo. In prav tak je bil mladi kraljevič Přemisl Otakar II. iz sosednje Češke. Bil je še mlad po letih in v polni moči, odločen, radodaren in prijazen, veledušen podpiratelj cerkva in samostanov. Združeval je v sebi vse lastnosti dobrega vladarja.

Najpreje je prišel Otakar do vlade v Avstriji in Štajerski. Kmalu po smrti bojevitega Friderika se je tamkaj osnovala stranka, ki ga je povabila, naj prevzame vlado v deželi. Otakar je bil takrat še prestolonaslednik in mejni grof na Moravi. S sijajnim spremstvom se je podal leta 1251. na Dunaj. Nikjer ni našel upora, povsod so ga radostno sprejemali. Češki kraljevič si je znal s svojo radodarnostjo proti mestom, cerkvam in samostanom pridobiti srca prebivalstva. — Ker so nekateri še vedno mislili, da imajo tudi ženski potomci babenberške rodbine neko nasledstveno pravico, je Otakar vzel za ženo postarno Marjeto, sestro umrlega Friderika. Njegova žrtev je bila tem večja, ker je bil sam zadnji moški potomec iz rodu Přemislovcev in od priletne soproge ni bilo več pričakovati zaroda. Nevesta je prinesla češki kroni neizpodbojno pravico do dveh lepih dežel.

Večje težave je našel Otakar na Štajerskem. Tudi tu se je ustanovila neka stranka, ki mu je bila prijazna, s solnograškim nadškofom Filipom in Ulrikom Lichtenštajnskim na čelu. Toda večina štajerskih plemičev je hotela imeti drugega gospodarja. In med njimi so bili mogočni gospodje: Friderik Ptujski, Ulrik in Leutold iz Wildona, Seifrid Marenberški in mnogi drugi. Hoteli so izprva bavarskemu vojvodi Henriku podeliti vlado, a ko so izprevideli, da ta ne bode kos mogočnemu češkemu kraljeviču, so se oklenili svojega madjarskega soseda, kralja Bele IV. Ogrski kralj je že davno prežal na lepo štajersko zemljo in Babenberžani so jo le z velikimi žrtvami obvarovali pred njegovo nasilnostjo. Sedaj se mu je zdela ugodna prilika, da si jo prisvoji. Tudi Bela si je hotel pridobiti neko navidezno pravico do babenberške dediščine s tem, da je zaročil Jedert, stričnico Friderika Bojevitega s svojim nečakom Romanom iz Haliča. Tako sta obe Babenberžanki Margareta in Jedert imeli političnim težnjam dati neko zakonito podlago, čeprav so bile pravice mlade Jederti brez vsake veljave.

Kralj Bela je poslal bogate darove na Štajersko, da pridobi tamošnje stanove. In res so prišli leta 1252. na Ogrsko štajerski poslanci, ki so pozvali njegovega sina, mladega kralja Štefana, naj pride vladat njihovo deželo. — Sedaj se je pričela dolgoletna vojska med češko in ogrsko stranko. Z žalostjo poročajo zgodopisci, kako so divjali ogrski vojaki, posebno Kumani, po Avstrijskem in Štajerskem, kako so na tisoče ljudi vsakega stanu, starosti in spola zasužnjili in odvedli s seboj. Leta 1253. je sam Bela z mnogobrojno vojsko — nad 80.000 mož — navalil na Štajersko, izgnal Otakarja in njegove čete iz dežele, si podvrgel uporne gradove in gospodo in prodrl tja do Dunaja.

Zdaj je posegel vmes sam papež Inocencij IV. Poslal je svojega legata, ki je prinesel Beli in Otakarju pismo s pozivom, naj se poravnata. „Mi zastopamo," je pisal papež, „ne kakega človeka, ampak Boga na zemlji ... Po božji milosti smo na čelu vsem vladam na svetu." — Pričela so se pogajanja za mir, ki se je slednjič sklenil v Budapešti 3. aprila leta 1254. Ogrski kralj je dobil večji, južni del Štajerske od Semmeringa do koroške meje, Otakar pa nekatere severne Štajerske pokrajine z Avstrijo vred. Babenberška dediščina je bila začasno razdeljena.

Kralj Bela je poslal svojega prvorojenca Štefana na Štajersko, da bi bil za vladarja v deželi. Da bi mogel petnajstletni vojvoda tem uspešnejše izvrševati svoj posel, mu je pridružil za svetovalca izkušenega in vernega hrvaškega bana Štefana iz rodu Šubičev. Mladi kralj se je nazival odslej vojvoda Štajerske, ban Štefan pa „kapitan Štajerske". Leta 1254. se je ban Štefan mudil v štajerskem Gradcu, kjer je obdan od domačih velikašev imel javno sodbo. Potem pa ni mogel dalje ostati pri svojem gospodu, ker so ga važni posli klicali nazaj v hrvaško kraljestvo. Zato je imenoval deželnega sodnika Gottfrida iz Maribora in deželnega maršala Friderika Ptujskega za svoja namestnika in odhitel v Dalmacijo na vojsko proti Benečanom. Pa to ni bilo dobro, ker je s tem vznevoljil drugo štajersko gospodo, ki je bila zavidna svojima tovarišema.

Tudi Otakar ni pustil Štajerske izpred oči. Ker je vedel, da madjarska vlada ni priljubljena v deželi, je spretno porabil vsako priliko, da si pridobi štajersko plemstvo.

Ni mu bilo treba dolgo čakati. Prav tisti plemiči, ki so nekdaj nasprotovali Otakarju, so se sedaj uprli Madjarom (1258). Najprej je pričel Seifrid Marenberški, eden najuglednejših štajerskih plemičev, kljubovati banovim poveljem. In ko ga je ban Štefan hotel strahovati in je oblegal njegov grad, je prišel Hartnid Ptujski z drugimi vplivnimi plemiči s Podravja, potolkel Štefanovo vojsko, tako da je moral nemudoma bežati iz dežele. Ogrske vlade s tem sicer še ni bilo konec, kmalu je prišla močna madjarska vojska, zasedla uporni Ptuj in utrdila banovo vlado. Toda nezadovoljnost je tlela naprej in leta 1259. je izbruhnil splošen upor. V enajstih dneh so bili tujci izgnani iz dežele.

Sedaj je prišla za češkega Otakarja ugodna prilika, da vkloni Štajersko svoji oblasti. Uporni štajerski plemiči so nujno potrebovali mogočnega zaščitnika. In kdo drugi je mogel to biti, kakor njihov sosed na severu? Takoj je poslal Otakar svoje čete v obrambo Štajerske. In ko so Madjari prihodnjo spomlad (leta 1260.) hoteli iznova udariti na Štajersko, so našli ob deželni meji močno vojsko, ki je odbila napad.

Kralj Bela je spoznal, da si Štajerske ne bode mogel podvreči, ako preje ne premaga Otakarja samega. Še tisto poletje zbere ogromno vojno silo, kateri so se pridružili tudi njegovi slovenski zavezniki na jugu in vzhodu: Hrvati, Srbi, Bolgari, precej ruskih in poljskih knezov, vsega skupaj blizu 140.000 mož. Otakar pa zbere vojsko iz svojih dežel, kateri so se pridružile pomožne čete iz Avstrije,

Štajerske, Šlezije in nekaterih nemških držav. Pridružila sta se mu tudi Filip, nadškof solnograški in vojvoda Ulrik s koroškim in kranjskim viteštvom. Alpske dežele so se same postavile na stran Otakarjevo.

Vnela se je krvava bitka pri Kressenbrunu. Otakarjeva vojska je bila že v veliki stiski, ko poseže odločilno vmes njegova težka konjica. Bilo je 7000 čeških oklopnikov, v železni opravi od nog do glave. Proti tej železni steni madjarska lahko oborožena konjica ni mogla ničesar opraviti. Mladi kralj Štefan je bil kmalu ranjen in se je moral umakniti z bojišča, njegova vojska pa se je valila v divjem begu proti reki Moravi, kjer jih je mnogo našlo smrt v motnih valovih. Strašna je bila madjarska izguba. Osemnajst tisoč mož je obležalo na bojnem polju, štirinajst tisoč jih je utonilo na begu. Madjarska oblast je bila popolnoma strta. Kralj Bela je bil zadovoljen, da si je v mirovni pogodbi, sklenjeni v Požunu, od zmagovitega češkega kralja kupil mir s tem, da se je odpovedal Štajerski, ker bi mu bil Otakar prav lahko odvzel še nekaj severnih madjarskih pokrajin, tembolj, ker so imele češko (slovaško) prebivalstvo.

Srečen izid boja proti Madjarom je Otakarju tako silno pomnožil bojno slavo, da so ga daleč na okoli nazivali le „železnega“ ali „zlatega“ kralja. Štajerska je bila sedaj neoporečno njegova posest. V novi deželi je skrbel za red in varnost in postavil svojega modrega svetovalca, škofa Bruna iz Olomuca, za poglavarja. Ta častitljivi mož, po rodu Nemec iz rodbine holštanjskih grofov Šaumburg, je bil zelo izveden v vseh opravkih, bogoslovec, državnik in vojak ob enem. Na Štajerskem je zapustil trajne sledove svojega umnega gospodarstva. Ustanovil je mesto Bruk ob Muri, napravil natančno, računsko knjigo o deželnih dohodkih in strogo krotil ropaželjne grabežljive viteze.

Za Otakarja je bila štajerska dežela le nova postojanka za daljno prodiranje proti jugu. Njegov načrt je bil: združiti vse vzhodne alpske pokrajine s češkimi deželami in iz te velike skupine ustanoviti neodvisno velevlast. Zato je obrnil sedaj svojo pozornost na sosednjo Koroško in Kranjsko.

Omenil sem že, da je takrat gospodoval v teh deželah vojvoda Ulrik, zadnji potomec španhajmskega rodu. Bližnjih sorodnikov ni imel razun brata Filipa, ki je bil zasedel nadškofijsko stolico v Solnogradu. Filip sicer še ni bil prejel mašniškega posvečenja, vendar kot nadškof ni prišel v poštev za vojvodski prestol na Koroškem. Morda je bilo tudi kako osebno nasprotje med bratoma. Na drugi strani pa je vezala Ulrika z Otakarjem vez sorodstva in prijateljstva. Zato mu je v podjebradski pogodbi 4. decembra 1268 zapustil vsa svoja posestva, vedoč, da bode združitev z Otakarjevo veliko državo njegovim deželam mnogo več koristila, kakor pa, če ostanejo neodvisne pod slabotno, nezanesljivo bratovo vlado. Da bi Filipa odškodoval, je Otakar s svojim velikim vplivom dosegel, da je bil izvoljen za patriarha akvilejskega. Tako je dosegel hkrati veliko cerkveno in svetno dostojanstvo. Že leta 1269. je Ulrik umrl; bogata dediščina na jugu je bila prosta.

Kralj Otakar je poslal takoj svojega zastopnika, brnskega prošta Konrada, da v njegovem imenu prevzame vlado na Koroškem in Kranjskem. Toda stvar ni šla tako gladko. — Prvi odločni odpor je našel češki kralj prav v naši Kranjski. Drugega novembra leta 1269. se je v Ljubljani v poslopju nemškega viteškega reda zavezalo pet odličnih plemičev, da bodo zvesto služili Filipu in z vsemi silami branili njegove pravice. Bili so to: Rudelin s Hrušice, poglavar ljubljanskega gradu, Herman z Vranje peči, Turjačana Gerold in Oton, in Gerloch Hertenberški. Med pričami te važne listine nahajamo še brata Dietricha, predstojnika nemških vitezov, tri brate istega reda in pa Urbana Puclja, prvega znanega ljubljanskega sodnika. Sedaj se je tudi Filip domislil, da bi bilo mogoče poleg duhovske časti si ohraniti tudi svetno gospodstvo. Ker je našel nekaj zaslombe v deželi, se je takoj polastil vsega Koroškega in Kranjskega, zlasti, ker se mu je pridružil celo Otakarjev pooblaščenec, prošt Konrad. Pridobil si je tudi mogočnega zaščitnika svojih pravic, ogrskega kralja Štefana V. — Vendar Otakarjeva stvar nikakor ni bila izgubljena. Izdatno so ga podpirali škofje, najbogatejši in najvplivnejši posestniki v deželi in tudi med plemstvom je imel mnogo pristašev. To se je pokazalo takoj prihodnje leto, ko je prišel kralj v svoje južne dežele, da jih vzame v posest.

Ukrotil je najprej Filipovega zaveznika, ogrskega kralja Štefana, potem pa se je meseca novembra leta 1270. s svojo vojsko pomikal proti jugu. Zasedel je Slovenji Gradec, ki je bil takrat v posesti akvilejske cerkve. Že tu nahajamo v njegovem spremstvu najznamenitejše viteze iz Štajerske in Kranjske. V njihovem spremstvu je prodiral skozi Savinjsko dolino na Kranjsko. Tu je najpreje obiskal mogočni stiški samostan, katerega je vzel v svoje varstvo, potem pa je šel proti Ljubljani, ki je bila v oblasti Filipovih privržencev. Ulrik Lihtenštanjski, ki ga je bil Otakar imenoval za maršala, je bil med tem s sprednjo stražo že dospel pred mestno ozidje in preskrbel potrebna živila za vojsko. Ko je prišel tudi glavni oddelek vojske, je kralj dal vojakom najprej dva dni za oddih. Tretji dan zgodaj v jutro pa je ukazal napad na mesto, katero je zavzel v prvem naskoku. Tudi posadka na gradu, ki ni imela niti dovolj streliva niti živeža, se mu je radovoljno vdala. Otakar ji je podaril življenje in dovolil, da je smela prosto oditi, ko je odložila orožje. Še nekaterih drugih gradov se je Otakar polastil, med njimi Kamnika in Kostanjevice, potem je izročil upravo novemu deželnemu poglavarju Ulriku Habspaškemu, imenoval za deželnega pisarja loškega župnika Henrika in jo udaril preko Gorenjske čez Trbiž na Koroško. Tu ni našel nikakega odpora. Brez boja so se mu vdali Filipovi privrženci. Skoraj gotovo je bil Otakar tedaj tudi na vojvodskem prestolu pri Gospej Sveti po staroslovenskem običaju kot koroški vojvoda umeščen.

Iz Koroške jo je krenil Otakar preko alpskega pogorja na Štajersko in se hotel od tam podati čez Semmering v Avstrijo. Tu ga zadene kakor strela iz neba vest, da Madjari onstran Semmeringa nanj preže, da bi ga zavratno napadli in ujeli. Bila je zima, in debel sneg je pokrival gore. Toda razjarjeni Otakar se ni ustrašil vremenskih

nezgod, temveč jo udaril po drugem potu čez planine na avstrijska tla in srečno ušel madjarski zasedi. Nato je pričel vojsko s svojimi zahrbtnimi sovražniki in jih hitro ukrotil. Ogrski kralj Štefan se je moral slovesno odpovedati vsem pravicam, ki bi si jih prilaščevali on sam ali njegovi nasledniki do Štajerske, Koroške, Kranjske in Slovenske krajine.

Kralj Otakar je bil sedaj na višku moči in slave. Vladal je državo, ki se je raztezala od Krkonošev do Jadranskega morja. Kakor nekdaj kraljestvo Samovo, so tudi meje Otakarjeve oklepale vse Čehe in pa večji del slovenskega naroda. Z gotovostjo je bilo pričakovati, da se podjetni in neumorno delavni kralj ne bode zadovoljil s tem posestvom, temveč da bode razširil svojo oblast proti jugozapadu ob jadranski obali, tembolj ker je že stara Karantanija nekdaj obsegala tiste pokrajine in ker je tudi Otakarjev vpliv na akvilejsko patriarhijo vedno bolj rastel.

Otakarjeve osebne vrline in njegovo vlado hvalijo vsi zgodopisci tedanje dobe. Mnogo vedo pripovedati o njegovi milosrčnosti, njegovem usmiljenju nasproti revežem, vdovam in sirotam. Posebno pa se poudarja pobožnost češkega kralja in njegova vdanost do svete cerkve. V veliki njegovi državi ni bilo samostana ali cerkve, katere ne bi bil bogato obdaroval. Ogromno število listin iz njegovega časa dokazuje, kako visoko je cenil veliko važnost cerkvenih zavodov za omiko svojih narodov in kako izdatno je podpiral vse koristne cerkvene naprave.

Z železno pestjo je krotil češki kralj grabežljive in uporne plemiče. Ljudstvo mu je bilo za to hvaležno. Toda mnogi zgodopisci ga vsled te stroge odločnosti imenujejo samosilnika in krvoločneža. Zlasti se sklicujejo na dogodek s štajerskim plemičem Seifridom Marenberškim. Kaj se je zgodilo?

Ko se je Otakar nekoč vračal iz Koroške skozi Dravsko dolino na Štajersko, so ga veselo pozdravljali kmetje in meščani. Tudi bližnji plemiči so se mu prišli poklanjat, le Marenbenžana ni bilo blizu, ker je bil bolan. Zlobni obrekovalci ga začrnijo pri Otakarju, češ, da ga Marenberžan noče priznati za svojega gospoda. Zato ukaže kralj svojemu glavarju, brž ko se vrne v Prago, naj ujame zanikrnega plemenitaša in mu ga pošlje na Češko. Njegov ukaz se je izvršil. Ortolf Slovenjegraški je povabil Marenberžana na obed. Pri tej priliki ga primejo in pošljejo v Prago. Tam ga mučijo na razne načine, dokler mu neki češki župan z betom glave ne razdrobi in ga tako reši bolečin.

Ta žalostna zgodba se ne nahaja le v mnogih zapiskih in letopisih, temveč je zašla celo med ljudstvo, ki je Seifrida kot ustanovnika nunskega samostana v Marenbergu zelo častilo in rado romalo k njegovemu grobu. Vendar je zelo neverjetna, ker se ne strinja niti s krajem niti s časom. Skoraj gotovo je umrl Seifrid Marenberški na poti v Prago ali v Pragi sami. O načinu njegove smrti pa ne vemo nič zanesljivega. Pripovedka o velikih mukah pa naj bi menda le predstavljala, kako strogo je postopal kralj z upornimi plemiči.

Otakar je razdelil svoje alpske dežele v dve upravni okrožji in vsaki postavil na čelo posebnega deželnega glavarja. Štajersko je upravljal najpreje škof Bruno iz Olomuca, za njim Milota z Dedič in pa Burkard s Klingenberga. — Koroško, Kranjsko in Slovensko krajino je poveril Ulriku Drnholckemu iz rodu čeških Kavnicev. Ta mož je bil pogumen vojak in odličen državnik. Z vso odločnostjo je zastopal koristi svojega kralja v novopridobljenih deželah. Vzdrževal je varnost in red v svojem okrožju in si tudi na zunaj znal pridobiti ugled in vpliv. Napravil je mir v Furlaniji, kjer so se mali vlastelini in plemiči vedno vojskovali med seboj in povzročili, da je bil kralj Otakar imenovan za generalnega kapitana, to je vrhovnega vojnega poveljnika akvilejske cerkve. Žal, da je hrabri mož padel že l. 1273. v boju proti Madjarom.

Ni bilo prisojeno češkemu kralju, dolgo se veseliti svoje vladarske slave in moči. Prav takrat, ko je bil iznova ponižal Madjare, in si utrdil svojo oblast, se je zvršil na Nemškem važen dogodek, ki je imel naenkrat zasukati kolo sreče navzdol. Rudolf, grof habsburški, je bil 29. septembra leta 1273. izvoljen za nemškega cesarja.

Pečat Přemisla Otakarja II.

7. Pričetek habsburške oblasti.

Nemško cesarstvo od leta 1254. ni imelo pravega vladarja. Volilni knezi so tisto leto sicer kar dva tekmeca posadili na cesarski prestol, toda bila sta tujca, ki sta lovila le prazno senco cesarske časti, pa se nista zmenila za vladne posle. Prvi, Rihard Kornwaleski, je bil brat angleškega kralja in si je z visokimi svotami kupil cesarski naslov, a bil je v državi brez vpliva in ugleda. Drugi, kralj Alfonz iz Kastilije na Španskem, je bil preveč oddaljen, da bi bil mogel kot vladar priti v poštev. Ne enkrat ga ni bilo na Nemško. Ni čuda, če je ob takih razmerah v mogočni nemški državi bilo vse v neredu, če se je razpasla ropaželjnost in nasilstvo viteštva, če ni bilo nikjer več najti pravice, temveč je le močna pest odločevala. Vsi tedanji zgodopisci živo popisujejo zmedo in revščino, ki je nastala po vseh pokrajinah nemškega cesarstva, ker je manjkalo varuha pravice, zaščitnika postav.

Dokler sta živela cesarja po imenu, je bilo težko izpremeniti te razmere. Ko je pa leta 1272. Rihard umrl za mrtvoudom, so se vendar vzbudili nemški knezi. Sešli so se v Frankfurtu k volitvi in soglasno izvolili grofa Rudolfa Habsburškega.

Povsod je vest, da je država po dolgem tužnem času zopet dobila vladarja, vzbudila veliko veselja. Neki letopis pravi: „Zaupljivo je zopet kmet prijel za oralo, trgovec je s svojim blagom varno potoval skozi dežele, roparji in zločinci pa so se prestrašeni poskrili po svojih brlogih.“

Častita oseba pradeda naše cesarske hiše je važna dovolj, da si jo nekoliko natančneje ogledamo.

V Švici, ob divji reki Ari, je stal na strmem hribu rodni grad Habsburžanov. Sezidal ga je leta 1028. grof Radbot. Grad je dobil ime po drznem jastrebu, ki je tamkaj gnezdil in pogosto obletaval njegovo zidovje (Habsburg = Habichtsburg = Jastrebski grad). Po gradu pa se je nazivala tudi plemiška rodbina, ki je tamkaj imela svoj dom. Habsburški grofi se niso prištevali med najimenitnejše nemške mogotce. Živeli so skromno, tiho življenje. Skrbeli so za svojo rodbino in posest in se redkokdaj vmešavali v velike politične borbe. Le tu in tam srečujemo njihova imena med križarji, ki so se šli bojevat za Sveto deželo ali v velikih bojih med papeži in cesarji.

Tudi grof Rudolf je bil pravi zgled preprostosti in skromnosti. Sovražil je blesk in sijaj in navadno hodil v obnošeni obleki. Vendar je bil tudi po svoji vnanjosti izredna prikazen. Bil je mož velike, vitke postave, bledega obličja in dolgega nosu. Pri vrstnikih je veljal za pogumnega in bojevitega. V svojih načrtih je bil moder in previden, v vedenju prijazen, šaljiv in dovtipen. Zato se je posebno prikupil kmetom, meščanom in tudi svojim vojakom. Razun Friderika I. ni bilo nemškega cesarja, o katerem bi si pripovedovalo ljudstvo toliko pripovedk in pravljic, kakor o Rudolfu.

Znana je zgodba o lovcu Rudolfu in duhovniku, ki je šel s sveto popotnico k bolniku. Radovoljno mu je dal svojega konja, da je na

njem prebredel vodo in iz spoštovanja do Zveličarja se je branil žival še dalje obdržati za svojo rabo. Podaril jo je duhovniku, da mu služi v njegovem težavnem poklicu. Ta zgodba prav lepo izpričuje njegovo pobožnost.

Izvolitev Rudolfa za nemškega cesarja je bila zlasti usodna kralju Otakarju in njegovi oblasti v alpskih pokrajinah.

Hudo nasprotje je nastalo med obema vladarjema že vsled tega, ker nemški knezi niso povabili češkega kralja k volitvi, čeprav je imel to pravico vsled starodavne navade. Otakar je zaradi tega vedno tajil veljavnost Rudolfove izvolitve, čeprav jo je bil papež priznal in potrdil. Še bolj pa je postala preporna pravica češkega kralja do alpskih dežel. Slišali smo, da je Otakar pridobil Avstrijo in Štajersko kot dediščino po Babenberžanih, Koroško s Kranjsko in Slovensko marko pa vsled dedinske pogodbe z vojvodom Ulrikom. Toda vse te vojvodine so bile državne dežele. Vojvodstva oddajati in vojvode postavljati ali potrjevati pa je bila izključno pravica nemškega cesarja.

Otakar se ni mogel sklicevati na tako potrditev. Imel je sicer alpske pokrajine že nekaj desetletij v svoji oblasti. Njegova zasluga je bila, da jih je pomiril in zmagovito branil zoper sovražne sosede. Toda dobil jih je v oblast ob času, ko na Nemškem ni bilo pravega cesarja. Manjkalo mu je pravne podelitve. Od cesarja Rudolfa pa je ni hotel izprositi. Zato je prišlo kmalu do hudega spopada.

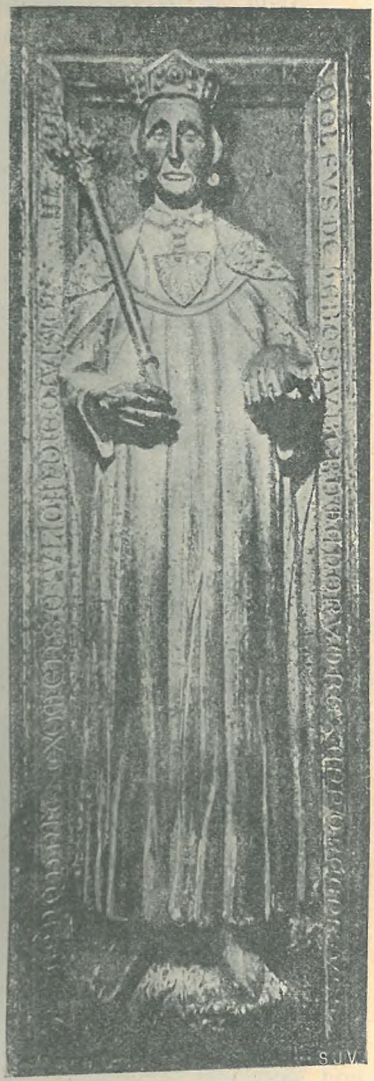

Rudolf Habsburški.
Nagrobna plošča v kripti stolnice v Speyerju.

Na državnem zboru v Nürnbergu 11. novembra leta 1274. je vprašal Rudolf zbrane kneze, kaj je storiti glede na tista državna posestva, ki so bila po izobčenju cesarja Friderika (leta 1245.) državi ugrabljena? Knezi so odgovorili, da jih je treba nazaj dobiti, čeprav s silo. Cesar je dalje vprašal, kaj je storiti s češkim kraljem, ki tekom enega

leta ni prosil, naj se mu potrdi dedna oblast na Češkem in Moravskem. Knezi so odgovorili: Kdor brez pravega vzroka tekom enega leta opusti prositi za potrditev, izgubi svoje dežele. S tem je bila nad Otakarjem že izrečena obsodba. Pozvali so ga najpreje na državni zbor v Vircburg, pozneje v Avgsburg (leta 1275.) na zagovor. Otakar ni prišel. Poslal je tja svojega poslanca, sekovskega škofa Bernarda, ki svojega gospoda ni nič zagovarjal, temveč le ugovarjal veljavnosti Rudolfove izvolitve. To je navzoče kneze še bolj razkačilo in sklenili so, da je treba državne fevde Avstrijo, Štajersko, Koroško, pa tudi dedne dežele Češko in Moravsko Otakarju vzeti. Ker se ta razsodbi ni hotel ukloniti, so ga obsodili v prognanstvo. Vojska je bila tako neizogibna.

Še predno je prišlo do odločilnega boja med obema vladarjema, se je Otakarjeva vlada v slovenskih pokrajinah začela rušiti.

Omenili smo, da se je meščanom in kmetom pod njegovo vlado dobro godilo in da je tudi cerkve obsipal z dobrotami. Vladal je krepko in pravično in se povsod skazoval veledušnega dobrotnika. Toda v javnem življenju takrat nista odločevala meščan in kmet, temveč nemirno bojevito plemstvo. Ropaželjni vitezi in druga plemiška gospoda pa ni marala za strogo vlado, ki jim je branila zidati roparska gnezda na strmih skalah, napadati popotnike, pustošiti cerkve in vasi. Zato je nemško plemstvo naših dežel komaj čakalo trenotka, da otrese neznosni jarem in si dobi drugega gospodarja, ki bi mu pustil več svobode.

Najmanj trdna je bila Otakarjeva vlada na Koroškem, kjer je zadnji čas Henrik Pfanberški vladal kot deželni glavar. V tem možu se je Otakar zelo zmotil. Pripadal je tistemu štajersko-koroškemu plemstvu, ki o češki vladi ni hotelo nič slišati in je pripravljalo očiten upor. Henrik Pfanberški je bil prvi, ki je z njimi potegnil. Le s silo se je vzdrževala Otakarjeva vlada tudi na Štajerskem. Dokler je deželni glavar, Čeh Milota z Dedic, se opiral na češke posadke po mestih in gradovih, ni prišlo nikjer do uspešnega upora. Vendar je moral Otakar od plemenitih rodbin zahtevati talnike, da ne bodo motile javnega miru. Prepovedal je tudi pod smrtno kaznijo prekoračiti deželno mejo, prinašati pisma Rudolfu ali od njega. Nekaterim plemenitašem se je vendar posrečilo priti na Rudolfov dvor, kjer so pozivljali nemškega cesarja, naj kmalu prične vojsko zoper svojega nasprotnika, češ, da se bode dežela postavila na njegovo stran.

Leta 1276. je bilo vse toliko pripravljeno, da je Rudolf mogel pričeti odločilni boj. Dne 24. junija je še v imenu države slovesno izobčil Otakarja, potem pa se dvignil s svojo vojsko proti Češki. Vojni načrt je bil tako zasnovan, da je imel glavni oddelek vojske pod cesarjem Rudolfom napasti Češko, goriška grofa Majnard in Albreht naj bi z juga zasedla Otakarjeve slovenske dežele, cesarjev prvorojeni sin Albreht pa naj bi skozi Solnograd prodiral proti Avstriji. Na jugu se je ta načrt kmalu izvršil. Na Koroškem ni našel grof Majnard skoraj nobenega odpora. Ko so češke posadke zvedele, da se bliža goriški grof in da jim preti vstaja v deželi, so se umaknile na Štajersko. Prav tako je Majnardov brat Albreht hitro zasedel

Kranjsko in Slovensko marko. Tu se mu je sicer ustavljal deželni glavar Ulrik Habspaški, ki je celo padel v možatem boju za pravice svojega gospoda, vendar to ni moglo rešiti Otakarjeve vlade. Sedaj vzplamti vstaja tudi na Štajerskem. Najodličnejši plemiči štajerski,

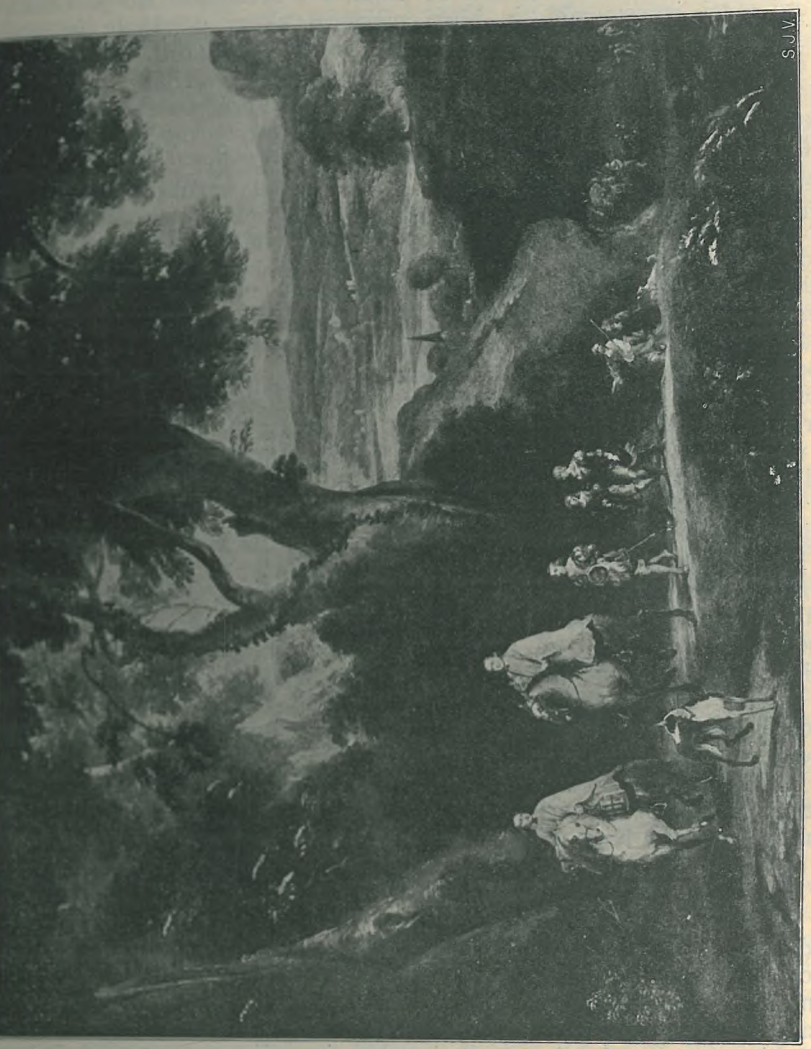

Rudolf Habsburški in duhovnik s sv. popotnico.
(Po sliki v dunajskem dvornem muzeju.)

koroški in kranjski se zberejo dne 19. septembra 1276. v samostanu Rain pri Gradcu in se slovesno zavežejo, z vsemi silami podpirati kralja Rudolfa. Zaman se je upiral Milota s češkimi posadkami rastočemu uporu. Nasprotniki se polaste z naskokom mesta Judenburga,

kmalu na to se jim mora vdati tudi Gradec in konec je bilo Otakarjeve vlade.

Na severu ni šlo mnogo boljše. Rudolf si sicer ni upal s svojo maloštevilno vojsko napasti češke dežele, toda zvezal se je z bavarskim vojvodom in jo udaril ob Donavi v Avstrijo. Ko je Otakar zvedel o tej izpremembi, je hitro marširal skozi gozdnate in malo obljudene pokrajine jugovzhodne Češke in ko je izgubil vsled lakote in bolezni mnogo vojakov, pride slednjič na Avstrijsko, da brani zadnje ostanke svoje oblasti. Med tem je Rudolf že stal pred Dunajem, kjer je bila Otakarjeva stranka še precej močna. Ponosni češki kralj je sicer bridko občutil, kako se podira sijajna zgradba njegove oblasti, toda nikakor še ni bil voljan se ukloniti svojemu nasprotniku. Tu pa mu vstane za hrbtom v lastni deželi nov sovražnik upro se mu namreč češki plemenitaši. Tudi njim je presedala krepka vlada Otakarjeva, ki je branila kmeta in meščana in krotila pohlep grabežljivega plemstva. Na čelu upornikov sta bila dva odlična plemenitaša Boreš Riesenburški in Zaviš Falkenštanjski, ki je bil že dalj časa v tajni zvezi z Rudolfom. Zavratni napad lastnih podložnikov v usodnem trenutku, ko je bilo treba varovati pravice in ugled češke krone, je bil za Otakarja najhujši udarec. V tem položaju ni mogel storiti drugega, kakor se vdati in prositi miru. Prišlo je do pogajanj na nekem donavskem otoku (Camberg?) in slednjič do mirovne pogodbe 21. novembra 1276.

Otakar se je v tej pogodbi odpovedal vsem pravicam do Avstrije, Štajerske, Koroške in Kranjske in je moral svoje dedne dežele Češko in Moravsko od Rudolfa prejeti v fevd. Zato pa je bil oproščen državnega in cerkvenega izobčenja. Mir se je imel raztegniti na vse podložnike obeh kraljev, katerim se imajo vrniti odvzeti gradovi in posestva. V potrditev te mirovne pogodbe je imel Rudolf zaročiti češkemu prestolonasledniku svojo hčer in ji za doto zastaviti severni del Nižje Avstrije do Donave za 40.000 mark, Otakar pa naj bi enako zaročil svojo hčerko Rudolfovemu sinu in ji dal za doto posestev v vrednosti 40.000 mark.

Nasprotnik je bil premagan, brez krvave bitke. Otakar je moral priznati Rudolfa za cesarja, se mu pokloniti in se odreči novopridobljenim deželam. Njegova čast je bila ponižana, njegova oblast strta. Ni čuda, če je težko prebolel ta udarec in je le čakal ugodne prilike, da se maščuje nad svojim nasprotnikom.

Za Rudolfa je bila zmaga primeroma lahka. Brez velikih žrtev je dobil v oblast lepe alpske dežele od Donave tja do Krasa. Skromni švicarski grof, ki je bil doslej brez večjih lastnih posestev in se nikakor ni mogel meriti z drugimi nemškimi knezi in vojvodi, čeprav je nosil cesarski naslov, je sedaj porabil ugodno priliko, da svoji rodbini pridobi primerne dežele, z njimi ugled in veljavo v nemški državi. Ta načrt: osnovati v alpskih pokrajinah dedno habsburško oblast, je zasledoval Rudolf gotovo že izza svoje izvolitve za nemškega cesarja. Začasno se je zadovoljil s tem, da je proglasil deželni mir za Avstrijo, Štajersko, Koroško in Kranjsko in upravo koroške vojvodine izročil svojemu zavezniku Majnardu. Med tem pa so postale razmere s češkim

kraljem zopet napete. Vsi istodobni pisatelji pripisujejo krivdo Otakarju in dolže zlasti njegovo ošabno soprogo, ogrsko kraljičino Kungoto, da ni mogla pozabiti izgube lepih dežel in ga je vedno hujskala na boj.

Rudolf si je sedaj poiskal mogočno zaslombo pri svojem madjarskem sosedu, ki je bil že od nekdaj zagrizen sovražnik češkega kralja. Zahteval je pomoči od sorodnih knezov, od solnograškega nadškofa, od Majnarda Goriškega in računal tudi na izdatno pomoč iz avstrijskih pokrajin. Skrbno pripravljen je mirno čakal, kaj ima priti.

Tudi Otakar se je dobro pripravljal, pridobil je za zaveznike nekaj severnonemških knezov, vojvoda Bavarskega in Poljake. Celo na Dunaju je užival še mnogo vdanosti. Skovala se je neka tajna zarota proti Rudolfu, kateri je bil vplivni meščan Rüdiger Paltram na čelu. Toda bila je zatrta, preden je mogla kaj škoditi habsburški vladi.

Prav ta zarota je sprožila vojsko. Češki kralj takoj zgrabi za orožje in se dvigne na boj. Meseca junija zapusti Prago in hiti na Moravsko, kjer so se zbirale njegove pomožne čete. Potem pa je brez potrebe tratil čas in sile z obleganjem raznih gradov in mestec, ne da bi jo udaril proti Dunaju in se vsaj polastil severnega obrežja Donave.

Rudolf je med tem združil svojo vojsko z Madjari pri Hainburgu, prekoračil Donavo in se utaboril pri Marcheku, kamor so došle tudi avstrijske in nemške čete.

Iz Nemčije je dobil Rudolf le malo pomoči, tem več pa iz alpskih pokrajin. Tu so bili iz Štajerske: Oton Lichtenštanjski, Kolo iz Vuzenice in Friderik Ptujski, ki so mu pripeljali tisoč mož; iz Koroške: Henrik Pfanberški, Ulrik Vovbrski, Friderik Ortenburški. Kranjsko viteštvo se je pridružilo grofu Majnardu Goriškemu, deloma pa se vojskovalo pod koroško zastavo.

Ko se je Rudolf združil z Madjari, krene od Marcheka proti severu na kamenito polje, ki se je razprostiralo okoli sela Dürnkrut (Suhi kruti) med reko Moravo in Donavo. Tu je prišlo 26. avgusta 1278. do znamenite bitke, ki se navadno imenuje bitka na „Moravskem polju".

Boj se je pričel okoli devete ure zjutraj. Rudolf je razdelil svojo vojsko v štiri oddelke, dva sta bila madjarska, tretji avstrijski, četrti pa je bil sestavljen iz nemških, goriških, kranjskih, koroških, štajerskih pomožnih čet. Poslednjemu oddelku je sam poveljeval. Boj so pričeli ogrski Kumani s puščicami in so kmalu potisnile češke čete nazaj. Na desnem krilu pa so se češki konjiki pod Otakarjevim osebnim vodstvom vztrajno upirali Rudolfu. Krepko so pritiskali na nje Kranjci pod zastavo Majnardovo. Končno pa se vendar posreči Čehom, da vržejo Rudolfa nazaj in skoro predero njegove vrste. Cesar je bil sam v smrtni nevarnosti, ker so mu prebodli konja in njega samega strmoglavili v strugo plitvega potoka. Le še en trenotek in po njem bi bilo. Tu mu priskoči na pomoč neki vitez, ga izvleče izpod mrtvega konja in posadi na drugega. Med tem se je bila tudi že bojna sreča obrnila. Nove čete Rudolfove, ki so bile doslej v rezervi, posežejo v boj. To ohrabri utrujene vojake, ki planejo z novo srditostjo na svoje nasprotnike. Že se umika levo češko krilo. V

tem usodnem trenotku ukaže češki kralj poveljniku rezerve, Miloti, naj prihiti na pomoč s svojimi čilimi četami. Toda izdajalski Milota, ki je bil že preje v zaroti zoper Otakarja, je bil s svojimi krdeli zapustil bojišče, ne da bi se bil lotil boja. Sedaj je bil izid bitke odločen.

Strah in groza prešine hrabre češke čete. V divjem begu se spuste proti Moravi. Le Otakar ni hotel bežati. Z malim spremstvom se zakadi v najgostejšo sovražno trumo in se tako hrabro bojuje, da se nihče ne upa v njegovo bližino. Slednjič se konj zgrudi pod njim in skoraj brez zavesti se mora vdati svojim sovražnikom. Toda ti ga niso pustili pri življenju. Vzamejo mu orožje, razbijejo čelado na glavi, potem pa s sulicami in meči prebodejo njegovo truplo. Kralj je padel v roke neusmiljenih morilcev. Pravijo, da je bil eden morilcev neki točaj, drugi pa sorodnik nesrečnega Seifrida Marenberškega, čigar smrt je hotel maščevati nad kraljem. Ko je Rudolf zvedel o nesrečni smrti svojega nasprotnika, je hitel k njemu in ga našel ubitega in oropanega. Ginjen je gledal njegovo truplo, ki je v svoji otrpnelosti in nagoti tako živo pričalo, kako minljiva je zemeljska slava in človeški sijaj. Mrliča je ukazal oprati in odpeljati na Dunaj, kjer so ga mazilili in postavili na ogled. — Ni treba še posebej omenjati, da je bila češka vojska popolnoma pobita in razkropljena. Čez 12.000 vojakov je obležalo na bojnem polju.

Otakarjeva žalostna usoda je globoko pretresla vso tedenjo Evropo. Lahko si mislimo, kako je češki narod jokal za svojim kraljem. Po stoterih cerkvah so zvonili zvonovi in ljudstvo je molilo in prosilo za pokoj njegove duše. Pa niso žalovali po njem le Čehi, tudi nemški naseljenci na zapadnem Češkem, katerim je bil tamkaj nakazal selišča in jih podpiral, so z njim izgubili svojega najboljšega dobrotnika. Celo v nemških letopisih nahajamo ginljive žalostinke in izraze polnega sočutja nad njegovo nesrečno smrtjo. Tako čitamo o njem v kolmarski kroniki: „Bil je v svojih dneh močen ščit za vse kristjane... Bil je srčen kakor lev, plemenit kakor orel. In ta kralj je sedaj mrtev. Vse oči naj prelivajo solze. Kdo bode sedaj skrbel za vdove in sirote? Umrl je kot junak, ki se častno bojuje.“ Tudi Rudolf je v svojem poročilu na papeža proslavljal Otakarjev spomin rekoč: da ni uničila njegove sile hrabrost, temveč desnica Boga v višavi, ki milo sodi pravdo.

Tedanji vrstniki so prav znali ceniti zgodovinski pomen znamenite bitke „na Moravskem polju“. Vedeli so, da se je izvojeval boj med češkim levom in habsburškim orlom. Otakarjev vzor je bila mogočna država, segajoča od Krkonošev do Jadranskega morja. Pa njemu ni bilo prisojeno ustvariti ta vzor. Drugi je stopil na njegovo mesto. In kar se ni posrečilo ponosnemu pa neprevidnemu češkemu kralju, to je izvršil trezni in modri Rudolf Habsburški. Habsburžani so postali dediči njegovih dežel in njegovih načrtov.

S kraljevo smrtjo je bil tudi odpor Čehov končan. Otakarjeva vdova Kungota je sklenila z Rudolfom mir. Varstvo kraljevih otrok in začasna vlada na Češkem se je prepustila za dobo petih let Otonu Braniborskemu, Moravsko je dobil za isti čas kot vojno odškodnino cesar Rudolf. V potrditev miru naj bi se sklenil zakon med kraljevimi

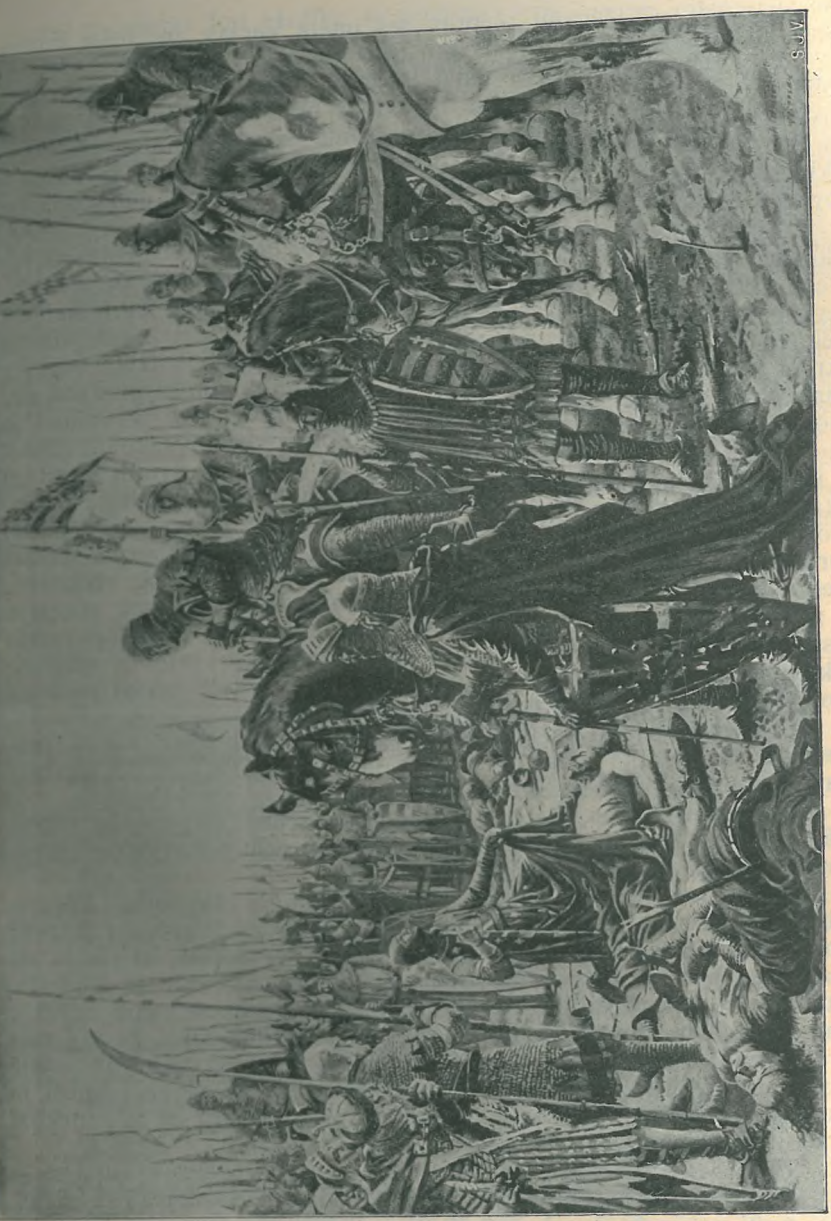

Rudolf Habsburški ob mrtvem truplu kralja Otakarja II.
(Po sliki v dunajskem dvornem muzeju.)

otroci in sicer naj poroči kraljevič Vaclav Rudolfovo hčer Jitko (Guto), najmlajši Rudolfov sin enakega imena pa Otakarjevo hčer Agnezo. Koncem meseca novembra 1278. sta se obe poroki v mestu Iglavi z

vso sijajnostjo praznovali, čeprav sta imela Vaclav in Jitka komaj osem let, Rudolf in Agneza pa po deset let.

Po sklenjenem miru je ostal Rudolf skoraj tri leta v novo pridobljenih deželah. Sedaj, ko je bil odpor popolnoma zatrt, je mogel misliti na to, da izvojevane alpske dežele izroči lastnim sinovom. Pa tudi sedaj je postopal tako previdno in potrpežljivo, da so pretekla še štiri leta, preden sta bila Rudolfova sinova umeščena na nove vojvodine.

Najprej je izkušal Rudolf, da si pridobi cerkvene dostojanstvenike in osnuje prijateljsko zvezo s škofijami in samostani po Avstrijskem. Zato jim je pri vsaki priliki skazoval svojo naklonjenost. Cerkveni knezi pa so pripravljali pot Rudolfovi vladi s tem, da so njegovim sinovom mnogoštevilna posestva prepustili v fevd (užitek). Skrbel je tudi za mir in red v alpskih pokrajinah. Sam je predsedoval stanovskim skupščinam in vodil sodnijske obravnave. Proglasil je vnovič deželni mir za deset let in strogo prepovedal vsako nasilnost ali oboroženo zvezo. Skrb za pomirjenje in uravnavo svojih dežel ga je nagnila, da je večkrat potoval po teh pokrajinah. Najpreje je obiskal Štajersko in se mudil v Gradcu pet dni, potem se je podal skozi Mursko dolino proti severozapadu in je v Judenburgu sprejel koroške in kranjske stanove. Tu so se zbrali poslanci, plemstvo, svetna in redovna duhovščina, da se poklonijo habsburškemu vladarju in z njim posvetujejo o važnih zadevah svojih dežel. Vse je prevzela cesarjeva prijaznost in tekmovali so med seboj, da si pridobe njegovo naklonjenost. Za deželnega glavarja jim je Rudolf takrat postavil grofa Majnarda Goriškega.

S takimi dejanji se je v novo pridobljenih deželah počasi pripravljala habsburška oblast in kar se je razvijalo tekom let, je bilo pravno potrjeno koncem l. 1282.

Zgodovinski dan, ko se je izpolnila srčna želja ustanovitelja naše cesarske hiše in prešla dedna oblast alpskih pokrajin na Habsburžane, je bil dan 27. decembra 1282.

Rudolf je sklical za tisti čas državni zbor v Avgsburg. Zbrano je bilo mnogo najodličnejše gospode. Brez ugovora je privolil državni zbor Rudolfovi zahtevi, naj se podele avstrijske dežele, ki jih je bil cesar sam priboril državi, njegovima sinovoma Albrehtu in Rudolfu. Zato jima je cesar takoj slovesno izročil zastave imenovanih dežel v znamenje, da imata ondi pravno posest in ju je imenoval za vojvoda in državna kneza. Potem se je sestavila listina, ki nam ohranjuje spomin na to imenitno dogodbo. Potrdili so jo vsi navzoči knezi in zastopniki avstrijskih stanov s svojimi podpisi. Rudolf pa ji je pridjal še svoj cesarski pečat v zlatu.

Tako se je izvršil znameniti državno-pravni čin, s katerim je bila ustanovljena habsburška vlada v sedanjih avstrijskih deželah. Pripomniti pa je še dvoje važnih dogodkov. V imenovani listini je bila izrečena samostojnost Kranjske, ki je bila dotlej še vedno v neki zvezi s Koroško. Vojvodstvo Koroško pa se v Avgsburgu ni izročilo Habsburžanom, čeprav je Rudolf preje to nameraval. Izročil je nekaj let pozneje (leta 1286.) to deželo svojemu sorodniku in zavezniku

grofu Majnardu kot plačilo za njegovo zvesto službovanje in za izdatne denarne podpore, s katerimi je kralju v zadregi pomagal.

Neka druga stvar je močno vznemirjala stanove avstrijskih vojvodin: da jim je Rudolf postavil dva vladarja. Rudolf je to storil gotovo zato, da je nove dežele tembolj priklenil na svojo rodbino in je dedinsko pravico bolj zavaroval. Vendar je bil takoj pripravljen, ustreči želji deželnih stanov in je proglasil že prvega junija l. 1283. habsburški hišni red, v katerem zapoveduje, naj se uprava Avstrije, Štajerske, Kranjske in Slovenske krajine izroči izključljivo Albrehtu in njegovim potomcem, Rudolf pa naj dobi odškodnino v denarju, ako mu cesar v štirih letih ne preskrbi druge kneževine. S tem odlokom so bile odstranjene vse neprilike skupne oblasti.

Dne 11. junija leta 1283. so se zbrali vsi deželni dostojanstveniki in najodličnejši plemenitaši na Dunaju, da se poklonijo bratoma in jima priseżejo zvestobo. Ta slovesni čin je pomenil priznanje habsburške vlade od strani ljudstva. In kako trdno je držala ta prisega zvestobe, nam priča zgodovinsko dejstvo, da je od tistih časov pa do današnjega dne usoda alpskih dežel in z njimi slovenskega naroda najtesneje združena s habsburško cesarsko hišo. S ponosom moramo poudarjati, da so prav naše dežele bile začetek in temeljni kamen sedanje velike avstrijske države.

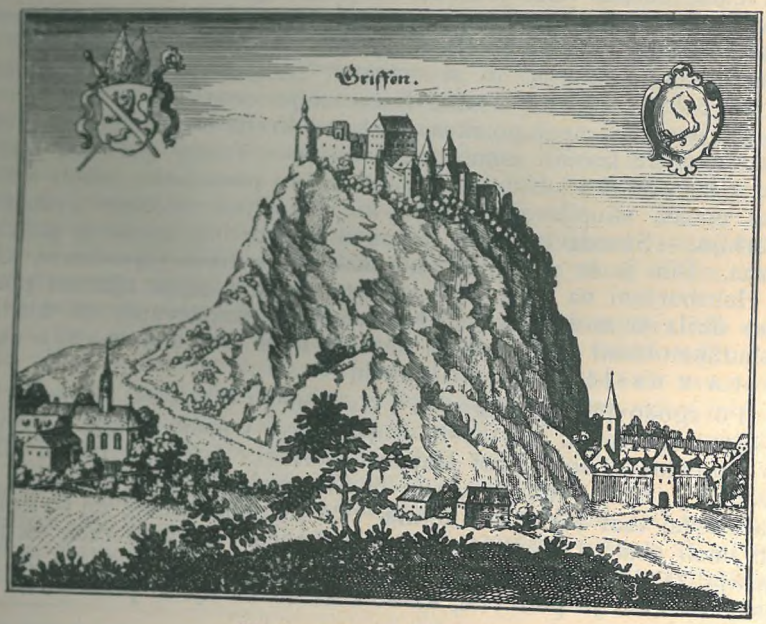

Stari grad nad Grebinjem.

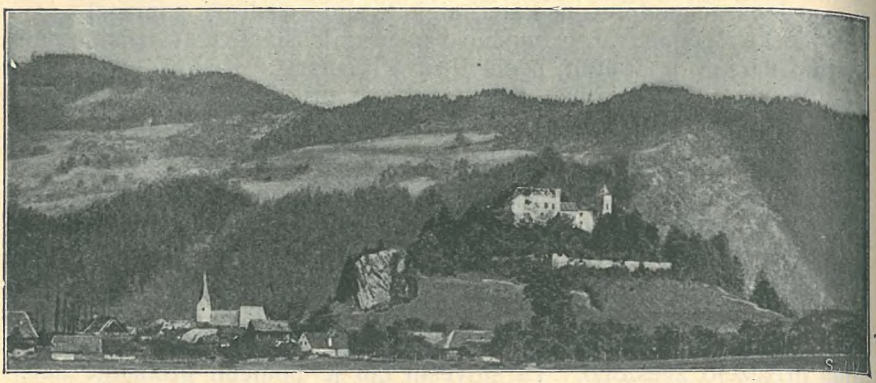

Vovbre (Heunburg) pri Velikovcu.

8. Grofi Goriški.

S habsburško vlado je bil za vsa prihodnja stoletja položen temelj zgodovinskemu razvoju našega naroda. Bilo je konec tistih poizkusov raznih vladarjev, ki so hoteli v alpskih deželah zasnovati večjo ali manjšo deželno skupino in si ustvariti enotno gospostvo. Omenili smo jih celo vrsto, od Velike Karantanije cesarja Otona I., pa do zadnjega ponesrečenega poizkusa češkega kralja Otakarja. Nobenemu ni bilo mogoče izvršiti zasnovanega načrta. Trezni, previdni Rudolf pa je s habsburško oblastjo postavil trdno postojanko, okoli katere so se počasi skupljevale dežele, ki sestavljajo sedanjo avstrijsko monarhijo. — Seveda ta oblast v začetku še ni bila enotna in posebno vplivna. Bilo je še mnogo drugih malih in velikih vlastelinov, ki so si s Habsburžani na jugu delili oblast. Vendar se je njihova posest stalno širila in zaokroževala. Napredek, zaokroževanje in utrditev habsburške oblasti v slovenskih deželah to je naša zunanja zgodovina v naslednjih stoletjih.

Po zgodovinskem dogodku v Avgsburgu leta 1282. Habsburžani niti niso neposredno izvrševali svoje oblasti v naših krajih. Vojvodstvo Koroško je dobil grof Majnard Goriški. Isti je v imenu Habsburžanov upravljal tudi Kranjsko in Slovensko krajino, kateri je pripadala tedaj tudi Savinjska dolina. Če še upoštevamo, da so goriški grofi imeli obsežno dedno posest v Primorju, moramo reči, da je ta dinastija za dobo naslednjih petdesetih let dejansko vladala na Slovenskem. Zato je potrebno, da se ozremo na njeno preteklost.

* * *

Z letom 1000. se ime goriške grofije prvič pojavi v zgodovini. Solkanski grad je bil tedaj njeno središče.* Akvilejski patriarh Ivan IV. in furlanski grof Werigand sta si delila posest goriške pokrajine. Werigandova hči Hedviga pa je delež svojega očeta prinesla za doto grofu Markvardu iz rodu koroških Epenštanjcev, ki so odslej gospodovali ob Soči. Ker visokoležeči Solkanski grad ni bil pripraven za upravo dežele, so si Epenštanjci postavili drugo trdnjavo ob vasi Gorici, ki je kmalu postala glavni grad v deželi. Le malo poročil o delovanju tega rodu je ohranjenih. Njihova glavna ustanova je samostan v Rozaču, ob sedanji avstrijsko-furlanski meji, katerega so bogato obdarovali in kjer je bila poslej družinska rakev goriških grofov. Rozač se nahaja na Furlanskem zahodno od Goriških Brd in je sedaj letovišče videmskih nadškofov. Tedaj je bila okolica še slovenska, ker pravi neki vir, da leži samostan na Slovenskem („in Sclavonia"). — Izvršitelj ustanove je bil akvilejski patriarh Henrik (1077—1084), ki je podaril novemu samostanu mnogo sveta po okolici od „laškega studenca" pa do „hribov sv. Janeza" in naselil tamkaj redovnike, avguštince. Ko je Ulrik I. iz rodu Epenštanjcev zasedel akvilejsko patriarhijsko stolico, je avguštinsko naselbino izpremenil v benediktinsko opatijo. — Rozač je imel mnogo posestev na slovenski zemlji, zlasti po Goriškem in na Krasu okoli Sežane, Komna, sv. Križa, Solkana in Tolmina.

Okoli l. 1100. je goriška posest koroških vojvodov prešla na neko drugo plemiško rodbino, ki je imela svoj dom v Pustriški dolini in Lurnskem okrožju na zapadnem Koroškem. Imenujejo jih zato navadno Pustriške ali Lurnske grofe. — Bil je to starodaven koroški plemiški rod. Pokrajine, nad katerimi so gospodovali, so bile nekdaj vse slovenske. Vendar je bila grofovska rodbina popolnoma nemška in je tudi ohranila svoj nemški značaj, ko je prišla v posest goriške slovenske zemlje. Tudi doli na solnčnem jugu so bile rodovitnejše pokrajine, kakor pa v mrzli Pustriški dolini. Semkaj so prestavili Pustriški grofi svoj sedež in se odslej nazivali „Grofi Goriški". Ta dežela je postala zibel njihove slave in oblasti.

Prvi grof nove goriške dinastije je bil Majnard (1124—1139). Pripravil je svojim potomcem pot do veljave in moči s tem, da je postal zavetnik mogočne akvilejske cerkve.

V tedanjih bojevitih časih, ko je odločevala le surova sila močnejšega, so morali vsi neoboroženi ljudje, ki se niso mogli sami braniti ali si z mečem poiskati pravice, imeti varuha ali zavetnika, ki se je zanje potegoval, kadar je bilo treba. Razen vdov in sirot so imele take zavetnike vse cerkve in samostani. Bili so to navadno bližnji plemiči, ki so jih morali varovati ropa, nasilnosti in se tudi pred vojvodom ali cesarjem potegniti za njihove pravice. Za tako varuštvo so bili zavetniki dobro plačani. Dobivali so del dohodkov od sodnije, od letnih pridelkov, pa tudi posestva v fevd ali užitek. Še večje pravice so si znali taki zavetniki cerkva sami pridobivati, ker so si prilaščevali cerkveno premoženje, nasilno ravnali z du-

* Glej I. del, str. 125 sl.

hovniki in cerkvenimi podložniki in tako postali mesto varuhov njihovi zatiralci.

Zavetništvo akvilejske cerkve je bilo za goriške grofe tem pomenljivejše, ker so stopili v tesno zvezo s starodavno patriarhijo, ki je s svojim ugledom tudi njih visoko dvignila. Pa tudi plača za varuštvo ni bila skromna. To vidimo že iz pogodbe leta 1202., ki je bila sklenjena med patriarhom Peregrinom II. in goriškimi grofi. Patriarh se je odrekel svojemu delu v goriški grofiji in jo popolnoma prepustil v last svojemu zavetniku. Goriški grofi so bili sedaj neomejeni gospodje ozemlja med Sočo, Vipavščico in Alpami.

Kmalu pa se je ta prijateljska zveza izprevrgla v hudo nasprotstvo, ker so si grofi prilaščevali nad akvilejsko cerkvijo vedno več pravic, izkoriščali in izžemali njene podložnike. Opetovano so bile med patriarhom in grofi praske in hudi boji. Z duhovnimi in svetnimi kaznimi je morala cerkev braniti svoje pravice proti svojim zavetnikom.

Zgodovinski viri 12. in 13. stoletja nam opisujejo goriške grofe kot bojevite, malo izobražene može, ki so živeli za boj, lov in druge viteške zabave. Znali so govoriti le svojo tirolsko nemško narečje in so se morali v občevanju z Italijani ali Slovenci posluževati tolmačev. O marsikom izmed njih se pripovedujejo hude razvade in napake. Označujeta jih nasilnost in nezmernost, ki sta bili tedaj med plemstvom zelo razširjeni. Vso njihovo starejšo zgodovino prepletajo malenkostni boji s furlanskimi plemiči ali patriarhi. Posrečilo se jim je v teh časih utrditi in razširiti svojo posest na Goriškem in zastaviti svoj vpliv v Furlaniji.

Nova doba se pričenja v goriški zgodovini z Majnardom III. (1220—1258) in njegovimi nasledniki, ko je segala oblast in moč goriških grofov daleč preko goriške zemlje in se jim je posrečilo pridobiti celó vojvodsko in kraljevo krono.

Majnard III. je podedoval po svoji stari materi, ki je bila iz rodu meranskih vojvodov, mnogo posestev na Tirolskem, dalje Slovensko marko in grofijo istrsko. Štiri leta pozneje, po smrti njegovega zeta, tirolskega grofa Alberta, mu je pripadla skoraj vsa Tirolska. Tako se jim je z ženitvijo in dediščino množila posest. Ni čuda, če so bili goriško-tirolski grofi tedaj že zelo veljavni gospodje in so jim še celo nemški cesarji poverjali važne službe. Majnard III. je bil okoli leta 1250. deželni glavar štajerski.

Veliko ulogo je imel v zgodovini goriških grofov denar. To se je pokazalo posebno pri Majnardu IV. (1258—1295). Mogočno je vladal na Goriškem in Tirolskem, neprestano krotil nasilne, roparske viteze, pa tudi modro gospodaril s svojim premoženjem in si pridobil veliko gotovine. Denar pa je imel tedaj, ko je bil še zelo redek, veliko večjo vrednost kakor dandanes. In bogati knezi niso bili nič manj zaželjeni zavezniki, kakor tisti, ki so imeli mnogo zemlje in vojakov. — Majnardu je prinesla zlasti njegova zveza z Rudolfom Habsburškim mnogo dobička. On je bil tisti, ki je leta 1273. Rudolfa na državnem zboru v Nirenbergu predlagal za cesarja in mu pomagal z denarjem. Zanj je leta 1276. zasedel Koroško in Kranjsko in v odločilni bitki na Moravskem polju je vodil viteštvo slovenskih dežel.

Rudolf se mu je izkazal hvaležnega s tem, da mu je podelil vojvodstvo koroško in ga postavil za svojega upravitelja na Kranjskem in v Slovenski marki. Še le tedaj, ko bi izumrli goriški grofi, naj bi jim sledili na Koroškem Habsburžani.

Prijateljska zveza med goriškimi grofi in Habsburžani se je še posebno utrdila, ko je Rudolfov sin Albreht II. vzel Majnardovo hčer Elizabeto za ženo. S tem je postala Elizabeta mati vse habsburške rodovine.

Majnard je bil po starodavnem obredu umeščen za koroškega vojvoda. Ta znameniti dan je bil 1. septembra leta 1286. Dva pisatelja nam na drobno opisujeta slavnost. Vse se je vršilo natančno tako, kakor pred pol tisočletja. Slovenska je bila vojvodova prisega, slovenski kmet ga je umeščal, slovenske pesmi so se razlegale. Pa vendar je postalo to umeščenje že gola forma, brez jedra in pomena. Kaj naj rečemo, ako je smel vojvoda slovenska vprašanja kratko zavrniti: „Ich enwaiss, was du meinst, ich verstann dine Sprach nit.“ (Ne vem, kaj hočeš, ne razumem tvojega jezika.) Knez se ni več zavedal, da je vojvoda slovenske dežele. Ta je takrat že izgubljevala svoj izključno slovenski značaj. Plemstvo, meščanstvo in deloma tudi kmečko ljudstvo po severnih krajih je bilo že nemško. Slovenski obred je bil le še spominek na slovensko preteklost koroške vojvodine.

Habsburško-goriška vlada je naletela izprva v alpskih deželah na enak odpor, kakršnega so nekdaj občutili Babenberžani in češki kralj Otakar. Puntalo se je razbrzdano plemstvo, ki se ni hotelo ukloniti strogemu redu in opustiti svoje nasilnosti. Nekateri odlični štajerski, koroški in kranjski plemenitaši so se zarotili zoper Albrehta in Majnarda in hoteli vreči njuno vlado. Med njimi se imenujejo: Ulrik Pfanberški, Friderik Stubenberški, Hartnid iz Wildona, Ulrik Vovbrski (Heunburški), Viljem Ostrovrhar. Zlasti med grofom vovbrskim in goriškim se je vnel ljut boj, ki je trajal več let. Štajerski letopis (Reimchronik) obširno opisuje zanimive dogodke, ki nam živo predstavljajo razmere v tedanjih bojevitih časih. Zato jih po njem tu podajem.

* * *

Severovzhodno od Velikovca na mogočnem hribu se je dvigal grad Vovbre, nemški Heunburg. V najstarejših listinah se imenuje „Hunenburg“, to je Hunski grad, in je gotovo nastal že v 10. stoletju, ko je bilo treba močnih trdnjav proti Madjarom. Vovbržani so imeli malo grofijo ob Dravi, pa tudi mnogo posestev v Savinjski dolini in na Kranjskem. Bili so izmed mogočnih vlastelinov, ki so si hoteli ustvariti svoje neodvisno gospostvo v naših deželah. Ulrik III. Vovbrski je hotel obnoviti Savinjsko mejno grofijo in tu postati samostojen vladar. Posrečilo se mu je, da je dobil zavetništvo nad gornjegrajskim samostanom. Prav zaradi tega se je pričel prepir z Majnardom, koroškim vojvodom.

Hudo je peklo ponosnega Vovbržana, ko mu je vojvoda odrekel pravico do zavetništva. V divji upornosti mu je prisegel maščе-

vanje. Sklenil je zvezo z akvilejskim patriarhom, ki mu je obljubil pomoč zoper Majnarda in Albrehta v vseh vojnih podjetjih na Koroškem, v Savinjski dolini, na Kranjskem, v Slovenski marki in Furlaniji. — Ker mu domači grad ni bil dovolj varen, si je Ulrik izbral drugo nedostopno trdnjavo v zavetje. S silo se je polastil bamberškega gradu v Grebinju.

Neposredno nad grebinjskim trgom se dviga skala iz apnenca do 70 metrov višine. Na južni strani pada navpično v dolino, na zapadu pa je zavarovana od sten, ki štrle do 20 metrov visoko proti nebu. Tu gori je čepel starodavni grad kakor orlovsko gnezdo na skalovju. Veljal je za nepremagljivega, kajti oni del gorskega pobočja, ki je bil še dostopen, je bil zavarovan z močnim zidovjem in neprodirnimi stolpi.

Tu sem se je zatekel Ulrik s svojo družino. Tu je hotel ljubovati vojvodi in cesarju, tu je snoval načrte, kako bi ponižal svojega nasprotnika. Stari grebinjski grad ni zlepa videl toliko življenja in vrvenja med svojimi zidovi, pa tudi ne toliko žalosti in strahu, kakor v tistih letih, ko sta v njem bivala grof Ulrik in njegova žena Agneza s svojimi otroci.

Upor je izbruhnil na Štajerskem, kjer je divji Hartnid iz Wildona pričel pleniti in pustošiti gradove in vasi vojvoda Albrehta. Pridružil se mu je Friderik Štubenberški. S pomočjo bavarskega vojvoda Otona in solnograškega nadškofa Konrada so upali zmagati vojvodove čete. Toda ljudstvo ni bilo na njihovi strani. Zlahka je Albreht na Štajerskem upor zatrl in kolovodjo Hartnida poslal ujetega v grad Hainburg ob Donavi. Potem je šel s svojimi četami na Koroško. Da kaznuje solnograškega nadškofa, je zavzel in zažgal mesto Breže, ki je bilo njegova last. Spričo razvalin tega mesta je potem sklenil mir z upornimi plemiči in obljubil, da bode varoval deželne pravice, kakor so jih nekdaj dali vojvodi Otokar, Leopold in Friderik.

Toda nepremagan je ostal Ulrik na svoji strmi pečini in snoval nove nakane proti vojvodom. — Majnarda takrat ni bilo v deželi. Zapustil je kot upravitelja svojega sina Ludovika, ki je bival v mestu Št. Vidu ob Glini. Proti temu so bile sedaj naperjene Ulrikove nakane. Po dogovoru s solnograškim nadškofom je sklenil nenadoma napasti mesto, ujeti mladega Ludovika in ga obdržati kot talnika, da izsili od očeta svoje zahteve. Posrečilo se mu je pridobiti za to zaroto nekaj koroških plemičev in celo nekateri šentviški meščani so obljubili pomoč.

Ob določenem dnevu — bilo je meseca julija leta 1292. — sta se odpravili posadki iz Grebinja in Brež in došli okoli polnoči pred Št. Vid. Prvo je vodil sam grof Ulrik. Pristavili so lestvico ob mestno zidovje in se splazili v mesto. Vsled šuma so se zbudili vojaki v gradu in z Ludovikom na čelu planili na trg, kjer se je vnel divji boj. Ludovik bi bil kmalu usmrten, ker ga zarotniki v temi niso spoznali. Slednjič ga ujameta dva plemiča in ga peljeta pred solnograškega vicedoma (upravitelja), ki ga ukaže odpeljati na bližnji solnograški grad Taggenbrunn. Grof Ulrik je bil ves divji, ker se mu ni posrečilo, da bi dobil princa v pest.

Med tem so vojaki plenili po mestu in gradu. Plena je bilo toliko, da so odpeljali v Grebinj in Breže več sto voz obloženih z oljem, pivom, vinom, žitom, moko, obleko, kožuhovino, kožami, bakrom, svincem, železom in drugim blagom. Poleg tega so si Ulrikovi ljudje jemali vse, kar jim je prišlo v pest: denar, posodo, dragotine, obleko. Hlapci, ki so došli tja brez suknje in plašča, so imeli na sebi po tri s kožuhovino podložene, dragocene obleke, da so jecali od vročine. In marsikdo, ki ni imel preje niti vinarja, si je nagrabil denarja, da bi ga imel dovolj za vse življenje. Toda pri vinu in kockah so vse zapravili . . .

Sredi svojih ljudi, ki so vriskali od veselja, se je le grof Ulrik žalosten in potrt vračal na grebinjski grad, ker mu je solnograški vicedom odpeljal najdragocenejši zaklad.

Grebinjsko polje.

Ko je vojvoda Majnard zvedel o dogodkih na Koroškem, se je silno razsrdil in poslal svojega prvorojenca Otona z močnimi četami, da napravi red in kaznuje krivce. Huda kazen je zadela najprej zarotnike iz šentvidske okolice. Oton jih je obsodil na smrt. Nadeli so jim okove, jih z vrvmi privezali na konje in vlekli na mestni trg, kjer jih je rabelj obglavil.

Toda Ulriku, ki je prežal na grebinjskih pečinah, niso mogli priti blizu. Imel je sicer le majhno posadko in tudi novih zaveznikov na Koroškem ni mogel dobiti, toda branil se je še lahko celo poletje. Med tem pa je poslal svojega vazala (podložnega plemiča) Eberharda iz Št. Petra na Kranjsko, da naprosi tamošnje privržence, naj mu

pridejo na pomoč. Dolgo ni bilo zaželjenih čet, in grof Ulrik je že mislil na poravnavo in mir.

Kar je nekoč — meseca marca leta 1293. — pozno v noči prišla močna oborožena četa pred zidovje trga Grebinja in zahtevala, naj ji odpro vrata. Bil je Viljem Ostrovrhar s svojimi ljudmi, ki jih je nabral po Kranjskem in Slovenski marki in jih sedaj pripeljal Ulriku na pomoč. Tedaj je nastalo veliko veselje v grebinjskem gradu. Ulrik je zopet čutil, da je kos svojim nasprotnikom.

Viljem Ostrovrhar s Svibnega ob Savi je bil izmed najslovitejših vitezov tedanjega časa. Daleč na okoli je slovelo njegovo junaštvo. Bil je pri turnirjih vedno zmagovalec. V pesmih in pripovedkah so živela njegova dela. Bil je pa tudi častihlepen, neupogljiv in maščevalen človek. Udeleževal se je nekdaj bojev proti kralju Otakarju, ko je ta vladal po naših deželah in je sedaj pomagal upornemu Ulriku proti vojvodu. Kakšen sloves je imel pri ljudeh, priča pravljica o čudežnem prstanu, ki mu ga je baje izročila neka vila kot poroštvo slave in sreče, dokler bo ohranil zvestobo svojemu gospodu.

Ostrovrhar je prišel sicer po noči v grebinjski grad, vendar so nasprotniki zvedeli o njegovem prihodu. Majnardov maršal Told je poslal po nove čete v Št. Vid, in hitro je prišel Konrad Aufenštajnski s 50 možmi na pomoč. Skupaj sta prodirala s svojimi četami proti Grebinju.

Med tem je sklenil tudi Viljem iti sovražnikom naproti; grof Ulrik pa je ostal pri posadki v gradu. Za rana v jutru, ko si je Ostrovrhar nadeval vojno opravo, zapazi, da mu manjka prsnega oklepa. Iskali so ga povsod po gradu, a ni ga bilo dobiti nikjer. Moral se je odpraviti brez njega.

Pred trgom je Viljem razporedil svoje vojake. Bilo jih je dve sto. Spredaj so šli strelci, za njimi tisti, ki so bili oboroženi s sulico in mečem. Potem jih je peljal po cesti, koder so morale priti sovražne trume.

Na grebinjskem polju pod Vašinjo goro so trčili skupaj. — Boj so začeli strelci, ki so se obsipavali s puščicami. Ko so bile vse postreljene in so morali strelci odstopiti z bojnega pozorišča, so udarili vitezi drug na drugega. Strašen je bil ropot, ko je trčilo jeklo ob jeklo, železo ob železo. Že ob prvem napadu so se trije grofovi zavezniki zvalili s konj, vendar so drugi še stali kakor neprodirna železna stena. Toda vojvodovim ljudem je zrasel pogum. Za prvim naskokom je sledil drugi in tretji in kmalu so se morale Ulrikove trume umikati proti Grebinju. Smrt Friderika z Vajseneka (Belega brda), kateremu je neki hlapec zbil šlem z glave in preklal črepinjo, jih je slednjič popolnoma preplašila. Kdor je mogel, je zbežal, drugi pa so bili ujeti ali potolčeni.

Boj je bil končan, zmaga odločena. Sedaj so iskali Viljema, ki ga ob zadnjem spopadu ni bilo več videti. Našli so ga na tleh prebodenega s sulico. Imel je še sedem drugih ran in zlomljeno nogo. Ko je Konrad Aufenštajnski ranjenca vprašal, če je Viljem Ostrovrhar, mu je pritrdil in ga prosil, naj se skloni k njemu. Potem potegne s prsta čudežni obroček in ga izroči Aufenštajnu, rekoč: „Vzemi ta

prstan, ne bo ti žal. Dokler ga bodeš imel, ti bode prinašal bogastva in slave.“ Ranjenega Viljema so hoteli spraviti v Velikovec, a umrl je v rokah hlapca, ki ga je hotel vzeti k sebi na konja. Truplo so pozneje prepeljali v Kostanjevico in ga menda pokopali v samostanski cerkvi. Tako je žalostno končal slavni Viljem Ostrovrhar. Tudi skrivnostni prstan ga ni otel pogube, ker ni bil več zvest svojemu gospodu — vojvodu Majnardu.

Le grof Ulrik je še kljuboval na svojem nedostopnem gradu. Toda sedaj je sam habsburški vojvoda Albreht nastopil proti njemu. Ukazal je svojemu maršalu Hermanu Landenberškemu z močno četo prodreti na Koroško in brez usmiljenja opleniti in opustošiti vse, kar je grofovega. Omenil sem že, da so imeli vovbrški grofi svojo deželico, ki se je raztezala od Djekš pa do Grebinja. Tu so imeli svoje podložne kmete, ki so bivali deloma raztreseni kot posestniki ali pa živeli skupaj v vaseh. Te grofove podložnike je sedaj zadel strašen udarec. Vojvodove čete so se ustavile ob vsakem vovbrškem posestvo. Najpreje so ugrabili vso premičnino, zalogo živil in živino, posekali so drevje, opustošili polje, potem pa zažgali hiše, skednje in hleve. Ako je bil v kaki vasi le en sam vovbrški podložnik, zgorela je vsa vas. Tako je šlo razdejanje od posestva do posestva, od vasi do vasi. Po dnevi in po noči se je dvigal ognjeni zubelj iz gorečih hiš in vasi.

Friderik Lepi, vojvoda avstrijski.

Grof Ulrik je gledal z visokega gradu to grozo razdejanja in polotil se ga je velik strah. Slišal je, da za vovbrško grofijo pridejo na vrsto njegova posestva v Savinjski dolini in po drugih krajih. To ga je moralo spraviti na beraško palico. Bolela ga je pa tudi stiska stoterih nedolžnih podložnikov, ki so zaradi njega izgubili vse svoje imetje. Zato je sklenil se pomiriti z vojvodom. Poslal je brzo po svojega sorodnika Friderika Ortenburškega in ga prosil, naj posreduje

med njim in med Albrehtom. Grebinj je dal bamberškemu škofu nazaj, potem pa je šel sam s svojo družino na Dunaj in se vojvodu izročil na milost in nemilost.

Albreht je hotel sicer izprva upornika kaznovati z vso strogostjo. Trše kakor diamant je bilo njegovo srce, pravi letopis. Pa vendar so ga omehčale prošnje in solze njegove žene Elizabete. Grof Ulrik je bil pomiloščen. Albreht ga je postavil za svojega grajskega upravitelja v Novem mestu na Spodnjem Avstrijskem, dokler bi njegova opustošena posestva na Koroškem ne bila postavljena v prejšnji stan, in ga preskrbel z vsem potrebnim.

Tako se je končal boj upornega plemstva proti habsburško-goriški oblasti. Zadnji upornik se je moral brezpogojno vdati in prositi milosti.

Poučen je ta dogodek zlasti zato, ker nam kaže, koliko je trpelo meščanstvo in kmečko ljudstvo ob mnogih bojih, ki so jih plemiški gospodje med seboj bojevali. Breže so bile v dveh desetletjih trikrat oplenjene in požgane. Nič bolje se ni godilo Št. Vidu. In kadarkoli sta se sprla sosednja viteza, so plamtele vasi njunih podložnikov. Viteška gospoda je skazovala svojo hrabrost, a škodo je trpelo ubogo ljudstvo.

* * *

Medtem, ko so se na Koroškem dogajale te važne stvari, se je vojvoda Majnard mudil izven dežele. Imel je opraviti večinoma na Tirolskem, kjer je izkušal razširiti svojo oblast čez Trident in si pridobil zavetništvo nad to škofijo. Z denarjem je nakupoval gradove in posestva. Prav zato pa je bilo v njegovih vzhodnih pokrajinah toliko nereda in nemira.

Goriška posest je postala tako velika, da je bilo treba misliti na delitev. Že l. 1272. je sklenil Majnard s svojim bratom Albertom II. pogodbo, v kateri je pridržal sebi vsa tirolska posestvo do Pustriške doline, Albertu pa izročil Goriško, Metliko, posestva na Koroškem in v Istri. Vojvodstvo Koroško, uprava Kranjske in Slovenske marke je ostala Majnardu in njegovim potomcem. Od tedaj so se ločili goriški grofi v dve rodbini, v tirolsko in goriško.

Prva je bila za nas nekaj časa pomenljivejša, ker je gospodovala nad večjim delom slovenske zemlje. Ko je vojvoda Majnard l. 1295. umrl, so prevzeli njegovi trije sinovi: Oton, Ludovik in Henrik očetovo dediščino. Vladali so svoje dežele vzajemno in niso po drugih zgledih tedanjega časa razkosavali očetovega deleža. Napravila se je torej upravna skupina: Tirolsko, Koroško in Kranjsko s Slovensko krajino, ki pa že zato ni mogla imeti trajnega obstanka, ker so bile naše dežele po trgovini, prometnih zvezah, posestvu in še mnogih drugih vezeh mnogo bolj združene s Štajerskim in podonavskimi pokrajinami, kakor pa z daljnim Tirolskim.

Izmed omenjenih treh bratov je bil Henrik najpodjetnejši. Vladal je tudi najdalje in se najvišje povzpel, ker se mu je posrečilo pridobiti češko kraljevo krono. Oženjen je bil z Ano, sestro kralja Vaclava III., ki je bil leta 1306. umorjen. Ker ni zapustil moških po-

tomcev, so njegove štiri sestre zase zahtevale bratovo dediščino. Cesar Albreht Habsburški pa je hotel Češko in Moravo podeliti svojemu najstarejšemu sinu Rudolfu, ki je imel že Avstrijsko in Štajersko v posesti. — Čehi so bili izprva na strani Rudolfovi, ker so upali, da se osnuje pod habsburškim žezlom mogočna češka država, kakršna je bila za kralja Otakarja II. Meseca oktobra leta 1306. je bil Rudolf izvoljen za češkega kralja. Toda kmalu je zadel na upor pri nekaterih čeških plemičih. Moral jih je s silo krotiti in v tem boju je nenadoma umrl. Po dedni pogodbi mu je imel sedaj na Češkem slediti avstrijski vojvoda Friderik lepi. Toda nevolja nad Rudolfovo vlado se je bila med tem tako razvnela, da je češko ljudstvo splošno zahtevalo koroškega vojvoda Henrika, soproga najstarejše sestre pokojnega Vaclava za kralja. Leta 1307. ga je volilni shod češkega plemstva soglasno pozval na prestol. Henrik se je takoj podal v Prago in je bil od ljudstva povsod navdušeno pozdravljen. Spremljalo ga je mnogo plemstva iz Koroške, Tirolske in Kranjske.

Češka krona je kralja Henrika zapletla v hude boje z njegovim svakom in starim zaveznikom, cesarjem Albrehtom. Ta ni hotel trpeti, da bi se pod okriljem tirolsko-goriških grofov osnovala velika češka država, katero je bil z velikim trudom preprečil njegov oče Rudolf. Zabraniti je moral združitev čeških in alpskih dežel tembolj, ker bi bila sicer v nevarnosti habsburška oblast. Zato je takoj, ko je izvedel novico, da je vojvoda Henrik izvoljen za češkega kralja, ukazal svojemu sinu, avstrijskema vojvodu Frideriku in štajerskemu deželnemu glavarju Ulriku Wallsee z vojsko vdreti na Koroško in zasesti vsa vojvodska posestva.

V poletju leta 1308. je po naših deželah zopet divjal boj, kakor že večkrat v zadnjih desetletjih. Štajerski deželni glavar Ulrik je najpreje oblegal mesto Št. Vid, ki se mu je kmalu moralo vdati in šel potem pred Velikovec, kjer je zadel na močnejši odpor. Za Velikovcem je prišel na vrsto Celovec, ki se je tudi kmalu podal. Vsa ta mesta je Ulrik za avstrijskega vojvoda Friderika vzel v posest in v nje postavil močno vojaško posadko.

Naše dežele so se tedaj razdelile v dve stranki: avstrijsko in tirolsko-goriško. Odlične družine Vovbržanov in Ortenburžanov vidimo na strani Friderikovi. Celo goriški grof Henrik se je dvignil zoper svojega bratranca. V družbi z Majnardom Ortenburškim je vdrl na Kranjsko, zasedel Višnjo goro, Kranj in Falkenštajn. Le Ljubljana se jim je branila. — Še strašnejši je bil boj v Savinjski dolini. Tu je vladalo že dalj časa hudo nasprotje med gornjegrajskim opatom Wulfingom in njegovim zavetnikom Ulrikom Vovbrskim. Ko se je vnela domača vojska, sta savinjski glavar Hugo Tauferski in opat Wulfing branila pravice kralja Henrika. Proti njima pa je stopil Ulrik Sovneški na čelu nekaterih plemičev in hotel te pokrajine podvreči vojvodu Frideriku. Ko je bila na Koroškem vojska končana, mu je prišel na pomoč še grof Friderik Vovbrski. Skupaj sta potem premagala kraljevega glavarja Hugona, gornjegrajskega opata Wulfinga pa odpeljala kot ujetnika na Koroško, kjer je bival nad eno leto in šele na strogo zahtevo akvilejskega patriarha bil izpuščen.

Za ljudstvo so bili ti boji tem pogubnejši, ker so se vršili po leti ob času žetve in so bili skoraj vsi pridelki uničeni.

Med tem je doživel kralj Henrik na Češkem bridka razočaranja. Dežela je bila vsled vojsk in strankarskih bojev razdvojena in razburkana. Lakomno plemstvo, ponosno na svoje bogastvo in moč, je hrepenelo le za veljavnimi službami in dostojanstvi, hotelo razširiti svojo posest in se od kralja kolikor mogoče neodvisno storiti. Henrik je kmalu čutil, da ni kos tem zmedenim razmeram in da ne more ukrotiti prevzetnega plemstva. Avstrijska stranka v deželi je bila vedno močnejša in je hotela vojvodu Frideriku ponuditi češko krono. Vse to je Henrika preplašilo, da je že koj v začetku hotel skrivaj deželo zapustiti. Vendar se je njegovo vladarstvo še vzdržalo do leta 1310. Ko pa je Henrik Luksemburški postal nemški cesar, je hotel Češko pridobiti svoji rodbini. Zlahka si je v deželi zasnoval sebi prijazno stranko, ki je izvolila njegovega sina Ivana za kralja. Meseca decembra je prišel novi kralj z vojsko v deželo in zavzel mesto Prago Henrik se je moral umakniti na Tirolsko. Od vse kraljeve slave mu je preostal le naslov: „kralj češko-poljski“, ki ga je nosil do svoje smrti.

Henrik je še vladal svoje dedne dežele do leta 1335. Odkar so se mu ponesrečili njegovi češki načrti, je na nje tem večjo skrb obračal. Opetovano ga srečamo v Ljubljani, Kamniku in po drugih krajih.

Mesta so se pod njegovo vlado zelo dvignila. Ljubljana je imela takrat že svojo avtonomijo z mestnimi sodniki na čelu in svojo mestno hišo. Kralj Henrik je leta 1320. odredil, da je vsak ljubljanski hišni posestnik dolžan v splošno korist plačevati davke in pomagati pri mestni straži, popravljanju mestnega obzidja, okopov in mostov. Na Koroškem se je zlasti dvignil Št. Vid, glavno mesto dežele, ki je že pod Majnardom dobil mestne pravice (l. 1294.). Bilo je sicer velikokrat oblegano in oplenjeno, pa vendar so si meščani hitro opomogli.

H krati s povzdigo mest pa opazujemo veliko naraščevanje židovstva. Ti nestalni potomci Ahasverovi so se že zelo zgodaj pojavili kot neljubi gostje po naših mestih in trgih. Pečali so se s trgovino, zdravništvom in oderuštvom. — V Ljubljani so bili menda židje prvi trgovci in so imeli dolgo časa v rokah velik del trgovine z inozemstvom. Naseljeni so bili zunaj mestnega ozidja, onstran Ljubljanice, kjer še danes „Židovska ulica“ in „Židovska steza“ spominjata na nekdanjo židovsko naselbino. Naš zgodopisec Valvasor pripoveduje, da so že pred l. 1213. imeli svojo sinagogo (molivnico) in da so živahno tržili z Benečani, Ogri in Hrvati. — Pa tudi po drugih mestih jih srečujemo v obilnem številu, tako v Beljaku, Šentvidu, v Brežah, Celovcu, Celju, Mariboru, Ptuju. Za bivališče so jim bila odločena posebna mestna okrožja. Podložni so bili neposredno vladarju dežele, kateremu so morali plačevati precej visok davek. Zato so nazivali žide „knežje“ ali „cesarske hlapce“. Uživali so precej veliko neodvisnost, ker so jih smeli soditi le posebni židovski sodniki. — Na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem je znašal v 14. stoletju „židovski davek“ 500 goldinarjev, kar je bila precej visoka svota za tedanje čase. Razun tega so morali še plačevati izredne vojne

davke in ob poroki kake kneginje ali kraljičine tudi prispevke za doto.

Občevanje med židi in kristjani je bilo po cerkvenih in svetnih postavah strogo urejeno. — Že po noši in obleki so se morali židje ločiti od kristjanov. Njihovo značilno znamenje je bil šiljasti klobuk (pileus cornutus), katerega niso smeli zamenjati z drugim pokrivalom. Kristjanom je bilo prepovedano žide vabiti v goste, se udeleževati njihovih veselic ali kupovati od njih živila, ker je bila razširjena sumnja, da jih včasih zastrupljajo. Cerkev je tudi prepovedovala z židi kupčevati ali jemati od njih posojila, ker so bili kot goljufi in oderuhi na slabem glasu. Toda sila je bila tu močnejša kakor postave. Ne le meščani, ampak tudi plemiči in celo knezi so bili večkrat pri židih hudo zadolženi. Pogosto se v srednjem veku ponavljajo tožbe o visokih obrestih in ponarejenih dolžnih pismih, s katerimi so židje izžemali ljudem denar. Zato je prišlo večkrat do hudega nasprotstva in krvavih židovskih pogromov. Še bolj so razdražile ljudi vesti, da so židje tu in tam umorili kakega kristjana, da skrunijo svete hostije, da zastrupljajo vodnjake, kar povzroča kugo in druge nalezljive bolezni pri ljudeh in živini. — Valvasor poroča, da je bil leta 1290. hud spopad med Ljubljančani in židi zaradi nekega otroka, ki so ga baje umorili, da bi rabili njegovo kri pri svojih gnusnih obredih. Več židov je bilo ubitih. — Še bolj so razvnela maščevalnost ljudskih mas poročila o dogodkih v Volšpergu na Koroškem, kjer so si židje baje znali pridobiti nekaj posvečenih hostij, katere so zbadali do krvi in jih potem izkušali sežgati. Takrat je prišlo do splošnega židovskega pogroma po vsej Avstriji. Mnogo židov je bilo ubitih, utopljenih, sežganih, večinoma vsi so bili oropani svojega imetja. — Drugačni vzroki so povzročili pogrom leta 1370. Takrat je ljudstvo planilo nanje baje na višji ukaz, ker so z goljufijo in nesramnim oderuštvom storili mnogo škode. Povsod so ljudje napadli židovske naselbine in ugrabili, kar so mogli zaseči. Vsem židom so zažugali smrt, ako se ne izpreobrnejo h krščanstvu. Vendar je bila ta zahteva spričo znane židovske trdovratnosti le pretveza, da so jim lažje izsilili denar. — Vzlic tolikim preganjanjem so se židje z veliko žilavostjo še dolgo vzdržali v naših mestih.

Pri kralju Henriku, ki je bil zadnja leta v velikih denarnih zadregah, so prišli židje v milost, ker so mu s posojili radi pomagali. Zato jim je naklonil mnogo pravic in svoboščin. L. 1330. je dovolil židu Aronu, zdravniku Arnoldu in njunim tovarišem, da so v Ljubljani vzdrževali banko, od katere so mu morali vsako leto dajati določen znesek; tudi jim je glede poslovanja podelil razne ugodnosti, na pr. da so bili dolžni le enkrat podati račun in ga nikdo ni smel ponovno od njih zahtevati. Iz listin je razvideti, da so ljubljanski židje imeli kupčijsko zvezo z Benečijo. — Ljudstvu to sebično pospeševanje židovstva ni bilo v korist.

Leta 1335. je umrl kralj Henrik brez moških potomcev. Vsled dedne pogodbe je pripadlo vojvodstvo Koroško s Kranjskim vred Habsburžanom, ki so še le sedaj dobili južne slovenske dežele neposredno pod svojo oblast.

* * *

Dočim je tirolska rodbina goriških grofov v kratkem času izmrla, se je goriška vzdržala še dve stoletji in se povspela do velike oblasti in moči. — Albert II. (1263—1304) se sicer ni pečal toliko s svetovno-političnimi dogodki, kakor njegov brat Majnard, vendar doma ni živel v miru in brezdelju. Njegova vlada je polna bojev z akvilejskimi patriarhi in Benečani.

Kakšne razmere so vladale med patriarhi in njihovimi zavetniki, priča dogodek pri Rozaču, kjer je Albert po noči napadel patriarha Gregorija Montelongo, ga ujel, posadil na suho kljuse in ga napol razgaljenega vlekel v Gorico (l. 1267.). Še le na posredovanje kralja Otakarja je patriarha izpustil. Vendar s tem še ni bilo bojev konec. Kmalu na to so Albertovi ljudje napadli Gregorijevega vicedoma (upravitelja posestev), konkordijskega škofa, in ga ubili. Enako nasilno je postopal grof Albert proti patriarhu tudi v Istri in na Tolminskem.

Že iz starih časov so bili akvilejski patriarhi vrhovni vladarji na Tolminskem, menda zato, ker se je ta obmejna deželica prištevala Furlaniji. V cerkvenih zadevah je bila podložna kapitlju v Čedadu. — Akvilejski patriarh je imel na Tolminskem svojega namestnika, ki se je imenoval poglavar (kapetan). Poglavarjeva dolžnost je bila varovati grad „Kozlov rob“, braniti deželne meje pred sovražnimi napadi, preganjati roparje in druge zločince, skrbeti za ceste in mostove, nadzirati javna dela, upravljati patriarhova posestva in izvrševati sodnijsko oblast. Za plačilo je imel stanovanje na „Kozlovem robu“ in dobival dohodke nekaterih kmetij in travnikov. Za pomoč mu je bilo ob strani več uradnikov: poglavarjev namestnik, tajnik ali pisar, ki je vodil račune in korespondenco, oskrbnik (gastaldo), ki je pobiral desetino in druge davke, dva trabanta, ki sta mu bila za telesno stražo in veliko število biričev ali vojaških hlapcev, ki so bili v gradu za posadko. — Razun „Kozlovega roba“, ki se je dvigal na visokem hribu, so imeli patriarhi v Tolminu tudi svoj poseben dvor za letovišče. Stal je v ravnini na dolenji strani Tolmina, na onem kraju, ki se še sedaj imenuje „Dvor“. Večkrat so prihajali patriarhi ob veliki letni vročini v Tolmin in bivali tu v svojem dvoru nad hladno Tolminko.

Za bojevite in slavohlepne goriške grofe je bilo Tolminsko gospostvo vedno dražilo, tembolj ker je že po naravi veliko bolj združeno s pokrajinami ob Soči, kakor pa s Furlanijo onkraj gorâ. Zato so ob mnogih bojih s patriarhi najraje merili na njihovo tolminsko posest in jo za daljši ali krajši čas spravili v svojo oblast.

Grof Albert je dvakrat napadel tolminski grad (l. 1272. in 1299.), pa ga je moral obakrat dati nazaj. Še bolj je njegov sin Henrik II. zastavil vse sile v pridobitev Tolminskega. L. 1313. je pridrl v Tolmin z močnimi četami, zažgal vas in začel oblegati patriarhov dvor, ki je bil znatna trdnjava. Tolminci so iz strahu zbežali v gore in gozdove. Tolminski poglavar je bil tedaj patriarhov nečak Viljem de Razi, veljaven mož, a slab in neodločen vojak. Hotel se je že ob prvem navalu malodušno vdati. Toda posadka je bila hrabrejša kakor po-

veljnik. Dvor se je držal več kakor tri tedne. Slednjič se Viljem naveliča dolgega obleganja in izroči trdnjavo grofu, ki je dovolil posadki svoboden odhod. — Takrat je ostal Tolmin šest let v oblasti goriškega grofa. Ko je bil sklenjen mir, ga je zopet dobil patriarh.

Slični dogodki so se pozneje še večkrat ponavljali, tako l. 1330., ko se je Majnard polastil vsega tolminskega glavarstva in ga obdržal trideset let. Tudi patriarhi so sami spoznali, da Tolminskega ne bodo obdržali. Zato so izkušali vsaj z dobičkom prodati. Leta 1379. je patriarh Ludovik della Torre zastavil tolminsko glavarstvo z vsemi pravicami za 6000 mark mestu Čedadu. Še le leta 1420., ko se je zrušila patriarhova svetna oblast, so dobili goriški grofi Tolminsko v stalno posest.

Grofa Alberta so zaradi nasilnosti proti patriarhu in akvilejski cerkvi zadele hude cerkvene kazni. Bil je opetovano izobčen. Zadnja leta visoke starosti je preživel bojeviti mož v miru na svojem gradu Bruck v Pustriški dolini. Umrl je leta 1304. in bil z veliko slovesnostjo pokopan v Rozaču, v kraju svojih prednikov.

Višek moči in slave je dosegel goriški rod pod Albertovim sinom Henrikom II. (1304—1323). Vladal je ob istem času kakor tirolski Henrik, ki je bil koroški vojvoda in češki kralj. Njegov goriški bratranec sicer ni dosegel tako visokih dostojanstev, vendar je svojo dedno posest tako razširil, da je postal najmogočnejši knez v alpskih deželah. Gospodoval je od padovanske ravnine do hrvaške meje, od Pustriške doline do istrske obali. Imel je veliko premoženje v gotovini in vrlo izurjeno armado, za katero je izbiral vojake po svojih posestvih v Istri, na Krasu, v Slovenski krajini, na Koroškem, Kranjskem in Goriškem. A kar je še večje vrednosti, zgodovinski viri ga hvalijo kot prijaznega, dobrodušnega moža, ki si je znal pridobiti spoštovanje in zvestobo svojih podložnikov. Opustil je surovi, neusmiljeni način bojevanja, kjer se je slepo žrtvovalo imetje in življenje neštetih ljudi osebni maščevalnosti. Grof Henrik ni nikdar brez potrebe pustošil tujih posestev in prelival krvi. Kadar je moral krotiti upornike, se je zadovoljil s tem, da je kolovodje imel nekaj časa zaprte, druge pa spustil na svobodo.

Čeprav je bil nežnega značaja, vendar njegova vlada ni bila mirna, nasprotno, vse svoje življenje je imel opraviti z vojnimi podjetji. Najprej je obrnil svojo pozornost na akvilejsko cerkveno državo, kjer je bila tedaj patriarhova oblast že zelo omajana. Njegov cilj je bil: polastiti se svetne oblasti v patriarhiji. Prvi korak k temu cilju se mu je zdelo dostojanstvo generalnega kapitana, ki je imel poveljstvo nad patriarhovo vojsko. Ker mu pa patriarhi, sluteč njegove slavohlepne naklepe, niso hoteli takoj ugoditi, je prišlo opetovano do vojske. Dolgo let je bojna vihra divjala po Furlaniji in Goriški. Leta 1310. je bil slednjič patriarh Otobono prisiljen, da je imenoval goriškega grofa za svojega generalnega kapitana. In od tistega časa pa do svoje smrti je bil Henrik pravi vladar v Furlaniji.

Ko je utrdil svojo oblast v patriarhovi državi, je kmalu začel razširjati svoj vpliv tudi po drugih pokrajinah gornje Italije. Mesta Padova in Treviso so bila vsled strankarskih bojev zelo oslabljena,

in bližnji dinasti so živeli v večni vojski med seboj. Tu je posegel vmes podjetni goriški grof in kmalu napravil red. Mesto Padova ga je izvolilo za svojega zavetnika, v treviški pokrajini je bil imenovan za državnega vikarja (namestnika). Tudi mesto Trst se je izročilo njegovemu varstvu in ga izvolilo za svojega župana (leta 1320.).

Tako je Henrik dospel na višek svoje oblasti in slave. Patriarhi so se ga bali in se mu uklonili, furlansko plemstvo ga je spoštovalo in ubogalo. Toda izkazal se ni le bojevitega kneza, temveč tudi očetovskega prijatelja svojim podložnikom. Gorico, svoj rodni grad, je povzdignil v mesto s samoupravo in mu nakazal potrebne dohodke.

Henrik IV., grof Goriški.

Kako se je mesto razvijalo?

Najstarejši del Gorice je tisto okrožje, ki se širi v ravnini okoli sedanje stolne cerkve. Tu je stala že pred letom 1000. vas Gorica. Brez dvoma so jo ustanovili Slovenci, ki so ji dali tudi ime. Grofi Goriški so si tudi potem na hribu postavili svoj grad. Kakor drugod, tako tudi tukaj ni bilo obzidano le teme hriba, ampak zidovje se je na južni strani po gorskem pobočju spuščalo nižje proti ravnini do predloženega holma in zaseglo precej obširen prostor, ki se je prišteval grajskemu dvorišču (Burghut, Burgfried). Tu so nastale hiše grofovih uradnikov, ministerialov, rokodelcev. Kmalu so se naselili v varnem zavetju tudi trgovci, oštirje in židje.

Temu obzidanemu delu Gorice je grof Henrik leta 1307. podelil mestne pravice. Goriški meščani so smeli sami voliti svoje uradnike in pobirati malo užitnino za vzdrževanje mestnega ozidja in vrat. S tem je bil dan za razširjanje in procvit Gorice trden temelj. Okoličani so smeli živila le na mestnem trgu prodajati, prav tako obrtniki svoje izdelke. Naravno je, da sta se obrt in trgovina v mestu zelo dvignila. Tudi bližnji plemiči so si v mestu postavili svoje hiše. Omenjata se dve cerkvici: kapela sv. Martina v gradu in cerkvica sv. Duha v mestu.

Med prebivalstvom nahajamo mnogo slovenskih imen (Vodopivec, Zlatolasec, Šinigoj, Budigoj), tudi nekaj Nemcev iz spremstva goriških grofov je bilo že zgodaj v mestu. Iz bližnje Furlanije pa so se začeli priseljevati tujci (notar Zambonus iz Belluna, rodovina Orzon iz čedadske okolice itd.) — Glavni del naselbine, vas Gorica, je bila še vedno izven mestnega ozidja. Tu je bil minoritski samostan s cerkvijo in kapelo sv. Katarine. Tu so v prvi polovici 14. stoletja sezidali glavno cerkev sv. Hilarija in Tacijana, ki je spadala nekaj časa k solkanski župniji, a se že leta 1354. omenja kot župna cerkev. Grof Ivan je leta 1455. ta del utrdil z jarki in nasipi in ga pridružil mestu. Imenovalo se je Spodnje mesto in se tako ločilo od gornjega, starejšega in obzidanega. V 16. stoletju je imela Gorica že 7000 ljudi in živahno trgovino z živim srebrom, vinom, lesom, žitom in drugimi pridelki. Bila je tem večjega pomena, ker v grofiji Goriški ni bilo drugih mest in je sama potegnila nase vso obrt in trgovino v deželi.

Elizabeta Avstrijska, prva soproga goriškega grofa Henrika.

Z ustanovitvijo mesta Gorice si je grof Henrik postavil trajen spomenik. Največji vladar domačega plemiškega rodu je tudi njen največji dobrotnik.

Henrik ni dočakal visoke starosti. Umrl je na svojem gradu v Gorici leta 1323., komaj šestdeset let star. Pravijo, da ga je zastrupil njegov nasprotnik, laški plemič Scaligero.

Po Henrikovi smrti je vladala nekaj časa goriško grofijo njegova vdova Beatrika. Značilno je za ugled, ki ga je užival goriški rod, da je tej previdni in odločni ženi patriarh poveril svetno oblast v svoji državi in jo imenoval celo za generalnega kapitana v Furlaniji.

S Henrikom pa je umrl tudi zadnji odlični in veljavni goriški grof. Pričela se je delitev goriških posestev, ki je povzročala mnoge pravde in razprtije med brati. Premoženje je bilo slabo oskrbovano. Preje bogati grofi so zabredli v dolgove, morali prodajati in zastavljati svoja posestva. Vojvodi avstrijski, ki so jih najbolj podpirali z

denarjem, so si z raznimi pogodbami zagotovili njihovo dediščino. Tako je že leta 1374. velik kos goriškega gospostva pripadel Habsburžanom. Albert IV. jim je zapustil svoj delež: grofijo Pazin v Istri, kraje ob gorenji Pivki in Slovensko krajino. Ker so hkrati tudi Devinski gospodje se podvrgli avstrijskim vojvodom, se je takrat pridružil Kranjski del Istre, postojnski okraj in dolenji Kras z Devinom ob Adriji.

Žalosten zgled razbrzdanosti kaže življenje grofa Henrika IV. V mladih letih se je zaročil z Elizabeto Avstrijsko in s Habsburžani leta 1394. sklenil dedinsko pogodbo, po kateri je imela grofija Goriška v slučaju, da izmro moški potomci goriških grofov, preiti na avstrijske vojvode, obratno pa tudi avstrijske dežele na Goričane, ako bi Habsburžani preje izmrli. Henrik se je mnogo mudil na Dunaju, kjer je prav pustolovsko in razuzdano živel. Enej Silvij, ki je bil takrat tajnik cesarja Friderika III. in je grofa Henrika dobro poznal, ga slika kot moža brez vzgoje in omike. Vdan je bil pijančevanju v najhujši meri in vsled tega zelo surov in podivjan. Najraje je občeval po navadnih gostilnah z zanikrnimi kmeti ali razuzdanimi ženskami. Hodil je v zamazani, obnošeni obleki, z razgaljenimi prsi. Svoje otroke je celo po noči budil in jih nalival z vinom. Ako so se upirali, je rekel, da jih ne prizna za svoje, ker se branijo vina. Grdo je ravnal tudi s svojo tretjo ženo Katarino, ki je bila zelo pametna in odločna. Ker ni mogla več prenašati surovosti svojega moža, ga je dala zapreti v grad Bruck pri Liencu. Celjski grof Ulrik je postal varuh Henrikovih otrok.

Zadnja leta je bil grof Henrik popolnoma nesposoben za vlado. Zato je vladne posle reševala Katarina v imenu svojih sinov.

Gospodarsko in nravno je propadel goriški rod. Premoženje je vedno bolj ginilo, posestva so se krčila in bila zadolžena. Pa tudi v življenju in delovanju njegovih članov so se množila znamenja propasti. Henrikov sin Lenart je bil zadnji svojega rodu. Sicer ni podedoval razuzdanosti svojega očeta, pač pa njegovo nebrižnost. Lenartovo življenje je brez znamenitih činov. Obnovil je dedinsko pogodbo s Habsburžani in umrl je leta 1500. na svojem tirolskem gradu. Pokopan je bil v goriški stolni cerkvi, kjer si je dal napraviti kamenit grobni spomenik.

Kakor luč je pojemala slava goriških grofov in ugasnila je prav v začetku novega veka. Kakor je ginila posest, v kateri je koreninila njegova moč, tako je ginil tudi rod sam. Hkrati sta preminila oba. Oblast in ugled goriških grofov sta tesno združena z razmerami srednjega veka. Zato sta morala prejenjati, ko je napočil novi vek. Njihovo dediščino so prevzeli Habsburžani.

9. Habsburški vojvodi. Hude nadloge.

Leta 1335., ko je po smrti koroškega vojvoda Henrika pripadlo Habsburžanom Koroško in Kranjsko s Slovensko marko, je bilo ustvarjeno jedro bodoče avstrijske države. Avstrijski orel je že gospodoval od Donave do dolenjskega Snežnika in izvirov reke Drave. Seveda je treba vedno poudarjati, da to gospostvo ni bilo celotno in neomejeno. S Habsburžani so si delili oblast še mnogi drugi, večji in manjši, duhovski in svetni gospodje. Tu je bila grofija ortenburška s središčem v trgu Špitalu ob Dravi, grofija vovbrska, celjska; gospostvo babenberško, brižinsko, briksensko. Vsi ti so bili mali, neodvisni vladarji na svojih posestvih in marsikdo izmed njih se je spustil celo v tekmo z mogočnejšimi Habsburžani. Politika avstrijskih vojvodov je stremila za tem, da na znotraj kolikor mogoče utrde svojo gospostvo in je na zunaj razširijo. Od tod mnogi boji z uporniimi podložniki, od tod dedinske pogodbe in vojske z južnimi sosedi.

Prvo stoletje (1335—1439) je avstrijska oblast le počasi napredovala. Do vplivne oblasti se zlasti po naših slovenskih deželah ni mogla povzpeti. Kriva je bila temu zlasti mnogokratna delitev dednih dežel, ki jih je razkosala v dva ali tri dele in jih tako oslabila. Kjub temu se je habsburški rod ohranil in polagoma pridobival novo posest.

Drugi julij leta 1335. je bil tisti znameniti dan, ko se je dal avstrijski vojvoda Oton s priimkom „Veseli“ na Knežjem kamnu slovesno umestiti in je s tem vzel v posest staroslavno vojvodino. Njegovim nemškim dvornikom se je zdel obred sicer surov in smešen. Toda Oton je znal dobro ceniti njegov pomen, ker je vedel, koliko zmore zvestoba in navdušenost ljudstva v nevarnih dneh. Vez, ki se je tedaj spletla med knezom in podložniki, je držala skozi vsa poznejša stoletja. Seveda si je bilo treba zagotoviti vdanost in zvestobo reznih malih dinastov v deželi in tudi braniti novopridobljeno deželo proti Ivanu Luksemburškemu, ki jo je kot zet umrlega Henrika zase zahteval. Koroški vojvoda Henrik je namreč zapustil edino hčer Marjeto, katero so ljudje zaradi njenih pokvečenih ust imenovali „die Maultasche“ („krivousta Marjeta“). Čeprav se ni odlikovala po telesni lepoti, je vendar imela odlične snubce, ki so upali, da bodo z njeno roko hkrati pridobili dve lepi deželi: Tirolsko in Koroško. — Najprej je bil ženin bogate dedinje kraljevič Ivan, sin Ivana Luksemburškega, ki je malo preje zasedel češki kraljevi prestol. S to poroko so upali Luksemburžani ovreči dedinsko pogodbo, ki so jo bili sklenili goriški grofi s Habsburžani, in razširiti svojo oblast globoko doli do italijanske meje. Ko je vojvoda Henrik zatisnil oči, je poleg habsburških bratov Otona in Albrehta tudi Ivan Češki prijavil svoje pravice do dediščine. Vneli so se boji v Avstriji in na Koroškem.

Že meseca februarja l. 1336. je vdrl kralj Ivan z močno vojsko v Avstrijo in po navadi tedanjega časa strašno po njej plenil in pogal. Mnogo utrjenih mest je prišlo v njegove roke. Vojvoda Oton mu je šel naproti z vojsko, ki jo je v naglici nabral po Avstrijskem, Štajerskem, Koroškem in Kranjskem. Pri Znojmu sta sovražnika trčila

skupaj. Na večer 24. aprila, pred odločilno bitko, pa izve vojvoda Oton, da sovražniki nameravajo zahrbten napad. Še v tisti noči pobegne z nekaterimi spremljevalci na Dunaj. Zapuščena vojska se ni hotela sama spustiti v boj in se je razpršila. Velik je bil strah, da je zdaj Avstrija izgubljena. „Tolika sramota še ni prišla nad Habsburžane," je zaklical hromi vojvoda Albreht vrnivšemu se bratu Otonu. Vendar kralj Ivan iz neznanih vzrokov ni izrabil svoje zmage, ampak se je kmalu vrnil s svojo vojsko v Prago.

Vojvoda Oton „Veseli".

Med tem, ko so se ti dogodki vršili ob Donavi, je upal kraljevič Karol, najstarejši sin kralja Ivana, se hitro polastiti Koroške. Vdrl je v Pustriško dolino in s svojimi četami pustošil okoli Lienca. Vendar ni mogel skozi sotesko pri Zgornjem Dravogradu prodreti v deželo. Med tem pa so prišle Avstrijcem na pomoč s severa švabske in bavarske čete, z juga pa grofi Goriški. Karol je moral deliti svojo armado in je imel preveč posla, da obdrži Tirolsko, kakor da bi mogel še misliti na osvojitev Koroške.

Slednjič je prišlo do poravnave meseca oktobra l. 1336. v mestu Ens. Vsaka stranka je obdržala, kar je že imela v oblasti. Koroško s Kranjsko je ostalo Habsburžanom, Tirolsko pa Ivanu Češkemu. Mladostna poročenca Ivan in Marjeta sicer s to pogodbo nista bila zadovoljna in sta na vsak način hotela dobiti Koroško v posest, toda vsa njuna prizadevanja so bila zaman. Niti obmejnih gradov in prelazov se nista mogla polastiti. Še le l. 1341. sta pristala na delitev očetove dediščine.

O bojih „krivouste" Marjete na Koroškem vesta poznejša zgodopisca Unrest in Megiser mnogo pripovedovati. Pri njih čitamo, da se je vseh omenjenih bojev Marjeta sama udeleževala in da se je silno maščevala nad Korošci, ker niso hoteli priznati njene oblasti. Glavna bitka se je baje izvojevala pri Feldkirchenu, kjer je Marjetino vojsko napadel koroški deželni maršal Friderik Aufenštajnski s štajerskim

koroškim in kranjskim viteštvom. Dva tisoč (!) Čehov je baje takrat obležalo na bojišču, in vendar je Marjeta zmagala. Mnogo epizod se pripoveduje tudi o njenih napadih na razne gradove in o grozovitostih, ki jih je pri tem storila. Le trdni grad Ostrovica ji je kljuboval. — Vendar o vseh teh posameznostih pisatelji iste dobe ničesar ne pripovedujejo. Najbrže vojska ni bila tako krvava, kakor jo je pozneje naslikala domišljija imenovanih zgodopiscev.

V ljudskem spominu še vedno živi „krivousta“ Marjeta in mnogo pripovedk je zlasti okoli Ostrovice o njej ohranjenih. Splošno jo slikajo poročila kot kruto, krvoločno žensko, ki ni imela nič nežnega na sebi. — Poroka z Ivanom Luksemburškim je bila pozneje razveljavljena. Marjeta se je v drugič omožila z Ludovikom Bavarskim, ki je hotel Tirolsko, Koroško in Kranjsko pridobiti svoji rodbini. Toda posrečilo se mu je le prvo deželo obdržati še nekaj časa v svoji posesti. Leta 1363. je Marjeta sama Tirolsko prepustila Habsburžanom.

Vojvoda Albreht II. „Hromi“.

Še le po hudih bojih sta prišla habsburška brata, Oton „Veseli“ in Albreht „Hromi“ v mirno posest koroške vojvodine in z njo združene kranjske dežele. — Poklonitev kranjskega plemstva in duhovstva je sprejel Oton leta 1336. v St. Vidu pri Stični, njegov brat Albreht pa dve leti pozneje v Ljubljani. Prvi je vladal le nekaj let († 1339).

Po njegovi smrti je **Albreht II.** sam z veliko modrostjo in odločnostjo gospodoval nad avstrijskimi deželami (leta 1339—1358). Bil je sicer hrom na nogah in rokah, v nosilnici se je dal prenašati od kraja v kraj. Vendar je bil ljudstvu zelo priljubljen vsled svoje preprostosti in previdnosti. Rekali so mu hromi ali modri Albreht. Prepovedal je vsak dvoboj in izdal za Koroško poseben zakonik, v katerem so bile zabeležene starodavne deželne postave z mnogimi drugimi modrimi predpisi. Koroški stanovi so sprejeli ta zakonik kakor dragocen zaklad in ga z velikim spoštovanjem shranili v utrjenem gradu Ostrovici.

Zgodovina te dobe sicer ni bogata na izrednih zunanjih dogodkih, a tembolj se je vtisnila ljudskemu spominu po strašnih nezgodah in uimah, ki so takrat zadele naše dežele.

Leta 1338. so prišle k o b i l i c e. Te požrešne živali so v srednjem veku večkrat v velikih tropah preplavile naše dežele in storile na sadežih mnogo škode. Že leta 1195. beremo v nekem letopisu:

„Pri Lipnici na Štajerskem so se pojavile tako velike kobilice, da so bile skoraj podobne vrabcem (!). Priletele so skozi Ogrsko na Štajersko in Kranjsko in uničile vse, kar je raslo. Kadar so se dvignile, je postalo tako temno, kakor bi bilo oblačno vreme." Ljubenski letopis pripoveduje, da so se leta 1309. pokazale zlasti na Spodnjem Štajerskem, okoli Slovenjega Gradca. Vitez Rudolf Ostrovrhar se je upal iti med nje. Železna oprava ga je varovala, da mu niso mogle do živega. Nekega hlapca Ulrika Sovneškega, ki se je na konju spustil med neko trumo, pa so z živaljo vred oglodale do kosti. S Štajerskega so letele na Kranjsko in se potem zaobrnile proti Zagrebu.

Leto 1338. pa je bilo najusodnejše.

Opat Ivan iz Vetrinja, Slovenec po rodu, ki je zapisoval znamenite dogodke svoje dobe, in nekateri drugi letopisci o tej strašni nadlogi približno sledeče pripovedujejo:

„V tem letu (1338) je prišla od vzhoda nebrojna tropa kobilic, ki se je v mesecu juliju in avgustu razprostrla čez Poljsko, Češko, Moravsko, Ogrsko, Avstrijsko in Lombardijo tja do bregov reke Rena. Vse, kar je bilo vzklilo iz zemlje, so z divjo požrešnostjo oglodale do korenin. Prestrašeno ljudstvo je povsod napravljalo litanije in procesije in obupno stegalo roke proti nebu. Bilo jih je čudno gledati. Letele so po zraku v urejenih vrstah, kakor trume vojakov, in kadar so se spustile na tla, so napravile cele tabore. Vojskovodji so letali dan hoda pred drugimi trumami, kakor da hočejo poiskati pripraven kraj, kjer bi se naselila neizmerna množica. Okoli devete ure, ko so najprej posedli voditelji, se je spustila tudi druga truma na tla in se ni ganila z mesta do solnčnega vzhoda drugega dne, ko so se njihova, po rosi in mokroti obtežena trupla, vsled gorkih solnčnih žarkov nekoliko olajšale. Potem so se v trumah redno pomikale naprej, tako da je bila med temi živalicami opaziti prava vojaška disciplina. — Požrle so vso žetev, seno, travo do zadnje bilke, le vinogradov se niso dotaknile. Imele so po štiri perutnice, na glavi greben in njihovo truplo je bilo posejano s svetlimi pikami, kakor z žlahtnimi kamni, ki jih ženske našivajo na obleko. Celo na teku so se razmnoževale in so povsod popuščale svojo zalego. Mladiči so hitro zrasli in se pomnožili. V nekaterih krajih so mlado zalego, ki se še ni mogla dvigniti v zrak, pokončavali s pobijanjem in ognjem. — Strašno je bilo gledati, kadar so priletele. Že od daleč se je slišalo zamolklo šumenje. Ko so prišle bližje, so razširjale strašen smrad in letele tako na gosto, da je solnce zatemnelo."

Kranjski zgodopisec Valvasor še pripoveduje, da je dal moravski mejni grof Karol (poznejši cesar Karol IV.) izmeriti tako trumo kobilic, ki je bila sedla na zemljo. Merila je po tri nemške milje na dolgost in širokost.

V poznejših časih so se kobilice še večkrat pojavile, vendar ne več s toliko silo, kakor leta 1338.

Nove nadloge so zadele naše dežele desetletje pozneje: potres in kuga.

Vsi zgodopisci tedanjega časa v živih barvah na široko opisujejo grozo razdejanja, ki ga je povzročil strašni potres leta 1348.

Bilo je na praznik izpreobrnenja sv. Pavla dne 25. januarja, okoli 4. ure popoldne, ko je vse dežele od Adrije do Donave pretresel močan sunek, kakršnega še ni bilo čutiti od stvarjenja sveta. Koroško in Kranjsko je njegova sila najhujše zadela. Lepo je sijalo solnce ob treh popoldne. Kar se strese zemlja z grozno silo. Zvonovi so sami zapeli. Razdejanih je bilo 26 mest, mnogo cerkva in nad 40 gradov. Krasna bazilika v Akvileji je skoraj postala razvalina. Treslo se je po vsem Frijulskem, da so se rušili stolpi in trdna poslopja. Ljudi in živino so podsuli padajoči zidovi. Stresala se je zemlja 30 dni in večkrat tudi v dveh naslednjih letih.

Višek razdejanja je bil v Zilski dolini. Visoki Dobrač je že vsled prejšnjih potresov na mnogih krajih kazal razpokline. Usodnega dne pa je goro tako silno streslo, da se je skalna gromada razpočila in del gore se je zvalil v dolino. Ta silen plaz je zasul sedemnajst vasi in gradov ob vznožju in zajezil reko Zilo, da je narasla v veliko jezero. Deset vasi je potonilo v njenih valovih. Tudi ob Osojskem jezeru so pokale gore in se rušile v vodo. Vsi gradovi, ki so se dvigali na holmih in hribih ob Dravi in Zili, so se sesuli in njihove razvaline so se kotalile v dolne. Nihče ne more presoditi, koliko ljudi je pod njimi izgubilo življenje.

Največ jih je obležalo pod razvalinami mesta Beljaka. Razun nekaterih lesenih kolib ni tu preostalo prav ničesar. Ker je bil praznik apostola Pavla, so bili meščani ravno zbrani v župni cerkvi sv. Jakoba pri popoldanski božji službi. Potresni sunek je prišel tako naglo, da niti en človek ni ušel. Hkrati je začel izvirati na tamošnjem trgu močen vrelec vode, ki je poplavil okolico. In da je bilo razdejanje še večje, je izpod razvalin izbruhnil plamen in uničil, kar je ostalo. Toliko gorja ni nikdar solnce obsevalo, kolikor ga je bilo videti po naši domovini ta usodni zimski dan.

Medtem, ko o nesreči na Koroškem viri mnogo pripovedujejo, so nam posameznosti s Kranjskega manj znane. Le ena ljudska pripovedka se menda nanaša na to nesrečo, namreč pripovedka o propadu Starega Tržiča na Gorenjskem.

Pod Ljubeljem se je bil na kranjski strani razvil mal trg, ki je v listinah navadno imenuje Ljubeljski trg. Ljudje so mu pravili „Stari Tržič“. Koroški vojvoda Ulrik III. je svet v okolici podaril tamošnjemu samostanu s pogojem, da v svojem gostinjcu brezplačno sprejema revne popotnike. Pričetki trga so torej v zvezi z znamenito samostansko opatijo, ki je tamkaj vzdrževala cesto in gostinjec. Ljudje pa pripovedujejo, da se je nekoč vsled strašnega potresa porušila gora Korošica in zasula trg. Prebivalci so potem deloma ustanovili novo naselbino nekaj niže v dolini, kjer se stekata dva potoka, to je sedanji Tržič (Neumarktl), deloma pa so se izselili v Borovlje na Koroško, kjer so

nadaljevali železno obrt, kateri so bili že doma privajeni. Ljudska domišljija je strašni dogodek po svoje tolmačila, češ, da je pridivjal čez gore strašen zmaj, pod čigar mogočnimi skoki so se rušile gore in je celo velikega kamenitega zmaja, ki stoji v Celovcu na trgu, spravilo z njim v zvezo. — Ob času, kdaj se je to vršilo, ljudsko sporočilo ne ve nič zanesljivega. Ljudje pravijo: „Zgodilo se je pred 300 ali 400 leti". Vendar je verjetno, da sredi 14. stoletja in je pred vsem misliti na oni silni potres, ki je napravil toliko gorja tudi onstran Karavank.

Eno leto za potresom (1349) je prišla kuga. Bila je to tista strašna ljudska epidemija (nalezljiva bolezen), ki je prišla iz azijskih step preko Indije in Perzije v Evropo in se v letih 1348. in 1349. razširila po njej tja gori do Islandije. Splošno sodijo, da je pobrala v Evropi dve tretjini prebivalstva. V naše kraje je prišla iz Italije in nastopila s toliko silo, da so izmrle cele vasi in da je v mnogih mestih po hišah le redek človek še preostal. Zdravniška pomoč je bila brezuspešna. Prenehale so vse družinske in družabne vezi. Ljudje so zapuščali svoje delo in bivališča, bežali v gozdove, kakor neumni begali semtertja, skrbno se ogibajoč drug drugega, da bi se ne okužili. Vsa obrt in trgovina je prenehala, cele pokrajine so bile neobdelane, ker so ljudje izmrli ali pa se v topi brezupnosti vdali brezdelju.

Lahko si je misliti, kako silno so pretresle te nezgode ljudsko dušo. Pojavile so se izredne posledice, ki jih moramo deloma obsojati kot blodnje prestrašenega in brezupnega ljudstva. V mnogih krajih so se začeli pogromi židov, ker so jih obdolžili, da so zastrupili studence in s tem povzročili kugo. Še značilnejši pa so nastopi bičarjev.

Bičarji so bili neka vrsta javnih spokornikov, ki so hoteli z izrednimi pokorili potolažiti božjo jezo in odvrniti strašne šibe. Shajali so se izprva v cerkvah, kjer so molili in se bičali do krvi. Prvikrat čitamo o njihovem nastopu leta 1260. Ob veliki kugi l. 1349. so se iznova pojavili. O njihovem početju poročajo letopisi sledeče: „V mnogih deželah so nastale javne spokorne vaje, ki so bile zelo čudne. Mnogi ljudje, reveži in bogatini, vitezi in kmetje, starci in mladeniči so hodili v procesijah, nagi do pasu, glavo pa so imeli pokrito s platnenim prtom. Nosili so križe, zastave, goreče sveče in biče, s katerimi so se tolkli do krvi. Med tem so prepevali pobožne pesmi. Hodili so iz dežele v deželo, od mesta do mesta, od vasi do vasi, od cerkve do cerkve. Mnogi gledalci so bili ganjeni in se jokali. Nekateri so se razgaljeni valjali v blatu in mlakah. Vsak spokornik je hodil s temi procesijami od jutra do večera skozi 33 dni. — Ti bičarji so tudi trdili, da nihče ne more biti odvezan od svojih grehov, ako ni bil en mesec v njihovi družbi. Odvezovali so se tudi kar med seboj od grehov in trdili, da morejo celo duše pogubljenih rešiti iz pekla."

Iz zadnjih trditev je že razvideti, da so se med bičarji razširile verske zmote. Nastopali so proti duhovnikom in škofom, zametavali cerkveno oblast in sebe imeli za najpopolnejše ljudi. Papež Klement VI. je sam proti njim nastopil in jih izobčil. Svetni knezi so jih preganjali z vso strogostjo. V kratkem času je bila bičarska sekta zatrta.

Velike nezgode, ki so zadele naše dežele sredi 14. stoletja, nam prav živo predstavljajo, kolika beda in siromaštvo je mnogokrat trlo naše ljudstvo v srednjem veku, kajti vse te šibe niso prišle le enkrat nad ljudi, ampak se mnogokrat ponavljale v večji ali manjši meri, dočim so dandanes skoraj neznane.

* * *

Vojvoda Albreht je l. 1355. zbral najodličnejše plemiče svojih dežel na Dunaju in si od njih dal s prisego potrditi habsburški hišni red, po katerem naj bi njegovi sinovi Rudolf, Friderik, Albreht in Leopold skupno vladali vsem habsburškim deželam, tako da bi dedišćina ostala vedno nerazdeljena. Vendar so bile te določbe le malo časa v veljavi.

Rudolf IV. „Ustanovnik".

Po očetovi smrti je bil pravi vladar Rudolf IV. s priimkom: „Ustanovnik" (der Stifter). Bil je podjetnega, ponosnega duha, ki je z vso vnemo deloval za pomnožitev habsburške oblasti in je hotel avstrijske dežele napraviti neodvisne od nemške države. Vladal je le sedem let (1358—1365), pa si je v tem kratkem času zagotovil častno mesto v avstrijski zgodovini.

Svoje južne dežele je zelo visoko cenil, ker so mu odpirale pot proti morju. Vedel je tudi, da so kot prehodne dežele iz Nemčije v Italijo zelo važne za trgovino. Še je li bil dal umestiti na „Knežjem kamnu", tega ni mogoče z gotovostjo dognati, vendar je obnovil stare dvorne službe koroške vojvodine: dvornega maršala, točaja, komornika, ki jih je poveril vdanim plemičem. Kakor nekdanji koroški vojvodi, se je tudi on rad nazival „najvišji državni lovski mojster" in si prvi nadel ime „nadvojvoda".

S kakšnimi dalekosežnimi načrti je pričel Rudolf svojo vlado in s kolikim sijajem je znal nastopati, priča zlasti veliki kneżji kongres, ki se je vršil 27. marca leta 1360. v Ljubljani. Tu je bil

navzoč akvilejski patriarh Ludovik, solnograški nadškof Ortolf, škofje frizinški, pasovski, krški, briksenški, lavantinski, Majnard, mejni grof Brandenburški in grof Tirolski, Majnard in Henrik, grofa Goriška, Oton grof Ortenburški, Ulrik in Herman Celjski in še mnogo druge svetne in duhovske gospode. Ta sijajen shod se je že pečal s tistimi velikimi podjetji Rudolfovimi, ki so merila na pridobitev Tirolske, združitev Goriške z avstrijskimi deželami in razširjenje avstrijskega vpliva v Furlaniji in gornji Italiji. S tem kongresom je bila združena tudi slovesna poklonitev kranjskih stanov. Novi vojvoda je pokazal svojo naklonjenost do dežele s tem, da je podelil mestom, samostanom in plemstvu mnoge pravice.

Rudolfova podjetnost je morala kmalu povzročiti hude spore. Najpreje se je zapletel v vojsko z akvilejskim patriarhom Ludovikom della Torre. Rudolf se je rad vtikal v furlanske zmešnjave, hoteč si ondi pridobiti vpliva in posesti. V oporo mu je pri tem služilo mestece Pordenone, ki je bilo že izza babenberških časov v oblasti avstrijskih vojvod. Pri svojih načrtih je bil Rudolf tem manj pripravljen izpustiti iz rok kako posestvo, ki ga je imel v oblasti. To je privedlo do vojske. Stara akvilejska posestva: mitnica v Klavžetu (Chiusaforte ob reki Beli južno od Pontebe), grad Vencone, Vipava, Postojna, Lož, Trebnje in Tiffen na Koroškem ter Slovenji Gradec na Štajerskem so bila že dalj časa v posesti avstrijskih vojvodov. Ko je patriarh Ludovik zahteval od Rudolfa, da jih vrne, mu je ta kratkomalo zahtevo odbil. Izbruhnila je vojska. Rudolf in njegov brat Friderik sta zbrala v svojih deželah 4000 mož in skozi Goriško vdrla v Furlanijo. Patriarh je bil premagan in je moral v spremstvu dvanajsterih najodličnejših furlanskih plemičev potovati na Dunaj prosit miru. Vsi nekdanji akvilejski fevdi v slovenskih deželah so pripadli avstrijskim vojvodom.

Pa tudi na manj bojeviti način je znal Rudolf razširjati svojo oblast. Leta 1363. je pridobil Tirolsko potom pogodbe s postarno Marjeto „Maultasch“. Ko se je zaradi vojske mudil na Goriškem, je sklenil dne 22. septembra leta 1361. z goriškimi grofi dedinsko pogodbo, po kateri naj bi Habsburžani in Goričani med seboj podedovali svoje dežele, ako bi kaka rodbina preje izumrla. Slično pogodbo je sklenil Rudolf nekaj let pozneje (1364.) tudi z Luksemburžani, ki so vladali na Češkem. S temi pogodbami je bila položena prva kal k sijajni bodočnosti habsburške vladarske rodbine in avstrijske države. Pozni vnuki so poldrugo stoletje pozneje želi, kar je bila zasadila Rudolfova previdna politika.

Z Rudolfovim stremljenjem proti jugu je tudi v zvezi, da je leta 1364. povzdignil Kranjsko v samostojno vojvodino. Prejšnji vladarji so se imenovali le „gospodje“ Kranjske, ki je veljala za del vojvodine Koroške. Rudolfu pa je bila naša dežela važna postojanka za nove pridobitve v Primorju, zato ji je dal samostojno upravo in vlado. Poznejši zgodovinski dogodki so tudi v tem oziru potrdili njegove dalekovidne načrte. Kmalu so Habsburžani pridobili nova posestva na Krasu, v Istri in Primorju, ki so se vsa pridružila vojvodini Kranjski.

Vojvoda Rudolf IV. si je pridobil ime „Ustanovnik“, ker je zasnoval mnoge kulturne ustanove trajne vrednosti. Na Dunaju je dozidal krasno gotsko cerkev sv. Štefana in ustanovil pri njej kolegiatni kapitelj. Še večjega pomena je bila ustanovitev dunajskega vseučilišča (l. 1365.), kjer so si poslej mladeniči in možje iz avstrijskih dežel imeli priliko pridobivati višjo izobrazbo.

Za naše dežele je vojvoda Rudolf še posebej zaslužil ta priimek, ker je ustanovitelj Novega mesta.

Kakor začetek Tržiča na Gorenjskem, je tudi začetek Novega mesta združen s kulturnim delovanjem stiškega samostana. Hrib ob reki Krki, na katerem leži mesto, je po svoji naravi zelo pripraven za utrdbo. In res je bil na tem brdu, kakor poroča zgodopisec stiškega samostana, brat Pavel Pucelj, že l. 1081. znal utrjen kraj, ki ga je ljudstvo imenovalo „Gradec“. Morda ta trdnjava ni bila niti zidana, ampak napravljena le iz lesa in prsti, kakor so bile druge staroslovanske utrdbe. Stiški samostan je dobil kmalu po ustanovitvi na Dolenjskem mnogo zemljišč, posebno še v novomeški okolici. Zdi se, da je bil središče teh posestev „Gradec“ ob Krki. Tu je bival stiški oskrbnik, tu so sezidali menihi svoj „Bajhof“ (Weinhof) za upravo vinogradov na Trški gori in postavili svoje vitnice. Iz starega „Gradca“ je tekom treh stoletij nastal obzidan kraj, ki se je imenoval „Markstatt“ (utrjen kraj v Slovenski krajini). — Naselbina na brdu pa je morala biti zelo majhna, ker se je mala mestna cerkvica, ki so jo pred par desetletji podrli, imenovala „sv. Anton v gozdu“. To kaže, da je takrat, ko je bila cerkev zidana, na mestu sedanjega Antonovega ali Florijanovega trga bil še gozd. V cerkvenem oziru je spadala naselbina pod župnijo Mirnopeč.

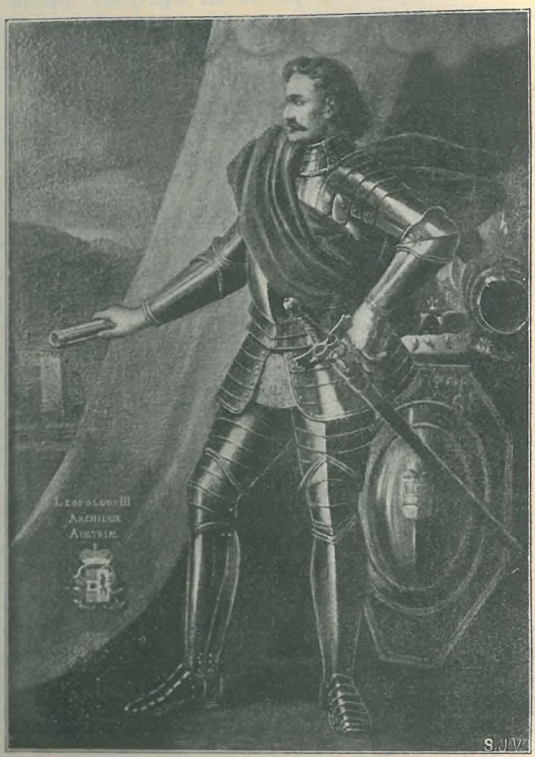

Vojvoda Leopold III.
(Po sliki v ljubljanskem deželnem muzeju.)

Nova doba v zgodovini Novega mesta se pričenja s 7. aprilom leta 1365., ko je Rudolf IV. podelil temu kraju mestne pravice. V ta

namen je odkupil od stiškega opata Petra stari Gradec z okolico in mu zanj podaril druga posestva. Novemu mestu je potem dal ime „Rudolfswert", to je „Rudolfovo brdo" ali „Rudolfov otok". Besede „Wert", „Weride", „Wörth", pomenjajo namreč v srednjeveški nemščini otoke ali kraje, ki jih na več ali celo na vseh straneh obliva voda. Zato se znani polotok na Vrbskem jezeru imenuje „Maria-Wörth" „Otok" (Marijin otok) in slično se imenuje tudi otok na Blejskem jezeru. Ljudstvo pa se ni oprijelo imena „Rudolfovo brdo", ampak imenuje kraj še danes „Novo mesto", čeprav kaže staro lice.

Novemu mestu je Rudolf postavil na čelo mestnega sodnika, ki je imel pravico sprejemati nove meščane in razsojevati prepire med njimi. Kdorkoli je že eno leto bival v mestu, je s tem dobil pravico, da je smel biti sojen le od mestnega sodnika. Njegova sodna oblast je segala daleč čez mestno ozidje in obsegala tudi vasi dobri dve uri na okoli. — Kdorkoli se je v mestu naselil, je bil sedem let davka prost, potem pa je moral nositi vsa tista bremena kakor drugi v mestu bivajoči ljudje: plačevati davke, pomagati pri mestni straži, pri popravljanju mestnega ozidja in drugih nujnih zadevah. Da ne bi mestni svet ali mestne hiše prišle kdaj v oblast tujih gospodarjev, je vojvoda prepovedal meščanom nepremičnine prodajati komu drugemu, kakor le meščanom, in je vsako nasprotno pogodbo proglasil za neveljavno. V prospeh trgovine je določil: trgovec, ki pride ob sejmu s svojim blagom v Rudolfovo, je osem dni pred sejmom in osem dni po njem varen pred vsako tožbo ali drugim nadlegovanjem. Vsi trgovci, ki z Ogrskega prihajajo z blagom mimo Novega mesta, ga morajo najprej meščanom dati na prodaj in smejo ž njim le tedaj iti dalje, če ga Novomeščani niso potrebovali. Meščani so bili prosti vseh naklad, mitnin in carin pri svoji trgovini proti Kostanjevici, Višnji gori in Ribnici.

Z ustanovitvijo Novega mesta je iznova pokazal Rudolf svojo državniško modrost. Kraj ni bil močna trdnjava, niti imenitno tržišče, niti važen v drugem oziru. Vendar je postal središče avstrijskih posestev na Dolenjskem in je v gospodarstvu obvladal vso Slovensko krajino. S tem jo je tudi privedel pod avstrijsko oblast, kar se je že zgodilo v bližnjem desetletju.

Le nekaj mesecev po ustanovitvi Novega mesta je vojvoda Rudolf umrl (27. julija 1365.), še le 26 let star. Smrt ga je dohitela v Milanu. Njegovo truplo so prepeljali na Dunaj in ga položili v cerkvi sv. Štefana k večnemu počitku. Čeprav mu ni bilo dano, da bi bil izvršil svoje načrte, vendar je prištevati najodličnejšim vladarjem habsburške hiše.

Ko je vojvoda Rudolf daleč od svoje domovine zatisnil oči, njegova dva brata Albreht in Leopold še nista bila odrasla mladeniški dobi. Prvi je bil sedemnajst, drugi petnajst let star. Nekaj časa sta po določbi svojega očeta vzajemno vladala avstrijske dežele.

Takoj prvo leto sta morala varovati svojo oblast na Koroškem proti upornima bratoma Konradu in Frideriku Aufenštanjskemu. Glavni grad Aufenštanjcev je bil Pliberk. Vojvodske čete so opustošile njihovo posest, požgale mesto Pliberk, uporna brata pa sta se morala vdati

na milost in nemilost. Vojvoda Leopold ju je zaprl v močen stolp gradu Strehovo, kjer sta imela ostati do svoje smrti. Še le leta 1396., čez dolgih 28 let, je bil Friderik izpuščen, dočim je Konrad v ječi umrl.

Leta 1373. so se pričele nesrečne delitve avstrijskih dežel. Albreht III. je dobil Avstrijo, vse druge dežele: Štajersko, Kranjsko s Tirolskim in švicarskimi posestvi so pripadale Leopoldu III. Oba vojvoda. sta tudi ustanovila dve različni rodbini habsburške hiše. Albreht je pričetnik avstrijske, Leopold pa štajerske rodbine.

Pravi vladar v slovenskih deželah je bil torej vojvoda Leopold. Bil je podjeten, bojevite narave, kakor njegov brat Rudolf in je že deloma žel sadove njegove previdne politike. Vsled iedne pogodbe z goriškimi grofi mu je l. 1374. pripadla Slovenska krajina, postojnski okraj s Krasom, grofija Pazin v Istri in devinska okolica. S tem je bila vsa sedanja Kranjska združena pod habsburškim žezlom in so se njene meje celo razširile do jadranske obali pri Devinu in globoko doli do sredine istrskega polotoka.

Vojvodinja Virida.
(Po sliki v ljubljanskem deželnem muzeju.)

Še važnejša je bila pridobitev Trsta. Mesto Trst je izza 10. stoletja bilo tudi v svetnih stvareh podložno svojim škofom. Vendar ta vlada ni bila dovolj močna, da bi varovala mesto in njegovo neodvisnost pred sovražnimi napadi. Zato so se Tržačani radi zatekli v varstvo akvilejskih patriarhov ali pa goriških grofov. Leta 1295. je mestno plemstvo dobilo vlado v svojo oblast, dočim ni škofom ostalo drugega kakor naslov tržaških grofov. Za župana so si izvolili goriškega grofa Majnarda IV.

Trst je bil tedaj primeroma majhno mesto, vtesnjeno med zidovje, ki se je v obliki trikota na severo-zapadni strani gradu „Tabor“ spuščalo proti morju. Izven ozidja je bilo nekaj samostanov, špitalov in posameznih hiš. Drugo je bilo zasajeno z vrtovi, oljčnimi gaji in vinogradi. — Stare romanske (italijanske) rodbine, ki so še

preostale iz rimskih časov, so se kot neke vrste plemstvo ločile od drugega prebivalstva. Proti koncu 13. stoletja je bilo le 13 takih rodbin, ki so pošiljale vse svoje polnoletne člane v veliko mestno svetovalstvo in imele v rokah vso vlado po mestu in okolici. Te rodbine so bile sledeče: Leo, Bonomo, Burlo, Paduano, Basscio, Cicoti, Stella, Pellegrini, Belli, Petazzi, Tofani, Argento in Giuliani. Naraščaj je dobivalo mestno prebivalstvo najbolj po slovenskih priseljencih s Krasa, ki so se v Trstu stalno nastanili in pridobili meščanske pravice. Čitamo jih navadno kot priče na raznih listinah, na pr. v 13. stoletju: Domenik Sivec, njegov zet Pentek; gospe Vodanka in Imica, Martin Mulec, Černegor, Lopec, Tricegoj, Zalokar; v 14. stoletju: Stojan, Kosec, Nedeljko, Večeslav, Peruša s Proseka, Nedeljica, Prevec, Papež, Prosinec in še mnogo drugih. Iz Italije je bilo v srednjem veku manj priseljencev, ker je vladala vedno velika napetost med Trstom in Benetkami.

Po tržaški okolici so se do 12. stoletja širili razsežni hrastovi gozdi, ki so jih le tu in tam prekinila letovišča tržaške gospode. Ves ta svet so iztrebili in obdelali Slovenci. Naselili so se na mestnem svetu in se zlasti pečali z živinorejo. Zato tržaški Italijan še sedaj imenuje okoličane „mandriere“ (črednike, mandra = čreda). Bili so podložni tržaški občini, v cerkvenem oziru pa stolnemu kapitlju, ki je moral pri njih oskrbovati župnijske posle. Tudi število slovenskih okoličanov ni bilo veliko; do konca 18. stoletja niso imeli niti svojih župnij, vendar so že takrat nastale vse tiste naselbine, kjer vidimo danes cvetoče občine, tako: Prosek, Kontovelj, Barkovlje, Trstenik, Longera, Katinara, Sv. Križ.

Trstu je vedno grozila nevarnost od sosednih Benetk, ker sta obe mesti tekmovali v trgovini ob jadranski obali. Prišlo je večkrat do vojske med Tržačani in Benečani. Opetovano je beneška posadka zasedla mesto.

Odkar so Habsburžani razširili svoje gospodstvo čez bližnje pokrajine, so Tržačani začeli pri njih iskati varstva in opore proti Benetkam. — Leta 1368. so bili beneški mornarji napadli neko tržaško ladjo, ki je bila baje pripeljala v luko prepovedano blago. Razsrjeni Tržačani so ubili beneške mornarje in njihovega zapovednika, na glavnem trgu pa so raztrgali in z nogami teptali zastavo sv. Marka. Vsled te žalitve se je vnela vojska. V svoji stiski so Tržačani avstrijskega vojvoda Leopolda prosili pomoči. Ta je sam prišel v Trst, da brani mesto pred sovražniki. Kmalu je bil z Benečani sklenjen mir. Odrekli so se vsem pravicam do mesta za 75.000 cekinov.

Do trajne združitve Trsta z avstrijskimi deželami je prišlo leta 1382. Plemiško poslanstvo je potovalo k vojvodu Leopoldu v Gradec in mu v imenu mestnega starešinstva izročilo Trst z okolico vred v stalno, nepreklicno lastnino. Vojvoda pa se je zavezal, da hoče novo posestvo vedno varovati in braniti vseh sovražnikov. V vojvodovem imenu je imel zapovedovati mestu njegov poglavar (kapitan), ki se je pa moral držati mestnega opravilnika. Prvi tak poglavar je bil Hugon Devinski. Pozneje nahajamo v tej službi Nikolaja

Predjamskega (Logarja), Nikolaja Ravbarja in druge kranjske plemiče. Vso tržaško okolico so avstrijski vojvodi pridružili Kranjski.

Vendar priznanje avstrijske oblasti mestu Trstu ni prineslo zaželjenega miru. Veliko meščanov je bilo bolj vdanih Benečanom kakor pa Avstriji. Zato sta si v mestu vedno stali nasproti avstrijska in benečanska stranka. Prišlo je do hudih notranjih razprtij, in tudi vojske z Benečani niso ponehale.

S Trstom so pridobili Habsburžani prvo močno postojanko ob Adriji in jo vzlic vsem poznejšim nakanam sovražnikov obdržali do današnjega dne.

Po zgledu svojega brata Rudolfa je tudi Leopold III. posezal v strankarske prepire gornjeitalskih dinastov in je leta 1381. peljal močno vojsko, desettisoč konjenikov in štiritisoč pešcev, pred mesto Treviso, da je brani pred Padovanci. Toda brez koristi je trosil denar in prelival kri svojih podložnikov. Trajnega uspeha ni dosegel.

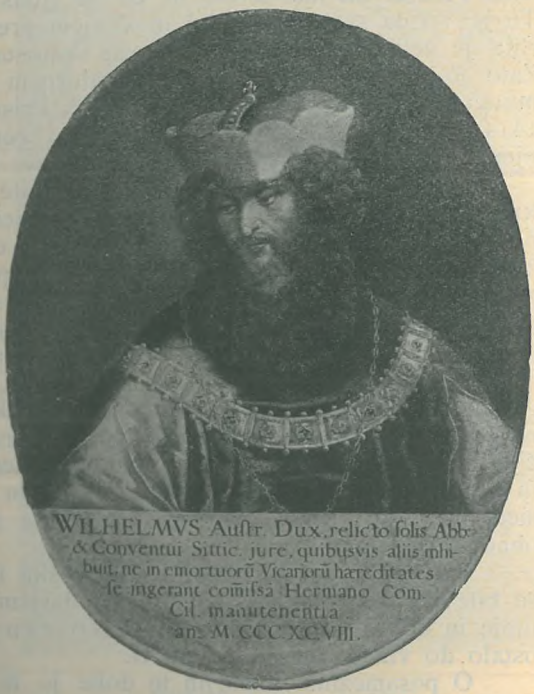

Vojvoda Viljem.

Pogubna usoda je slednjič zadela vojvoda Leopolda na švicarski zemlji. Tu so bila stara habsburška posestva. Toda svobodoljubni Švicarji niso hoteli prenašati avstrijske oblasti in se klanjati vojvodovim ukazom. Prišlo je do vojske l. 1386. Leopold je hitel branit očetovsko dediščino, pa je z vsemi svojimi vitezi našel smrt v bitki pri Sempahu (9. julija 1386). Njegovo truplo so izprva pokopali v mestu Königsfelden. Čez štiristo let so je prenesli v benediktinski samostan sv. Blaža v Schwarzwaldu. Leta 1807., ko so se tamošnji menihi preselili v šentpavelski samostan na Koroškem, so Leopoldove ostanke vzeli s seboj. Sedaj zopet počivajo v domači zemlji, v cerkvi sv. Pavla.

Leopold je zapustil štiri sinove, ki so pozneje vsi prišli do vlade avstrijskih dežel: Viljema, Leopolda, Ernesta in Friderika. — V posebno tesni zvezi s Kranjsko pa je bila tudi njegova vdova, vojvodinja Virida.

Virida je bila iz plemenite milanske rodbine Viscontijev. Rudolf IV. je bil zasnoval zaroko mlade knežne s štirinajstletnim Leopoldom, da utrdi zvezo svoje rodbine z milanskimi plemiči. Virida je bila plemenita, ponosna žena, ki je z vso dušo podpirala slavohlepne načrte svojega soproga. Tem hujši jo je zadela njegova nesrečna smrt. Ko je Leopold padel v bitki, je tudi Virida izgubila vso oblast in ves vpliv na vojvodskem dvoru v Gradcu. Vlado je prevzel Leopoldov brat Albreht III. (1379—1395) in si prisvojil tudi vzgojo njenih otrok. Nesrečna žena je sedaj zapustila vojvodski dvor in se podala v samoto. Blizu Stične na Kranjskem si je izbrala svoj vdovski sedež. — Poleg Šent Vida je bil mal dvor, ki ga je ljudstvo imenovalo „Pristava". Tu je Virida sezidala gradič in v njem preživela svoja vdovska leta. Bila je velika dobrotnica stiškega samostana in revežev po okolici. Zato jo je ljudstvo ohranilo v hvaležnem spominu in še danes ve mnogo povedati o plemeniti „gospej s Pristave". Umrla je okoli leta 1414. in bila pokopana v samostanski cerkvi, kjer je še sedaj na njeni grobni plošči videti grb Viscontijev: kačo, ki požira otroka.

Pod vojvodom Albrehtom III. so bile vse avstrijske dežele za kratko dobo združene. Tem večja razdvojenost in razcepljenost pa je nastala pod njegovimi nasledniki. Skoraj celo 15. stoletje nam kaže žalostno sliko notranjih bojev, bratovskih prepirov, vednih delitev in popolne onemoglosti. K tem nezgodam so se pridružili še turški napadi in vnanje vojske. Vendar je v teh burnih časih habsburška oblast pokazala izredno žilavost in srečno prestala vse nezgode.

Do prve delitve je prišlo leta 1395., ko je Albreht IV. dobil Avstrijo, Viljem pa vse druge dežele, kakor jih je nekdaj vladal njegov oče Leopold. Pa tudi Viljem je moral kmalu očetovsko dediščino deliti s svojim bratom Leopoldom, kateremu je prepustil Tirolsko in posestva v Alzaciji, na Burgundskem in Švabskem. Ta delitev je sicer izprva veljala le za par let, pa se je pozneje zopet in zopet obnovila in slednjič postala trajna.

Slovenske dežele Štajerska, Koroška in Kranjska s pritiklinami so bile od tega časa združene pod vladarjem štajerske ali leopoldinske linije in dobile tudi skupno ime „Notranja Avstrija", ki jim je ostalo do vlade cesarja Jožefa II.

O posameznih vladarjih te dobe je le malo povedati. Vojvoda Viljem (1395—1406) je imel velike razprtije s svojim bratrancem Albrehtom IV. in je moral braniti svoje dežele proti Turkom, ki so l. 1396. po nesrečni bitki pri Nikopolju pridrli na Kranjsko in Spodnje Štajersko, opustošili pokrajine, požgali mesto Ptuj in čez 16.000 ljudi odpeljali v sužnost.

Po njegovi smrti se je zopet vnel za dediščino hud boj med bratoma Leopoldom in Ernestom, ki se je končal še le leta 1411., ko je Leopold preminul.

Vojvoda Ernest (1411—1424) nosi zaradi svoje velike telesne moči priimek „Železni". Sorodna mu je bila v tem oziru njegova soproga Cimburga Mazovijska, nečakinja poljskega kralja Vladislava. — Ernest je bil zadnji koroški vojvoda, ki se je dal na gosposvetskem polju po starem obredu umestiti. Na nedeljo 16. marca leta 1414.

so bili vsi podložni plemiči poklicani h Krnskemu gradu, kamor je došel tudi vojvoda s svojim dvorom. Seveda je pridrlo od vseh strani polno preprostega ljudstva. Ernesta je takrat umestil knez-kmet Jurij Schatter iz rodbine Edlingerjev. Dobil je zato od njega popolno svoboščino vseh davkov za svoji posestvi v Pokrčah in Blažnji vasi. Ernestov sin Friderik IV. se je odtegnil običaju ustoličenja, vendar pa je izdal stanovom in knezu-kmetu pismo, da zato ne bodo prikrajšani v svojih pravicah in svoboščinah. Pozneje se je vršil ves obred v celovški mestni hiši.

Vojvoda Ernest „Železni".

Za vlade vojvoda Ernesta so njegove dežele uživale v polni meri dobroto miru. Le turška nevarnost je grozila ob meji. Zato je Ernest ukazal utrditi Ljubljano in določil, da mora pri tem delu pomagati tudi plemstvo in duhovščina, ki ima svoje hiše v mestu. — Svojo naklonjenost do Ljubljančanov je pokazal vojvoda tudi l. 1421., ko je izbruhnil hud prepir med meščani in turjaškimi grofi zaradi nabavljanja lesa v turjaških gozdih. Ljubljančani so imeli to pravico od nekdaj. Ko so se jim pa Turjačani začeli ustavljati, se je vojvoda Ernest potegnil za nje in l. 1421. v Ljubljani osebno razsodil mestu v korist. Toda deželni glavar Jurij Turjaški razsodbe ni hotel priznati in je pričel z vso divjostjo pritiskati na meščane. Rop, plen in požig so mu bila pripravna sredstva. Sedaj je vojvoda vnovič prišel v Ljubljano, je nasilnega glavarja odstavil in meščanom pripomogel do njihove pravice (1423).

Ernest je umrl v najboljši moški dobi l. 1424. Bil je pravičen in odločen knez, čegar vlado so le preveč motili družinski prepiri in tlačili neznosni dolgovi. Za njim avstrijskim deželam še dolgo ni zasijala zarja boljših časov.

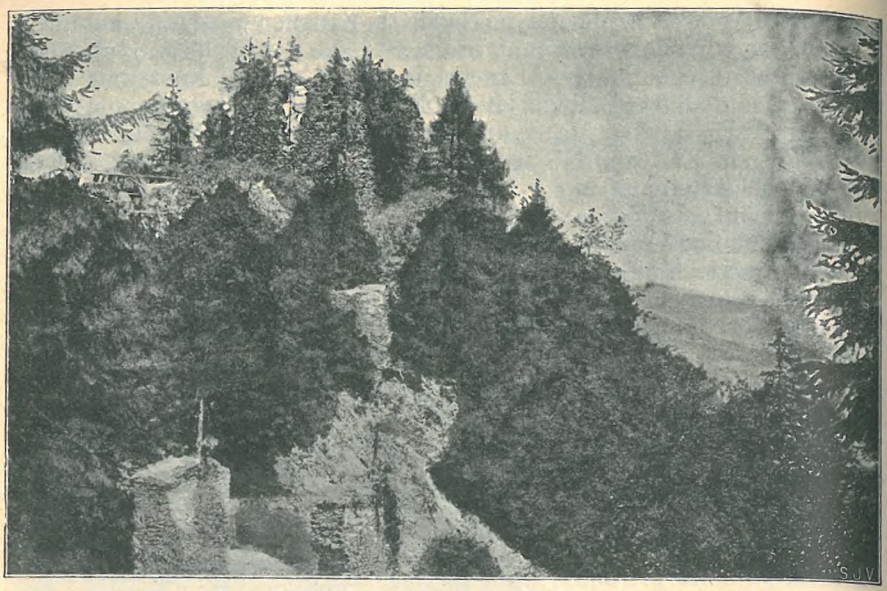

Razvaline gradu Ortenburg.

10. Ortenburžani.

Med vladarji, ki so si v 13. in 14. stoletju s Habsburžani delili oblast v slovenskih deželah, je pred vsem omeniti Ortenburžane in celjske grofe.

Ortenburžani so dobili svoje ime od grada Ortenburg na Koroškem. Romantično razvalino je videti na desnem bregu Drave blizu trga Špitala. Neko poročilo trdi, da je grof Friderik sredi 11. stoletja tu gori postavil svoj dom.

Lega gradu nima nič posebno vabljivega ali mogočnega na sebi in daleč zaostaja za drugimi, na strmih gričih in navpičnih skalah sezidanimi srednjeveškimi trdnjavami. Vendar je bila v drugem oziru pomenljiva. — Trgovska cesta, ki je iz Beljaka vodila ob Dravi navzgor, se je pri Ortenburgu razdelila v dve veji. Ena je vodila proti severu čez Gmünd v Solnograd, druga je šla še nekaj časa ob Dravi proti severovzhodu do izliva reke Möll in od tu čez Gorenjo Belo in čez Visoke Ture pri Malnici na Solnograško. Ta cesta je v srednjem veku vzdrževala promet med južno Nemčijo in Italijo.* Grad je torej obvladoval ves promet med Tirolami in Koroško in na drugi strani med Bavarsko in južnimi deželami. Vsi trgovci, ki so hoteli s svojim blagom proti Beljaku, so si morali pri Ortenburžanih odkupiti prosto pot in se z njimi dogovoriti o varnem spremstvu. Tako sta jim naraščala ugled in premoženje.

* Po isti progi gre sedaj nova Turska železnica.

Kmalu so imeli Ortenburžani na Koroškem svojo malo deželico, grofijo Ortenburško, ki se je raztezala ob Dravi od izliva reke Möll prav blizu do Beljaka. Tu so bili pravi vladarji, neposredno cesarju podložni, imeli so oblast podeljevati plemstvo in imenovati svoje palatinske grofe. Na Ortenburgu so vzdrževali sijajen dvor z raznimi častnimi službami: dvornega maršala, točaja, stolnika, z mnogimi plemiči, častnimi gospemi in gospodičnami, dvornimi kapelani in notarji.

Vzlic svoji veljavi so imeli Ortenburžani sloves mirnih in pravičnih gospodov. Na razvoj naših dežel so vplivali veliko bolj kakor drugi mogočnejši vladarji. Dokaj mest in trgov, župnij, samostanov in drugih kulturnih ustanov je v svojih prvih početkih združeno z imenom grofov Ortenburških.

Naravno se je kazal njihov vpliv najprej v bližnji okolici. Herman Ortenburški je ustanovil leta 1191. na svojem svetu pod gradom gostinjec za popotnike in ob njem kapelo z enim duhovnikom. Taka ustanova je bila ob važni prometni progi naravnost potrebna. Od blizu in daleč so prihajali siromaki, bolniki, pohabljenci, gobovci pred grajska vrata, prosili kruha, obleke in zdravniške pomoči. Hermana, ki je bil takrat arhidiakon in pozneje škof v Krki, je k temu dobremu delu nagibala še osebna pobožnost. Iz skromne ustanove se je razvil tekom stoletij trg Špital, čigar ime še sedaj spominja na njegov začetek.

Že v 12. stoletju so se raztezala ortenburška posestva daleč preko njihove grofije na Kranjsko in Štajersko.

Največ sveta so imeli na Gorenjskem, z nekaterimi presledki vso dolino Save, od njenega izvira pri Kranjski gori pa doli do Sore. Le blejsko gospodstvo jim je tu omejevalo oblast. Vendar je ortenburška posest na desni strani Savice segala tudi v Bohinjsko dolino in preko jezera proti bohinjski Srednji vasi. Kakor z dvema mogočnima rokama je ortenburški svet oklepal gospodstvo briksenških škofov.

Središče tega posestva je bil stari Lipniški grad (nemško Waldenburg) pri Radovljici. Stal je gotovo že v 12. stoletju. Na desni strani Save, na visokem hribu je videti zadnje ostanke te znamenite utrdbe, in vas Lancovo (Lanzendorf) ob vznožju še spominja na nekdanje ortenburške suličarje in vojnike, ki so se bili tamkaj naselili. Po tem gradu so se vsa ortenburška posestva na Gorenjskem imenovala Lipniško gospodstvo.

Pod okriljem mogočnega gradu se je razvil ortenburški trg Radovljica. Menda je tudi tukaj stal najprej gradič, sedanja radovljiška grajščina poleg župne cerkve, katero so grofi sezidali, da so lahko bivali nižje v dolini, bližje cesti in župni cerkvi in so se le ob nevarnih časih zatekli na visoko Lipnico. Isto teženje, zapustiti visoke, težko dostopne hribe in si postaviti udobnejše gradiče nižje v dolini, opazujemo že v 13. in 14. stoletju tudi drugod. Ortenburžani sami so imeli tak gradič neposredno poleg svojega rodbinskega gradu v Špitalu in grofi Andeški so si poleg visokega „Gornjega Kamnika“ postavili udobnejši „Mali grad“.

Kdaj je nastala Radovljica, se ne da dognati. V zapisniku ortenburških posestev iz leta 1263. se niti grad, niti trg še ne omenja. Tedaj je stala pač še le župna cerkev z vasmi po okolici. Najbrže imamo staviti pričetek radovljiškega trga v dobo koroškega vojvoda, kralja Henrika († 1335.), torej v začetek 14. stoletja. Takrat so že Ortenburžani bivali v radovljiški grajščini in tamkaj nastavljali svoje sodnike. — V mesto je bila Radovljica povišana šele za cesarja Friderika IV. ali pa Maksimilijana, torej v letih 1490—1500.

Drug važen grad na Lipniškem gospodstvu je bil Kamen. Še sedaj so videti slikovite razvaline pod visoko Begunjšico. Grad je sicer mnogo bolj znan po svojih poznejših gospodarjih Lambergih in zlasti po slavnem junaku, ki se je bojeval s Pegamom.

Lambergar junak je ta,
gor' na belem Kamnu stoji,
se nikogar ne boji.

Ustanovitelji tega gradu pa so bili Ortenburžani. V 13. stoletju sta bila tamkaj dva gradova Jama in Kamen. Prvi grad je bil tiste vrste, kakor Luknja na Dolenjskem ali Jamski grad pri Postojni, obzidana in utrjena skalnata duplina, ki so si jo lastniki priredili za bivališče. Gotovo je bila Jama starejša kakor Kamen, ker nihče ni pozneje iskal zavetja v podzemeljski duplini, če je imel že udobno zidan grad. L. 1263. se Jamski grad še imenuje in je imel svojega kastelana. Pozneje so ga opustili. Kranjski zgodopisec Valvasor je okoli l. 1650. še videl obzidano okno, skozi katero je bilo videti v duplino. Ljudje so takrat pripovedovali, da so si ta podzemeljski grad škrati napravili. V resnici spada med najstarejše in najzanimivejše naše gradove.

Na jugovzhodni strani ortenburških posestev je stalo Stražišče (Wartenberg). Po opisih v raznih listinah moramo staviti ta grad na hrib pred Šmarjetno goro pri Kranju, ki se sedaj imenuje „Gradišče". Po njem je dobila vas ob vznožju svoje ime. Prištevali so ga glavnim ortenburškim gradovom, ker so posamezni člani tamkaj bivali in se po njem celo imenovali, na pr. grof Henrik (de Wartenberg). Stal je gotovo že v začetku 12. stoletja, ker je bil Henrik od leta 1145—1192. njegov gospodar. Stražiški grad je mejil na sosednje Loško gospodstvo in velikokrat je prišlo med njegovimi gospodarji in frižinskimi škofi do krvavih prask. Stražiški gospodje so radi napravljali vojne pohode po okolici, plenili in požigali. Zato je frižinski škof Oton leta 1202. grad kupil za drag denar in ga podrl. Vendar so ga Ortenburžani pozneje zopet postavili, ker čitamo o novih bojih. Še le l. 1263. ga je Friderik Ortenburški odstopil za 20 mark starih akvilejskih denarjev in tedaj za vedno izgine iz zgodovine. Ortenburžani so si mesto njega postavili na nasprotni strani Save vrh strme skale v mestu Kranju nov grad, Kieselstein (l. 1262.). Skoraj ob istem času (1252) so dobili tudi na drugem bregu Save mnogo zemljišč: Naklo in vso zemljo tje do Kokre.

Ortenburški vladarji so skrbno upravljali svojo posest. Ustanovili so trg Radovljico, ustanavljali in podpirali župnije, zidali cerkve in napravili prve rudokope.

Grad Kamen na Gorenjskem.

Radovljiška župnija je morda starejša kakor ortenburški rod, vendar so njene meje izprva segale skoraj tako daleč, kakor Lipniško gospodstvo, tja do izvirov Save v Bohinju in pri Kranjski gori, na severu do Karavank.

Seveda so bili ti kraji tedaj le redko naseljeni. Vsa Gornja dolina od Radovljice do Bele peči je bila še pokrita z neprodirnimi gozdi. Ortenburžani so v začetku 14. stoletja tja gori poslali nove naseljence in jim sezidali cerkve v Kranjski gori in na Dovjem. Akvilejski patriarh Ludovik jim je leta 1362. za te župnije podelil patronstvo. Slično so tudi v Bohinju postavili cerkve za svoje podložnike, tako svetega Martina v Srednji vasi, sv. Pavla v Stari fužini in sv. Janeza ob jezeru.

O naselitvi Gornje savske doline in zidanju tamošnjih cerkva priča sledeča listina patriarha Ludovika della Torre z dne 30. novembra 1362:

„Ludovik, po božji milosti patriarh svete akvilejske stolice, želi ljubljenemu sinu v Kristusu, Henriku, župniku v Radovljici, blagoslov v Gospodu. — Zvedeli smo, da so v nekaterih močvirjih in gozdovih v okrožju tvoje radovljiške župnije, ki so bili doslej neobljudeni in neobdelani, na novo nastale mnoge naselbine, in da so se močvirja izpremenila v rodovitne njive. Ker so tamošnji prebivalci zdaj postavili dve cerkvi, eno v Kanjski gori, drugo na Dovjem (Lengenwald), oziraje se na pobožnost ljudstva v imenovanih močvirjih in hoteč, da se v blagor njihovih duš jim dele sveti zakramenti in opravlja božja služba, podeljujem tebi in tvojim naslednikom, radovljiškim župnikom, s to listino pastirstvo omenjenih naseljencev z upravo cerkvenih stvari in ti v duhu pokorščine strogo ukazujemo, da skrbiš za njihove duše, jih vzgojuješ v strahu božjem in jim deliš svete zakramente ... V imenu svojem in svojih naslednikov podeljujemo tebi in tvojim naslednikom popolno oblast, da nastaviš pri omenjenih cerkvah, kakor pri drugih podružnicah, ki so tebi podložne, sposobne vikarje, ki naj so tebi, oziroma tvojim naslednikom podložni in naj materi cerkvi izkazujejo dostojno spoštovanje ...“

Po ortenburških posestvih na Kranjskem je zlasti cvetelo fužinarstvo. Rudokopi pri sv. Križu nad Jesenicami, pri Stari fužini v Bohinju, v Kropi, Kamnigorici in Lipnici so se obdelovali že v njihovih časih. Značilno je, da ljudstvo vse te srednjeveške rudokope imenuje „fužine sv. Heme“, menda zato, ker se spominja, da je bila grofica Hema posestnica velikih fužin okoli Brež na Koroškem.

Druga velika ortenburška posest je bila na Dolenjskem. Imenovati bi jo smeli po glavnem gradu ribniško gospodstvo. Segalo je od grada Čušperk pa do reke Kolpe in merilo več kakor pet nemških milj na dolgost. V 14. stoletju je bilo komaj polovico te zemlje obdelane, in sicer le gorenji del okoli Dobrepolj in Ribnice, vse drugo so pokrivali gozdovi. — Središče teh posestev je bila Ribnica. So li grad in župnijo ustanovili Ortenburžani ali pa sta oba starejša od njih, se ne da dognati. Gotovo je, da so leta 1263. že bili v posesti gradu in tudi imeli patronstvo nad župnijo. Za ta del kranjske dežele je bila oblast Ortenburžanov posebno pomenljiva, ker so v neobdelane kraje svojega gospodstva poklicali nove nemške naseljence in tako ustanovili nemški jezikovni otok — Kočevje.

* * *

Začetek Kočevja in naselitev nemških kmetov so še le zgodovinske in jezikoslovne preiskave zadnjih desetletij deloma pojasnile. Omenil sem že, da so obsežno ortenburško ozemlje južno od Ribnice pa do hrvaške meje ob Kolpi pokrivali veliki gozdovi. V teh gozdnatih krajih so slovenski drvarji in naselniki že tu in tam ustanovili male naselbine, kar izpričujejo slovenska krajevna imena; Gotenica, Osilnica, Topli vrh itd. V 13. stoletju sta stala ob Kolpi tudi že ortenburška gradiča: Kostel in Poljane s slovenskimi oziroma hrvaškimi naselbinami. Za uspešno kolonizacijo svojega ozemlja pa so imeli Ortenburžani doma premalo podložnikov, ker je bilo prebivalstvo v deželi itak še precej redko. Zato so začeli najpreje iz svoje koroške grofije preseljevati kmete na ribniško gospodstvo. Prva truma takih naseljencev je došla tje okoli leta 1330. pod grofom Otonom Ortenburškim. Da so Kočevci res deloma koroški priseljenci, dokazuje njihov jezik in mnogo krajevnih imen, ki se popolnoma skladajo s koroškimi. Na Koroškem nahajamo Schwarzenbach, Krapfeld, Winkel, Ebental, Mooswald, Reichenau, Rain, Feuersberg, Friesach; iste kraje tudi na Kočevskem. Ta čudovita enakost in sorodnost se kaže tudi pri osebnih imenih: Braun, Thaler, Lobisser, Bachmaier, Schober, Scherzer itd. Pokrajino, kjer so se Korošci naselili, so imenovali „Mooswald", gotovo zato, ker je bila močvirna in z gozdom obraščena. (Primeri koroški Moosburg-Blatograd.) Ker je bila naselbina od župne cerkve sv. Štefana v Ribnici preveč oddaljena (štiri ure hoda), jim je grof Oton postavil malo kapelo sv. Jerneja, ki je postala pozneje mestna župna cerkev, in je leta 1339. dobil od patriarha pravico, da nastavi pri njej kaplana. Menda je kmalu izprevidel, da jim z maloštevilnimi naseljenci ni dosti pomagano. Če še upoštevamo, da je „črna smrt" leta 1349. pobrala izredno veliko prebivalstva, lahko razumemo, zakaj so si Ortenburžani od drugod preskrbeli novih kolonov.

Prav takrat je bil cesar Karol IV. na Nemškem premagal svojega tekmeca Güntherja in njegove frankovsko-turinške zaveznike. Za kazen so ti kmečki uporniki izgubili svojo prostost in postali cesarju podložni. Ta je podaril 300 frankovskih in turinških kmetov z ženami in otroci grofu Frideriku Ortenburškemu, ki jih je poslal v gozdnate kraje svojega Ribniškega gospodstva (leta 1350).

Truma novih kolonov je bila precej mnogoštevilna. Ceniti jo smemo na 1500 oseb. Naselili so se izprva v bližini že obstoječih naselbin: Stari trg pri Poljanah, Topli vrh, Kostel, Mooswald. Postavili so svoje lesene koče ob vodah in gozdnih robovih. Zato so Slovenci ves okraj imenovali „Koče", „v Kočah" (prim. Kötsch na Štajerskem in Kötschach na Koroškem). Od tod nemško ime: Gottschee. Naselbine so bile kmalu tako številne, da jim je bilo treba postaviti cerkve in duhovnike. — Leta 1363. je patriarh Ludovik dovolil grofu Otonu Ortenburškemu, da nastavi dušne pastirje za Kočevje (Mooswald), Poljane (Stari trg), Kostel (Fara), Osilnico in Gotenico, ker so bile cerkve že zgrajene. In sicer je smel grof predlagati pripravne osebe ribniškemu župniku, ki jih je potrdil in umestil. Posebno hitro

se je razvijala stara naselbina Mooswald. Leta 1337. jo imenuje grof Oton že „naš trg v Kočevju“ (unser Markt in der Kotsche). Mestni grb iz leta 1471. kaže na višnjevem ščitu s plotom pregrajeno trdnjavo, pred katero stoji sv. Jernej s knjigo in nožem v rokah.

Kočevarji so ohranili svoj nemški značaj do današnjega dne. Še sedaj govore svoje prvotno narečje, v katero so sprejeli mnogo slovenskih besedi. Zato jih tujci, čeprav so vešči nemškemu jeziku, zelo težko razumejo.

Kočevski svet je večinoma malo rodoviten, kraški, skalovit in malokje raven. Zato se pri njih poljedelstvo ni razvilo, in tudi živinoreja ne uspeva. Že iz starih časov je njihov glavni zaslužek krošnjarstvo. — Leta 1492. je cesar Friderik III. Kočevcem dovolil, da smejo tržiti z živino, s platnom in drugimi izdelki po Hrvaškem in drugih pokrajinah. Od tistega časa so se z dušo in telesom vdali trgovini, in sicer ne toliko doma kakor v tujini, na pr. na Dunaju, v Trstu, Pragi, Varšavi, kjer imajo velike trgovske hiše. Polje obdelujejo doma le ženske, moški le tedaj, ako se na pomlad vrnejo domov. V jeseni gredo krošnjarji z doma in vso zimo tržijo po tujih deželah. Mnogi pa izostanejo po več let in le denar domov pošiljajo. Novejši čas krošnjarstvo peša in ž njim tudi imovitost Kočevcev.

* * *

Umevno je, da so Ortenburžani ob tolikem posestvu v naših deželah dosegli velik vpliv. Opetovano so opravljali službe deželnih glavarjev na Koroškem in Kranjskem, glavarjev na babenberških posestvih in so bili mnogo zaželjeni zavezniki. Zlasti so jih odlikovali Habsburžani s svojim zaupanjem. S celjskimi grofi so sklenili leta 1377. medsebojno dedinsko pogodbo. Imela je biti poslednjim v veliko korist. Pobožnost ortenburške rodbine se kaže v tem, da se je mnogo njenih članov posvetilo cerkveni službi. Grof Ulrik I. je bil naddiakon in prošt v Akvileji, grof Herman škof v Krki in naddiakon za Zgornje Koroško, druge nahajamo kot župnike v Radovljici in Št. Vidu pri Stični. — Razun župnij in cerkva, ki so jim bili Ortenburžani ustanovitelji, imamo še od njih nebroj pobožnih ustanov pri drugih cerkvah, tako za Radovljico, Velesovo, avguštinski samostan v Ljubljani, Ribnico.

Ortenburška posest se je večkrat delila, vendar je redno zopet prešla na rodbino nazaj. Vso dediščino je še enkrat združil grof Friderik III. (1389—1418). Bil je bogat na časteh, posestvih in ugledu. Njegov vpliv je bil tolik, da je postavil svojega svaka, vojvoda Tecka celo na patriarhovsko stolico. Toda ortenburška zvezda je imela hitro zatoniti. Friderikov edini sin je umrl v otroških letih. Zakon z Marjeto, vojvodinjo Teck, je bil nesrečen. In neko poročilo trdi, da je bil grof Friderik od lastne žene umorjen. Nekoč, ko je bil na Lipniškem gradu pri veseli gostiji, mu je soproga prerezala jabolko in mu ga polovico podala. Friderik se je kmalu mrtev zgrudil na tla. Nož je bil na eni strani zastrupljen.

Ogromna je bila dediščina, ki so jo Ortenburžani zapustili; štela je celo vrsto cvetočih mest, trgov in gradov z razsežnimi zemljišči. Vse to je pripadlo Celjanom.

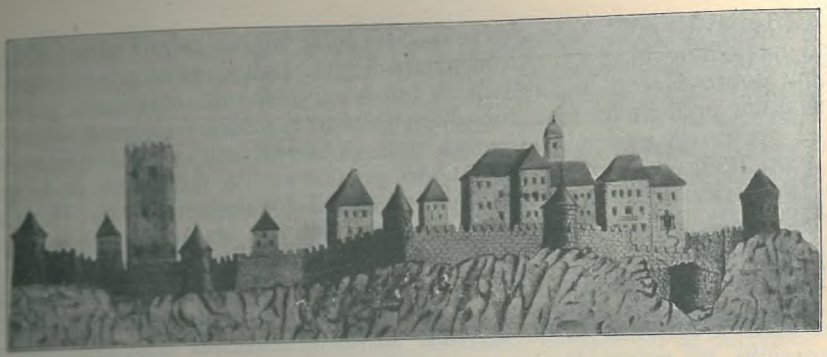

Gornji Celjski grad.

11. Celjski grofi.

Ni je bilo v poznem srednjem veku vladarske rodbine, ki bi se v kratkem času povzpela do tolike veljave in pridobila toliko bogastva, kakor rodbina celjskih grofov. Njihov vpliv se je raztezal daleč preko domače zemlje v jugoslovanske dežele, imeli so odločilno besedo pri vseh važnejših dogodkih svoje dobe in obetala se jim je celo kraljeva krona. Toda nemila usoda je z zadnjim potomcem pokopala tudi vse njihove drzne načrte. Iz poročil starih letopisov, narodnih pesmi in pripovedk lahko posnamemo, kolikega pomena je bil celjski rod za svojo dobo.

Celjski grofi se pojavijo v zgodovini najprej kot plemiči Sovneški. Ime „Sovne“ je slovensko in pomenja isto kakor Savinja, ki je zaznamovala reko pa tudi pokrajino na obeh njenih bregovih. K savinjski grofiji je pripadala celo vsa pokrajina ob Savi tja do Sotle ob hrvaški meji in proti severu do Pohorja in Drave. Po kraju je tudi grad dobil ime Sovnek (Savinjek).

Sovneški grad je imel skrito, idilično lego. Dvigal se je jugozapadno od Braslovč, na solnčni strani pogorja Dobrovlje. Ni bil velik po obsegu in komaj mu je poznati, da je bil rodni grad mogočnih celjskih grofov. K sovneškemu gospodstvu so pripadale tudi Braslovče, kjer so imeli Sovneški patronstvo nad župno cerkvijo, potem gradovi: Šajnek, Ostrovec, Libenštajn, Legenburg, Gotovlje.

Sovneški rod izvira menda iz rodu grofov Plajenskih, ki so bili mejni grofi v savinjski pokrajini. Prvikrat se pojavijo v zgodovini okoli leta 1120., ko se imenuje Gebhard Sovneški kot priča v neki darilni listini šentpavelskega samostana. Sovneški so bili bojeviti, podjetni ljudje. Označuje jih že tista slavohlepnost in strastna dobičkaželjnost, ki jo opažamo posebno izrazito pri zadnjih potomcih celjskega rodu. — O prvih članih ni mnogo izrednega povedati. Kakor drugi plemiči tedanje dobe so se udeleževali raznih bojev, iger in slovesnosti, pri katerih med drugimi imeni čitamo tudi ime tega ali onega gospoda s Sovneka.

Veljava rodbine se je zelo povečala, ko so dobili zavetništvo nad mogočnim gornjegrajskim samostanom. Dali so si obrambo samostana dobro plačati in dobivali za izvrševanje sodne oblasti nad samostanskimi podložniki lepe dohodke. Kakšno razmerje je včasih vladalo med opatijo in njenimi zavetniki, nam dobro osvetljuje neki dogodek iz leta 1255. — Pičenski škof Oton je takrat (21. februarja) v braslovški cerkvi sodil o tožbi, ki jo je naperil gornjegrajski opat Henrik proti Gebhardu III. Sovneškemu. Očital mu je, da je gornjegrajska posestva oropal in opustošil, poslopja razdejal, tako da zemljišča več let niso dajala nikakih dohodkov. Dva podložnika je celo umoril, drugim pa odsekal noge, ušesa ali jih pa trpinčil na drugačen način. Gebhard je priznal svojo krivdo, se le s kratkimi besedami hotel opravičiti, bil pripravljen popraviti škodo in se s samostanom poravnati. Tako je bil mir za nekaj časa zopet napravljen.

K pomnožitvi rodbinske posesti je mnogo pripomogla dedinska pogodba, ki so jo sovneški bratje: Gothard, Konrad, Leopold in Ulrik leta 1262. med seboj sklenili. Po tej pogodbi je imela v slučaju, da bi kdo izmed njih umrl brez potomcev, dediščina preiti na onega brata, ki bi še ostal pri življenju ali pa na njegove potomce. S tem modrim sklepom se je preprečilo razcepljevanje rodbinskega premoženja.

Sovneška posest se je zelo pomnožila, ko so leta 1322. izumrli vovbrški grofi (Heunburžani). Po njih je podedoval Friderik Sovneški mnogo posestva v Savinjski in Šaleški dolini in tudi polovico celjskega gradu, drugo polovico so podedovali grofi Pfanberški, ki so jo pa takoj zastavili Konradu Aufenštanjskemu. Med dvema gospodarjema je prišlo do krvave, dolgotrajne vojske, v kateri so največ trpeli meščani in kmetje. Slednjič je habsburški vojvoda Albreht II. napravil mir med nasprotnikoma z določbo, da naj grof Friderik odkupi celjsko posestvo za 250 mark srebra. Tako so sovneški gospodje po dolgi borbi dobili v last grad in mesto, po katerem so se odslej nazivali in ki je postalo zibel njihove slave in moči. Leta 1341. je cesar Ludovik v Monakovem na priporočilo deželnega vojvoda Albrehta II., Friderika s Sovneka povzdignil v grofovski stan in mu pridel ime grofa Celjskega. Grb je povzel novi grof po svojih vovbrških prednikih: tri zlate zvezde na modrem polju.

* * *

Starodavno Celje, ki je bilo že za časa Rimljanov cvetoča naselbina, ki je postalo celo glavno mesto noriške provincije, pa je zamrlo v valovih ljudskega preseljevanja, je s celjskimi grofi zopet vstalo k novemu življenju.

Srednjeveško Celje se prvič imenuje leta 824., ko je Ludovik Pobožni potrdil akvilejski cerkvi nekatera podrejena posestva v Celju. Kraj je bil takrat le še mala vas. Ko je cesar Oton I. l. 955. ustvaril Veliko Karantanijo in so bile združene pokrajine ob Savinji in Savi v „Savinjsko marko“, je postal Celjski grad sedež mejnih grofov. Grof Günther (1123—1140) ga je utrdil in s tem je dobil tudi kraj pod gradom pravo oporo in zavetje. V Celju še takrat ni bilo cerkve, pripadalo je župniji sv. Nikolaja v bližnjem Žalcu. — Pod vovbrškimi

grofi se je Celje razvilo v trg, imelo je svojega sodnika in bilo že tudi deloma zavarovano. Vitez Grasel je okoli leta 1200. sezidal na kraju, kjer je stala nekdaj rimska trdnjava in stoji sedaj vojašnica, močan stolp z rovom in okopom, trg sam pa je bil še brez obrambe. V trgu je bila tudi že lastna župnija pri cerkvi sv. Danijela, pri kateri so imeli vovbrški grofi patronske pravice. Isti so ustanovili l. 1241. v Celju tudi minoritski samostan.

V takem stanu je prišlo Celje v posest novih lastnikov celjskih grofov. Friderik se je izkazal naklonjenega, veledušnega vladarja. Obdal je trg z okopom in rovom, prestavil je svoj sedež v stari Celjski grad in v utrjeno poslopje, ki se je držalo Graslovega stolpa (Spodnji grad). Grofovi uradniki, dvorniki, vojaki so se nastanili v mestu, ki je sedaj postalo središče celjske grofije, in prebivalstvo se je vidno pomnoževalo. Novo življenje je pričelo kliti na starodavnem kraju.

Kakor za Celje je skrbel grof Friderik tudi za pomnožitev svojega gospodstva. Celjska grofija se je takrat raztezala od Šaleka nad Vojnikom do Gabrnika pri Poljčanah, od Podčetrtka blizu do Slovenske Bistrice. Friderik je kupil še grad Prežin pri Teharjih, Pogred pri Vranskem, Vrbovec nad Mozirjem, Gornji grad in Krško na Kranjskem. Razen tega je mnogo posestev od akvilejskega patriarha in krškega škofa ter avstrijskih vojvodov dobil v zastavo ali v fevd. Grof Friderik je umrl leta 1360. in bil pokopan v Celju v minoritski cerkvi, kateri je bil velik dobrotnik.

Pod Friderikovimi nasledniki se je množila oblast in veljava celjskega rodu. Deset Sovneških je nosilo ime celjskih grofov in šest jih je bilo vladarjev v svoji grofiji. Zgodovinski pomen njihove vlade pa je v tem, da niso le spajali pod svojo oblastjo razne slovenske dežele, ampak so jo razširili tudi po drugih jugoslovanskih pokrajinah. Pripravljala se je neka jugoslovanska država pod okriljem celjskih grofov. Hitri propad njihovega rodu je razrušil velike načrte.

Preko domače zemlje se je pričel razširjati celjski vpliv, ko je grof Herman I. (1369—1385) vzel za ženo Katarino, hčer bosenskega kralja Štefana I. Tvrdka. Tvrdku se je posrečilo spraviti pod svojo oblast vse hrvaške zemlje, Bosno, Banovino in Dalmacijo. Postal je torej bližnji sosed mogočnim celjskim grofom, katere si je želel pridobiti za svoje zaveznike. Zato je sklenil z njimi rodbinsko zvezo. Celjani pa so od tega časa obračali svojo pozornost na slovanski jug in se pričeli vmešavati v hrvaške in ogrske zadeve.

Višek slave in oblasti pomenja vlada grofa Hermana II. (1385—1434).

Bil je sin preje imenovanega Hermana in se je rodil okoli leta 1350. Prvikrat se pojavi v zgodovini, ko je leta 1377. s svojim očetom spremljal križarsko vojsko vojvoda Albrehta III. proti Prusom. Takrat je prišel s svojo četo daleč proti severu do Niemena. Pot je bila težavna, ker je vodila skozi puščave, čez vode in močvirja. Pa tudi prebivalci so se upirali krščanski vojski. Celjani so se v teh bojih tako odlikovali, da je sam vojvoda Albreht prosil grofa Hermana I. za podelitev viteštva in s tem javno proslavil njegovo junaštvo. Na

povratku je potem Herman II. na Ruskem pripravil vojvodu in 82 vitezom veliko gostijo, pri kateri ni manjkalo zlatorumenega „ljutomerca".

Grof Herman se je oženil z Ano, grofico Šaumburško, s katero je imel tri sinove: Friderika, Hermana, Ludovika in tri hčere: Elizabeto, Ano in Barbaro. Leta 1385. mu je umrl oče, ki je zapustil svojemu prvorojencu vso oblast v grofiji.

V naslednjih letih vidimo Hermana pri vladarskih poslih v domačih deželah. Leta 1390. je postal kranjski deželni glavar. V tej službi se je izkazal posebno velikega dobrotnika cerkve in duhovščine. Mnogo pobožnih ustanov je napravil pri avguštincih v Ljubljani, kartuzijanih v Bistri, Jurjevem in Žičah in je zasnoval novi samostanski naselbini v Pleterjah in Lipoglavi na Hrvaškem.

Odločilno leto pa je bilo v Hermanovem življenju leto 1396., ki mu je odprlo pot do najvišjih časti.

Cesar Sigismund je takrat zbiral veliko križarsko vojsko proti Turkom. Iz vse zapadne Evrope so dohajale čete: Nemci, Čehi, Burgundci, Francozi. Čete slovenskih dežel je vodil grof Herman. Tudi ogrska in hrvaška gospoda je prišla v obilnem številu. Tako se je zbrala močna armada, najmanj 60.000 samih konjenikov, ki je koncem meseca avgusta ali začetkom septembra vdrla v Bulgarijo. Izprva so imeli križarji srečo. Zavzeli so grad Vidin in ujeli turško posadko. Na praznik sv. Venčeslava, 28. septembra, so zadeli pri Nikopolju na glavno turško vojsko, broječo okoli 100.000 vojakov. Vodil jo je sultan Bajazet. Vnela se je strašna bitka. Zmaga se je že nagibala na krščansko stran, ko dojde v odločilnem trenotku turški vojski na pomoč srbski knez Stjepan Lazarevič s 5000 konjeniki in udari na utrujene Sigismundove čete. Križarji so se morali umakniti proti Donavi, kjer jih je čakalo brodovje. Toda nastala je tako strašna zmeda, da se je rešil le mal del razbite vojske. Vse drugo so pogoltnili valovi Donave ali pa pobili in ujeli Turki. Med redkimi bojevniki, ki so vstrajali ob strani cesarja Sigismunda, je bil grof Herman. Pobegnil je z njim na ladiji v Carigrad in od tod se je vrnil po morju čez Split v domovino.

Cesar Sigismund ni pozabil na usluge, ki mu jih je storil Herman v nevarnih trenotkih. Poplačal mu jih je uprav s kraljevo velikodušnostjo. V neki listini iz leta 1397. našteva natanko njegove zasluge in mu v zahvalo podarja mesto Varaždin z okolico vred. Kmalu potem mu je podelil še dva gradova v hrvaškem Zagorju: Vinico in Vrbovec blizu Rogatca (sedaj Veliki Tabor). Od tedaj so se Celjani nazivali tudi grofi Zagorki. Sedaj se je čedalje bolj svetila celjska zvezda. Celjski grofi so postali hrvatski velikaši, ogrski magnati in vplivni svetovalci cesarjevi.

Odlična poslanstva so prihajala iz tujine na celjski grad po neveste. Leta 1417. so prišli poslanci goriškega grofa Henrika IV. snubit Hermanovo hčer Elizabeto. Že preje je prišla sijajna četa vitezov iz Poljske v imenu kralja Vladislava po grofico Ano, stričnico Hermanovo. Leta 1401. je bila poroka v Krakovu in leto pozneje slovesno kronanje. Vendar poljska krona mladi Ani ni prinesla sreče. Umrla je pozabljena leta 1416. — Leta 1405. je cesar Sigismund sam

ubil Hermanovo hčer Barbaro. V Budapešti se je vršila poroka kronanje. — Kraljica Barbara je bila žena izredne lepote in bistro-mnosti, pa tudi častilakomna in strastna, kakor vsi Celjani. Svojemu progu je prizadela pozneje z razuzdanim življenjem mnogo bridkosti. igismund jo je celo z dvora pregnal in dolgo časa je morala pre-veti zaprta v nekem ogrskem gradu.

Vsled tesne rodbinske zveze s cesarjem je grof Herman dobival edno nove dokaze njegove milosti in naklonjenosti. Še leta 1405. u je podaril Sigismund grad Čakovec z Medjimurjem in nekoliko

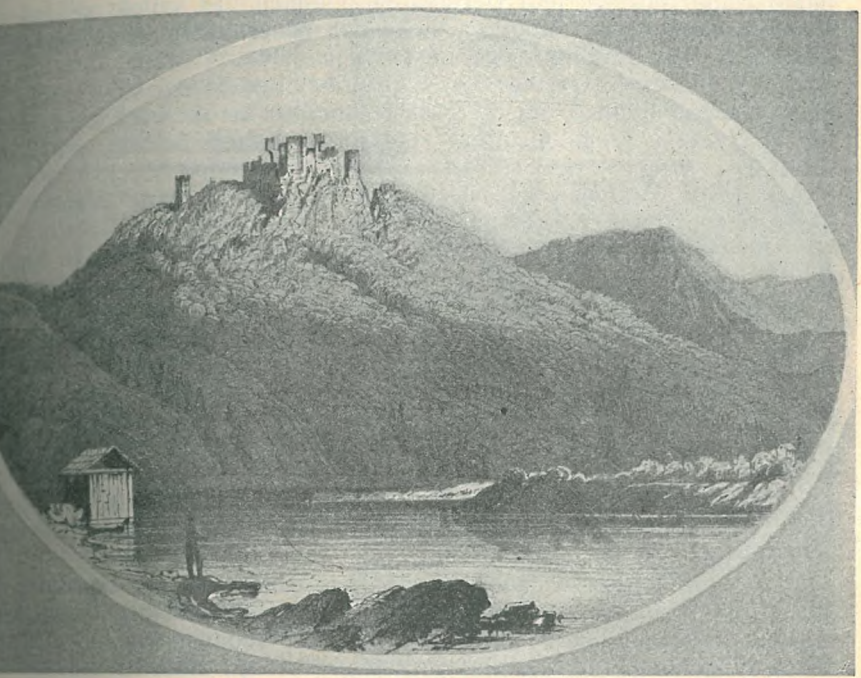

Razvaline Celjskega gradu.

ozneje ga je imenoval za hrvaško-slovenskega bana. Sedaj je postal ajodličnejši magnat ogrske krone.

Treba je priznati, da si je Herman pridobil za svojega zeta elike zasluge, tako na bojnem polju kakor z modrim svetom. Pri seh važnejših državnih poslih ga vidimo ob Sigismundovi strani, ko na bojišču v Furlaniji, na ogrskih in hrvaških državnih zborih na cerkvenem zboru v Kostnici. Leta 1420. mu je pripadla bogata rtenburška dediščina. Od tedaj je nosil naslov: grof Celjski, Orten-urški in Zagorski. Še sijajnejši dar mu je obetala bodočnost: kraljevo rono bosensko.

Kralj Stjepan Tvrdko II. je bil brez potomcev. Najbližji sorodnik mu je bil celjski grof in hrvaški ban Herman, sin njegove sestre. Gotovo je vplivala nanj tudi želja, da bi bile hrvaške dežele zajedno s slovenskimi združene pod mogočnimi celjskimi vladarji in bi se tem lažje ubranile turške sile. Zato je kralj Tvrdko dne 2. septembra 1427. na svojem stolnem gradu Bobovcu izdal pomemben odlok, v katerem izjavlja, da za slučaj, ako ne bi zapustil zakonskih potomcev, svojemu ljubljenemu sorodniku in bratu Hermanu, grofu celjskemu in banu slavonskemu, z ozirom na posebno prijateljstvo, ljubezen in zvestobo, ki mu jo je skazoval, daruje vse bosensko kraljestvo, do katerega naj imajo enako pravico tudi Hermanovi potomci. Ta odlok se žal ni izvršil. Zadel je na odpor pri nekaterih bosenskih in hrvaških velikaših, ki so se branili tujega gospodarja.

Vendar grof Herman svojih visokih ciljev ni izpustil iz oči. In smel je tembolj upati, da se kdaj uresničijo, ker je imel tesne rodbinske zveze z vsemi bližnjimi vladarji, s kraljem češkim, poljskim, ogrskim. Svojega vnuka grofa Ulrika je oženil s hčerjo srbskega kneza Jurija Brankoviča. Že to priča dovolj, da je še vedno želel razširiti svoj vpliv po slovanskem jugu.

V zadnjih letih svojega življenja je še dočakal, da ga je Sigismund imenoval za državnega barona ogrske krone (1430) in mu za časa svoje odsotnosti (1430—1434) poveril z dvema magnatoma vred upravo ogrskega in hrvaškega kraljestva. Hotel ga je povišati tudi v državnega kneza nemške države in njegovo grofijo v kneževino, vendar so se habsburški vojvodi temu načrtu odločno upirali. Spoznali so v celjskih grofih nevarne tekmece za svojo oblast. Zato niso pustili, da bi se osnovala neodvisna državica v slovenskih deželah.

Grof Herman je umrl v visoki starosti, pa do konca še vedno čil na duhu in telesu, v mestu Požunu leta 1435. Pokopali so ga v Pleterjah.

Dočim je zvezda celjske slave vedno bolj žarela, rodbinsko življenje mogočnih grofov vendar ni bilo brez temnih peg in bridkih izkušenj. Omenil sem že nesrečni zakon med Sigismundom in Barbaro. Še bolj je svoj čas zbudila veliko zgledovanje žalostna usoda Friderikove žene Elizabete in Veronike Desiniške.

Najstarejši sin grofa Hermana, po imenu Friderik, se je l. 1405. poročil z Elizabeto, edino hčerjo kneza Štefana Frankopana. Za doto mu je prinesla nekaj hrvaške zemlje: polovico otoka Krka, gradove Trsat, Bakar in Bribir v Vinodolu. Oče Herman pa je odstopil mlademu paru za užitek gradove: Steničnjak in Samobor v Slavoniji, Krško, Kostanjevico, Novo mesto in Mehovo na Kranjskem. Friderik je bival s svojo soprogo redno na Krškem gradu in je mnogo storil za naselbino, ki se je pod njim začela razvijati. Krško mesto mu ima zahvaliti svoj početek in razvoj. Živel je nekaj let s svojo ženo v srečnem zakonu in imel z njo sina Ulrika.

Okoli leta 1412. pa se je hudo sprl s svojo soprogo in odslej skoraj deset let bil ločen od nje. Vsi tedanji viri soglasno trdijo, da se je grof zagledal v neko Veroniko iz plemenite viteške rodbine

Desiničev in da je to znanje bilo krivo družinske razprtije. — Tekom desetih let je njegov oče Herman s knezi Frankopani večkrat poizkušal, da pomiri Friderika z Elizabeto, toda bilo je zaman. Leta 1422. se jim je posrečilo, da so pri neki slovesnosti zakonca združili in ju odvedli v grad Krapino. Elizabeta je bila žalostna in ni slutila nič dobrega. Ko so došli v grad, je rekla svojim spremljevalcem: „Dragi gospodje in prijatelji, kaj mi pomaga ta poravnava? Vem, da me bodete jutri našli mrtvo kraj mojega gospodarja.“ Dvorniki so jo pogovarjali, češ, da je sedaj vse dobro in da bode še mnogo let živela v zakonski ljubezni. Toda Elizabetina slutnja se je res izpolnila. Drugo jutro so jo našli mrtvo v postelji. Nekateri viri poročajo, da jo je grof Friderik zabodel z lovskim nožem. Zjutraj je baje smešljivo rekel dvornim služkinjam: „Le pojdite k vaši gospej in poglejte, kako ji je.“ Ko so prišle v njeno spalnico, so našle grofico mrtvo in nastala je silna žalost po vsem gradu. Celjska kronika pa poroča: „Ko je bilo po Kristusovem rojstvu leta 1422., je umrla soproga grofa Friderika, ki je bila modruška kneginja. Zgodilo se je to v Krapini, od koder so jo odvedli v Celje v samostan. Javno se je po svetu govorilo, da jo je soprog, ko sta bila po noči v spalnici, v postelji prebodel in usmrtil in sicer zaradi neke deklice po imenu Veronike, katero bi bil rad vzel za ženo.“

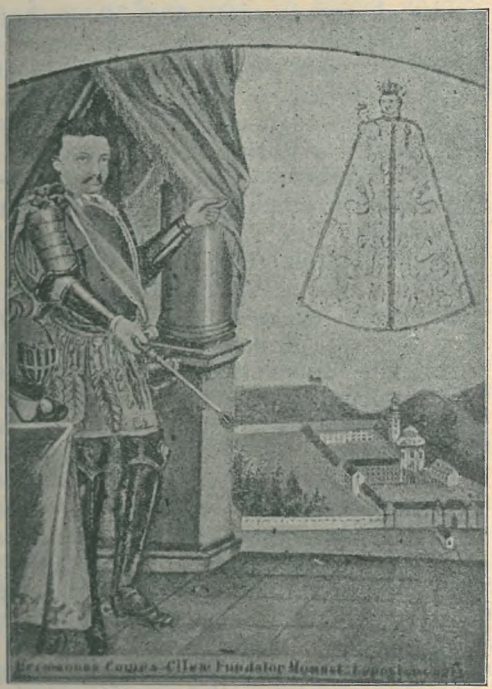

Celjski grof Herman II.

Čeprav je ves svet govoril, da je grof Friderik soprogo zaklal, vendar ga ni nihče pozval na odgovor. Kralj Sigismund je imel posla v vojski, a v Slavoniji ni bilo bana. Le stric umorjene Elizabete, knez Nikolaj Frankopan, se je dvignil, da maščuje umor svoje sorodnice. Odtegnil je Celjanom frankopanske gradove, ki jih je bila rajnica prinesla za doto in poslal v Budapešto svojega prvorojenca Ivana, da obračuna z njenim morilcem Friderikom, ki se je takrat mudil pri svojem svaku Sigismundu. Viteški Ivan je pozval Friderika na božjo sodbo, na dvoboj, češ, da mu hoče s tem dokazati, da je morilec njegove sestričine. To je zbudilo na kraljevem dvoru veliko pozornost. Kralj je poslal obema nasprotnikoma ukaz, naj mirujeta na njegovi

zemlji. Nato ju pokliče pred sebe, da zasliši tožitelja. Tu je knez Ivan javno pred kraljem grofa obdolžil zavratnega umora in je rekel, da mu želi pokazati, kako zna pošten knez nesramnemu morilcu z roko podati dokaze, čeprav mu ni dosti dober za tak časten boj. Sigismund je vplival pomirjevalno in prepustil razsodbo v tej zadevi danskemu kralju Eriku, ki je bil takrat slučajno na njegovem dvoru. Najbrže je vplivala tudi kraljica Barbara, da so ji rešili brata. Gotovo je le, da je Friderik ostal zdrav in prost in da se je povrnil v Slavonijo, kjer se je spustil v razne boje in spletke.

Okoli leta 1424. se je proti volji očetovi skrivaj poročil z Veroniko, kateri je svet očital, da je hote ali nehote kriva smrti kneginje Elizabete. Pa tudi oče Herman se je razsrdil na sina. Morda bi mu bil umor prejšne žene še odpustil, a da se je zvezal s plemkinjo nižje vrste in tako omadeževal svojo visoko dostojanstvo, tega mu v svojem užaljenem ponosu ni hotel odpustiti. Ukazal ga je zvezati, zapreti v gornji Celjski grad in mu je hotel odtegniti vsa posestva in pravice. Menda je hotel izprva svojemu drugemu sinu Hermanu III. prepustiti vladarstvo v grofiji. Toda mladi Herman se je ponesrečil pri Radovljici. Padel je s konja in umrl. — Sedaj sta preostala od vse celjske rodbine le še Friderik in njegov sin Ulrik. Vse kaže, da je stari Herman hotel nedoraslemu Ulriku prepustiti dediščino in očeta izključiti. Toda prišlo je drugače.

Čimbolj je položaj celjske rodbine napravljal grofu Hermanu skrbi, tem strastnejše je sovražil Veroniko Desiniško, ki je po njegovem mnenju povzročila vse zlo. Grof Friderik je bil zadnja leta z njo preživel na gradu, ki ga je bil sam sezidal blizu Kočevja in ki se je po njem imenoval Fridrihštajn (Friderikov grad). Herman je poizkusil, da jo dobi v pest. Poslal je svoje biriče na Kočevsko, da jo ujamejo in pritirajo v Celje. Veronika mu je ubežala in v spremstvu nekaterih služabnikov se je potikala po raznih krajih. Celo v gozdovih je morala iskati zavetja. Slednjič jo zalotijo Hermanovi biriči v Vurpergu pri Ptuju. Zaprli so jo najprej v grad Ostrovec, toda po ukazu razljučenega Hermana ji je bila pripravljena hujša usoda. Imela je umreti kot čarovnica.

Postavili so jo pred celjsko mestno sodnijo in obtožili, da je mladega grofa omamila s čarovniškimi sredstvi. Toda njen zagovornik je tako spretno prepričal sodnike o njeni nedolžnosti, da so jo spoznali za nekrivo. Mogočni grof pa je na vsak način hotel njeno smrt. Zaprl jo je najpreje na Ostrovec, kjer je ostala nekaj časa brez hrane. Ko je bila od lakote in žeje že napol mrtva, je Herman poslal tje dva viteza, ki sta jo utopila v ribniku pod gradom (18. oktobra 1428).

Tako je končala celjska žaloigra s smrtjo nesrečne Veronike. Odkar sta živela z grofom Friderikom v zakonu, sta pač z raznimi pobožnimi ustanovami izkušala popraviti zločin, ki je kakor prokletstvo ležal nad njima. Enej Silvij po pravici sodi, da Veroniko zadene manjša krivda, ker je najbrže grešila iz človeške slabosti ali pa celo prisiljena.

Pokopali so jo najpreje v Braslovčah potem pa prenesli v kartuzijanski samostan v Jurjevem. Med pobožnimi, molčečimi menihi je slednjič našla mir, ki ga na svetu ni mogla najti.

Smrt Veronike Desiniške je spravila očeta s sinom. Morda sta vplivala tudi Sigismund in Barbara. Vrata ječe so se Frideriku odprla. Vendar je preteklo še nekaj let, preden je dobil svoje prejšnje pravice.

Sigismund ga je hotel odstraniti od doma in mu ponujal namestništvo na Sedmograškem, toda ta načrt se ni izvršil. Friderik je živel nekaj let v radovoljnem prognanstvu na Lipniškem gradu pri Radovljici, kjer je baje zelo žaloval za Veroniko in večkrat obiskal njen grob. Leta 1431. se odpravi na romanje v Rim, da s tem spokornim delom javno zadosti za storjeni zločin. Na potu ga ujame Nikolaj, mejni grof iz Ferare, in ga vrže v ječo, iz katere ga reši Henrik IV., grof goriški z veliko odkupnino.

Ko je Friderik leta 1434. prišel do vlade, je storil marsikaj v korist Celja in svoje grofije, pa tudi živel zelo razkošno in burno, divjajoč za boji in vsakovrstnimi nasladami.

Leta 1436. je zadela celjske grofe najvišja odlika, po kateri je že grof Herman hrepenel. Cesar Sigismund je 30. novembra v Pragi v sijajnem zboru imenoval celjska grofa Friderika II. in njegovega sina Ulrika za državna kneza in je povišal združeno celjsko, ortenburško in šternberško grofijo v državno kneževino. Novim knezom je podelil samostojno sodstvo, jim dovolil kovati denar s svojim grbom, kopati zlato in srebro in jim dal sploh vse pravice, ki so jih imeli drugi knezi v cesarstvu.

To povišanje je vzbudilo hudo nasprotstvo habsburških štajerskih vojvodov, ki so se pričeli bati za svojo oblast na jugu. Tedanji vojvoda, poznejši cesar Friderik III., se je prav tisti čas mudil v Palestini in ni mogel ugovarjati. Takoj po svojem povratku pa se je pritožil pri cesarju, da je vazale štajerske vojvodine poknežil brez njegovega dovoljenja. Pritožba pri cesarju ni nič izdala, pač pa se je vnela med Habsburžani in Celjani večletna krvava vojska, v kateri je trpela skoraj vsa slovenska zemlja.

Bližnji povod je bil neki prepir med celjskim grofom Friderikom II. in krškim škofom Janezom Šalermanom zaradi nekaterih posestev blizu Celja. Grof Friderik je poslal svojega vojskovodjo, češkega plemiča Jana Vitovca, ki je bil takrat prišel s tremi konji iz Slezke k njemu v službo, nad krške gradove. Vitovec naglo naskoči gradove Anderburg, Sotesko, Gomilo, Vitanje in jih zavzame. Ko štajerski vojvoda Friderik V. to sliši, hiti krškemu škofu na pomoč. Sedaj se je vnel boj med vojvodom in celjskimi knezi (1439.). Tudi slovenske dežele so se razdelile v celjsko in habsburško stranko. Na avstrijski strani so stali Ljubljančani in Istrani, na strani Celjanov skoraj vsi drugi Slovenci. Vitovec udari na vojvodove gradove in vzame z naskokom Zbelovo, Poličane na južnem Štajerskem, Kacenštajn pri Begunjah, Mokronog na Dolenjskem. Tu je bil vojvodov stotnik Dirnbacher težko ranjen. S posadko vred se je moral podati. Odpeljali so ga v ječo v Krapino. Tudi pri Ložu je prišlo do hudih bojev. Mesto Lož je bila celjska posest. Oblegal ga je vojvodov stotnik Krištof Fladnitzer z istrskimi četami. Posadka je zvijačno spustila del Istrancev v mesto, jih potolkla in se polastila njihovega

orožja. Potem je planila iz mesta in oblegalce zapodila v beg. Ko je drugi dan Fladnitzer ponovil napad, je bil od nekega loškega meščana umorjen, njegove čete pa razkropljene.

Zmaga je bila na strani Celjanov. Med tem je vojvoda Friderik postal nemški cesar in s Celjani sklenil premirje. Toda trajalo je le par let. Iznova se je vnel boj leta 1442.

Boj proti avstrijski stranki je vodil Friderikov sin grof Ulrik II., kateremu se je pridružil celo lastni brat cesarja Friderika III., Habsburžan vojvoda Albreht. Dolžil je cesarja, da mu je prikratil dediščino in se hotel nad njim maščevati. Združena Ulrikova in Albrehtova vojska je štela 16.000 mož. Vdrla je na Kranjsko in najpreje pričela oblegati Ljubljano. Vodja Ljubljančanov je bil takrat baron Jurij Apfaltrer, ki je mesto za obsedanje dobro preskrbel in sklenil ga braniti do zadnje kaplje krvi. Celjani so postavili velike metalne stroje in z debelimi kamni pričeli pretresati mestno ozidje. Toda bilo je zaman. Baron Apfaltrer in meščan Kisel sta obrambo mesta tako spretno vodila, da so oblegalci na kresni večer morali brez uspeha oditi. Znosili so se nad okolico, ki so jo opustošili in razrušili so Apfaltrerjev stolp (sedaj Tivoli) pri Ljubljani.

Izpred Ljubljane jo Ulrik udari proti Kranju. Tudi Kranjci so bili Avstriji zvesti. Toda celjska vojska je mesto v kresni noči tako nenadoma naskočila, da se meščani niso mogli postaviti v bran. Vendar so Celjani v Kranju kmalu dogospodarili. Ko je došla mala truma Avstrijcev, so se meščani uprli zoper celjsko posadko in jo zapodili.

Razgrajajoč in požigajoč po deželi dere celjska vojska sedaj proti Novemu mestu, katero prične Ulrik oblegati z mnogimi tisoči vojakov. Kranjski zgodopisec Valvasor pravi o tem napadu: „Tudi ta oreh (Novo mesto) ni bil mečji od ljubljanskega. Skrhali so si le zobe ob njem, zakaj mesto je odbilo napad tako moško, da so Celjani izgubili mnogo ljudi. Odnesli niso s seboj nič drugega kakor kesanje, da so žrtvovali za nepotrebni napad toliko ljudi.“

Krvavi boji so hudo zadeli naše dežele. Kmalu sta obe stranki želeli miru. Leta 1443. se je sklenila poravnava v Dunajskem Novem mestu, kjer je cesar Friderik priznal celjskim grofom knežje dostojanstvo in se je sklenila važna dedinska pogodba. Cesar je v tej pogodbi obljubil za slučaj, ako bi Habsburžani preje odmrli kakor Celjani, njim zapustiti avstrijsko Istro (grofijo Pazin), Metliko, Mehovo; Novo mesto, Kostanjevico, Laško, Vojnik, Žalec, Postojno in Vipavo, celjska grofa Friderik in Ulrik pa sta Habsburžanom obljubila celjsko, ortenburško in šternberško grofijo, ako bi njun rod preje izmrl kakor habsburški. S tem je bil spor poravnan. Frideriku je že dobro desetletje pozneje pripadla bogata celjska dediščina, h kateri si je bil pot pripravil z umno dedinsko pogodbo.

Grof Friderik se je v svoji starosti vedno bolj odtegoval vladnim poslom. Vse boje in politične zadeve je prepustil svojemu sinu Ulriku. Lotila se ga je neka nevolja in čemernost, da se je ogibal resnega dela. Svoj, od očeta Hermana porušeni grad Fridrihštajn je zopet sezidal in v njem živel zelo razkošno.

Mesto Celje se mu ima zahvaliti za svojo obnovitev. Leta 1450. je staro mestno obzidje, ki se je bilo razsulo, pričel iznova pozidavati in utrjevati. Delo je trajalo tje do leta 1473. Tudi v mestu samem je bilo po požaru leta 1442. sezidanih mnogo hiš. Celje je imelo takrat že vse mestne pravice. Meščani so bili prosti tlake, krčmarji vinarine. Smeli so si prosto voliti mestnega sodnika in svetovalce. Za svetovalnico jim je grof Friderik prepustil svojo hišo na trgu, v kateri si je pridržal le eno sobo za svojo orožnico.

Zadnja leta svojega življenja je izkušal grof Friderik z dobrimi deli popraviti prejšnje razuzdanosti. Leta 1450., ko se je praznovalo sv. leto, se je odpravil šestinosemdesetletni starec v sijajnem spremstvu desetih konjenikov v Rim, da dobi odpuščanje svojih grehov. Toda zdi se, da je šel tja bolj iz gizdavosti kakor pa iz pobožnosti in kesanja. Važnejša pa je pobožna ustanova, ki jo je napravil za pokoj svojo duše, dominikanski samostan Novi klošter v Savinjski dolini. Okoli leta 1449. je začel zidati samostan in cerkev. Tri leta pozneje pa je izdal ustanovni list, v katerem se nazivlje „po božji milosti knez in grof celjski“. — Friderik II. je umrl 13. julija leta 1454. na Sovneku nad devetdeset let star. Pokopali so ga v Celju v minoritski cerkvi.

* * *

Ulrik II. ali grof Urh je bil zadnji svojega rodu. Bil je edini še preostali sin grofa Friderika iz njegovega zakona z nesrečno Elizabeto Frankopanko. Za ženo je imel Katarino, hčer srbskega kralja Jurija Brankoviča in carigrajske Irene Kantakuzene. Imel je torej vplivne rodbinske zveze na balkanskem polotoku. Katarina je rodila grofu Ulriku dva sina: Hermana in Jurija, in hčer Elizabeto, ki so pa vsi pomrli že v mladih letih.

Svoje politično delovanje je pričel Ulrik leta 1438. na Češkem kot namestnik kralja Albrehta, kateremu je bil polujec. Toda sovražniki so ga obdolžili, da hrepeni po češki kroni. Zato ga je Albreht kmalu odstavil. — V naslednjih letih se je bojeval skupno s svojim očetom proti cesarju Frideriku za knežje dostojanstvo in neodvisnost svoje grofije. Ko je bil ta razpor leta 1443. poravnan, je v domačih deželah nastopil mir. Toda duh grofa Ulrika je bil preveč nepokojen, da bi bil mogel dolgo v miru živeti. Začel se je vmešavati v ogrske politične zadeve in zlasti nastopal kot zavetnik in varuh svojega sorodnika kraljeviča Ladislava Posmrtnika.

Na Ogrskem je bil po smrti cesarja Sigismunda leta 1437. Habsburžan Albreht V. postal kralj. Imel je za ženo Elizabeto, njegovo hčer iz zakona s celjsko Barbaro. Ko je Albreht že čez dve leti umrl, je nastala na Ogrskem velika zmešnjava. En del plemstva, kateremu je bil na čelu slavni zmagovalec Turkov, grof Janoš Hunjadi Korvin, je pozval na ogrski prestol poljskega kralja Vladislava III. Drugi del pa je priznal Sigismundovo hčer in njenega, po očetovi smrti rojenega sina Ladislava (Posmrtnika) za prave dediče ogrske krone. Ko je bil mladi kralj še le tri mesece star (15. maja l. 1440.), je bil že v Stolnem Belem gradu kronan za ogrskega kralja. Grof Ulrik mu je takrat držal nad glavo krono sv. Štefana in je prisegel mesto njega.

Med tem je prišel poljski Vladislav v deželo in našel med plemstvom mnogo privržencev. Grof Ulrik in njegov vojskovodja Vitovec pa sta s svojimi četami vdrla na Ogrsko in pričela boj proti njegovi stranki. Ulrik je bil malo srečen. Blizu Raba ga ujame Janoš Hunjadi in pošlje Vladislavu v Budim. Kralj je sicer grofa izpustil, vendar mu je moral dati 24 svojih ljudi za talnike in priseči, da pride pred njega, kadarkoli bode pozvan. Uspešneje se je bojeval Vitovec, ki je pred Somboteljem poljsko vojsko razbil in ujel vojskovodjo Pavla Banfija. Leta 1441. se je posrečilo papeževemu poslancu Julijanu Cesariniju napraviti mir. Vendar se nista niti Elizabeta niti poljski Vladislav odrekla kraljevskemu naslovu. Tudi pravice svojega sina je mati še vzdrževala.

Varuštvo mladega dediča ogrske krone je sedaj prevzel cesar Friderik, katerega je bil že pokojni Albreht določil za ta posel.

Leta 1444. je poljsko-ogrski kralj Vladislav padel v nesrečni bitki s Turki pri Varni. Sedaj so vsi Ogri složno priznali Ladislava Posmrtnika za svojega vladarja. Toda cesar Friderik je hotel še imeti na Ogrskem odločilno besedo. Zato se je branil, izročiti jim ogrsko krono in svojega varovanca. Ko je l. 1451. odpotoval v Rim h kronanju, je mladega kraljeviča vzel s seboj, da bi mu ga med njegovo odsotnostjo ne iztrgali iz rok.

Sedaj je nastopil Celjan grof Ulrik z vso odločnostjo za svojega sorodnika. Pridružili so se tudi stanovi v spodnjeavstrijski vojvodini, ki je bila dedna dežela Ladislavova. Nameravali so cesarju že takrat, ko je bil na poti v Rim, zvijačno ugrabiti kraljeviča. Toda načrt se ni posrečil. Ko je cesar Friderik na povratku iz Rima prišel v mesto Judenburg, so zahtevali poslanci grofa Ulrika z drznimi besedami, naj jim izroči Ladislava. Ker jih cesar ni hotel poslušati, ga obkolita Ulrik Celjski in voditelj upornih Avstrijcev Einzinger z 12.000 vojaki pri Dunajskem Novem mestu. Bila bi gotovo mesto zavzela in ujela cesarja, da ga ni rešil vitez Andrej Baumkircher iz Vipave. Vendar se je moral Friderik grofu Ulriku vdati in mu prepustiti Ladislava v varstvo.

Leta 1452. je bil Ladislav proglašen za češkega kralja, moravskega mejnega grofa in avstrijskega vojvoda. Leto pozneje so ga tudi Ogri v Požunu kronali za svojega kralja. Ulrik Celjski je bil h krati imenovan za namestnika na Avstrijskem. Toda njegova vlada tamkaj ni bila priljubljena. Izžemal je podložnike in prodajal državne službe za denar. Slednjič se je sprl zaradi neke ženske tudi s svojim prejšnjim prijateljem Einzingerjem, ki ga je očrnil pri kralju Ladislavu.

Ponosni Celjan je bil odslovljen iz službe in moral sramotno zapustiti kraljevi dvor. Le od treh konjenikov spremljan se je vrnil na svoj rodni grad, kjer je čakal ugodne prilike, da si pridobi zopet kraljevo milost. Z denarjem se mu je posrečilo pridobiti si nekaj dvornikov, da so pregovorili kralja, naj Einzingerja izžene iz Dunaja in zopet sprejme Ulrika. S sijajnim spremstvom pride grof Ulrik pred Dunaj, kjer mu pride naproti sam kralj in ga slovesno pelje na svoj dvor (1455). Mogočni celjski grof je bil zopet postavljen v prejšno čast.

Vendar vsa ta čast in oblast nista mogli zadovoljiti nemirnega duha Ulrikovega. Želel je biti kraljevi namestnik tudi na Ogrskem,

kakor je imel to službo že v Avstriji in hrvaških deželah. Toda tamkaj mu je bil na poti mogočni Janoš Hunjadi. Zato ga je začel pri Ladislavu dolžiti, da ne mara mnogo za kralja, da samovoljno vlada na Ogrskem in da bi mu utegnil celo ugrabiti kraljestvo. Mladi neizkušeni kralj je grofu verjel in pozval Hunjadija k sebi na Dunaj. Ogrski junak pa se je bal stopiti na avstrijska tla in se je raje odrekel upravi ogrskega kraljestva, kakor da bi se šel zagovarjat pred svojega sovražnika Ulrika. Še tisto leto (1456.) je padel Janoš Hunjadi pri Belgradu v boju proti Turkom in grofu Ulriku se je izpolnila vroča želja — postal je kraljevi namestnik na Ogrskem.

Toda prav ta dolgo zaželjena čast je povzročila njegov padec. Z velike višine je strmoglavil sebe in svoj rod v prepast.

Po bitki pri Belem gradu je zbral Ladislav križarsko vojsko proti Turkom. Bilo je zbranih okoli 44.000 mož pod vodstvom ogrskega magnata Nikolaja Ujlaka. Njim se je pridružil tudi celjski grof Ulrik s svojimi četami. Pluli so po Donavi navzdol in se ustavili pri Belem gradu. Kralj Ladislav je šel s svojim stricem, grofom Ulrikom v mesto in se nastanil v gradu.

Poveljnik v Belgradu je bil takrat Hunjadijev starejši sin Laslo (Ladislav), Ulrikov strasten sovražnik. Ko je prišel ponosni Celjan, spremljan le od nekaterih služabnikov v njegov grad, spoznal je Laslo ugodno priložnost, da maščuje svojega očeta nad njegovim obrekovalcem. Grofa Ulrika je zadel smrtonosni udarec.

Zgodovinski dogodek, ki se je vršil v Belgradu l. 1456., kjer je pod mečem svojih nasprotnikov izkrvavel zadnji celjski grof, opisuje „Celjska kronika“ s sledečimi besedami:

„Ko je prišel kralj Ladislav z grofom Ulrikom čez Donavo (proti Belgradu), je prišel k Celjanu neki Madjar in ga skrivaj svaril, naj nikar s kraljem ne hodi v grad, sicer ne bode prišel živ iz njega. Nato pošlje grof Ulrik enega izmed svojih spremljevalcev tje, da pogleda, kakšni so prostori, če je kaj vojakov v njih, in kako so pripravili njemu in kralju prenočišče. Tega spremljevalca so pustili v grad, mu pokazali sobe za kralja in grofa, ki so bile lepe in udobno pripravljene, ni pa videl velikega števila vojakov, ki so bili skriti v stolpu in kleteh. Poslanec se je vrnil h grofu Ulriku in mu rekel, naj si nikar ne napravlja skrbi, češ, da ni v gradu nič vojakov, nasprotno pa je zanj in za kralja vse lepo pripravljeno.“

Kralj in grof Ulrik sta potem v spremstvu 80 do 100 ljudi šla v grad, dočim se je križarska vojska utaborila pred mestom.

„Sedaj je zopet prišel nek drug Madjar in ga svaril, češ, da mu gre za življenje. Rekel mu je, da bi njega pač še rešil iz grada, toda kralj mora ostati. Grof Ulrik mu odgovori: »Vse prepustim volji božji. Naj se zgodi, kar Bog hoče. Svojega gospoda in kralja pa ne zapustim, raje umrjem«. To se je zgodilo po noči. In tisto noč je imel grof Ulrik hude skrbi, ker je vedel, da je v gradu skritih mnogo vojakov. Zjutraj sta bila kralj in grof Ulrik pri maši. Še preden je bila maša končana, so poslali Laslo Hunjadi, Silagi Mihael in nekateri drugi ogrski gospodje po celjskega grofa, naj hitro pride k njim v posvete zaradi važnih reči, ki jih ne morejo brez njega rešiti. Po

maši je šel grof Ulrik na posvetovanje, kjer so ga bili že obsodili. Komaj je prišel med magnate, ko ga napade Laslo Hunjadi, češ, kaj dela na Ogrskem, ali nima dovolj gospodstva, da si še na Ogrskem išče premoženja in časti. Ulrik pa jim odgovori, da je prišel svojemu kralju in krščanski veri v pomoč, njihovega premoženja pa ne zahteva in ga tudi ne potrebuje. Tedaj izdere Laslo Hunjadi meč iz nožnice in zakliče: »Udarite po Celjanu!« Ko je grof Ulrik videl, da mu gre za življenje, tedaj se mu je zbudil levji pogum. Prijel je za svoj meč in udaril po Hunjadiju, ki je komaj odbil nevarni udarec. Vendar ga je ranil na glavi in palcu in mu odbil ročaj meča. Tedaj pa so se odprle duri in v dvorano so prigrmeli skriti vojaki z meči in sulicami in so celjskega grofa hudo ranili na glavi in nogi. Ko so ga potolkli, so ga položili na neko mizo in mu odsekali glavo. — Ko je bil umor dovršen, je tekel nezvesti Laslo Hunjadi h kralju, ki je bil takrat v svoji sobi, mu pokazal svoje rane, češ, da je moral braniti svoje življenje proti Celjanu. Kralj Ladislav se je ustrašil, vendar si ni upal morilca kaznovati zaradi ogrske posadbe, ki je bila v gradu. Zato je z njim prijazno govoril, češ, da mu je stvar zelo neljuba in da bi bil preje posredoval, če bi bil vedel za tako jezo med njima. Vendar je bil že takrat sklenil maščevati umor, kar je tudi pozneje storil. Ko je pa vest iz grada prišla med vojsko pred mestom, in so križarji zvedeli, kako je bil celjski grof umorjen, so hoteli naskočiti grad. Vendar so to opustili na ukaz kralja Ladislava. Zahtevali pa so truplo, katero jim je bilo izročeno. Prišel je tudi kardinal (Karvajal), ki ga je poslal naš oče papež h križarjem, ko je zvedel, kaj se je zgodilo celjskemu grofu, k mrtvemu truplu, ga objokoval, pregledal in popisal vse rane in se vrnil zopet domov. Tudi drugi križarji so se vrnili, in vojni pohod v Turčijo je bil prekinjen. Na povratku je bilo še mnogo križarjev od Ogrov umorjenih. In vse to se je zgodilo po Kristusovem rojstvu v letu 1456., v četrtek, na dan pred praznikom sv. Martina."

Ulrikovo truplo so prepeljali v Celje in je pokopali v minoritski cerkvi. Pri pogrebu se je še enkrat razvil ves sijaj, s katerim so se celjski grofi tako radi obdajali v življenju. Navzoča je bila tudi kneginja Katarina, vdova Ulrikova in hči despota Jurija Brankoviča, ki je pri maši prinesla spominski dar za svojega pokojnega soproga in za njo so isto storili mnogi vitezi in dvorniki. Po končani zadušnici je prišlo dvanajst črno odetih dvornikov in so postavili na oder oklep, kopje, meč, čelado in ščit ubitega kneza. Za njimi je nastopil vitez, ves v železni opravi, ki je vrgel na tla ščit, čelado in grb in trikrat na ves glas zaklical: „Heut Grafen von Cilli und nimmermehr!" (Danes grofi celjski in nikdar več!) Naposled je zlomil rodbinski grb v znamenje, da je izmrl mogočni celjski rod. In tedaj, pravi celjska kronika, so zagnali možje in žene tolik vik in jok, da ga ni mogoče popisati.

Niso bile osebne vrline, zaradi katerih je ljudstvo žalovalo po celjskih grofih, temveč zato, ker ga je prešinjala bridka zavest, da je zopet izmrl domač plemiški rod, ki se je dvignil do velike moči in slave in ki mu je bila odmenjena velika naloga v jugoslovanski zgodovini.

12. Cesar Friderik III.

Z dobo zadnjih celjskih grofov je tesno združena oseba njihovega tekmeca in poznejšega dediča, Habsburžana Friderika.

Vojvoda Friderik je bil sin Ernesta Železnega, ki je vladal deželam Notranje Avstrije. Ob smrti očetovi (1424) je bil še le deset let star. Zato je do leta 1435. njegov stric Friderik IV. Tirolski imel nad njim varuštvo in vladal na Štajarskem, Koroškem in Kranjskem. Ko je dopolnil dvajseto leto, je bil h krati s svojim bratom Albrehtom proglašen za polnoletnega. Brata sta se potem na Dunaju leta 1436. tako pogodila, da Friderik sam prevzame vlado v notranjeavstrijskih deželah, dočim bi imel Albreht le tisto oblast, ki bi mu jo hotel starejši brat podeliti. Po tej pogodbi se je Albreht čutil hudo oškodovanega in odslej je dolgo časa gojil zoper Friderika strastno sovraštvo, ki ga je privedla do krvave, bratomorne vojske. Zaveznike sa si je dobil v celjskih grofih.

Prva leta Friderikovega vladanja napolnjuje ta bratovski prepir in hudi boji s Celjani. Bili so boji za gospodstvo v slovenskih deželah. Zanimivo je, da se je Friderik pri tem opiral na senjskouskoške kneze Frankopane.

Frankopani so bili tekmeci Celjanov v Banovini in Hrvaškem primorju. Zlasti odkar je Elizabeta Frankopanka, žena celjskega Hermana II., umrla žalostne smrti od roke moževe, je nastalo med obema rodbinama hudo nasprotstvo. Tem raje so ponosni hrvaški plemenitaši stopili na stran Habsburžanov, da stro moč celjskih grofov.

Dva Frankopana nahajamo zapored kot deželna glavarja na Kranjskem: Štefana in Dujma. S Štefanom Frankopanom je sklenil vojvoda Friderik leta 1437. posebno zvezo, v kateri se je prvi zavezal, da mu hoče v slučaju vojske s tisoč možmi priti na pomoč. Hrvaški plemenitaš je stal na straži za avstrijske koristi v naših deželah.

Bližnji povod za boj je dala poknežitev celjskih grofov, ki so se s tem hoteli popolnoma odtegniti oblasti avstrijskih vojvodov.

Vojvoda Friderika ob tem pomenljivem dogodku ni bilo doma. Šel je leta 1436. na daljno božjo pot v Palestino. To romanje ni bilo nič podobno nekdanjim križarskim pohodom. Z malim spremstvom se je miroljubni knez vkrcal v Trstu, da pobožno obišče svete kraje in se je preko Benetk zopet vrnil v domovino. Med vitezi, ki so ga spremljali, nahajamo: Jurija Apfaltrerja, Jurija Črnomeljčana, Janeza Sauraua iz Kranjske, Janeza Ungnada, Ulrika Fladnizerja, Viljema Reispergerja iz Koroške in še mnogo drugih.

Komaj se je povrnil na dom, že je izbruhnil boj. Posamezne dogodke tega boja in končno poravnavo sem obširneje opisal v prejšnjem poglavju. Pripomniti je le še, da so se že davno prej, ko je prišlo do očitne vojske, godili mali spopadi med celjskimi in vojvodovimi podložniki. Letopisi nam nekatere teh dogodkov obširneje opisujejo.

Na Dolenjskem je imel vojvoda pri Cerkljah most na ladjah čez Savo?). Ko je Friderik bival v Palestini, je celjski glavar na Krškem gradu most razdrl in ladje odpeljal v Krško. Prisiliti je hotel tudi brodarje, da bi bili zanaprej celjskim grofom pokorni.

Posebno hudo je trpela Dolenjska leta 1437., ko je še grof Štefan Frankopan tam vodil boj proti Celjanom. Vojvodov glavar v Kostanjevici je bil takrat Jurij Gall. Celjski podložnik Jošt Fürteneger je pridrl s trumo svojih vojakov v kostanjeviško okolico in strašno opustošil pokrajino. Oplenili so vse hiše, ugrabili živino in drugo premoženje, može, žene in otroke so pretepali in pobijali, celo cerkvam niso prizanašali. Kostanjeviški glavar pa ni le vse to mirno gledal, ampak se je celo udeležil roparskega pohoda zoper lastne podložnike. Leto pozneje ga je za to izdajstvo zadela zaslužena kazen.

Cesar Friderik III.

Vzlic sovražnim dejanjem je še le leta 1439. med Friderikom in Celjani izbruhnila prava vojska, ki je pa tem huje zadela deželo, ker je trajala skoraj štiri leta.

Vojvoda Friderik je med tem dosegel izredno čast. Leta 1440. je bil izvoljen za rimsko-nemškega cesarja in dve leti pozneje je bil slovesno kronan v Ahenu. V vrsti nemških vladarjev je bil Friderik tretji tega imena; nekateri, ki prištevajo tudi Friderika Lepega pravim cesarjem, ga imenujejo Friderika IV. Kot cesar je sklenil leta 1443. s celjskimi grofi že omenjeni mir in dedinsko pogodbo, ki mu je imela mirnim potom zagotoviti v slovenskih deželah ono oblast, ki je z mečem ni mogel izvojevati.

Še le po tem miru je čutil cesar Friderik svoje gospodstvo v južnih deželah toliko zavarovano, da je tu nastopil kot vladar in sprejel slovesno poklonitev deželnih stanov (plemstva in duhovščine).

Na Koroškem se je to zgodilo leta 1443. Dvajsetega decembra je prišel cesar z mnogobrojnim spremstvom v Šent Vid, glavno mesto dežele, kamor je pozval vse vojvodske vazale in druge poslance. Tu je praznoval božične praznike. Devetindvajsetega decembra je bil slovesen zbor koroških stanov, ki so se cesarju poklonili. Friderik

se je ob tej priliki izjavil, da mu je znano, kako so se njegovi predniki na knežjem kamenu dali umestiti, na prestolu na Gosposvetskem polju podeljevali fevde in prisegali stanovom, da jim hočejo varovati pravice in svoboščine, meni pa, da se njemu zaradi cesarske časti, h kateri ga je Bog poklical, lahko opusti obred umeščenja in prisega. Zadostuje naj, da se fevdi razdele v Šent Vidu in da kraljeva beseda namestuje prisego. Stanovi so se pokorno vdali Friderikovi zahtevi in prosili le za pismeno potrditev svojih pravic. Kmet - knez (Herzogbauer ali Edlinger), ki je umeščeval vojvodo in zato dobival razne pravice, si je pozneje leta 1457. dal od Friderika potrditi svoje svoboščine.

Tako je prejenjal starodavni obred slovesnega umeščevanja koroških vojvodov. Friderikov naslednik Maksimilijan, ki je bil Slovencem zelo naklonjen, je sicer obljubil, da se da umestiti po stari šegi. Toda do izvršitve ni prišlo, ker je imel Maksimilijan posla drugod. „Knežji kamen“ ob Krnskem gradu in vojvodski prestol na Gosposvetskem polju sta osirotela.

Cesarica Lenora, Friderikova soproga.

V začetku l. 1444. je prišel Friderik na Kranjsko in bival več mesecev v Ljubljani. Sprejel je poklonitev deželnih stanov, potrdil razne privilegije plemstvu, mestom in samostanom in obiskal znamenite kraje v deželi. Med mnogobrojnim spremstvom, ki je takrat s Friderikom prišlo v deželo, je bil tudi njegov tajnik Enej Silvij Piccolomini, ki je bil pozneje škof v Trstu in slednjič z imenom Pij II. zasedel papeški prestol. Ta odlični mož se je takrat do dobra seznanil z razmerami naše domovine in je pozneje s svojo odločilno besedo pripomogel, da se je ustanovila ljubljanska škofija.

Friderik je bil sam zase miroljuben mož in malo vnet za vojsko, vendar njegova vlada vzlic temu ni bila mirna. Ko so se domače

razmere po avstrijskih deželah nekoliko uredile, so prišle pa tem večje zunanje spletke, ki so onemogočile mir. Boj za varuštvo nad mladim Ladislavom Posmrtnikom napolnjuje naslednja leta. Naše dežele so takrat zopet hudo trpele. Petindvajset tisoč Madjarov je leta 1446. pridrlo na Štajersko, plenilo in požigalo po nji in opustošilo tudi sosednjo Koroško in Kranjsko. Premirje v Radgoni (leta 1447.) je slednjič deželo rešilo drznih roparjev.

Leta 1450. je šel Friderik h kronanju v Rim. Na poti se je poročil z Lenoro, princesinjo portugalsko, plemenito in pobožno ženo, ki mu je postala zvesta družica v življenju. — Dočim je cesar na tujem praznoval svoje slavlje, se mu je pa doma pripravljal upor. Bavarski grof Einzinger je ščuval nižjeavstrijske stanove, in stari njegovi nasprotniki, grofi celjski, so se iznova dvignili proti Frideriku. Komaj se je povrnil domov, že je imel proti sebi močno uporno vojsko pod vodstvom grofa Einzingerja in Ulrika, ki sta ga oblegala v Dunajskem novem mestu. Friderik se je moral vdati in Ladislava prepustiti Ulriku.

Navzlic važnim vladarskim poslom, ki jih je imel kot rimsko-nemški cesar, vendar Friderik ni zanemarjal svojih dednih notranje-avstrijskih dežel. Nasprotno opažamo, da je na te obračal posebno skrb. Leta 1453. je s posebnim odlokom potrdil stare pravice habsburške hiše in določil, naj imajo tisti člani rodbine, ki bodo vladali na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem, naslov nadvojvoda. Nekaj let pozneje pa je napočil tisti važni trenotek, ko je imel svojo posest na jugu pomnožiti z bogato celjsko dediščino.

* * *

Ko je leta 1456. padel pod mečem zarotnikov zadnji Celjan, je zapustil toliko posestev, da jih v sličnem obsegu le redkokdaj nahajamo v oblasti kakega kneza ali vojvoda. „Celjska kronika“ natančno našteva vsa mesta, trge in gradove, ki so bili lastnina celjskih grofov. Naštejemo le tiste, ki so jih imeli na slovenski in hrvaški zemlji.

Na Štajerskem so bili v njihovi posesti: Celje, Ostrovec, Podgrad, Hekenberg, Sovnek, Braslovče, Paka, Mozirje, Vrbovec, Rudnik, Gornji grad, Forhtenek, Kacenštajn, Šoštanj, Šalek, Gorica, Soteski grad, Novi grad, Rabensberg, Lemberg, Vitanje, Konjice, Vuzenica, Muta, Ivnica, Hohenburg, Waldstein, Pfanberg, Murek, Frusenau, Freistein, Rogatec, Kraljev grad, Podsreda, Planina, Žusem, Rifnik, Prežin.

Na Koroškem: Ortenburg, Šternberg, Špital, Paternion, Gornji Dravograd, Spodnji Dravograd, Somerek, Kellerberg, Steierberg, Pregrad, Gornji Kamen, Spodnji Kamen, Weissenek, Hartneidstein, Mautenberg, Breznik, Falkenstein, Greifenburg, Trebnje.

Na Kranjskem: Svibno, Krško, Radovljica, Kranjski gradič, Lož, Ribnica, Kočevje, Fridrihštajn, Poljane, Bela peč, Kostel, Ig, Smlednik, Kropa, Polhov gradec, Lipniški grad, Goričane, Ortnek, Čušperk, Vinica, Mirna, Naklo.

Na Hrvaškem: Zagreb, Samobor, Steničnik, Medvedgrad, Jurjevo, Koprivnica, Varaždin, Čakovec, Štrigova, Krapina, Carvar, Bistrica, Neodelec, Kamenice, Vrana, Kostanjevica itd.

Razun tega so imeli celjski grofi še v zastavo: Slovensko
strico, Laško, Žalec, Vojnik, Strahovo, Marenberg, Radeče, Stetten-
rg, Metliko, Kostanjevico, Novo mesto, Žibnik, Višnjo goro.
Umevno je, da je bogata dediščina marsikoga mikala. Nič manj
go štiriindvajset se jih je oglasilo, ki so si lastili pravice do nje.
ajimenitnejši med njimi so bili: Cesar Friderik, ogrski kralj Ladislav,
jvoda Albreht VI., goriški grof Ivan in Frankopani, grofi modruško-
rški. Zahtevala pa je dediščino tudi Ulrikova vdova, grofica Kata-
na. Po znani pogodbi iz leta 1443. je bil postavni dedič celjske,
tenburške in šternberške grofije cesar Friderik. Grofici Katarini
so bili vsi njeni vazali, dvorniki, vitezi, svetovalci prisegli, da ne
do dediščine nikomur preje izročili, dokler ona sama ne dobi svo-
ga vdovskega deleža. Prihodnji praznik sv. Valentina se je imelo
ločiti, komu naj se gradovi izroče. Vitovec je bil izbran za
jskovodjo celjske grofije. Njemu in Katarini so vsi celjski pod-
žniki prisegli zvestobo.
Toda prekanjeni Vitovec je tudi hotel dobiti nekaj drobtin od
gato obložene mize. Brez vednosti grofice Katarine se začne s
sarjem pogajati. Friderik mu da mnogo denarja, prepusti grad
ernberg pri Beljaku, mu podeli plemstvo in ga imenuje za štern-
rškega barona. Sedaj je bil Vitovec takoj na strani cesarjevi in
u izročil Gornji Celjski grad, kakor tudi Spodnji grad v mestu. S
m je imel Friderik že dragoceno zastavo v rokah. Dne 16. februarja
ta 1457. so mu tudi v Gradcu zbrani razsodniki priznali pravico do
ljskih posestev in gradov, le oskrbniki v Žibniku, Sovneku, Ostrovcu,
arem gradu, Forchteneku in Radovljici se niso hoteli cesarju vdati.
Toda za cesarja je prišla nevarnost še z druge strani. Ogrski
alj Ladislav da v soglasju z vdovo Katarino vsem celjskim oskrb-
kom povelje, da ne smejo celjskih gradov in posestev nikomur
ugemu izročiti, kakor le njegovemu pooblaščencu. H krati se je
di on začel prizadevati, da pridobi Vitovca. Zato mu je potrdil
sestvo gradu Greben na Hrvaškem in mu obljubil še druge gradove
slovenski meji. Vitovcu se je menda zdelo, da bode dobiček na
ani Ladislavovi večji, kakor pa pri varčnem Frideriku. Zato je
enkrat izpremenil stališče. Nenadoma zapusti Celje in odide na
rvaško.
Z enim samim udarcem je hotel boju napraviti konec. V svojem
adu Grebenu zbere četo vojakov in jo hitro udari proti Celju,
er je bil cesar Friderik s svojim dvorom. Hotel je cesarja ujeti in
prisiliti, da se dediščini odpove. Pa načrt se mu ni do cela posrečil.
Cesarja so svarili, naj ne zaupa Janu. Njegov nagli odhod je
vse dvornike osupnil. Zato je spremstvo sililo v Friderika, naj se
da v Gornji Celjski grad, ki je bil že po naravi težko dostopen in
leg tega še močno utrjen. Že drugo jutro naskoči Vitovec z osem-
jezdeci s savinjske strani mesto Celje. Mestno ozidje še ni bilo
delano, in posadka maloštevilna. Po kratkem boju se je morala vdati.
tovec je ujel ves cesarski dvor: državnega kancelarja, krškega
ofa Ulrika, ki se je bil zatekel v cerkev, Ivana in Jurija Ungnada,
gismunda Sebriacha in več druge gospode. Tudi bogati zaklad celjske

rodbine v zlatu, srebru in dragih kamenih je prišel v njegove roke. Mestni grad in hiše meščanov je Vitovec prepustil vojakom v plen.

Sedaj se je pričelo obleganje Gornjega Celjskega gradu. Toda zaman je poizkušal Vitovec dobiti trdnjavo v svojo oblast. Osem dni so bili vsi napadi odbiti. Tedaj pa se je že bližala vojska pod Ulrikom Šaumburškim, ki so jo štajerski, koroški in kranjski stanovi poslali cesarju na pomoč. Nekega dne zapusti Vitovec nepričakovano zgodaj zjutraj v megli Celje in se z jetniki in bogato obloženim tovorom vrne na Hrvaško. Cesar je bil rešen.

Ljudska pripovedka pripisuje rešitev cesarja Frideriku posebnemu nadnaravnemu razodenju. Ko je Friderik molil v svoji stiski, se mu prikaže sv. Maksimilijan, patron celjski (po drugem sporočilu sv. Nikolaj), in mu veli, naj nemudoma zapusti mesto po nekem skrivnem podzemeljskem hodniku. Cesar je izvršil, kar mu je zapovedal svetnik. Drugi dan je bilo mesto v Vitovčevih rokah.

Boj za celjsko dediščino se je še le sedaj prav razvnel. Friderik je izprevidel, da mirnim potom ne pride do cilja. Zato je z vso odločnostjo pričel boj zoper Vitovčeve privržence. Vse hude posledice tega boja so trpele naše dežele v toliki meri, da se po pravici Vitovčev boj stavi v isto vrsto s poznejšimi turškimi navali.

Cesar Friderik je z došlo vojsko notranjeavstrijskih deželnih stanov najpreje naskočil in osvojil celjske gradove po Savinjski dolini, potem pa jo je udaril skozi Ljubljano in Kranj na uporno Radovljico, katero je oblegal in zavzel. Od tod hiti proti Beljaku, naskoči Vitovčev grad Šternberg (Strmec) in ga do tal poruši.

Pa tudi Vitovec ni med tem držal križem rok. Po Hrvaškem in Kranjskem je zbral mnogo vojske in šel z njo mimo Celja čez Trojane na Kranjsko. Hitro je naskočil Škofjo Loko, ki je bila na strani cesarjevi, jo oplenil in zažgal. Nato je šel mimo Kranja proti Radovljici, kjer je takrat poveljeval cesarski glavar Gašper Lamberg. Ko je ta zvedel o Vitovčevem prihodu, se je tako prestrašil, da je sam mesto zažgal in urno odšel. Vitovec je ogenj pogasil in mesto zasedel s svojimi ljudmi. Potem je hotel oditi zopet čez Trojane na Štajersko. Sedaj se je obupano ljudstvo samo dvignilo v obrambo svojega imetja.

Močna truma kmetov je počakala Vitovčeve vojake v Črnem grabnu in mnogo iz med njih s koli in kamni pobila. Vojskovodji samemu se je posrečilo uiti čez goro. Poslal je potem iz Savinjske doline zopet nove trume vojakov, ki so kmete deloma pobile, deloma ujele.

Med takimi boji so se razmere nenadoma izpremenile. Meseca novembra leta 1457. umre kralj Ladislav, in boj za celjsko dediščino je bil hitro končan. Katarina in Vitovec sedaj nista imela nobene opore več in z lastnimi sredstvi tudi nista mogla nadaljevati vojske proti močnejšemu cesarju. Prišlo je do poravnave v mesecu decembru istega leta. Katarina je prepustila Frideriku celjsko, ortenburško in šternberško grofijo, cesar pa je dal vdovi za užitek do smrti Krški grad in dva tisoč funtov vinarjev letnih dohodkov. Tudi Vitovec je dobil svoj delež, izprva grad Krapino, pozneje pa še tirolsko mesto Lienz in Zagorsko grofijo (1460). Nekdanji ubožni češki plemič je

imel sedaj velika posestva, nazival se je grof Zagorski, baron Šternberški, hrvaški ban in cesarski svetnik.

Grofica Katarina je imela Krško le malo časa v posesti. Leta 1460. je izročila upravo gradu svojemu oskrbniku in se preselila v Dubrovnik, kjer je za njo skrbela sestra Mara, žena sultana Murada. Leta 1469. se je odpovedala svojemu vdovskemu deležu in šla k sestri na grad Ješovo ob Strumi, kjer je umrla. Pokopali so jo v Konči nad Strmico.

Enotne celjske grofije je bilo sedaj konec. Največ si je pridržal cesar, drugo je razdelil med svoje prijatelje in privržence. „Tako je bila razdrobljena in uničena Celjska grofija", pravi kronika, „gradovi in posestva so se razdelila". — Za cesarja je pomenjala ugodna rešitev tega vprašanja velik korak k utrditvi avstrijske oblasti v južnih deželah.

* * *

Boj za celjsko dediščino se je sicer za cesarja srečno završil, vendar je imel slabe posledice: draginjo in velike davke. Denarna sredstva je Friderik popolnoma izrabil in si še vrh tega nakopal velike dolgove. Vsled tega je prišlo do denarne krize. Da bi pokril primanjkljaj, je dal kovati slab denar v bakru, srebru in zlatu, ki je bil manj vreden, kakor prejšni. Tudi svojim privržencem, ki so mu bili kaj posodili, je dal pravico kovati denar, tako Andreju Baumkircherju, Sigismundu Visprijškemu in drugim. Vsi ti so seveda pravico po svoje izkoriščali in še več pripomogli k poslabšanju denarja. Revščino so še posebno pomnožili visoki davki in visoka carina na deželne pridelke: vino, žito, železo. Vsled tega so se živila silno podražila, trgovina je propadala, povsod se je širila nezadovoljnost s Friderikovo vlado.

Imelo je priti še hujše. — Po smrti kralja Ladislava je bilo oddati troje vladarstev: kraljestvo ogrsko in hrvaško, kraljestvo češko in vojvodino avstrijsko. Friderik ni bil posebno pogumen in podjeten mož, po pravici so mu mnogokrat očitali neodločnost in brezbrižnost, vendar je delal na to, da si pridobi imenovane dežele. Na Ogrskem je imel nekaj pristašev, tako magnata Ujlaka, grofa Pösinga in nekaj drugih nezadovoljnežev, vendar si je tu sin slavnega Ivana Hunjadija, Matija Korvin, pridobil splošen ugled. Friderik ni mogel proti njemu nič opraviti. Tudi na Češkem so si izbrali za kralja domačina, Jurija Podjebrada. Le vojvodina Avstrijska je po dednem pravu po smrti Ladislavovi imela preiti na druge Habsburžane. Trije avstrijski vojvodi: Friderik, Albreht in Sigismund so se tako dogovorili, da dobi Friderik Spodnjo Avstrijo, Albreht Zgornjo Avstrijo, Sigismund pa tretji del dohodkov iz obeh dežel.

V Spodnji Avstriji so bili s Friderikovo vlado kmalu zelo nezadovoljni, ker ni mogel vzdržati reda in miru v deželi. Cesarjevi najemniki so v družbi s klativitezi plenili, pustošili in stiskali prebivalstvo. „Kaj nam pomagajo vojvodi," je vzkliknil nevoljno znameniti dunajski učenjak Tomaž Ebendorfer, „ako nam bodočnost ne kaže drugega, kakor da bodemo morali oplenjeni od roparjev iti beračit od hiše do hiše, ali se pa vsaj nikdar ne moremo mirno vleči

k počitku.“ — Razne roparske čete so zasedle kraje po okolici dunajski in zabranjevale dovoz živil. Friderik pa se ni zmenil za tako stisko prebivalstva in niti v deželo ni prišel. Izbruhnil je očiten upor. Na Dunaju so nezadovoljni meščani župana in občinske svetovalce vrgli v ječo in izvolili Volbenka Holzerja za svojega voditelja (1462). Friderik se je sedaj vendar dvignil s Štajerskega in prišel na Dunaj. Toda uporni meščani so pod vodstvom Holzerjevim obkolili cesarski grad in ga pričeli oblegati. Tudi Friderikov brat, vojvoda Albreht, je potegnil z uporniki in poslal dvesto konjenikov na pomoč. Oblegana cesarska družina je bila kmalu v veliki zadregi. Živila so pošla, celo mačke in psi so jim morali biti v živež. Toda v največji sili je došla pomoč.

Deželni stanovi „Notranje Avstrije“ so bili takrat zbrani na deželnem zboru v Lipnici. Uporni Avstrijci so tudi te hoteli dobiti na svojo stran in jim živo slikali žalostne razmere pod Friderikovo vlado. Toda stanovi se niso dali omajati v svoji zvestobi in so sklenili poslati cesarju vojsko v pomoč. Štajerski plemič Erazem Štubenberg je bil izbran za vojnega poveljnika. Sedemnajstega novembra sta dva poslanca prinesla cesarju v grad poročilo, da se bliža vojska iz notranjeavstrijskih dežel. Hkrati je došel s severa na pomoč Jurij Podjebrad. Dva dni pozneje se je pri Dunaju vnela ljuta bitka, kjer so bili uporniki poraženi in Friderik osvobojen.

Trditi smemo, da so v teh usodnih trenotkih, ko je šlo za Friderikovo oblast, prav naše dežele odločilno posegle v avstrijsko zgodovino. Le vsled njihove zvestobe in hitre pomoči je Friderik obdržal svojo oblast. To je cesar tudi sam priznal in zlasti počastil kranjsko deželo s tem, da ji je „zboljšal“ grb.

Deželni grb kranjski je do tistih časov kazal orla, kateremu je preko prsi bil razpet trak v belo-modro-rdeči barvi. Friderik je odločil, da naj bo poslej orel v grbu okrašen s kraljevo krono in naj se mesto bele barve pri traku rabi zlata. Ta oblika kranjskega deželnega grba je bila v rabi do leta 1848., ko je ministrstvo na prošnjo slovenskih društev in državnih poslancev zopet dovolilo rabo prvotne belo-modro-rdeče barve.

Cesar se v odloku z dne 12. februarja 1460, s katerim je zboljšal grb, spominja posebno zvestobe in junaštva kranjskega viteštva, ki mu je došlo v veliki sili na pomoč. Posebej se tu imenuje: deželni glavar Ulrik Šaumburg, Jurij Črnomeljski, glavar v Postojni, Gašper Črnomeljski, deželni stotnik in oskrbnik v Smledniku, Andrej Hohenwart, glavar v Metliki, Ivan Turjaški, Andrej Apfaltrer, Erazem Neuhaus, Jošt Galenberg, Jurij Lamberg, Ivan Gall, Oton Semenič, Andrej Semenič, Friderik Logar, Nikolaj Ravbar itd. Cesar jim je podelil mnoge privilegije in častne službe.

Komaj je bila vojska v Spodnji Avstriji končana, je že prišlo do novega spopada z Benečani zaradi Trsta.

Odkar je bil Trst pod avstrijsko oblastjo (1382), so si Benečani prizadevali, da napeljejo trgovino iz slovenskih dežel na svoja mesta: Milje, Koper, Piran. Zato so dajali trgovcem razne ugodnosti. Videti je, da so kranjski in štajerski trgovci svoje blago raje iz-

važali v istrska mesta kakor pa v Trst. O pomenu te trgovine se nekoliko poučimo, ako čitamo, da je na leto do 40.000 tovornih konj in mul šlo čez Kras v Istro. Tržačani so to živahno trgovino zavidno gledali in s silo napeljali promet na svoje pristanišče. Napadali so trgovske karavane, ki so prihajale iz Kranjskega, jih oropali in trgovce pretepli. Isto se je godilo, kadar so se iz Istre vračale čete tovorne živine, obložene s soljo, vinom in oljem. Istrska mesta so prosila Benečane za pomoč. Kmalu je republika poslala 20.000 mož, ki so z morske strani naskočili Trst. Toda mesto je bilo dobro utrjeno in se ni kmalu vdalo. Pričelo se je dolgotrajno obleganje. — Tržačani so prosili pomoči bližnje dežele in cesarja Friderika. Došlo je 200 konjenikov in tisoč strelcev, ki pa niso bili kos mnogobrojni beneški vojski. Benečani so zaprli celo cesto proti Kranjski in zasedli Corniale, Kačiče in Završnik (Schwarzenegg). V Trstu je zmanjkalo živeža, tako da so obleganci morali jesti celo podgane, miši in omehčano usnje. Mohov in Novi grad sta že bila v oblasti sovražnikov. Gotovo bi se bil Trst takrat moral vdati na milost in nemilost, ako bi ne bil nekdanji tržaški škof in tedanji papež Pij II. posredoval za mir, ki je bil sklenjen v Benetkah 12. novembra 1463. Tržačani so morali izven mesta Benečanom prepustiti vse ozemlje, opustiti svoje soline in zagotoviti neomejeno svobodo za trgovino med Kranjsko in Istro.

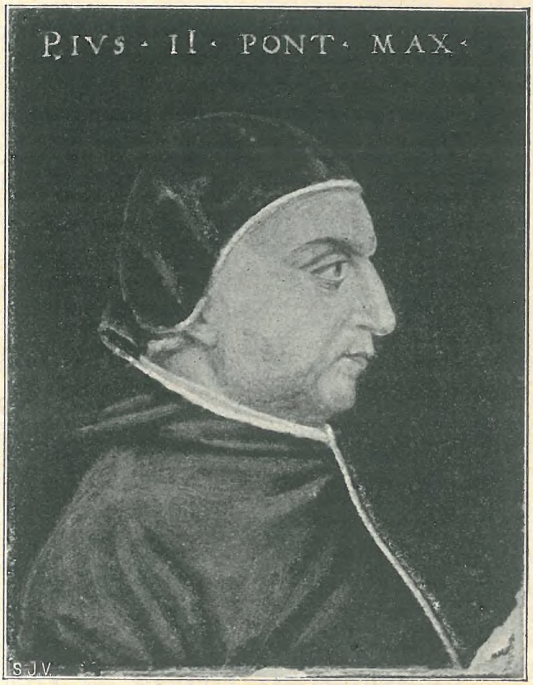

Papež Pij II. (Enej Silvij Piccolomini).

* * *

Kako slabotna je bila vlada Friderikova vzlic dobri volji vladarjevi, kakšno moč so imeli v tistih časih še razni plemiči in roparski vitezi, nam priča dogodek z Andrejem Baumkircherjem in Erazmom Logarjem iz Predjame.

Baumkircherji so bili plemiški rod, ki je imel posestva na Kranjskem in Štajerskem. Cesar Friderik je podaril Viljemu Baumkircherju

l. 1437. neki stolp (grad) pri Vipavi in več zemljišč v Ribnici. Grad moramo iskati nad Lesnim Brdom pri Vrhniki, kjer je do najnovejšega časa stala utrjena zgradba, ki so jo nazivali Baumkircherjev stolp (Baumkircherturm). Tu se je rodil Viljemu Baumkircherju sin Andrej. Leta 1440. je prišel mladi Andrej na cesarski dvor in se pridno vadil v orožju. Vzrastel je v junaškega moža ogromne postave in silne telesne moči.

Izkazal se je zlasti leta 1452., ko je Einzinger oblegal cesarja v Dunajskem Novem mestu. Ko so sovražniki naskočili mesto in vrgli cesarske vojake nazaj, je vitez Andrej sam ob mestnih vratih toliko časa zadrževal napadalce, dokler se niso cesarski zopet zbrali in vrata zaprli. Andrej je postal slavljen, občudovan junak. Cesar mu je pokazal svojo naklonjenost s tem, da mu je podelil baronstvo in ga imenoval za svojega glavarja v Požunu. Bil je v tedanjih bojevitih časih najbolj pripraven za voditelja vojaških čet in drznega napadovalca.

Pa tudi pri Baumkircherju opažamo isto, kar pri Vitovcu. Stal je vedno na strani tistega, od katerega si je obetal večji dobiček. Zato je v naslednjih bojih Friderika z Ladislavom služil poslednjemu in celo hudo pustošil po Avstrijskem in Štajerskem. Dobil je zato od Ladislava nekaj posestev na Hrvaškem.

Kdaj sta se s Friderikom zopet pobotala, ni znano. V bojih z Vitovcem je stal zopet na strani cesarjevi in mu posebno dobro služil, ko so uporni Dunajčani oblegali Friderika v cesarskem gradu. Tedaj je šel kot poslanec v Prago k Juriju Podjebradu prosit pomoči. Trideset konj je bil takrat vzel s seboj, pa drug za drugim so pocepali pod drznim dirjalcem. Na zadnjem konju je slednjič dospel neko noč v mesto. Pot ni bila brezuspešna. Pripeljal je nazaj Podjebrada z močno vojsko.

Ko se je vnel boj pri Dunaju, je bil Andrej Baumkircher med prvimi bojevniki, ki so pridrli v mesto. Ko se je potem sklenil mir, je pričakoval bogatega plačila. Toda cesar Friderik je bil vedno v denarnih zadregah in ni nikdar posebno veledušno obdaroval svojih privržencev. Dal je sicer Baumkircherju v zastavo za obljubljenih 6000 cekinov mesto Korneuburg, podelil mu je tudi pravico, da sme kovati svoj dênar, toda drugih pričakovanih darov ni bilo.

Baumkircherjeva zvestoba do Friderika se je zopet omajala, tembolj ker je na Ogrskem takrat vzhajala nova zvezda junaštva in viteštva, Matija Korvin. Kmalu se je začel z njim pogajati in prejemal od njega razna darila. Menda je pod njegovim vplivom leta 1469. tudi zanetil na Štajerskem upor, ki je postal zanj usoden.

Omenil sem že, da Friderikova vlada zaradi znanih razmer pri ljudstvu ni bila priljubljena. Plemstvo pa je bilo nevoljno na cesarja, ker jim ni izplačeval dolžnega plačila. Hitro se je zasnovala zarota. Voditelji upora so bili: Andrej Baumkircher, Janez Štubenberg, Krištof in Andrej Naringer, Ulrik Pesničar in Nikolaj Lichtenštajn. Da se odškodujejo za dolžne svote, so 2. februarja leta 1469. zavzeli Maribor in potem zapored: Fürstenfeld, Slovensko Bistrico, Wildon, Konjice. — Cesarja je zadela ta novica v Italiji, ko se je vračal z rimskega romanja. Hitel je domov, hitro zbral v Šent Vidu na Koroškem deželne

stanove in zahteval od njih nujne pomoči v denarju in vojakih. Potem je pričel proti upornikom odločen boj. Najprej je kaznoval Štubenberga, ki je imel v posesti grad Humberk (Hollenburg) ob Dravi. Njegovi ljudje so pogosto s tega gradu napadali trgovce, ki so po ljubeljski cesti potovali na Kranjsko. Trije koroški plemiči: Sigmund Kreutzer, oskrbnik v Bekštanju, njegov brat Rupert, in Baltazar Višprijski (Weisbriach) so se dogovorili o načrtu, kako napasti grad. Pripravili so pletene lestvice in drugo orodje za napad in po noči s pomočjo nekaterih pogumnih Celovčanov splezali čez grajsko ozidje. Posadka se je morala vdati.

Enaka usoda je zadela štubenberški grad Kac ob Muri in druga posestva upornikov, tudi Radgona je prišla v njihovo oblast. Baumkircher je med tem z najetimi četami, ki jih je nabral na Češkem in Ogrskem, plenil po dolini Mure in Murice. Huda stiska je prišla nad slovenske dežele. Napočila je jesen in zima in še ni bilo konca bojem in plenitvi. Ljudstvo je pričelo mrmrati nad cesarjem, češ, da iz skoposti prepušča svoje podložnike pogubi. Še le v mesecu juniju l. 1470. na deželnem zboru v Velikovcu se je cesar poravnal z nasprotniki. Obljubil je plačati Baumkircherja in njegove vojake. Stanovi so mu v ta namen dovolili visoke davke. — Toda poravnava je ostala na papirju. Davek se ni mogel izterjati, dolg je ostal neporavnan. Baumkircherjevi vojaki pa so po svoje dalje „gospodarili“ na Štajerskem.

Sedaj je Friderik s silo napravil konec neznosnim razmeram. Pozval je Baumkircherja in Andreja Greisenekerja v Gradec. Komaj sta bila v mestu, je ukazal mestna vrata zapreti, oba upornika prijeti in obglaviti.

Kranjski zgodopisec Valvasor pripoveduje po ljudskem sporočilu, da si je bil Baumkircher izgovoril varen prihod in odhod od večernic prvega do večernic drugega dne. Pri pogajanjih pa se je zamudil z raznim govorjenjem in prerekanjem, da je neopaženo pretekel izgovorjeni čas. Ko se je zavedel, je tekel k mestnim vratom, da zajaše svojega konja. V tistem trenotku zapoje večerni zvon, mestna vrata se zapro in Andrej je bil ujet. Kmalu potem je odletela tudi njegova glava v prah. Skoraj gotovo je ta pripovedka le izmišljena. Cesar se je bil odločil za strogo obsodbo, da stori konec vednim bojem. Nekateri zgodopisci menijo, da je Baumkircher snoval napad na cesarjevo osebo in ga je Friderik le prehitel. Po pravici sodi Valvasor o njem: „Bil je izvrsten vojaški bojevnik, pa slab državnik in politik. S tem, da je izgubil glavo, je pokazal, da ni imel dosti razuma v njej. Imel je pač levje, ne pa lisičje možgane.“

Baumkircher se je ljudstvu vsled svojega junaštva zelo priljubil. Navzlic mnogim bojem, ki je z njimi deželo oškodoval, so ga zlasti Štajerci ohranili v dobrem spominu. Še sedaj žive med ljudstvom mnoge pripovedke o njem.

Okoli Vrhnike pripovedujejo o slovitem Baumkircherju sledeče:

Pred davnim časom je gospodoval nad kmeti po okolici horjulski in vrzdenški (blizu tam je stal Baumkircherjev grad) mogočen grof, po imenu Andrej Baumkircher. Bil je neusmiljen gospodar svojim podložnikom. On in njegovi hlapci so brezobzirno stiskali ubogega

kmeta, ki si v svoji revščini in zapuščenosti ni mogel prav nič pomagati. Zaman so bile kmetske prošnje, zaman kmetske solze. Ko so zatirani kmetje videli, da z lepa ničesar ne opravijo, so šli k cesarju, da jih varuje pred trdim grofom. Cesar, ki jim je bil naklonjen, jim je dal pravico, da smejo grofa umoriti, če ga kedaj po Avemariji zasačijo izven njegovega gradu. — Toda položaj kmetov se je nato le poslabšal. Čez dan se je Baumkircher razveseljeval s tem, da je gledal, kako so njegovi valpeti v največji vročini z biči kmete priganjali k dolu, večere pa je preživel s svojimi prijatelji pri polnih vrčih vina in bogato obloženi mizi v svojem trdnem gradu.

Tudi bližnji polhograjski grof je bil Baumkircherjev sovražnik. Pogovoril se je s kmeti, kako bi krutega gospoda s poti spravili. Ob določenem dnevu, ko se bo vračal Baumkircher z lova, ga je imel polhograjski grof na poti zadržati. Vrzdenškemu cerkveniku pa so naročili, naj še pred mrakom zvoni Avemarijo.

Z bogatim plenom obloženi so se tisti dan Baumkircher in njegovi hlapci vračali z lova. Tu jim, kakor po naključju, pride naproti polhograjski grof in jih s prijaznimi besedami nekaj časa zadržuje. Kar se oglasi večerni zvon s stolpa vrzdenške cerkve. Baumkircher izpodbode konja, da bi v naglem diru prišel na svoj grad, preden bi odzvonilo. Toda naenkrat ga zajame velika četa razsrjenih kmetov. Grofa potegnejo s konja in ga ubijejo, njegovo spremstvo pa razkrope. Potem vdero v njegov grad, ugrabijo, kar je imelo količkaj vrednosti, umore ženo in otroke nesrečnega Baumkircherja in grad zažgo. Daleč na okoli so razsvetljevali plameni gorečega gradu pokrajino, in vsi kmetje so vedeli, da je sedaj konec neusmiljenemu gospodarstvu mogočnega grofa."

Ta ljudska pripovedka priča, da je imel rod Baumkircherjev ob zapadnem robu ljubljanskega močvirja, okoli Vrhnike in Horjula, posestva in podložnike. Baumkircherji so bili sosedje polhograjskih gospodov, ki so po njih podedovali stolp in zemljišča. Gotovo so v tej okolici dalj časa bivali, ker se je njihova nasilnost in žalostna usoda tako živo vtisnila ljudskemu spominu. — Pripovedka prestavlja to, kar se je dogodilo v štajerskem Gradcu, na domača tla. Seveda so v njo strnjeni dogodki raznih časov. Kar se o njej pripoveduje o uporu kmetov, ropanju in požigu grada, vse to spominja na poznejše kmečke upore, ko je bila l. 1515. polhograjska grajščina oropana in požgana.

Z Baumkircherjem smemo primerjati Erazma Logarja (Lueger), ki ga narodna pripovedka po znanem gradu pri Postojni imenuje „Erazem Predjamski".

Logarji so bili bogata plemiška rodbina na Kranjskem. Bili so dedni maršali goriških grofov, imeli za čuda veliko hiš v Ljubljani in mnogo posestev okoli Loke in na Notranjskem. Prvi po imenu znani Logar je Nikolaj, ki je bil leta 1452. glavar devinskega gradu. Cesar Friderik mu je leta 1472. poveril tudi oskrbništvo v svojem furlanskem mestu Pordenone in v Vipavi. Ko je leta 1463. beneška stranka v Trstu povzročila upor proti Avstriji, je šel Nikolaj Logar z izbranimi četami nad uporno mesto. Po noči je vdrl v Trst, ujel

Viteza Baumkircherja ujamejo v Gradcu.

nogo meščanov, jih odvedel s seboj in zaprl v devinske ječe. aradi zaslug, ki si jih je pridobil pri pomirjenju Trsta, ga je cesar riderik imenoval za tržaškega glavarja. Z železno roko je sedaj otil upornike. Hotel je celo mestno samoupravo zatreti. Toda neki nton Luka je naščuval ljudstvo proti njemu. Glavar in škof Anton oppo sta morala bežati iz mesta. Razjarjeno ljudstvo je divjalo več ni po mestu, umorilo mnogo privržencev avstrijske stranke, plenilo

in razdiralo njihove hiše. Ko je cesar o tem zvedel, je poslal Logarju novih čet in mu ukazal vdreti v Trst. S 3000 možmi je naskočil mesto in dal tri dni pleniti po njem. Mnogo upornih meščanov je bilo umorjenih, drugim se je posrečilo, da so ubežali. Cesar je dal potem v varstvo mesta na kraju starega „Tabra“ sezidati nov grad. — Zaradi glavarjeve strogosti so se Tržačani pritožili pri cesarju, ki jim je dal zadoščenje. Logar je bil odstavljen in na njegovo mesto je prišel leta 1478. Nikolaj Ravbar.

Znani Erazem Logar je bil brat ali pa sin Nikolajev. Kakor prejšni je tudi on živel le za vojsko in držal s tistim, ki ga je bolje plačal. Ko se je l. 1478. cesar Friderik zapletel v vojsko z ogrskim kraljem Matijem Korvinom, je bil Erazem na njegovi strani. Podpiral je 2000 Madjarov, ki so hoteli naskočiti Trst, pa se morali brez uspeha umakniti. — Še usodnejše je bilo za Erazma, da se je kar na svojo pest vojskoval in plenil po Notranjskem. Po navadi roparskih vitezov je napadal trgovske karavane, ki so potovale čez Kras v Trst in istrska mesta. Zato je dal cesar Friderik Nikolaju Ravbarju ukaz, naj ga ujame živega ali mrtvega. Ravbar je šel pred Jamski grad, ga oblegal in Erazma ustrelil.* Z Erazmom je izmrl plemiški rod Logarjev.

* * *

Cesar Friderik je vladal notranjeavstrijske dežele skoraj šestdeset let (1435—1493). Zato se ni čuditi, če je z njegovo osebo združen lep kos naše domače zgodovine in če mnogi zgodovinski dogodki napolnujejo njegovo vlado.

Iz zadnje dobe nam je omeniti še dvoje večjih vojsk: turške napade in vojsko z ogrskim kraljem Matjažem Korvinom.

O prvih turških navalih, ki so bili toliko usodnega pomena za slovenske dežele in so s krvavimi črkami zapisani v našo povestnico, hočem obširneje razpravljati v posebnem poglavju. Tu naj omenjamo le obrambno delovanje cesarja Friderika in notranjeavstrijskih deželnih stanov.

Ko se je po padcu Carigrada (1453) turška nevarnost vedno bolj približevala, je Friderik osebno skrbel za utrditev mest in trgov. Že leta 1448. je ukazal vsem prebivalcem ljubljanske okolice, naj pridejo, kadar bodo pozvani, s sekirami, lopatami in drugim zidarskim orodjem v Ljubljano, da pomagajo pri napravi zidovja in okopov, ker bodo v slučaju sile tudi sami s svojim imetjem dobili tamkaj zavetje in varstvo. Slični odloki so bili v naslednjih letih izdani tudi v korist drugih mest. Metličanom je na pr. cesar l. 1464. za štiri leta odpustil vse davke in naklade, da bodo tem lažje skrbeli za utrditev mesta.

Vendar je manjkalo enotnega, odločnega odpora. Friderik ni bil mož, ki bi se bil povzpel do pogumnega dejanja. Notranja razdvojenost avstrijskih dežel je slabila odporno silo. — Značilno je, da so tri dežele: Štajerska, Koroška in Kranjska večkrat same, celo proti volji cesarjevi imele skupne deželne zbore, kjer so se stanovi po-

* Pripovedko o njegovi smrti, glej I. del, str. 120.

svetovali o svojih pripravah zoper Turke. Taki deželni zbori so bili leta 1469. v Št. Vidu na Koroškem, leto pozneje v Brežah, leta 1474. v Volšpergu, za posamezne dežele pa v raznih mestih. Vsa prizadevanja papežev, knezov in duhovščine, izpodbuditi Friderika na veliko križarsko vojsko proti Turkom, so bila zaman. Ogrožene dežele niso dobile nikake državne pomoči. Le toliko vojaštva, kolikor so ga same zmogle, so postavile na mejo v obrambo domačije. Ni čuda, če je moral Friderik ob toliki brezbrižnosti slišati marsikatero trpko besedo od deželnih stanov. Kolika nezadovoljnost je vladala med ljudstvom, spoznamo iz nekega oklica, ki so ga v Gradcu javno pribili in ki je bil stroga, svarilna pridiga za cesarja: „Dvigni se iz spanja, v katerem že dolgo ležiš po svojem poželjenju," kliče neznani pisec cesarju, „tvoji podložniki iz plemstva in preprostega ljudstva v vojvodini Kranjski in Metliki te že več kakor pol leta s hrepenečimi tožbami kličejo na pomoč zoper Turke." Potem spominja cesarja svete prisege, ki jo je storil pri kronanju in slavnih del njegovih prednikov. Očita mu, da je nezadovoljnost svojih podložnikov povzročil s poslabšanjem denarja, zvišanjem davkov, carine in drugih bremen. Slednjič mu stavi pred oči zgled njegovega očeta Ernesta, ki ni imel niti deseti del Friderikovih dohodkov in se je vendar slavno bojeval zoper sovražnike. — Spis je zanimiv vzgled, kako prostodušno so umeli presojati v srednjem veku celo najodličnejše osebe v državi.

Mesto da bi Friderik zbral vse svoje sile in jih nasproti postavil prodirajočemu polumesecu, se je pa zapletel v nesrečno vojsko z ogrskim kraljem Matijem Korvinom.

Matija Korvin je znani „kralj Matjaž" slovenskih narodnih pesmi. Ostal je pri ljudstvu v dobrem spominu. Toda slave svojega imena nima zahvaliti vojski s Friderikom, čeprav je takrat morda postal znan po naših krajih, temveč pred vsem svojim viteškim bojem s Turki. Razmere med cesarjem in kraljem Matijem so bile vedno napete, ker sta bila tekmeca. Friderik je opetovano poizkušal pridobiti ogrsko krono, dočim si je tudi Matija, odkar je veljal za prvoboritelja krščanstva proti Turkom, delal upe na cesarski prestol. Že leta 1476. sta si drug drugemu očitala, da si bunita podložnike. Ko je Friderik sprejel pri sebi Korvinovega nasprotnika, ostrogonskega nadškofa Ivana, in zoper njega sklenil zvezo s poljsko-češkim kraljem Vladislavom, je kralj Matija udaril z vojsko na Friderikove dežele. Sam je šel preko Litve in Dunajskega gozda in zavzel mesta: Klosterneuburg, Korneuburg, Tuln in Št. Hipolit. Na Štajersko pa je prodrl iz Slavonije zagorski knez Juraj, sin Jana Vitovca. Požgal je trg Ljutomer in oplenil vso pokrajino tja do Maribora. Na Kranjsko sta udarila iz Hrvatske knez Štefan II. Frankopan in njegov sin Bernardin. Cesar se ni upal v bran postaviti na odprtem polju, ampak se je umaknil v Krems, potem v mesto Štajer, naposled v Gmunden. Turški naval, ki je zopet pretil, je slednjič povzročil, da je Matija sklenil mir. Cesar mu je dal visoko odškodnino: 100.000 cekinov in mu moral pustiti v fevd kraljestvo Češko. — Toda mir je trajal komaj dve leti. Friderik je hotel begunca Ivana vsiliti solnograškemu kapit-

lju za nadškofa, a ta se je obrnil na ogrskega kralja za pomoč. Matija Korvin je sedaj nastopil kot zavetnik in varuh solnograške cerkve proti Frideriku. Že l. 1479. je zopet napadel avstrijske dežele, zavzel Ptuj, Lipnico in druge solnograške in sekovske gradove na Štajerskem; tudi Radgona in Kostanjevica ste se mu morali vdati. Njegov vojskovodja, Čeh Panisko, je v jeseni leta 1480. prodrl na Koroško, zasedel Breže in gradove po okolici, dočim se je druga ogrska četa pod vodstvom stotnika Črnahora polastila gradu Sovodnje (Gmünd).

Vse te vojske so se vršile h krati s strašnim turškim navalom l. 1480. Od dveh sovražnikov so bile slovenske dežele poplavljene in opustošene. Ogrske čete so hodile po deželi in ljudem izžemale hude davke v denarju in živilih, češ, da jih hočejo varovati pred turškimi roparji. Turki sami pa so po stari navadi plenili in požigali, dočim so se Ogri poskrili za varnim zidovjem. Kar je še preostalo, so oropali sami.

Iz te tužne dobe je zlasti spomina vredno obleganje Gospe Svete pri Celovcu. Matijev poveljnik Hans Haugwitz je prišel meseca septembra leta 1480. od Št. Vida pred utrjeno Gospo Sveto in razpostavil svoje topove okoli cerkve. Obrambo je vodil gosposvetski kanonik in župnik iz Čajnč po imenu Radhaupt. Haugwitz je sprožil nekaj strelov proti cerkvi. — Do najnovejšega časa je bilo videti tamkaj obešeno tako kamenito ogrsko kroglo. — Naenkrat pa strel razžene top in ubije vojaka, ki je stal ob njem. Haugwitz pa še ni odnehal, ampak je ukazal s puškami in loki streljati na branitelje. Toda le eden izmed njih je bil od puščice malo ranjen, Ogri pa so izgubili mnogo vojakov. Sramotno je moral ogrski stotnik oditi in se je iz jeze znesel nad revnimi kmeti po gosposvetski okolici, katerim je požigal hiše.

Od tega časa je bila Gospa Sveta pri kmečkem ljudstvu še bolj v časti, ker je bilo prepričano, da je vsled posebne priprošnje Marijine bila njena cerkev rešena. Neka preprosta slika v cerkveni ladji še spominja na ta dogodek. — Ogrskega stotnika pa je kmalu zadela zaslužena kazen. Na Štajerskem so ga ujeli in potolkli.

Z malimi presledki je trajala nesrečna vojska s Matijem Korvinom vsa naslednja leta do Korvinove smrti (leta 1490.). Koliko ponižanje za cesarja, ko so ogrske čete leta 1485. zavzele celo Dunaj, in je 1. junija kralj Matija praznoval slovesen vhod v habsburško stolico! Matijevi poveljniki pa so plenili po Štajerski, Koroški in Kranjski. Od teh sta se zlasti odlikovala Jakob Sekelj in hrvaški ban Matija Gereb. Sekelj je z zagorskima grofoma, Jurijem in Viljemom, Vitovčevima sinovoma, plenil po Štajerski in Koroški, Gereb je prodrl na Kranjsko in Istro, da bi se polastil poglavitnih mest, zlasti Reke in Trsta. Ti navali Korvinovih stotnikov so se našemu ljudstvu živo vtisnili v spomin. Toda če je takrat pelo: „Kralj Matjaž je korenjak, — med vami ni nobeden tak," je žal moralo občutiti to bojno silo na lastnem telesu.

Večina avstrijskih dežel je bila že v oblasti Matijevi. Cesar je moral bežati na Nemško, da si pri raznih knezih izprosi pomoči.

Matija Korvin pa se je med tem obdal na Dunaju s sijajnim dvorom in snoval načrte, kako bi si pridobil cesarski prestol. Kar ga nenadoma zalene smrt (6. aprila 1490). Friderik je bil rešen najhujšega sovražnika. Hrvaški zgodopisec Ivan Tomašič poroča, da se je sam turški sultan Muhamed II. izrazil o Matiju: „Dal sem preiskati ves svet in vse kneze na zemlji, pa nisem našel enakega kralju Matjažu. Jaz in kralj Matjaž sva edina vredna, da se imenujeva vladarja.“ Bil je nizkega rodu, potomec rumunskih pastirjev, a se je povzpel do slave prvega junaka svojega časa. Kadar se je dvignil s svojo „črno vojsko“ na sovražnika, mu je bila zmaga gotova. O njegovi priljubljenosti pri ljudstvu, ki se izraža v slovanskih narodnih pesmih, še izpregovorim na drugem mestu. Pridobil si je trajen, hvaležen spomin, posebno zaradi tega, ker je vedno branil preprosto ljudstvo proti nasilnosti plemstva. Slovela je tudi njegova pravicoljubnost. Narod je trdil po njegovi smrti: „Odkar kralj Matjaž spi, nikjer pravice ni.“ — Med Slovenci je nastala pozneje pravljica, da kralj Matjaž ni umrl, ampak spi v neki votlini stoletno spanje. Kje je tista gora, ki ga zakriva, o tem krajevne pripovedke niso edine. Gorenjci pravijo, da spi Matjaž pod Triglavom, Vipavci pod Čavnom, Korošci pod Peco. Prebudil se bode, kadar mu zraste brada devetkrat okoli kamnate mize. Takrat bode pred njegovo jamo v božični noči zrastla zelena lipa. Od polnoči do ene bode tako sladko cvetela, da napolni vso okolico s prijetno dišavo. Cvetela bo samo eno uro, potem se posuši. Na to posušeno lipo bo obesil kralj Matjaž svoj ščit in takrat ozeleni lipa z novo. S svojo „črno vojsko“ bode pridrl na dan, premagal in zatrl vse slovenske nasprotnike, pregnal vso krivico s sveta in ustanovil zlate čase.

* * *

Za vlade vojvoda in cesarja Friderika so zadele slovenske dežele najhujše nadloge in avstrijsko oblast največje ponižanje. Večni goparski pohodi raznih plemičev, boj s Celjani, vojska z Ogri, turški navali, vse to je prignalo ljudstvo skoraj do obupa. Friderik pa je bil nezmožen, napraviti red in mir in braniti svoje dežele proti tujim napadalcem. Zdelo se je, da se habsburška oblast bliža koncu. In vendar je oprezni, počasni, neodločni Friderik prav s svojo potrpežljivostjo in vztrajnostjo premagal vse težave. Globoko v srcu mu je bilo vkoreninjeno prepričanje o bodoči slavi svoje rodbine in moči Avstrije. Na svoja pisma, listine, zlate in srebrne posode, stavbe in druge spomenike je imel navado začrtavati črke: A. E. I. O. U. Po njegovi lastni razlagi so te črke začetnice peterih latinskih besedi: „Austriae est imperare orbi universo“ (Avstrija ima poklic vladati celemu svetu). Pozneje so jih drugi razlagali: „Austria erit in orbe ultima“ (Avstrija bode ostala zadnja na svetu, to je: trajala bode do konca sveta). Sam je vedno meril na to, da si pridobi češko in ogrsko krono in z rodbinskimi zvezami je pripravljal pot do poznejše oblasti in slave habsburške hiše. Sinovi in vnuki so želi, kar je osnoval in zasadil s svojo previdno in vztrajno politiko.

13. Ustanovitev ljubljanske škofije.

Med ustanovami cesarja Friderika je bila za slovenske dežele najpomenljivejša nova škofija v Ljubljani.

Cerkvene razmere v slovenskih deželah so nujno zahtevale preureditve. — Obsežna akvilejska škofija se je raztezala do Drave na severu, do Kolpe in Sotle na vzhodu. Patriarhi niso mogli na tem ogromnem ozemlju sami izvrševati škofovskih poslov in so zlasti izza 13. stoletja le redkokdaj obiskovali slovenski del svoje škofije. Duhovsko vlado so večinoma prepuščali arhidiakonom, izvrševanje tistih opravil, za katere je bilo treba škofovskega reda (birmovanje, posvečevanje cerkvâ itd.), pa so poverili svojim pomožnim škofom ali namestnikom (vikarjem). Večjidel so opravljali službo vikarjev škofje iz bližnje Istre, iz Pična (Petena) ali pa iz Novega Grada (Città Nuova). Nekateri izmed njih so kar stalno bivali v Ljubljani ali v kakem drugem slovenskem mestu.

V petnajstem stoletju sta bila namestnika akvilejskih patriarhov pičenska škofa: Gregor (1418—1433) in Martin (1436—1456). — Gregor je bil rodom Korošec in redovnik avguštinec. Bival je navadno v Ljubljani v avguštinskem samostanu ali pa pri kartuzijanih v Bistri. Njegovo ime srečujemo večkrat na raznih listinah, ko je posvečeval cerkve in oltarje po naših krajih in podeljeval odpustke. Umrl je leta 1433. v Bistri in bil tamkaj pokopan. Vse svoje premoženje je v oporoki zapustil gostoljubnim kartuzijanom. — Še znamenitejša in vplivnejša oseba je bil njegov naslednik, pičenski škof Martin. Tudi Martin je bil menda Korošec iz plemiške rodbine Mannsbergov, ki so v 15. stoletju imeli posestva na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem. Okoli leta 1436. je postal pičenski škof in bil od akvilejskega patriarha Ludovika Tecka imenovan za vikarja čez vso akvilejsko škofijo izven Furlanije. Martinova oblast se je torej raztezala čez vse slovenske dežele južno od Drave. Svojo rezidenco je imel v Ljubljani pri cerkvi sv. Nikolaja, kamor je leta 1448. sklical sinodo (cerkveni zbor) svojega okrožja. Vikarsko službo je z vnemo izvrševal. Mudil se je na raznih krajih naše domovine in odločilno posegal v naše cerkvene razmere. Posebej ga je še s cesarjem Friderikom, ki ga je imenoval za svojega svetovalca, družila vez prijateljstva in medsebojno zaupanje. Več kakor dvajset let je izvrševal višjepastirsko oblast v slovenskih deželah. Umrl je v Ljubljani na praznik sv. Kilijana (8. julija leta 1456.) in bil pokopan v cerkvi sv. Nikolaja pod prižnico. Še sedaj spominja vzidana grobna plošča pod korom ljubljanske stolnice na tega izrednega moža.

Potreba, osnovati za južne slovenske dežele posebno škofijo, je bila torej dovolj očitna. Po pravici jo je poudarjal že patriarh Bertold leta 1237. v svoji prošnji na apostolsko stolico.

Za avstrijske vladarje pa so bili v tej zadevi merodajni tudi politični razlogi. — S pridobljeno celjsko dediščino so postali Habsburžani neomejeni gospodarji na slovenskem jugu. Zadnji mogočni tekmec je bil odstranjen, v kratkem jim je imelo pripasti na podlagi dedinske pogodbe tudi Goriško. Avstrijska oblast je ob Adriji uspešno

tekmovala z beneško. Tembolj se je sedaj poostrilo staro nasprotje med tema državama. — Akvilejska cerkev pa je bila izza leta 1418., ko so Benečani zasedli Furlanijo in zrušili patriarhovo državo, popolnoma v oblasti mogočne republike. Člani plemenitih beneških rodbin (Barbo, Grimmani) so zasedli akvilejsko stolico; patriarhi sami so najraje bivali v Benetkah. Vsled tega so Habsburžani težko trpeli, da akvilejski patriarhi, ki so bili sedaj beneški podložniki, izvršujejo cerkveno oblast po avstrijskih deželah. Bali so se, da se ne bi po njih v naših deželah širil italijanski vpliv.

Zato je cesar Friderik kmalu potem, ko mu je pripadla bogata celjska dediščina, zasnoval načrt, da za slovenske pokrajine južno od Drave ustanovi posebno škofijo. Vendar je preteklo še nekaj let, preden je stvar dozorela.

Neka pripovedka spravlja ustanovitev ljubljanske škofije v neposredno zvezo z boji, ki so se pričeli za celjsko oblast med cesarjem Friderikom in vojvodom Vitovcem.

Kranjski zgodopisec Valvasor pripoveduje: Ko se je Friderik l. 1457. s svojim dvorom mudil v Celju, ga je hotel Vitovec zavratno napasti in ujeti. Toda cesarju se je po noči v sanjah prikazal neki škof (je li bil celjski patron sv. Maksimilijan ali sv. Nikolaj, patron ljubljanskega mesta, tega ni mogel razločiti) in mu nujno svetoval, naj se iz mesta umakne v Gornji Celjski grad. Proti svoji navadi je Friderik drugi večer prenočil v trdnem gradu, docim je Vitovec mesto zavzel in ves cesarski dvor zajel. Le Friderik je bil rešen. Iz hvaležnosti, da ga je Bog otel na tak čudovit način, je sklenil ustanoviti ljubljansko škofijo.

Grobna plošča Martina, škofa pičenskega, v ljubljanski stolnici.

Ta pripovedka, na katero spominja slika na oboku prezbiterija ljubljanske stolnice, ne navaja pravega vzroka za cesarjevo ustanovo. Vplivali so pač na Friderika še drugi, že omenjeni razlogi. Vendar je mogoče, da sta ga čudežna rešitev in pomoč, ki jo je dobil kmalu potem od kranjskega viteštva, še posebno nagnila, da je z ustanovitvijo nove škofije naklonil svojim južnim deželam veliko dobroto. — Tudi kar se pripoveduje o cesarjevih sanjah, ne gre kratko zavreči. Znano je, da jim je Friderik pripisoval velik pomen in rad o njih pripovedoval.

Načrt je bilo tem lažje izvesti, ker je že leto pozneje Enej Silvij Piccolomini, velik zaupnik cesarjev in prejšnji njegov tajnik, zasedel papeški prestol pod imenom Pij II.

Papežu Piju II. so bile slovenske dežele znane. V spremstvu cesarja Friderika jih je opetovano prepotoval, dalj časa se je mudil v Gradcu in l. 1444. nekaj mesecev tudi v Ljubljani. Pozneje je kot tržaški škof izvrševal cerkvena opravila po Notranjskem. Poznal je dobro duhovno zapuščenost naših pokrajin in tem raje privolil v Friderikovo namero.

Pogajanja so se vlekla par let. L. 1461., na praznik sv. Nikolaja, patrona nove škofijske cerkve, je Friderik v Gradcu izdal ustanovno listino.

V njej izjavlja, da ustanavlja pri cerkvi sv. Nikolaja v Ljubljani: škofijo, proštijo, stolno dekanijo, deset kanonikatov in štiri vikariate. Za plačo določa škofu užitek in dohodke gradu Goričane na Gorenjskem, opatije v Gornjem gradu, župnije svetega Petra v Ljubljani, sv. Martina pri Kranju in sv. Mihaela pri Pliberku, proštu in kanonikom pa dohodke osmih drugih župnij. Vsem imenovanim daje posebne pravice in privilegije. Ljubljanski škof naj ima v svojem grbu dvoglavega kronanega orla na zlatem polju, za orlom in nad njim pa srebrno pastirsko palico. Slednjič ukazuje svojim podložnim oblastnikom vse določbe natanko izvršiti in zavaruje ustanovo proti vsem nasprotnikom s strogimi kaznimi.

Papež Pij II. je ustanovo nove škofije potrdil z apostolskim pismom (bulo), izdanim v Pienci na Laškem dne 6. septembra l. 1462. in ki je h krati določil njen obseg.

Kakšno ozemlje je obsegala nova škofija?

Po volji ustanoviteljevi je imela ljubljanska škofija pač obsegati ves avstrijski del akvilejske patriarhije, to je vse slovenske pokrajine južno od Drave izvzemši Goriško. Toda akvilejski patriarh Ludovik Scarampo se je temu uprl z vso silo, in tudi beneška vlada je hotela na vsak način preprečiti cesarjevo namero. Ustanovitve škofije sicer italijanski ugovori niso zabranili, pač pa je dobila veliko manjši obseg, kakor ji je bil izpočetka prisojen. Prideljene so ji bile le tiste župnije, iz katerih so škof in stolni kanoniki dobivali svoje dohodke. Ker so bile pa tedanje župnije mnogo večje kot današnje in so bile podrejene novi škofiji z vsemi pritiklinami (vikariati, kapelanijami, samostani), zato je bil njen obseg vendar večji, kakor drugih škofij po našem ozemlju, na pr. lavantinske ali krške. — Manj ugodno je bilo, da nova škofija ni imela zaokroženega ozemlja, ampak je imela župnije raztresene po treh deželah. — Na Kranjskem so ji pripadale: župnija sv. Petra v Ljubljani z vikariati Ig in Vrhnika; Št. Vid pri Ljubljani; Vodice z vikariatom Smlednik; Šmartin pri Kranju; Naklo, Radovljica, Sora, Šent Jernej, Svibno in kapela na Pšati. Na Štajerskem so ji bile prideljene z gornjegrajsko opatijo vred tudi vse tej vtelesene župnije in sicer sledeče: župnija Gornji Grad z vikariati: Solčava, Ljubno, Rečica, Mozirje; župnija sv. Jurija v Škalah z vikariati: Sv. Martin pod Šalekom, Šoštanj, Sv. Janez na Peči, Sv. Ilja pri Gradiču; župnija Braslovče z vikariati: Vransko, Sv. Pavel pri Voljski, Griže, Trbovlje;

nija Pilštanj z vikariati: Št. Vid pri Planini (Montpreis), Sv. Peter sv. gorami, Podčetrtek, Podsreda, Žusem. Na Koroškem: župnija Mihaela pri Pliberku z vikariati: Pliberk, Globasnica, Vogrče, a; župnija sv. Nikolaja pri Beljaku z vikariati: Sv. Rupert (am os), Dvor, Skočidol in Lipa.

Vse drugo je še vedno pripadalo akvilejski patriarhiji. Nova fija je bila le majhen otok v njenih razsežnih mejah in akvilejski fje so za nekaj časa še obdržali svojo oblast nad večjim delom venskih dežel, čeprav je bila zelo omejena.

S cesarskim in pakim pismom ustanov ljubljanske škofije ni bila dovršena. Ve težave so se pojazlasti pri vtelešenju rnjegrajske opae.

Starodavni benetinski samostan v rnjem gradu je bil om 15. stoletja izgumnogo svojega ugleda blagonosnega vpliva slovenske pokrajine. d redovniki sta se oma pojavila stranstvo in razuzdanost. d slabe predstojnike e dobe je prištevati ta Rudolfa, ki je 443. samostan skrivaj ustil, vzemši s seboj ar, dragocenosti in ine. Prišlo je tako eč, da so morali reniki prositi svojega uha, celjskega grofa derika, naj napravi v samostanu. — Ve-

Sanje cesarja Friderika.
(Slika v ljubljanski stolnici.)

izguba je zadela Gornji grad, ko je izmrl celjski rod. Pravica etništva in varuštva je prešla sedaj na cesarja Friderika, ki je oj sklenil po načrtu patriarha Bertolda iz l. 1237., dohodke bogate tije porabiti za svojo ustanovo. Ugodna prilika se mu je kmalu udila.

Leta 1460. je umrl gornjegrajski opat Gašper Pintar. Redovniki njegovo smrt naznanili cesarju, svojemu varuhu, da bi se z njim ovorili o novi volitvi. Toda cesar jim je prepovedal izvoliti si ega poglavarja in jim ukazal, naj čakajo v tej zadevi papeževega

odloka. H krati je poslal k papežu, ki se je takrat mudil v svojem rojstnem mestu Pienci, poslanca Hartunga iz Kaplje, da mu razodene svoj namen. Papež Pij II. je takoj s posebnim pismom potrdil cesarjevo prepoved in si pridržal gornjegrajsko opatijo, da z njo stori po svoji volji. — Redovniki so menda slutili, kaj jih čaka in so vzlic cesarjevi prepovedi hiteli si izbrati opata, da odvrnejo nameravano vtelešenje. Izvoljen je bil Gregor Hinek iz Trebnja, telesno pohabljen mož (enook) in tudi sicer malo sposoben za samostanskega predstojnika. Toda ta korak je bil zaman. V cesarjevi ustanovni listini je bila gornjegrajska opatija prideljena ljubljanski škofiji. Samostan naj bi sicer še ostal in v njem naj bi bilo deset do dvanajst redovnikov, ki bi opravljali božjo službo in duhovno pastirstvo po okolici. Toda papež je določil, naj ima ljubljanski škof pravico priorja nastavljati in ga poljubno odstavljati.

Gornjegrajski redovniki niso hoteli priznati veljavnosti teh odlokov in so vstrajali v svojem odporu. Ko jim je cesarjev kancelar, krški škof Ulrik, razveljavil volitev opata, so vložili priziv na papeža. Tudi to sredstvo ni nič pomagalo. Pij II. je potrdil razsodbo Ulrikovo in zažugal benediktincem s cerkvenimi kaznimi, ako se ji ne uklonijo. Spričo odločne volje papeževe in cesarjeve so redovniki slednjič spoznali, da je ves odpor zaman. Pa kaj so storili? Vsi so zapustili gornjegrajsko opatijo in s seboj vzeli vse listine, zapisnike, dragocenosti, perilo, orodje, živino in živila, s kratka vse, kar se je dalo odnesti. Do zidovja oropana in prazna je prišla opatija v posest ljubljanskega škofa.

Škof Sigismund pl. Lamberg se je mnogo prizadeval, da napravi v samostanu red. Zoper menihe, ki so mu odnesli vse listine in dragocenosti, je moral na pomoč poklicati apostolsko stolico. Zadelo jih je cerkveno izobčenje. Toda spor se na ta način le ni dal spraviti s sveta, zato je Lamberg modro krenil na pot pogajanja. Jeseni l. 1463. se je sklenila poravnava. Gregor Hinek se je odpovedal opatiji in dobil letno odškodnino, samostansko služabništvo pa je škof vzel v svojo službo. Nato so se redovniki s priorjem Gregorjem na čelu poklonili škofu Sigismundu v Gornjem gradu, priznali njegovo oblast in mu obljubili pokorščino. Isti dan jih je ljubljanski kanonik Mohor odvezal izobčenja.

Pravda je bila sicer s to poravnavo končana, toda ugrabljenih reči škof Sigismund le ni dobil nazaj in tudi propad samostana se ni dal zadržati. Zaman so bili vsi poizkusi dvigniti disciplino. Menihi niso bili zadovoljni, da bi škof gospodaril v samostanu in so uhajali drug za drugim. Lamberg si je nekaj časa pomagal s tem, da je iz tujih samostanov sprejemal menihe v Gornji grad. Toda, ko so se pričeli turški napadi, se je vsa samostanska družina razkropila. Na škofovo prošnjo je končno papež Sikst IV. leta 1473. samostan zatrl in ukazal Lambergu, naj v Gornjem gradu ustanovi kolegij svetnih duhovnikov, ki bodo opravljali božjo službo in pastirstvo. Samostan, ki je nad 300 let prvačil na Spodnjem Štajerskem in bil zlasti za Savinjsko dolino v kulturnem oziru velikega pomena, je s tem prenehal.

Med ljudmi po Savinjski dolini se je ohranilo sporočilo, da je zadnji samostanski brat umrl v prognanstvu visoko gori pod skalnatim Rogačem pri samotni podružnici sv. Lenarta in bil v cerkvi pokopan. Še pred nekaterimi desetletji so kmetje iz okolice za njegov dušni pokoj vsako leto dne 3. novembra gornjegrajskemu župniku plačevali po eno sveto mašo in tujcu, ki je prišel v njihov samotni kraj, kazali sredi cerkve njegov grob z besedami: „Tu je pokopan naš duhovni gospod, samostanski brat iz Gornjega grada. Bog mu daj večni pokoj.“

Cesar Friderik izroča škofu Lambergu ustanovno listino.
(Slika v ljubljanski stolnici.)

Sneženi plaz, ki je leta 1895. malo, samotno cerkvico skoraj razrušil, je menda zasul tudi ta zadnji spomin na gornjegrajske menihe.

Ljubljanski škofje so staro opatijo tekom let popolnoma prenovili. Krištof Ravbar jo je za časa turških napadov l. 1517. obdal z močnim zidovjem, stolpi in globokim jarkom. Ernest grof Attems (1743—1757) pa je samostansko poslopje prenovil v lepo udobno palačo. Ukazal je podreti tudi staro cerkev in na njenem mestu postavil krasno stolnico, sedanjo župnijsko cerkev.

V Gornjem gradu je bila dolgo časa redna rezidenca ljubljanskih škofov. Tu so bivali večji del leta in od tu so vladali svojo škofijo. V Ljubljano so prihajali le tedaj, kadar so jih tja klicala cerkvena opravila. Še le za cesarja Jožefa II., ko se je Savinjska dolina izločila iz ljubljanske škofije, so prestavili svoje bivališče trajno v Ljubljano. Takrat je tudi prenehal gornjegrajski duhovniški kolegij.

* * *

Ozrimo se sedaj še na prva dva višja pastirja, ki sta ob koncu srednjega in začetku novega veka vladala ljubljansko škofijo! Druge bomo srečavali pozneje tekom slovenske zgodovine.

Prvi, ki je zasedel novo škofijsko stolico, je bil Sigismund pl. Lamberg.

Plemiški rod Lambergov je došel okoli l. 1360. iz Nižje Avstrije na Kranjsko. Kmalu so imeli v posesti več gradov: Črnelo (Rottenbüchel) pri Kamniku, Kamen pri Begunjah, Guttenberg pri Tržiču, Ortnek in Otenštajn.

Na Guttenbergu je gospodaril proti koncu 14. stoletja Jurij Lamberg, ki se je poročil s Katarino (Sibilo) pl. Ditrihštajn. Imel je osem otrok, šesti med njimi je bil naš Sigismund.

Na strmem desnem bregu tržiške Bistrice so še danes videti razvaline starega gradu Guttenberga in cerkvico sv. Jurija, ki jo je bil dal pobožni graščak sezidati svojemu patronu.

Izmed Jurijevih sinov je bil Gašper poveljnik cesarja Friderika v Slovenski krajini, Jurij (mlajši) stotnik in oskrbnik freisinških škofov v Loki, Sigismund pa se je posvetil duhovskemu stanu.

Kje je hodil v šolo, ne vemo. Gotovo je najprej obiskoval kako župnijsko šolo na Kranjskem, morda v Kranju, ki je bila najbližja. — L. 1444. najdemo Sigismunda kot župnika v Šmartinu pri Kranju. Še le sedaj se je pričel pečati z višjimi bogoslovnimi študijami. Izprosil si je dovoljenje, da sme za tri leta zapustiti svojo župnijo in iti na vseučilišče izpopolnit si svoje znanje. Menda je šel v Bolonjo ali Padovo, kamor so Slovenci navadno zahajali. Z univerze se ni več vrnil na svojo šmartinsko župnijo, ampak je šel na dvor cesarja Friderika, kjer je postal dvorni kapelan in cesarjev miloščinar. Tu se je seznanil z Enejem Silvijem, poznejšim papežem Pijem II. in sklenil ž njim prijateljstvo. S cesarskega dvora je bila Sigismundu odprta pot do višjih cerkvenih dostojanstev.

Ko je bila leta 1461. ustanovljena ljubljanska škofija, je bil takoj Sigismund pl. Lamberg določen za novo stolico. Dve leti pozneje je šel osebno v Rim in bil menda od papeža samega v škofa posvečen.

Prva skrb mu je bila sedaj za stolno cerkev sv. Nikolaja, ki jo je bilo treba popraviti in prezidati. — Na mestu sedanje stolnice je stala takrat še mala, prastara cerkvica, ki so jo postavili ljubljanski brodarji in čolnarji svojemu patronu sv. Nikolaju. Bila je podružnica ljubljanske župnije sv. Petra, majhna po obsegu in revna po opravi. Le en duhovnik, kapelan, je bival stalno pri njej in opravljal božjo službo. Za popravo stolnice sta cesar Friderik in cesarica Eleonora

naklonila Lambergu gmotno podporo. Papež Pij II. pa je podelil vsem vernikom, ki bi za olepšavo cerkve kaj darovali, razne odpustke. S temi darovi je izvršil škof najnujnejša popravila. Bistveno pa se cerkev ni izpremenila do leta 1704., ko so sezidali sedanjo stolnico.

Veliko posla je imel prvi škof, da je uredil pravne razmere svojih župnij do akvilejskega patriarha in si zagotovil potrebno neodvisnost. Prišlo je celo do ostrih sporov.

Leta 1466. je bil Lamberg član komisije, ki je v Krki vodila preiskavo o češčenju in čudežih blažene Heme, da bi pobožno grofico proglasili za svetnico.

Glavni znak pa so vtisnili Lambergovi vladi turški boji, in vsa skrb novega škofa se je morala obračati na to, da odvrne od slovenskih pokrajin turške navale in zaceli rane, ki jih je vsekal kuji meč.

O tej žalostni dobi naše zgodovine hočem obširneje razpravljati v drugem poglavju. Tu naj omenim le delež, ki ga je imel škof Sigismund pri obrambnem delu zoper Turke. Kakor so v tistih nevarnih časih pred vsem papeži stali na braniku za krščanske svetinje, tako so se tudi po naših krajih škofje in duhovniki udeleževali vojnih priprav proti Turkom. Leta 1464. je bil škof Sigismund imenovan za komisarja pri nabiranju križarske vojske. V ta namen je napravljal posebne cerkvene pobožnosti s pridigami in slovesnimi obhodi, zbiral je križarje in denar za vojne namene. Skoraj pri vseh shodih kranjskih, štajerskih in koroških stanov, ki so jih napravljali zato, da se posvetujejo o skupnem odporu, je bil osebno navzoč.

Ob mnogoštevilnih turških napadih, ki so se izza l. 1469. vrstili skoraj vsako leto, je bilo razrušenih zlasti mnogo samostanov in cerkvâ. Le ob velikem turškem navalu l. 1471. je bilo na Kranjskem 40, na Štajerskem pa 24 cerkvâ požganih. Koliko skrbi in posla je bilo za škofa Sigismunda ob takih žalostnih razmerah! Treba je bilo pomagati, kjer je bila sila največja, rešiti, kar se je dalo rešiti, in zopet pozidati, kar je bilo razdejanega. Opetovano čitamo v teh časih o posvečevanju cerkvâ in oltarjev, ki so bili od Turkov oskrunjeni. Cerkvena oblast je podpirala zgradbo novih cerkvâ s tem, da je radodarno delila vsem dobrotnikom duhovne milosti, samostanom pa je pomagala z vtelešenjem župnij.

Ker je bilo treba celiti globoke rane, zato se ni čuditi, da Lamberg na zunaj ni mogel razviti tako sijajnega delovanja, kakor bi ga bil ob ugodnejših razmerah. Vendar je imel vse lastnosti dobrega višjega pastirja. Sam je bil pobožnega, neomadeževanega življenja, a tudi v cerkveni vladi odločen in strog. Njegova gorečnost se zlasti lepo kaže v skrbi za razširjanje pobožnosti med ljudstvom s cerkvenimi bratovščinami, ki so za njegove vlade nastale po raznih krajih.

Škof Lamberg je umrl v sluhu svetosti 18. junija leta 1488. in bil pokopan v prezbiteriju stare šenklavške cerkve, kjer je skromna kamenita plošča krila njegovo rakev. Leta 1678. so dvignili škofove ostanke iz šenklavške cerkve in jih prenesli na grad Kamen pri Begunjah, kjer so jih položili v grajski kapeli sv. Valentina v družinsko rakev Lambergov. Kranjski zgodopisec Valvasor je bil navzoč,

ko so dvignili truplo in poroča, da je bilo čudovito dobro ohranjeno in je razširjalo prijeten vonj.

Spomin škofa Sigismunda Lamberga je bil vedno častitljiv. Imel je sloves učenega in pobožnega cerkvenega kneza.

Drugačno sliko nam razgrinja življenje in delovanje njegovega naslednika Krištofa pl. Ravbarja. Bil je hkrati višji pastir, vojskovodja in državnik in si je na vseh teh poljih pridobil mnogo zaslug.

Že njegovo povišanje na škofijsko stolico je bilo izredno. Zadelo ga je še v zgodnjih mladeniških letih. — Krištof se je rodil okoli leta 1466. na Kranjskem očetu Nikolaju pl. Ravbarju in materi Doroteji rojeni Logar, iz rodu vitezov Predjamskih. Študiral je v Padovi in na Dunaju, kjer je kmalu stopil v tesno zvezo s cesarskim dvorom. Menda se je pečal še z vseučiliškimi študijami, ko se je leta 1488. vsled Lambergove smrti izpraznila ljubljanska škofijska stolica. Pravico imenovati novega škofa je imel po ustanovnem pismu cesar Friderik, ki je takoj imenoval za to odlično mesto mladega Krištofa pl. Ravbarja, čeprav je bil še le 22 let star. — V Rimu pa s tem imenovanjem niso bili zadovoljni, deloma zaradi mladosti predlaganega kandidata, deloma pa zato, ker Krištof tedaj še niti v duhovnika ni bil posvečen. Štiri leta se je stvar zavlačevala. Slednjič je papež Aleksander VI. na prigovarjanje cesarjevo leta 1493. potrdil Krištofa Ravbarja za škofa in mu pregledal postavno zahtevano starost. Še tisto leto je prejel Ravbar mašniško posvečenje, štiri leta pozneje (1497) pa je bil posvečen v škofa in prevzel vlado svoje vladikovine.

Menda je vzgoja mladega Krištofa merila izprva bolj na vojaško izurjenost, kakor pa na duhovsko učenost. Vsaj opaziti je pri njem, da je bil za bojni posel, ki se zdi navadno nezdružljiv, skoraj enako usposobljen. Razlagamo si to lahko iz njegove viteške vzgoje. Pa tudi tedanji bojeviti časi so zahtevali od škofa, da je znal prav tako sukati meč v obrambo domovine, kakor pastirsko palico v korist svoje črede.

O škofovskem delovanju Krištofa pl. Ravbarja nam je malo znanega. Opetovano čitamo o njem, da je potoval po škofiji in posvečeval cerkve. Trajnih zaslug si je pridobil s tem, da je postavil sedanji škofijski dvorec, katerega je sezidal domači stavbenik Avguštin Černe. Tu je bival, kadar so ga cerkveni posli zadrževali v Ljubljani. Sicer pa je bilo njegovo najljubše bivališče v Gornjem Gradu, kjer je vzdrževal mnogoštevilen dvor, ki je štel nad 90 oseb. Zaradi vednih turških navalov je dal grad močno utrditi, prav tako tudi svojo rezidenco v Ljubljani. — Za njegove vlade se je ljubljanska škofija nekoliko povečala. Prideljene so ji bile župnije: Kranj, Dob in Slovenji Gradec na Štajerskem. — Zadnja leta se je moral škof Ravbar boriti proti živahni lutrovski agitaciji, ki sta jo pričela v Ljubljani Primož Trubar in deželni pisar Matija Klombner. Trubarju je sicer pridige v ljubljanski stolnici prepovedal, vendar naraščajočega gibanja ni mogel ustaviti.

Izreden pojav v Ravbarjevem življenju je bil tudi ta, da je imel poleg ljubljanske škofije še dve drugi važni cerkveni službi. Bil je hkrati opat samostana Admont in upravitelj sekovske škofije na

Štajerskem. — Ko so leta 1501. v admontskem samostanu nastali prepiri in sta si dva opata lastila pravico predstojništva, je posegel vmes cesar Maksimilijan in imenoval razumnega in odločnega Krištofa pl. Ravbarja za samostanskega predstojnika. Ravbar je skrbno varoval koristi opatije in gospodarstvo ohranil v dobrem stanu. Posebno leta 1525. si je pridobil veliko zaslug za Admont, ko je z vojsko ščitil opatijo pred upornimi kmeti. — Upravo sekovske škofije je

Krištof pl. Ravbar, knezoškof ljubljanski.

dobil Ravbar po odstopu učenega škofa Matija Scheidta leta 1503. Vse te visoke cerkvene službe je opravljal do svoje smrti.

V zgodovini si škof Ravbar ni pridobil slavnega imena toliko s pastirskim delovanjem, kolikor bolj s svojimi zaslugami na vojaškem in državniškem polju. Dvema cesarjema, Maksimilijanu I. in Ferdinandu I. je bil zaupnik in zvest služabnik v vseh važnih državnih poslih. Že v mladih letih je bil poslan v Rim k papežu Juliju II. v važni politični

zadevi (leta 1505.). Ko se je vrnil, mu je cesar Maksimilijan poveril poslanstvo k raznim nemškim knezom. Kmalu potem ga zopet nahajamo kot cesarjevega političnega posredovalca v Rimu in Neaplju. — Posebno važno ulogo pa je imel Krištof pl. Ravbar na dunajskem kongresu leta 1515. Takrat so se zbrali na posvet trije mogočni vladarji: cesar Maksimilijan, Sigismund, kralj poljski, in Vladislav, kralj ogrski. Šlo je za to, kako napraviti mir med krščanskimi knezi in jih združiti za odpor proti Turkom. Cesar Maksimilijan je prevzel nalogo, da posreduje med Poljaki in Rusi. L. 1517. je šlo posebno poslanstvo treh mož z Dunaja v Moskvo, da se pogaja o miru med tema narodoma. Med njimi nahajamo dva plemiča iz Kranjske: Krištofa Ravbarja in Sigismunda pl. Herberštajna. Leto pozneje je imel Ravbar zopet posla na Poljskem in poravnaval napetost med poljskim kraljem in ruskim velikim knezom.

Maksimilijanov naslednik cesar Ferdinand I. je skoraj v vseh važnejših državnih zadevah škofa Ravbarja poprašal za svet. Bil je njegov poslanec na Ogrskem in Hrvaškem, ko je šlo za to, da se te dežele pridobe za habsburško oblast. Kako tesna je bila v škofu Ravbarju cerkvena služba združena z državno, poznamo iz tega, da je bil leta 1529. imenovan za deželnega glavarja kranjskega in je postal leta 1532. celo cesarski namestnik za Nižjo Avstrijo.

Izmed Ravbarjevih vojaških podjetij je omenjati pred vsem njegov delež pri prvi benečanski vojski (1508—1515); o posameznostih te vojske hočem razpravljati v naslednjem poglavju. Tu naj le opomnim, da je bil Krištof Ravbar takrat od cesarja postavljen za varuha mesta Trsta, za splošnega proviantnega mojstra (preskrbovalca živil) cesarske vojske, vojnega komisarja in poveljnika enemu delu avstrijskih čet. Vplival je na vojsko ne le s svojim svetom, ampak se tudi osebno udeleževal bojev, naskokov na trdnjave in drugih bojnih podjetij. V njem je mogočno plamtelo junaštvo in bojno navdušenje njegovega rodu, ki je dal državi toliko odličnih junakov in se poleg duševnih darov odlikoval zlasti s svojo telesno močjo. Zato je bil tudi škof Ravbar kos tolikim in tako mnogostranskim nalogam, ki so se mu stavile.

L. 1525. je zbral Ravbar v Gornjem Gradu malo četo 41 konjenikov in 46 peščev in šel z njimi na Gorenje Štajersko, da ščiti svojo opatijo Admont proti upornim rudarjem in kmetom. Zasedel je spodnjo in zgornjo Admontsko sotesko in prenesel vse dragocenosti iz samostana na grad Galenštajn. Toda uporniki so obe utrdbi naskočili, zavzeli samostan in ga oplenili. Ravbar je bil preslab, da bi se jim mogel uspešno ustavljati. Leto pozneje se je zopet udeležil vojske proti upornikom, a zadela ga je nova nesreča, ker je bil njegov sorodnik Gašper Ravbar od kmetov ujet in obglavljen.

L. 1529. nahajamo Ravbarja z vojsko pred Zagrebom. To pot je šlo proti privržencem madjarskega plemiča Ivana Zapolje, ki je hotel postati ogrski in hrvaški kralj. Večji del hrvaškega plemstva je leta 1526. v gradu Cetina avstrijskega nadvojvoda Ferdinanda priznal za kralja, dočim so se nekateri slavonski plemenitaši z zagrebškim škofom Simonom Erdedom vred oklepali Zapolje. Mesto

agreb je bilo takrat na strani Ferdinandovi, toda grof Nikolaj Turn
a je le težko branil proti Zapoljevi stranki, ki se je utrdila „na
aptolu“ in oblegala mesto. Cesarski posadki je začelo primanjkovati
veža, in grof Turn je že hotel mesto izročiti nasprotnikom, ko pride
rištof Ravbar z vojaško četo Zagrebu na pomoč. Zapoljanci so se
li, da ne bi bili zahrbtno napadeni, opustili so obleganje mesta in
umaknili proti Dravi.

Zadnje večje podjetje, ki se ga je Ravbar udeležil, je bila vojska
oti Turkom leta 1532. Takrat je kot cesarski namestnik branil
ižjo Avstrijo proti četam divjih roparjev. V družbi z bavarskim
jvodom Friderikom je 19. septembra ob reki Schwarzi zajel trume
assimbegove in jih popolnoma potolkel.

Po tem letu se je škof Ravbar odtegnil bojnemu polju in živel
za svoje cerkvene in upravne posle. Cesar Ferdinand je v trajen
omin Ravbarjevih zaslug za državo njemu in vsem njegovim nasled-
kom, ljubljanskim škofom, podelil knežji naslov. V listini, ki je
la izdana na Dunaju 26. maja leta 1533 pravi: „Mi Ferdinand pri-
avamo, da je prečastni, ljubi in pobožni ljubljanski škof Krištof,
avitelj sekovski, naš namestnik v Spodnji Avstriji, našim prednikom,
strijskim nadvojvodom, rimskim cesarjem in kraljem, posebno
ašemu ljubemu dedu Maksimilijanu blagega spomina, v benečanski
jski dolgo časa, zvesto, neumorno in odkritosrčno služil. Nič manj
služil tudi nam za naše vlade v Spodnji Avstriji v raznih poslih
poslanstvih, posebno ko je mogočni sovražnik krščanstva, turški
sar z neštetimi trumami oblegal naše mesto Dunaj in ko je preteklo
to iznova napadel našo deželo. Zato smo hoteli njemu v plačilo za
esto službo, ljubljanski škofiji in zaradi njega tudi vsem bodočim
ubljanskim škofom nakloniti našo milost in smo prostovoljno, po
eudarku in treznem posvetu imenovanemu Krištofu in zaradi njegovih
slug tudi vsakemu bodočemu ljubljanskemu škofu milostno podelili
slov kneza, njegovemu dvorcu v našem mestu Ljubljani pa pravice
ežjih gradov . . .“

Krištof Ravbar je dosegel starost sedemdesetih let. Spomladi
ta 1536. se je še mudil v Gornjem Gradu, potem pa šel po opravkih
Dunaj, kjer se ga je lotila huda bolezen. Umrl je 26. avgusta.
jegov stric Daniel pl. Gallenberški in Franc Kacijanar, njegov na-
ednik na ljubljanski škofijski stolici, sta mu stala ob strani v zadnjih
ah. Truplo so prepeljali v Gornji Grad. Škof Hren mu je dal
praviti grobni spomenik iz belega marmorja, ki proslavlja njegova
stojanstva in zasluge.

Med ljubljanskimi škofi je Krištof Ravbar brez vrstnika. Nikdo
za njim opravljal tako raznovrstnih poslov, nikdo ni združeval v
bi toliko dostojanstva, kakor ta znameniti državnik in vojak na
ofijski stolici.

14. Maksimilijan I.

S cesarjem Maksimilijanom (1493—1519) stojimo na pragu nove časovne dobe. Razni dogodki so vplivali na zgodovinski razvoj s toliko silo, da povzroče velik preobrat v življenju narodov. Med te dogodke je prištevati v prvi vrsti izumitev smodnika. Smodnik ni le preobrazil način vojskovanja, ampak je globoko posegel v ves sestav človeške družbe. Viteštvo počasi izginja s pozorišča, ker šlem in ščit ne moreta več varovati bojevnika pred novim strelivom. In gradovi, ki so skoraj tisoč let na strmih višinah gospodarili nad okolico, se rušijo v prah pred kamenitimi in železnimi krogljami, ki se na nje vsipljejo iz velikih topov. — Drug mejnik v zgodovini, ki je bil zlasti usodepoln za naše dežele, je padec Carigrada leta 1453. Ko so Turki podrli to zadnjo obrambo krščanstva na Balkanu, jim je bila pot v srednjo Evropo odprta. Več stoletij je morala Avstrija, posebej še Slovenci in Hrvatje, vse svoje sile zastaviti v to, da odvrnejo ljutega sovražnika od svojih mej. — Preobrat v življenju je napravila tudi izumitev tiskarstva, ki je omiko, preje lastno le nekaterim izbranim ljudem, napravilo ljudstvu splošno dostopno; trgovini in prometu je odkritje Amerike in drugih novih delov sveta odprla nova pota. Verske novotarije 16. stoletja so slednjič enotno krščanstvo razcepile v razne ločine in mnoge narode popolnoma odtujile katoliški cerkvi. Vsi ti dogodki so preobrazili svet, njegovo mišljenje in stremljenje in ustvarili novi čas. Ustvarili so tudi nove razmere med našim narodom.

Cesarja Maksimilijana imenujejo „zadnjega viteza“, ker je staro viteštvo s svojimi vzori imelo v njem še plemenitega zastopnika. Rodil se je leta 1450. v Dunajskem Novem mestu. Od svoje matere, portugalske Eleonore, je podedoval bister um, živahen značaj in za vse dobro in lepo dovzetno srce. Zgodaj se je vadil v orožju in viteških igrah, za katere je kazal toliko ljubezni in spretnosti, da je kmalu veljal za najslavnejšega borilca svoje dobe. Za nas je zanimivo vedeti, da se je Maksimilijan že v zgodnji mladosti učil slovenskega jezika. Učitelj za to stroko mu je bil menda znameniti Celjan Tomaž Prelokar. Ta učeni mož je bil tajni svetovalec cesarja Friderika in njegov dvorni pridigar. V tej službi je bil večkrat cesarski poslanec in pooblaščenec v raznih zaupnih zadevah. Friderik ga je dal tudi za učitelja latinščine svojemu sinu Maksimilijanu. Prelokar je dosegel pri cesarjeviču take uspehe, da je Maksimilijan slovel za najboljšega latinca svojega časa. Hkrati z latinščino ga je učil tudi slovenščine, menda sledeč odredbi cesarja Karola IV., ki je v „zlati buli“ postavil pravilo, da mora nemški cesar govoriti vsaj en slovanski jezik. Pravijo, da je Prelokar za svojega učenca sestavil celo slovensko slovnico in slovarček. Popolnoma dognati se ta trditev ne da, le toliko je gotovo, da je Maksimilijan znal slovensko, ker to sam pripoveduje v življenjepisu „Weiskuning“ (Der weise König = modri kralj). — Tomaž Prelokar je pozneje za svoje zasluge pri vzgoji Maksimilijanovi postal dunajski prošt, slednjič škof v Kostnici (Konstanz) in je umrl leta 1495.

Tu ne bodemo opisovali Maksimilijanovih zaslug za avstrijsko državo in njegovih raznih bojev, v poštev pridejo le izpremembe in dogodki, ki so se za njegove vlade vršili po naših krajih.

Pred vsem so dali Turki na meji mnogo opraviti, ker so se krvavi napadi vrstili leto za letom. Domača deželna bramba jim ni bila kos; tudi se je navadno zbrala prepozno, ko je že sovražnik z ugrabljenim plenom na brzih konjih odhitel čez mejo. Maksimilijan je poslal na Kranjsko v obrambo dežele oddelek svoje nove armade, 1200 suličarjev (Landsknechte). Bili so oboroženi s 4 do 5 metrov dolgimi sulicami, dvema pištoloma in težkim mečem. V nasprotju z deželno brambo, ki se je še le ob času nevarnosti zbirala in oboroževala, so imeli biti suličarji stalna posadka v deželi in vedno pripravljeni za boj. Toda ti vojaki so bili prebivalstvu v veliko nadlogo in so mu storili mnogo škode. Proti sovražniku pa vendar niso ničesar opravili. Ko so leta 1494. Turki preko Kostanjevice zopet vdrli na Kranjsko, suličarjev ni bilo nikjer. Posamezni, ki so se tu in tam sovražniku ustavljali, pa so mu bili s svojo čudno obleko in dolgimi kitami le v zasmeh. Maksimilijan je pač snoval velike načrte proti Turkom. Na shodu deželnih stanov „Notranje Avstrije" v Mariboru leta 1495. je zahteval, da vzdržujejo dežele stalno vojsko. Tudi je izkušal dobiti pomoč v denarju in vojaštvu iz Nemčije, toda poznejši dogodki so vse njegove načrte uničili. — Na imenovanem mariborskem shodu so stanovi sprožili še neko drugo važno zadevo, ki se je tikala Židov. Izza časa, ko so goriški grofi vladali nad našimi pokrajinami, so se židje po mestih in trgih zelo pomnožili. Bili so trgovci in bankirji za meščanstvo in plemstvo in so z oderuštvom zelo obogateli. Vladarji so jih trpeli, ker so jim plačevali poseben „židovski davek" in jim včasih tudi pomagali v denarnih stiskah. Toda sovraštvo ljudstva do neljubih gostov je večkrat izbruhnilo in prišlo je do velikih židovskih pogromov. Leta 1495. so stanovi avstrijskih dežel na shodu v Mariboru iznova dvignili obtožbo zoper žide, češ, da so presveti zakrament onečaščali, male krščanske otroke neusmiljeno mučili, morili in njihovo kri rabili pri svojih gnusnih obredih, in da so s ponarejenimi pismi, pečati in drugimi sredstvi ljudi mnogokrat goljufali in jih spravljali v pogubo. Zato so stanovi zahtevali, naj se židje izženo iz avstrijskih dežel. Maksimilijan je bil s tem predlogom zadovoljen, če ga stanovi odškodujejo za odpadle davke. Pogodili so se, da plača Štajerska 38.000, Koroška 4000 goldinarjev odškodnine. Zato je Maksimilijan naslednje leto (1496) izdal ukaz, da morajo vsi židjo tekom šestih mesecev te dežele zapustiti. Kranjska ni plačala nikake odškodnine in tam tudi ni prišlo do izgona, ker nahajamo žide še leta 1515. v Ljubljani. Pač pa so posnemali cesarjev zgled drugi knezi, tako solnograški nadškof, ki jih je izgnal iz Brež, škof bamberški, ki jih je iztiral iz Beljaka. Izgnanci so šli večinoma v Gorico, laški Videm (Udine) in Benetke. V naše kraje se od tedaj niso več vrnili.

Za naše dežele velepomenljiv dogodek se je izvršil leta 1500., ko je Goriško prišlo pod avstrijsko oblast in so vse slovenske pokrajine bile združene pod habsburškim žezlom. — Zadnji goriški grof Leonhard (Lenart) je umrl pozabljen na svojem gradu v tirolskem

mestu Lienz. Za Goriško se ves čas svojega življenja ni skoraj nič brigal, temveč je preživel v pijanosti in brezdelju svoje dni na tirolskih posestvih. Vlado je prepustil kapitanu Ivanu Febonu della Torre, ki se je moral sam upirati strašnim turškim navalom. Na podlagi sklenjenih dedinskih pogodeb se je po Lenartovi smrti cesar Maksimilijan proglasil za zakonitega dediča vseh goriških posestev. Poslal je kot svoje poslance tri grofe s tristo jezdeci v Gorico, da bi v njegovem imenu prevzeli vlado v deželi. Stanovi so se poklonili cesarjevim poslancem, prisegli zvestobo, ti pa so jim potrdili njihove stare pravice. Tudi ljudstvo je z veseljem pozdravilo novo vlado, ker je upalo pod mogočno zaščito habsburškega orla krepkejše obrambe proti Turkom in Benečanom.

Z Goriškim je pripadla Avstriji tudi Vipavska dolina in glavarstvo tolminsko z znamenitim, novim rudnikom — Idrijo.

O početku idrijskega rudnika poročila precej soglasno pripovedujejo sledeče: Okoli leta 1490. je neki kmet v prostranih gozdih ob Idrijci izdeloval leseno posodo. Nekoč pristavi leseno vedro k studencu, ki je izviral na severni strani sedanjega idrijskega mesta, pod „Rožnim hribom“, da bi se čez noč nova posoda dobro namočila. Kako se začudi, ko najde drugo jutro vse dno pokrito s svetlim živim srebrom. Ko gre čez nekaj dni v Škofjo Loko, pripoveduje najprej o svoji najdbi nekemu zlatarju, vendar mu kraja noče razodeti. Kmalu potem pa zaupa svojo skrivnost vojaku Andreju Pergarju iz Grebinja, ki so ga navadno imenovali „Kocijan Anderlein“. — Ta se je v družbi z nekaterimi rudarji lotil dela in pričel kopati v idrijski kotlini. Prvi rov je nastal pod „Rožnim hribom“, kjer je izviral čudni studenec. Ko je ruda tukaj kmalu ponehala, so pričeli kopati na južni strani, kjer je sedaj „Antonov rov“. Toda prvi podjetniki niso imeli potrebnih sredstev, da bi dvignili bogate zaklade, ki so ležali globoko doli pod zemljo. Zato so kmalu delo opustili. Na njihovo mesto je stopila druga rudarska družba, ki je hotela poizkusiti svojo srečo. Najeli so rudarje po Koroškem in Solnograškem. Načelnik rudokopa je bil Valentin Kuttler iz Solnograda. Tudi njim izprva sreča ni bila mila, ker so delali le plitve rove, mesto da bi kopali na globoko. Družbi je že denar tako pošel, da ni mogla več izplačevati rudarjem zaslužka. Bati se je bilo upora. Kar zadenejo rudarji 22. junija v jami na debele plasti samega skriljevca, ki je bil zelo bogat na živem srebru. Samega veselja hite iz jame in vriskajo. Kuttlerjeva soproga ni vedela, kaj pomenja veliki vrišč in je mislila, da je izbruhnil očiten upor. Iz strahu skoči proti oknu in vrže med rudarje svojo zadnjo dragocenost, srebrn pas. Toda veseli vzkliki rudarjev so jo poučili, da so po dolgem brezuspešnem delu našli srebrno rudo. V zahvalo za ta srečni dogodek se je novi predor v čast svetniku, ki se praznuje 22. junija, imenoval „jama sv. Ahacija“, in še danes se proslavlja znameniti dan s svečano procesijo. Od tistega časa srebrne rude ni nikdar zmanjkalo. — Za idrijske rudarje, ki so pripadali župniji v Spodnji Idriji, so leta 1500. postavili prvo cerkvico, posvečeno sv. Duhu, ki so jo pozneje navadno imenovali cerkev sv. Trojice. Še danes stoji na kraju, kjer je bil omenjeni kmet našel svoj čas prve sledove živega srebra.

Idrija je tedaj po svoji zemljepisni legi pripadala Goriškemu in se je še le pod cesarjem Jožefom leta 1783. stalno priklopila Kranjski. — Ko je cesar Maksimilijan zavladal v deželi, se je za idrijski rudokop zelo zanimal. Kakor druge zasebne družbe je tudi sam na svoje stroške pričel kopati za živim srebrom, drugim podjetnikom pa je naložil desetino od skupička, kar mu je donašalo preko tisoč goldinarjev na leto.

Cesar Maksimilijan I.

Za Avstrijo je bila pridobitev Goriškega velike važnosti, ker je s tem utrdila svojo oblast ob jadranski obali in zaokrožila svoje meje proti jugozahodu. Nova dežela je imela nalogo, braniti državno mejo pred napadi Benečanov, ki so pod zadnjim goriškim grofom imeli že precej vpliva in si prisvojili gospostvo zlasti v Gradiški in na Tolminskem. A izvojevati se je morala za njeno posest dolgotrajna prva beneška vojska (1508—1518), ki je posebno hudo zadela naše dežele.

* * *

Benečane je zelo peklo, da je lepa in važna goriška dežela prišla pod avstrijsko oblast, tembolj ker so se bali za svojo trgovino, odkar so Habsburžani začeli pospeševati Trst in tja napeljevali trgovino iz avstrijskih dežel. Zato so se začeli kmalu spori z novimi sosedi. Cesar Maksimilijan je dobro vedel, da je vojska z Benečani neizogibna in je hitro utrdil goriški grad. Boj se je pričel, ko je ohola republika leta 1508. prepovedala Maksimilijanu, potujočemu h kronanju v Rim, prehod skozi svoje ozemlje. Ker Maksimilijan vsled tega ni mogel biti od papeža kronan, si je privzel naslov „izvoljeni rimski cesar", prevzetne Benečane pa je sklenil ponižati in je takoj pričel ž njimi vojsko. Upal je, da jih bode na kopnem hitro uničil. Toda prišlo je drugače. Avstrijski stanovi in nemški knezi so pustili Maksimilijana na cedilo. Dovolili so mu le malo denarja in vojakov, ki so se le počasi zbirali in prepozno dohajali na bojišče.

Benečani so imeli dobrega vojskovodjo Jerneja d'Alviano, ki je spomladi leta 1508. hitro pričel prodirati proti Goriškemu. Kormin je s svojimi topovi v enem dnevu užugal in oplenil, premagal posadko pri soškem mostu in se naenkrat pojavil pred Gorico. Mesto se je hitro vdalo in obljubilo zvestobo Benečanom. Posadka na gradu se je držala nad mesec dni in hrabro odbijala napade, toda ker ni bilo pomoči od nikoder, se je slednjič morala vdati 22. aprila 1508. Kmalu potem so zasedli Benečani gradove: Rihenberk, Št. Danijel, Vipavo, Devin, preko Devina je šel Alviano pred Trst, dočim je po morju prijadral kapitan Contarini pred mesto in ga pričel silno obstreljevati. Ko je bilo že mestno zidovje porušeno in tudi mnogo hiš razdejanih, so se morali Tržačani vdati in plačati 15.000 cekinov vojne odškodnine. Meseca maja so si osvojili Benečani večji del avstrijske Istre z Reko in Trsatom vred, meseca junija pa so zasedli idrijski rudnik. Maksimilijan ni vedel drugega storiti, kakor hitro skleniti s sovražnikom premirje na tri leta. Moral jim je prepustiti vse, kar so imeli v svoji oblasti.

Benečani so mislili, da jim bodo osvojene pokrajine za vedno ostale. Zato so se v njih dobro udomačili. Popravili in utrdili so goriški grad in mu dali tisto obliko, ki jo ima še dandanes. Maksimilijan pa je globoko užaljen in ponižan komaj čakal ugodne prilike, da se nad njimi maščuje.

Koncem leta 1508. se mu je posrečilo stopiti v zvezo s francoskim in španskim kraljem in papežem Julijem II. Glavni namen te zveze je bil: razkosati beneško republiko in ji odvzeti vse, kar je bila zadnje čase na italijanski celini ugrabila. Maksimilijan je hotel imeti razun Goriškega še Furlanijo in gornjeitalske pokrajine tja do Verone in Rovereda.

Sovražnika so zgrabili z raznih strani. Maksimilijan je pričel precej pozno z vojnimi podjetji, ker se je moral preje pogajati z deželnimi stanovi zaradi denarja in vojakov. Njegovi vojskovodje so bili: vojvoda Erik Brunsviški, Krištof Ravbar, škof ljubljanski, in Krištof Frankopan, knez modruški. — Poslednjega nahajamo že izza leta 1505. v službi Maksimilijanovi, kjer se je seznanil s svojo pobožno in zvesto ženo Apolonijo Lang, hčerjo avgsburškega patricija in

sestro glasovitega krškega škofa, poznejšega kardinala Mateja Langa. Knez Krištof je bil hraber junak in izvrsten vojskovodja. Njegovo geslo je bilo: „Upanje moje je Bog“. Prvikrat se je proslavil l. 1508., ko je pri obleganju grada Prema na Notranjskem ujel beneškega plemiča Jeronima Savorgnana. Leta 1509. je vzel Benečanom Devin in Pazin potem pa se boril okoli Raspa in Novega grada na Krasu. Za njegove zasluge mu je daroval cesar Maksimilijan Novi grad (Castelnuovo) in nekatera posestva okoli Postojne, imenoval ga je za glavarja v Postojni in na Krasu in za cesarskega svetovalca.

„Zadnji vitez.“

Tudi na drugih bojiščih je bila Maksimilijanova armaga zmagovita. Brunsviški vojvoda je prodrI v Furlanijo in osvojil mesti Feltre in Belluno. V kratkem so se morali umakniti Benečani iz goriške okolice, razun iz Gradišča. Trst, Reka in drugi kraji so se zopet vrnili pod avstrijsko oblast. Dvaindvajsetega junija — na praznik sv. Ahacija — je ukazal Maksimilijan vojvodu Eriku in Krištofu Ravbarju, naj zasedeta Idrijo, kar se je še tisto leto zgodilo.

V Furlaniji Erikova armada dalje ni imela posebnih uspehov. Kranjski konjeniki so naskočili Tržič (Monfalcone), pa ga niso mogli zavzeti. Erik sam je oblegal Videm (Udine). Ko tu ni mogel ničesar opraviti, se je spravil nad Čedad. Od Čedadcev je zahteval cesar Maksimilijan, naj mu prepuste Tolminsko, katero so si prilaščevali po razpadu akvilejske cerkvene države (1420). Čedadska občina mu je odgovorila, da je po dolgi posesti dobila pravico do Tolmina in ga zato ne more pustiti iz rok. Vojvoda Brunsviški prične 1. avgusta mesto oblegati in obstreljevati. Toda kmalu se je prepričal, da je mesto dobro utrjeno in da ima premalo moči. Zato zopet pusti obleganje in krene ob Nadiži na Tolminsko.

Stari grad „Kozlov rob" v Tolminu je bil takrat v posesti Benečanov. Branila sta ga Friderik in Pavel Formentini. Erik jima je stavil ugodne pogoje, ako bi se uklonila avstrijski oblasti. Toda zapovednika nista hotela o tem nič slišati. Ker vojvoda ni mogel z lepa dobiti trdnjave v roke, z dolgotrajnim obleganjem pa ni hotel izgubljati časa, se poda proti Bovcu, kjer so prebivalci kazali veliko nagnenje do Avstrije.

Bovec je bil za Habsburžane velikega pomena. Že v rimskih časih je vodila cesta iz Čedada skozi Nadiško dolino, čez Kobarid, Bovec in Predil na Koroško, in v zgodnjem srednjem veku se je gibal po tej progi ves promet med Furlanijo in Nemčijo. Kakor drugod ob gorskih prelazih, je nastala tudi pod Predilom postaja za popotnike in tovorno živino, ki se je tem bolj razvijala, čim živahnejša je bila trgovina po predilski cesti. Koncem 11. stoletja je koroški vojvoda Henrik iz rodu Epenštajnov bovško okolico podaril rozaškemu samostanu; pozneje je prišla pod patriarhovo vlado. Ob mnogih vojskah koroških in avstrijskih vojvodov s patriarhi je dobil Bovec velik pomen, ker je bil poleg Pontebe najvažnejši obmejni prelaz. Nad vasjo je bila tesna „bovška soteska", kjer se je lahko sovražniku dohod iz Italije popolnoma zaprl. Okoli leta 1470. so začeli Benečani utrjevati bovško sotesko proti Turkom in postavili malo trdnjavico, ki je bila v začetku lesena. — Prebivalstvo pa ni hotelo o beneškem gospostvu nič slišati; trgovina in promet sta ga veliko bolj vezali na bližnjo Koroško.

Ko je došel vojvoda Erik, je bil v Bovcu radostno sprejet. Bovčani so mu prostovoljno izročili trdnjavo z okolico in obljubili, da bodo zvesti avstrijski podložniki, ako se jim puste njihove pravice in ne nakladajo nova bremena. O teh zadevah so se meseca avgusta leta 1509. vršila pogajanja med koroškim deželnim glavarjem Vidom Velzerjem in bovškim županom Avguštinom. Maksimilijan je dovolil Bovčanom davčno prostost in pustil, da smejo z občinskimi pašniki in gozdi poljubno ravnati. Mesto lesene trdnjave so sezidali Avstrijci močan grad („Kluže"), in Bovčani so se zavezali, da ga hočejo braniti proti Benečanom. Ta zvestoba in vdanost do Avstrije se je ohranila od roda do roda in še sedaj se ljudstvo z njo ponaša.

Ko se je Bovec vdal Avstriji, se beneška stranka tudi v Tolminu ni mogla več vzdržati. Vojvoda Erik prisili zapovednike tolminskega gradu, da se mu 3. septembra vdajo. Načelniki beneške stranke,

Formentini in Cusani, so bili ujeti in so se morali pozneje z denarjem odkupiti. S pridobitvijo Tolmina je bila beneška vojska za tisto leto končana.

Po zgledu Bovčanov in Tolmincev so se odtrgali od Benečanov tudi prebivalci po vaseh: Stanovišče, Gorenja in Dolenja Borjana, Sedlo in Homec. V večni spomin na ta dogodek je izdal vojvoda Erik Brunsviški 22. junija 1510. v Gorici pismo, v katerem pripove-

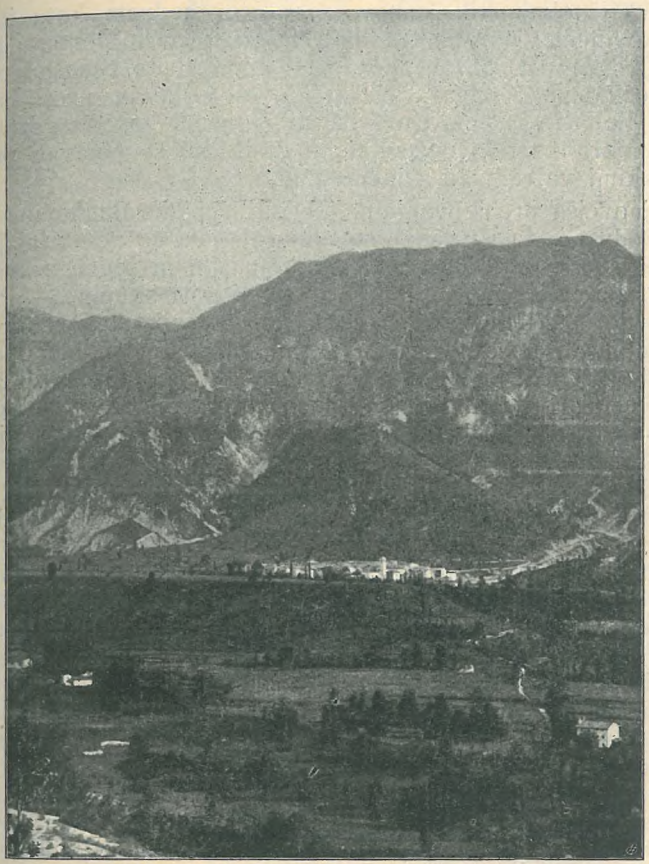

Osojani v Rezijanski dolini.

duje, da so omenjeni prebivalci poslali k njemu svoje poslance, ki so v imenu vseh vaščanov prisegli, da hočejo biti v bodoče zvesti podložniki Avstrije. Zaradi tega domoljubnega čina in pa zato, ker so se že v vojski izkazali hrabre branitelje na beneški meji, jim dovoljuje, da smejo tudi nadalje živeti po svojih starih običajih, da jim ni treba nobenemu beneškemu podložniku nikakih plačil dajati zaradi svoje poprejšne odvisnosti od Benečanov, da naj plačujejo

svoji gosposki le tri četrtine desetin, ostalo četrtino pa naj zase obdrže, oprošča jih tudi vsega davka na sol in ukazuje, naj ima vsakdo omenjene prebivalce za prave in zveste Avstrijce.

S tem je bila za vsa poznejša stoletja določena meja avstrijske države proti beneški republiki, pa tudi meja med avstrijskimi in beneškimi Slovenci. Po izgonu Francozov leta 1814. se je le toliko spremenila, da so se poprej beneške vasi: Breginj, Logje, Robedišče in Livek pridružile Avstriji.

Onkraj tolminskih hribov, v severovzhodnem kotu italijanske pokrajine Videm, v goratih krajih ob Nadiži, Teru in Tilmentu, pa je izza leta 1509. nad 40.000 Slovencev ostalo pod vlado beneške republike, ki so večinoma do danes ohranili svoj jezik in svoje slovenske običaje. Splošno smemo reči, da so Slovenci zasedli gorati del videmske pokrajine gotovo že v tistih časih, ko so bojevali vroče boje s furlanskimi vojvodi za solnčno Italijo.*

Najnovejša preiskovanja poljskega učenjaka Baudouina de Courtenay (Boduena de Kurtenè) so dokazala, da se ne strinjajo popolnoma vsi furlanski Slovani v jeziku, značaju in šegah z avstrijskimi Slovenci, ampak je med njimi razločevati štiri skupine. — Prvo skupino tvorijo Rezijani, ki so neka zmes raznih slovanskih panog z nekim tujim turanskim plemenom, čegar sledovi se še opazujejo v jeziku. V oddaljeni, zakotni dolini reke Bele so se naselili že zarana, ker je večina krajevnih imen (imena gorâ, rek, bivališč) čisto slovanska. Prvi žarek kulture je šinil v te samotne kraje, ko je karantanski grof Kocelj leta 1070. ukazal tamkaj ustanoviti benediktinsko opatijo Možnico in jo bogato obdaroval. Rezija je postala zdaj last možniških benediktincev, ki so do l. 1400. sami skrbeli za dušne potrebe Rezijanov. Vse kaže, da je bila prva cerkev zidana v Bilu, ker je njen patron sv. Jurij (Rezijani mu pravijo „Šan Džorč“) tudi patron cele Rezije. Zanimivih zgodovinskih dogodkov samotna gorska dolina ni doživela. Ljudstvo se je živilo s poljedelstvom in živinorejo. V domačih zgodbah so zabeleženi le spori, ki so jih imeli Rezijani s furlanskimi sosedi iz Chiusaforte (Kjuzaforte) in iz Rakolanske doline zaradi pašnikov in planin, za katere so se tepli in preganjali. Pod beneško republiko je Rezija koncem 15. stoletja dobila nekaj pomena zaradi gorskih prehodov iz soške doline, posebno iz Bovca, koder je sovražnik včasih skušal prodirati. Zato so Benečani v Reziji zgradili dve mali trdnjavici, eno pri Solbici, ki se še sedaj imenuje „Grad“, drugo pri Bilu. Tu so Rezijani stali na straži za republiko ob času vojske in mnogih kužnih bolezni. Dandanes si večinoma kot krošnjarji in brusarji po svetu služijo kruh. — K drugi skupini spadajo Slovani ob reki Teru (Torre) z glavnimi kraji: Neme, Ahten, Breginj, Čarnej, Tarčent itd. Ti so najbolj sorodni istrskim Hrvatom in so imeli v srednjem veku večinoma duhovnike (glagoljaše) iz Istre in Dalmacije. Isto potrjuje zapisnik bratovščine sv. Marije v Čarneju, ki ga je napisal okoli l. 1500. notar Ivan s Krka. Pisan je z latinskimi črkami in laškim pravopisom v hrvaškem narečju. — Tretja skupina, šent-

* Glej I. del, str. 49 sl.

peterski Slovenci s središčem Št. Peter ob Nadiži, so mešanica Slovencev in Hrvatov, vendar prvi močno prevladujejo. — Obmejni Slovani ob reki Idriji (Judrio) pa se popolnoma strinjajo z avstrijskimi Slovenci.

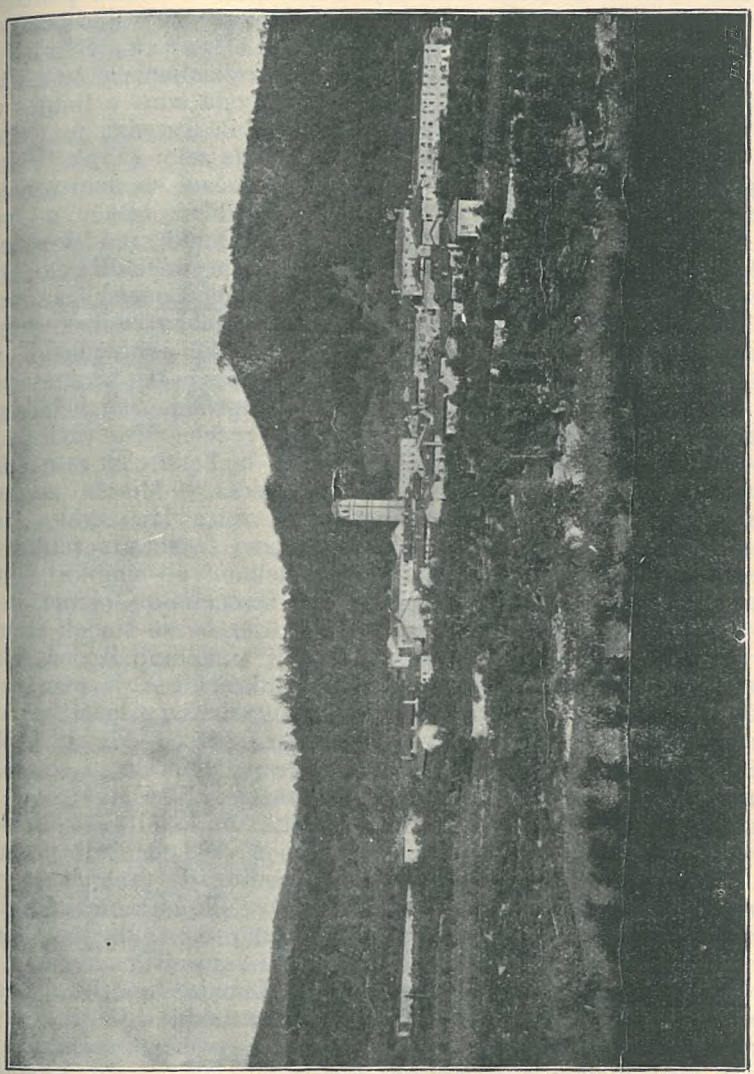

Šempeter Slovenov na Beneškem.

V srednjem veku je tudi ta najzapadnejša betva našega naroda živela pod oblastjo raznih nemških in laških plemičev, ki so si postavili svoje gradove po furlanskih hribih. Taki gradovi so bili: Rtin, Humin, Karkoški grad (Gronumbergo = Grünenberg), Uruspergo

(Ursberg = Auersberg), Soffumberg (Suffenberg = Scharfenberg), Kukanj, Ahten (Attems = Attimis), Partištajn (Partistagno), Čarnejski grad (Čergneu), Neme in drugi. Deželni glavar je bil tedaj akvilejski patriarh.

Leta 1420. so z drugo Furlanijo vred tudi slovenske pokrajine prišle pod oblast Benečanov. Imenovale so se med ljudstvom in tudi uradno „Beneška Slovenija“ ali „Italijanska Slavija“. Prebivalce je na republiko priklenila posebno zemljepisna lega. Vsa Beneška Slovenija visi na italijansko stran, vode teko v Italijo, vse ceste vodijo med Lahe, javne koristi, promet in trgovina jo vlečejo k Italiji, občevanje z drugimi Slovenci pa jim je zelo od rok. Visoke gore jo ločijo od Goriške in Koroške. — Benečani so dobro vedeli, kolikega pomena so zanje te slovenske naselbine, ležeče na meji proti Avstriji. Zato so storili vse, da bi si pridobili srca Slovencev.

Pustili so jim njihovo samoupravo in jim podelili celo nove pravice in privilegije. Oproščeni so bili raznih davkov od lesa, sena, slame in vsake mitnine od živali, ki so jih gonili na živinske sejme. Pošiljali so med nje vedno slovenske in hrvaške duhovnike in jim pustili njihovo samoupravo. — Vsaka vas si je izbrala svojega „dekana“, ki je predsedoval „sosednji“, to je skupščini vseh hišnih gospodarjev, kjer se je razpravljalo o skupnih rečeh. Vse vasi pa so bile podrejene dvema glavnima dekanatoma: landerskemu za nadiško in sovodnjiško dolino, merskemu (od vasi Mersa — Mjersa) za šentlenartsko. Prvi se je imenoval banka ali miza landarska, drugi banka ali miza merska. Od časa do časa so se zbirale velike sosednje, katerim sta predsedovala velika dekana ali šindika. — Pri starodavni cerkvici sv. Kvirina, podružnici šentpetrske župnije, je še sedaj videti pod košato lipo kamnito mizo, kjer so se shajali zastopniki vasi iz treh dolin in v „veliki sosednji“ razpravljali o deželnih zadevah, sodili prestopnike in hudodelce, ukrepali o javnem redu, skratka: imeli so svoj domač parlament. Celo prizivi zoper razsodbe teh „sosedenj“ se niso vlagali na čedadsko sodišče, ker bi se bili morali obrniti iz svoje deželice na tujce, ampak prizivali so se od ene mize (banke) na drugo. Kot plačilo za te velike pravice pa so Slovenci prevzeli mejno stražo proti Avstriji. Že leta 1492. jih hvali neko pismo beneškega doža, češ, da zvesto čuvajo tamošnje prehode in jih dobro stražijo pred „barbarskimi narodi“. Ti prehodi so bili: Podbonesec, Livek, Klinac, Klobučarji in sv. Nikolaj nad Jajnikom. Slovencem je bilo pod smrtno kaznijo zaukazano, da ne smejo nikogar pustiti čez te prehode in zlasti ob času kuge zavrniti vsakega, ki bo prihajal iz Koroške, Kranjske, Štajerske, iz Dunaja, Avstrije, Ogrske ali Poljske. Za vso dolgo mejno črto, od goriških Brd pa gori do Kanina, so potrebovali redno le 200 mož. Ti so prihajali vsak dan na stražo in niso dobivali druge hrane, kakor turščno pogačo, ki so jim jo doma pod pepelom spekli. — Da so Slovenci to mejno stražo zvesto opravljali, jim priznava doževo pismo iz leta 1628., kjer pravi, „da so vsak čas in ob vsaki priložnosti in še zlasti ob zadnjih nemirih na Furlanskem (ob drugi beneški vojski) dokazali s prsi in krvjo pravo zvestobo nasproti beneški republiki“. Zaradi tega jim je

dovolila vlada, da so smeli v svojem ozemlju nositi strelno orožje predpisane oblike. Uradni odloki jih mnogokrat imenujejo „najzvestejše ljudstvo“ in pravijo o njih, da so „neomahljive zvestobe“. — Ker so Benečani s svojimi slovenskimi podložniki obzirno ravnali in jim niso hoteli vzeti njihove narodnosti, zato so se Slovenci privadili italijanskemu gospostvu. In ko je l. 1866. Benečija pripadla novoustanovljenemu italijanskemu kraljestvu, so se vsi beneški Slovenci, izvzemši enega, izrekli za zedinjenje z Italijo.

Vrnimo se sedaj zopet nazaj k beneški vojski! Vkljub zmagam Avstrije in Francije leta 1509. je vojska med Maksimilijanom in beneško republiko trajala še naprej. Bojna sreča se ni obrnila stalno niti na eno, niti na drugo stran. Nepovoljna poročila so dohajala zlasti z vzhodnega bojišča, kjer so Benečani iznova obvladali Reko. Glavni zapovednik njihovega brodovja, po imenu Angelo Trevisani, je bil zbral 15 galej (bojnih ladij) in blizu 3000 vojakov in se z njimi usidral pri mestu Omišalj (na Krku) nasproti Reki. Dne 2. novembra 1509. je prišel pred solnčnim vzhodom pred mesto. Posadka je sprejela beneško brodovje s silnim streljanjem, vendar se je posrečilo beneškim četam zavzeti mestno zidovje. Nato se je boj nadaljeval v mestu samem, dokler niso meščani podlegli sovražni premoči. Zmagovalci so pričeli v svoji jezi pleniti mesto in niso nikomur prizanašali; mnoge so na kosce razsekali, slednjič pa zažgali mesto. Razdejanje je bilo toliko, da je sam vojskovodja Trevisani rekel o njem, češ, da je tu bila Reka. Še tisti dan je ukazal napasti reško trdnjavo, kjer se je morala nemška posadka vdati. — Med rečmi, ki so jih Benečani ob tej priliki na Reki zaplenili, se imenujejo posebno svete relikvije, cerkvene posode in druge dragocenosti, ki so jih našli v cerkvi sv. Marije. Vse to so odnesli v Benetke in težko da so pozneje kaj vrnili.

Manj srečen je bil beneški vojskovodja Contarini v Istri. Prodrl je črez Učko goro v notranjo deželo in plenil po vaseh. Toda cesarski poveljnik Sigismund Herberštajn ga dohiti, mu vzame plen, potolče njegovo četo in njega samega ubije.

Leto 1510. je minulo brez posebnih dogodkov. Vojska se je vlekla naprej in se je razdrobila v majhne spopade in poboje. Spomladi l. 1511. je bilo bojišče izprva na Kranjskem. Beneški poveljnik Civrano je požigajoč in pleneč prodrl do Postojne. Postojnski glavar Krištof Frankopan mu je šel naproti, ga zvabil pri Senožečah v zasedo in tako potolkel, da se je le poveljniku in nekaterim konjenikom posrečilo rešiti si življenje. Zdaj je Krištof Ravbar z avstrijskimi četami vdrl v Furlanijo in zavzel Videm in Gradiško. Prvo mesto so sicer Benečani kmalu dobili nazaj, Gradiška pa je ostala v avstrijski oblasti. — K nadlogam dolgotrajne vojske se je tisto leto pridružil strašen potres. Prvi sunek, dne 24. marca, je zlasti pretresel Ljubljano. Cerkev in samostan nemškega viteškega reda, vicedomova palača in mnoge trdne hiše so se razrušile, druge pa so dobile take razpoke, da so jih morali prebivalci zapustiti. Dne 26. marca med 4. in 5. uro popoldne se je sunek ponovil. Osem mestnih stolpov in del ozidja se je zvalil v prah. Na Gorenjskem so se sesuli gradovi:

Stari grad pri Kamniku, Kamen, Škofja Loka, Tržič, Guttenberg, Bled; na Notranjskem: Postojna, Polhov gradec, Planina; na Dolenjskem: Turjak. V Idriji se je odtrgal del „Kobalove planine“, zvalil v Idrijco in zajezil vodo, da je preplavila skoraj ves rudnik.

L. 1512. je minulo med brezuspešnim pogajanjem. Glavni cesarski vojskovodja v tej dobi je bil Krištof Frankopan, kateremu se je posrečilo dobiti obrežno trdnjavo Marano. Leta 1514. je zavzel Udine, Čedad in skoraj vso Furlanijo. Toda velika nesreča ga je zadela pri Gradiški, kjer ga je beneški poveljnik obkolil in ujel. Zmagoslavni sovražniki so ga odvedli v Benetke in ga vrgli v ječo Toresello v doževi palači, kjer je ostal skoraj pet let. Nesrečo je z njim delila njegova zvesta žena Apolonija, ki ga ni hotela zapustiti. Leta 1519. so ga Benečani poslali v Milan, kjer se mu je posrečilo uiti, vdana soproga pa je v tem mestu umrla. Lepa priča, kako veren in pobožen junak je bil Krištof Frankopan, je nemški molitvenik, ki ga je izdal za svojega jetništva v Benetkah l. 1518. vzajemno s svojo soprogo Apolonijo. Knjigo krasi mnogo lepih lesorezov. Ena slika kaže Marijo v nebo vzeto, pred katero klečita na eni strani junaški knez Krištof Frankopan, a na drugi pa njegova soproga Apolonija.

Za Frankopanom je postal avstrijski vojskovodja na Furlanskem kranjski general Nikolaj Salm. Nasproti njemu je zopet beneški general Alviano pridobival vedno več uspehov. Tako se je vojska leto za letom vlekla naprej. Leta 1518. so sklenili premirje na pet let, toda meje med Avstrijo in beneško republiko niso bile določene. Šele po Maksimilijanovi smrti sta sklenila cesar Karol V. in nadvojvoda Ferdinand, ki je postal deželni knez na Goriškem, z Benečani pogodbo v Wormsu (28. aprila 1521), ki je priznala Avstriji kraje: Akvilejo, Gradiško, Bovec in nekaj furlanskih mest in vasi. — Avstriji dolgotrajna beneška vojska razun akvilejske obali, Gradiške in Bovca ni prinesla nobene druge koristi.

* * *

Razun beneške vojske so skoraj ob istem času pretresali naše dežele nevarni notranji nemiri, kmečki upori (1515). O njih hočem razpravljati pozneje v posebnem poglavju. Maksimilijan je imel usmiljenje s svojimi podložniki, in kmečka beda mu je šla do srca. Pošiljal je poslance po deželi, ki so se poučevali o razmerah kmetov po raznih krajih in beležili njihove pritožbe. Ukazal je graščakom, da naj ne zatirajo kmetov in jim ne nalagajo novih bremen. Vendar ni pri gospodi ničesar opravil. Stanovi so se krčevito držali svojih pravic in upor zadušili v krvi.

Za Maksimilijanove vlade se je Avstrija vzlic vsem nesrečnim vojskam učvrstila in dvignila do velikega ugleda. V prejšnjih časih habsburške dežele niso imele skoraj nič skupnega, razun osebe vojvodove. Deželni stanovi (zastopniki plemstva, duhovstva in pozneje tudi meščanstva) so vzajemno z vladarjem po svoje urejali vse javne zadeve. Pod pritiskom turške nevarnosti so se začeli stanovi „Notranje Avstrije“, to je Štajerske, Koroške in Kranjske, shajati k skupnim

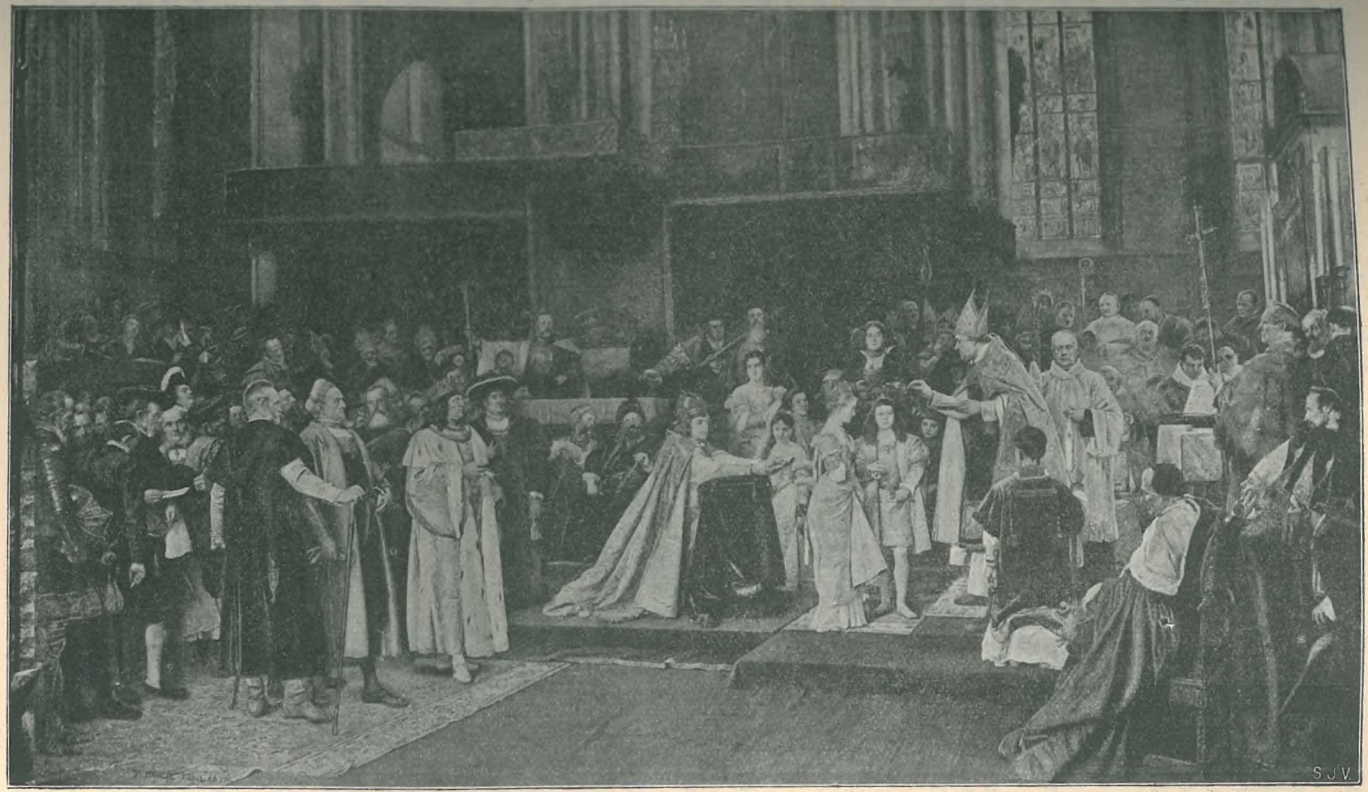

kralj Vladislav cesar Maksimilijan škof Tomaž Bakač-Erded škof Ravbar

Poroka ogrskega kraljeviča Ludovika z nadvojvodinjo Marijo.

deželnim zborom, da se posvetujejo, kako obvarovati svoje dežele pred napadi sovražnikov. Taki skupni zbori so bili že za cesarja Friderika III. v Št. Vidu in Volšpergu na Koroškem in pozneje na drugih krajih. Toda ti shodi niso bili stalna ustanova, ampak so se shajali, kadar je bila sila in so obravnavali vprašanja, ki so bila takrat posebno pereča. Pod Maksimilijanom pa se je osnoval neke vrste skupen parlament, „odborniški shodi“ (die Ausschusstage), kamor so posamezne dežele pošiljale svoje zastopnike, ki so razpravljali o finančnih in vojnih zadevah, o pravosodju, upravi, pozneje celo o verskih stvareh in javni nravnosti. Od leta 1519. naprej se neprenehoma vrste „odborniški shodi“ in njihovi sklepi so bili velikega pomena za notranji razvoj avstrijske monarhije.

Druga važna Maksimilijanova ustanova je bila osrednja vlada za vse dežele „Dolenje Avstrije“, to je za Gornjo in Spodnjo Avstrijo, Štajersko, Koroško in Kranjsko. Imenovala se je „regiment“ in je bila najvišja oblast za upravo, pravosodje, vojaške in policijske zadeve. Izprva so bili v tej osrednji vladi le od cesarja imenovani uradniki, na zahtevo stanov je pa sprejel cesar l. 1510. tudi njihove zastopnike v „regiment“.

Za Koroško se je pod Maksimilijanom zgodila važna izpremememba. Stari Št. Vid ob Glini je izgubil pravico glavnega mesta in Celovec je postal politično središče dežele. — Ko so koroški stanovi l. 1515. poslali proti upornim kmetom svoje čete, jih šentviški meščani niso hoteli sprejeti v prenočišče, ker se jim je zdelo nevarno toliko vojaštva spustiti v mesto. Stanovi so se pritožili pri cesarju, ki je preiskavo o tej zadevi poveril krškemu škofu Mateju Langu. Prav takrat (1514) je zadela Celovec nesreča, da ga je silen požar popolnoma uničil. Prebivalci so morali mesto zapustiti in so se razkropili na vse strani. Stanovom se je zdela zdaj ugodna prilika, da si ustvarijo zavetišče ob mnogih sovražnih napadih in ponavljajočih se uporih podložnikov. Poslali so k cesarju v Inomost svoje zastopnike s prošnjo, naj jim izroči mesto in grad Celovec v last, da bodo mogli tam imeti svoje deželne shode in naj dovoli, da izpremene ta kraj v trdnjavo, kjer bode plemstvo in duhovstvo imelo zavetje ob času vojske. Cesar jim je 14. aprila 1516 izročil darilno pismo, v katerem dovoljuje stanovom, da ravnajo s Celovcem, kakor s svojo lastnino in ondi poljubno nastavljajo oblastnike in svetovalce. Vse stare pravice in svoboščine celovških meščanov je proglasil za odpravljene. Med celovškim prebivalstvom je povzročil ta cesarjev sklep silen strah. Prosili so ga, naj jim ne jemlje starodavnih privilegijev in jih obdrži neposredno pod svojo oblastjo. Toda cesar je umrl, preden je mogel uslišati njihovo prošnjo. Ostalo je pri prejšnjem sklepu.

Zadnja leta svojega življenja se je Maksimilijan vztrajno pečal z načrtom, kako Turke pregnati iz Evrope. V ta namen je snoval zvezo vseh krščanskih vladarjev. Papež Leon X. ga je pa pri tem delu izdatno podpiral. Z istim načrtom se je pečal shod stanovskih zastopnikov v Welsu l. 1517. Sklenili so vojsko zoper Turke na tri leta, obravnavali o predloženem bojnem načrtu in denarni pomoči. Toda do izvršitve ni prišlo.

Na drugi način se je mnogo uspešnejše posrečilo Maksimilijanu oskrbeti trdno oporo proti Turkom s tem, da je delal za združenje ogrskega in češkega kraljestva s habsburškimi deželami. Na Ogrskem in Češkem je takrat vladal dobri a slabotni kralj Vladislav II. Jagelovič. Večnim bojem, ki jih je moral vojskovati proti upornim domačinom in Turkom, ni bil kos. Zato je sam iskal zavezništva in opore pri Habsburžanih. Imel je le enega sina, Ludovika, ki je bil pa slaboten, in hčer Ano. Tesna zveza obeh vladarskih rodbin se je imela utrditi z ženitvijo. Načrt se je izvršil l. 1515. na Dunaju, ko se je praznovala zgodovinsko znamenita dvojna poroka. Ogrski kraljevič Ludovik se je poročil z Maksimilijanovo vnukinjo, nadvojvodinjo Marijo; avstrijski nadvojvoda in poznejši cesar Ferdinand pa je vzel ogrsko kraljičino Ano za ženo. Pri veliki in sijajni svečanosti, ki se je ob tej priliki vršila v cerkvi sv. Štefana, je kardinal in ogrski primas Tomaž Bakač-Erded izvršil poroko, škof Jurij pl. Slatkonja, rodom Slovenec iz Ljubljane, pa je pel ob mnogoštevilni asistenci veliko sv. mašo. Že dobro desetletje pozneje, po smrti ogrskega kralja Ludovika II. l. 1526, je kraljičina Ana svojemu soprogu Ferdinandu izročila bogato doto: kraljestvo češko in ogrsko-hrvaško. — Maksimilijanu pa gre zasluga, da je s to znamenito ženitvijo položil temelj za zgradbo močne avstrijske države in dvignil habsburško vladarsko rodbino do velike moči in slave.

Maksimilijan je umrl v Welsu na Gornjem Avstrijskem 12. januarja 1519 v šestdesetem letu starosti in bil pokopan v Dunajskem Novem mestu. Še nekaj let pred smrtjo si je bil dal napraviti krsto in jo vedno na potovanjih s seboj vozil. Tudi je zahteval, da ga ne nazivajo „cesarsko veličanstvo“, temveč le z imenom Maks. V njegovi oporoki kažejo določbe zlasti glede revežev njegovo pobožnost in dobroto, ki mu je v življenju pridobila toliko prijateljev. Malo vladarjev je bilo pri prostem ljudstvu tako priljubljenih kakor cesar Maksimilijan.

* * *

Za Maksimilijanove vlade je bilo na cesarskem dvoru in na dunajskem vseučilišču mnogo Slovencev in na Slovenskem rojenih mož v visokih službah. Poleg Krištofa Ravbarja in Tomaža Prelokarja, ki smo ju že omenili, se moramo tu spominjati zlasti dveh odličnih mož, ki sta se proslavila ne le z visokimi dostojanstvi, ampak tudi s svojimi deli na polju umetnosti in znanstva. Ta dva moža sta: Jurij pl. Slatkonja in Sigismund Herberštajn.

Slatkonja se je rodil v Ljubljani l. 1456., kjer je obiskoval latinske šole. Da je bil slovenskega rodu, priča že njegovo ime. Po tedanjem, ne posebno temeljitem jezikoslovju, je tolmačil svoje ime, kakor da je sestavljeno iz besedi „zlat“ in „konj“. Zato so ga tudi njegovi znanci in prijatelji nazivali z grškim imenom „Chrysippus“, kar isto pomenja, in cesar Maksimilijan mu je dal pozneje za grb zlatega konja na belem polju. Vse to priča, da so se tedanji omikanci trudili po svoje razlagati slovensko ime. Seveda njihovo tolmačenje ni bilo pravo. Priimek „Sladkonja“ bi namreč pomenilo

zelo sladkosnednega človeka. Kot osebno ime seveda nima več tega pomena. Ko je bil Slatkonja devetnajst let star, je prišel l. 1475. na Dunaj, kjer se je na vseučilišču posvetil modroslovnim študijam. Potem je postal duhovnik in nekaj let služil v domovini. L. 1495. ga nahajamo na cesarskem dvoru kot kapelana in kantorja (cerkvenega pevca). Slatkonja se je cesarju Maksimilijanu posebno priljubil s svojim milim značajem in veliko previdnostjo pri vseh važnejših zadevah. Zato ga ni pustil več iz svojega obličja, ampak mu je poverjal razna zaupna poslanstva in obsipal z dokazi svoje naklonjenosti. Ker je bila služba dvornega kapelana slabo plačana, mu je naklanjal dohodke raznih župnij in drugih cerkvenih služb. Tako je dobival Slatkonja dohodke župnij: Dob, Dobrniče, Trebnje, Lož, Moravče, proštije v Novem mestu in Ljubljani in pičenske škofije. Duhovniške posle po vseh teh krajih je izvrševal po svojih vikarjih.

Leta 1498. je Maksimilijan ustanovil dvorni pevski zbor, kateremu je postavil Slatkonjo kot kapelnika na čelo. Ni bila majhna naloga, ki jo je Slatkonja prevzel. Cesar je želel imeti vzgleden pevski zbor, kakor ga je bil večkrat čul na Nizozemskem, toda manjkalo mu je potrebnega denarja. Kar je najel osobja, ni bilo vse porabno; nadomestovati ga je moral mnogokrat s popolnoma neznanimi ljudmi ali pa dobivati pevce od drugod. Zbor tudi ni imel stalnega domovja, ker je bil cesar večjidel na potu. Včasih je ostal dalj časa v istem mestu, posebno ob raznih državnih zborih, in tedaj je poklical tudi svoje pevce k sebi: včasih ves zbor ali pa le en del, kakor je ravno kazalo. Pevci so morali živeti na cesarjeve stroške po gostilnah in brez dela čakati njegovega povelja. In to družbo je moral Slatkonja zediniti, nadzorovati in jo umetniško izobraziti.

Neprestano je urejeval in prenavljal; stare pevce je izločeval, neporabne odslavljal, novince sprejemal na poizkušnjo, dečke, ki so glas menjali, preskrboval, bodisi, da jim je izprosil za odpravnino večje vsote ali pa proste študije. Pri tem je imel pa voditi tudi praktične vaje in izkušnje, določevati, kateri glasbotvori se morajo peti, kaj je treba vglasbiti in kako, s kratka, nologa je bila ogromna, odgovornost velika, ker je bilo vse združeno v njegovi roki. Pod Slatkonjevim vodstvom se je glasbeni zbor hitro povzpel do umetniške višine in zaslul po vsej Evropi. Slatkonja je tudi sam zlagal pesmi in jim prirejal napeve ob slovesnih prilikah. V neki skladbi na čast Marije Device pravi n. pr.: „To pesem v pobožni umetnosti ustvarja tebi, preblaga mati, Jurij Slatkonja, škof pičenski, kantor in voditelj cesarskega zbora, vtapljajoč se marljivo v veselje tvojih praznikov; posebno pa mu je pri srcu oni dan, ko si bila vzeta v nebo, kjer se svetiš v lepoti lunini in si izbrana kakor solnce."

Po Slatkonjevem prizadevanju so prišli na cesarski dvor znameniti skladatelji, n. pr.: Henrik Izaak, Ludovik Genftl, in mnogo mož in mladeničev se je pod njegovim vodstvom povzpelo do visoke umetniške popolnosti. Zato je njegovo delovanje na glasbenem polju bilo pomenljivo ne le za cesarski dvor in za Dunaj, tudi ne samo za Avstrijo, temveč za vse dežele zapadne Evrope. V stvareh, tičočih se glasbe, je veljal za prvega strokovnjaka in merodajnega veščaka.

Znameniti kapelnik cesarskega dvora pa ni slovel le kot izvrsten glasbenik, ampak tudi kot učenjak in pesnik. Krog učenih mož, ki so mu bili znanci in prijatelji, je bil izredno velik. Mnogi so mu poklanjali svoja dela ali pa so ga prosili, naj jih pospešuje. Iz dolge vrste imen, ki bi jih lahko tu navedel, naj omenim le nekatera. Tržaški škof Peter Bonomo je bil že izza mladih let z njim v zvezi. Vseučiliški

Škof Slatkonja (zadaj) in njegov zbor v izprevodu cesarja Maksimilijana.

profesor Andrej Perlah, rodom iz Svičine pri Mariboru, mu je poklonil svoj astronomični koledar in ga hvali, češ, da je dober matematik in astronom. Za tajnika si je vzel Slatkonja Slovenca Avguština Tyferna iz Laškega na Štajerskem, ki je bil prvi in najzanesljivejši nabiralec rimskih napisov. Ta mož je bil preje tajnik škofa Krištofa Ravbarja, kateremu je napravil načrte za stavbo škofijskega dvorca v Ljubljani in za prezidavo Gornjega Grada. Pozneje je v Slatkonjevi službi sezidal škofijsko palačo na Dunaju.

Vrhunec časti je dosegel Slatkonja, ko je bil l. 1513. imenovan za škofa dunajskega. Cesar je posvečenje svojega varovanca odredil za trinajsti dan meseca novembra l. 1513. in razposlal mnogo vabil k tej svečanosti. V povečanje slavnosti je združil posvečenje s prenosom zemeljskih ostankov svojega očeta Friderika III. iz začasnega groba v novo rakev pri sv. Štefanu. Ta rakev kaže v svojih reliefih (izboklih podobah) znamenite dogodke iz Friderikove dobe, med njimi tudi važen dogodek iz naše domače zgodovine, namreč ustanovitev ljubljanske škofije. Ker je bil 13. november nedelja, je prišlo k sv. Štefanu zelo mnogo ljudstva: duhovnikov, plemičev in meščanov; nekaj že zaradi navzočnosti cesarjeve, nekaj zaradi nenavadnega opravila, kajti Slatkonjevo posvečenje je bil prvi cerkveni obred te vrste, ki se je vršil v cerkvi sv. Štefana na Dunaju. Dnevi svečanosti so kmalu minuli, za njimi pa so prišli dnevi polni dela in skrbi. Slatkonja se je zavedal, kaj je prevzel s škofovskim dostojanstvom. Vestno je izpolnjeval svojo višjepastirsko službo, uravnal svojo majhno, pa zanemarjeno škofijo in se trudil, da jo je vedno bolj spoznaval po vizitacijah, dasiravno tedaj ni bila navada, da bi škof sam obiskaval svoje župnije in samostane.

Pri vsej tej pastirski skrbi in delavnosti pa ni zanemarjal glasbe in znanstva in vestno izpolnjeval svoje druge dolžnosti, ki so bile raznotere in mnogoštevilne. Kot cesarjev svetovalec se je z vnemo udeleževal vladnih političnih posvetovanj. To izpričujejo njegova ohranjena pisma, v katerih se nahaja več mest, na pr. o Turkih in o političnih dvornih tajnostih. Vse kaže, da jih je pisal mož, ki je imel vpogled v vse dvorne zadeve. Cesar ga je mnogokrat potreboval. V slučaju kake dvorne slovesnosti ga nikdar ni hotel pogrešati. Zato nahajamo Slatkonjo pri vseh važnejših političnih in cerkvenih svečanostih. Zadnja leta svojega pastirovanja je imel hude boje z lutrovskimi pridigarji, ki so se bili pričeli na Dunaju oglašati. Koliko zaupanje je imel do njega cesar Maksimilijan, priča to, da ga je z nekaterimi drugimi veljaki vred imenoval za izvršitelja svoje oporoke. Umrl je na Dunaju l. 1522 in bil pokopan v stolni cerkvi sv. Štefana, kjer si je dal napraviti še v življenju grobni spomenik. Latinski napis na tem spomeniku, ki kratko navaja Slatkonjeva dostojanstva, slove v slovenskem prevodu tako: „Jurij pl. Slatkonja, po rodu Kranjec, doma iz Ljubljane, rajnega presvitlega cesarja Maksimilijana svètnik in kapelnik; mož pobožen, skromen, neomadeževan, ki je kot dika škofovstva nedvomno presegel vse svoje prednike. Še za živih dni si je dal postaviti ta spomenik. Umrl je 26. aprila, v letu zveličanja 1522. Živel je 66 let, en mesec in pet dni.“

Popolnoma drugačno lice kaže življenje in delovanje drugega znamenitega moža, barona Sigismunda Herberštajna. Čeprav je bil Nemec po rodu in mišljenju, vendar mu gre v slovenski zgodovini že vsled tega častno mesto, ker si je pridobil naslov „drugega razkritelja Rusije“.

Pravi dom njegove rodbine je bil na Gorenjem Štajerskem, kjer je ob Bistrici stal grad Herberštajn. Od tam je prišla rodbina na Kranjsko in v Istro in stopila v sorodstvo z znamenitimi rodbinami

Logarjev in Kacijanarjev. Andrej Herberštajn, ded našega Sigismunda, je bil glavar postojnski in kraški in gospodar gradu Lupoglava v Istri. Sin Lenart, ki je podedoval očetovo dostojanstvo in dobil v fevd graščino vipavsko, se je oženil z Barbaro, hčerjo Nikolaja Logarja. Imela sta več sinov in hčer, pa nobeden izmed njih se ni tako proslavil, kakor Sigismund.

Sigismund Herberštajn.

V solnčni Vipavi se je porodil Sigismund dne 24. avgusta l. 1486. Krasota vipavske doline z modrim italijanskim podnebjem mu ni nikdar šla iz spomina in še v poznih letih je rad pripovedoval prijateljem o svojem rojstnem kraju. Kot otrok ni obetal nič dobrega; bil je šibak in vedno bolehen. Pobožna mati ga zaobljubi Materi božji in ga pošlje še v nežni starosti na božjo pot v Loreto na Laškem. Vera je pomagala. Sigismund je postal zdrav in krepak, da je prekosil vse svoje brate. — Prvi pouk je dobival v Vipavi, kjer je takrat bila župnijska šola. Poleg drugih potrebnih reči se je učil

s posebno vnemo slovenskega jezika. Sam pripoveduje o tem: Slovenščina mi je delala v mladosti mnogo preglavice. Moral sem preslišati mnogo priimkov, kakor: „Sclaf", „Khadrotz" in dr. A nikdo me ni mogel odvrniti od učenja tega jezika, ki mi je pozneje toliko koristil." Iz Vipave je prišel deček v Krko na Koroškem, kjer je bil njegov stric Viljem Welzer stolni prošt. Tam se je šolal dve leti po načelih, ki so veljala za vzgojo bodočih vitezov in dvornikov. Vsled kuge se je l. 1496. vrnil domov in ostal eno leto pri stariših. Pa že l. 1497. ga je peljal brat Jurij na Dunaj, kjer si je pridobil bogato znanje. Poleg marljivih študij se je vadil tudi v orožju in že v osemnajstem letu starosti je bil popolnoma izobražen viteški mladenič. L. 1506. se je udeležil vojske proti Ogrom, potem pa živel na dvoru cesarja Maksimilijana, čegar naklonjenost si je mladi duhoviti vitez kmalu pridobil. Prve časti si je priboril v vojski proti Benečanom, kjer se je izkazal v Istri in Furlaniji spretnega, pogumnega poveljnika. Za njegove zasluge ga je cesar l. 1514. odlikoval z viteštvom in ga imenoval za dvornega komisarja. Odslej je ostal v državni službi do svoje smrti l. 1566.

Dasiravno je bil Herberštajn na Kranjskem rojen, vendar se nikdar ni čutil Kranjca. Sam sebe je vedno imel za Štajerca. Njegova rodbina se ni udomačila na Kranjskem in je kmalu zamenjala svoja posestva na jugu z graščinami na Štajerskem in Nižjeavstrijskem. Sigismund sam je hodil s Štajerci v boje proti Benečanom in Ogrom in samo enkrat se je bojeval proti Turkom pod poveljništvom sorodnika Janeza Kacijanarja (l. 1532.). Posvetovanj kranjskih stanov se ni udeleževal, pač pa je bil odbornik in govornik štajerskih stanov pri mnogih prilikah.

Sigismund je bil sicer plemenitaš od nog do glave, ponosen na slavo svoje rodbine in marljivo delaven za povzdigo njene veljave, vendar ni bilo pri njem najti tiste plemenitaške ošabnosti, ki je smatrala vse plemiče za ljudi višje vrste, ki so neskončno visoko nad preprostim ljudstvom. Herberštajn se je rad ponašal, da so bili njegovi predniki kmetje in tako ubogi, da je sedmero bratov imelo samo po ene hlače in da je devetero hčerâ imelo za doto le en plašč, in rekel je sam o sebi: „Ako bi bil delal s plugom moj oče ali jaz sam, ne bi zamolčal tega." Za oholo ničevo življenje svojih vrstnikov sploh ni maral; žal mu je bilo za vsako uro, ki mu je pretekla brez koristnega dela.

V dvorni službi je imel Herberštajn največ posla z diplomatičnimi poslanstvi. Skozi sedem in trideset let je skoraj vsako leto potoval, včasih tudi po dvakrat. Prehodil je skoraj vso Nemčijo, Dansko, Poljsko, Rusko, Špansko, Ogrsko in Sedmograško. Vsega skupaj štejemo petdeset potovanj. Zadnji posel te vrste je bilo potovanje k državnemu zboru poljskemu v Piotrkovo, od katerega se je vrnil l. 1553. Bil je vešč mnogih jezikov, v svojem poslu hladnokrven in neustrašljiv. Z mnogimi izkušnjami si je pridobil temeljito znanje političnih, gospodarskih, in verskih razmer v domači deželi kakor v tujih državah. Toda potoval ni le kot diplomat, ampak kot skrben opazovalec dežele in ljudi. Podnebje, rastline, živalstvo, ko-

vine, vera, jezik, šege, vlade, trgovina, obrt, zidava hiš, vse to ga je zanimalo, vse je vestno zabeležil. Prav to opazovanje bitja in žitja raznih narodov tedanjega časa je važnejše, nego zasluge, ki si jih je pridobil na polju politike. Razkril je strmečemu svetu skrivnosti vzhodne Evrope in si zaslužil naslov „drugega razkritelja Rusije“. Sicer so prišli že pred Herberštajnom na Rusko diplomati, trgovci in taki ljudje, ki so tamkaj iskali svoje sreče. Tudi ruski poslanci so bili že popreje obiskali zapadno Evropo. Njihova pripovedovanja in poročila so bila vir za poznavanje Rusije. Toda ta poročila so bila zelo površna in mnogokrat nezanesljiva. Herberštajn je šele razkril Rusijo v pravem pomenu besede, ker je podal obširno in hkrati podrobno sliko dežel in ljudi, ki so jih zapadni Evropci komaj po imenu poznali. Izmed njegovih spisov, ki se nanašajo na Rusijo, je omeniti sledeče: „Razlaganje ruskih reči“ (Rerum Moscovitarum commentarii) „Moskovija, glavno mesto Rusije“ („Moscovia, die Hauptstadt der Reissen“). Tudi v svojem življenjepisu („Raittung und Antzaigen meines Lebens und Wesens“) se peča mnogo s svojimi ruskimi potovanji. Kako željno so tedaj čitali Herberštajnove knjige, nam pričajo mnogi ponatisi v latinščini in nemščini in pa prestave v druge jezike. Ruski carici Katarini II. se je zdela „Moskovija“ tako zanimiva, da jo je ukazala iznova natisniti v izvirni obliki.

Slika Rusije, ki jo podaje Herberštajn, je še dandanes prav tako zanimiva, kakor je bila za cesarja Maksimilijana I., ki je rad poslušal svojega poslanca in spretnega pripovedovalca pozno v noč, da ga je spanec premagal.

Herberštajn nazivlje z imenom „Rus“ vse Slovane, ki rabijo slovanski jezik in so pravoslavne vere. Ta beseda pa se pri njem ne ujema z imenom „Moskvičan“, ki mu označuje le Velikoruse, podložnike velikega kneza moskovskega. „Slovenski“ jezik sega po Herberštajnu zelo daleč in sicer ga rabijo Dalmatinci, Bošnjaki, Hrvati, Istrani, Primorci ob Adriji do Furlanije, Kraševci, Kranjci, Korošci (Khärner) do Drave, Štajerci štiri milje doli pod Gradcem, ob Muri do Donave. Iz poslednjih podatkov je razvideti, da je bila naša jezikovna meja na severu skoraj ista, kakor dandanes. Onstran Save in Drave našteva Herberštajn med slovanskimi rodovi Mize, Srbe („Race“), Bolgare in vse prebivalce tja do Carigrada; na severu imenuje Čehe, Lužičane, Moravane, Šlezijce, Slovence ob Vagi in mnogo rodov od Vage dalje na Ogrskem, potem Poljake, Ruse in Crikase ob Črnem morju. Tudi ob Labi na Nemškem so se še nahajali ostanki Slavanov, ki so bili nekdaj gospodarji teh krajev.

Zemlja Rusov, pravi Herberštajn, se začenja kmalu za Krakovem, blizu „sarmatskih gor“ (Karpatov) in se razprostira ob Dnepru in Dnestru doli do Črnega morja. Proti severu sega do Ledenega morja, do Švedske in do dežel ob Baltiškem morju. V verskem oziru so katoličani le Litvani in Žmudi, ki imajo pa poseben jezik; med njimi se nahaja mnogo „Rusov“ (t. j. pravoslavnih). Rusi imajo dva vladarja, kralja poljskega in velikega kneza moskovskega. — Obširno opisuje Herberštajn ruski dvor v Moskvi in dvorsko življenje, ki je bilo uravnano po orientalskem vzorcu. Veliki knez Vasilij Ivanovič,

vladar poljedelskega naroda, je živel sredi svojih podložnikov, kakor graščak med svojimi kmeti. Njegov stolni grad je bil Kreml, obdan z močnim obzidjem; na široko okoli so ga obdajali mesto meščanskih hiš kmečki domovi. Vsa zemlja je bila lastnina knezova, ki jo je smel deliti po svoji volji in je neomejeno gospodoval nad vsemi podločniki. Herberštajn se je čudil veliki oblasti kneževi, ki se nikakor ni mogla primerjati cesarjevi na zapadu. A neki Rus Simeon ga je poučil, rekoč: „Žiga, našemu gospodu se mora drugače služiti, nego tvojemu.“ Ruske „kneze“ primerja Herberštajn grofom in duhovnim knezom ogrskim in hrvatskim; nižje plemstvo so boljari in boljarski sinovi. Besedo „boljar“ izpeljuje iz slovenske besede „boj“, torej boljarji = bojevniki (Kriegsleute). — Zelo rad opisuje rusko nošo in večkrat predstavlja samega carja, kako sedi na prestolu, opravljen v dolgi kaftan, ki je obrobljen s kožuhovino. Na glavi ima visoko kučmo, enako obšito s krznom, noge pa tiče v turških, spredaj navzgor zakrivljenih črevljih. — Izredno so zanimale Herberštajna verske in cerkvene razmere med Rusi. Splošno ne hvali posebno razmer pravoslavne cerkve in zlasti graja, da je preveč odvisna od carja. Tudi mu ni všeč, da so n. pr. tisti, ki so imeli voliti metropolita, si izbrali za to dostojanstvo samotarja, suholičnega in bradatega moža, ne pa učenega, ki bi svet in razmere dobro poznal. O razliki med katoličani in pravoslavnimi pravi, da je v verskem oziru majhna, in objavlja v dokaz pismo metropolita Ivana do papeža, v katerem so naštete vse preporne točke glede vere in obreda. Kljub temu je sovražil Rus katoličana bolj od mohamedana in se goreče podvrgel mnogoterim težavnim cerkvenim zapovedim, ki so še dandanes znak pravoslavne cerkve in jih Herberštajn na drobno opisuje. Zanimive so tudi mnoge črtice iz življenja ruskega ljudstva, kakršnih je mnogo vpletenih med njegove spise, ki jih pa tu ne morem podrobno navajati. — Zelo obširno poglavje v Herberštajnovi „Moskoviji“ je „Chorografia“, zemljepis Rusije, ki ga pojasnjuje pridejan zemljevid. S Herberštajnom prehodi čitatelj vso Rusijo noter do Sibirije, od Črnega do Ledenega morja. V tem poglavju je nakopičil pisatelj mnogo tvarine in podal svetu prvi obširen zemljepis vzhodne Evrope, ker se ni omejil na Rusijo, temveč popisal tudi sosednje dežele.

V svojih spisih se kaže Herberštajn prav takega, kakršen je bil v življenju in vedenju. Vedno pripoveduje mirno in hladno, s tisto zmernostjo in obzirnostjo, ki je prirojena ali priučena prednost dvornikov in diplomatov. — Zanimati nas morajo njegove besede v predgovoru „Moskovije“ tembolj, ker prihajajo iz peresa rojenega Nemca. Ko je še enkrat poudaril, koliko žalitev je moral preslišati zaradi učenja slovenščine, pristavlja: „Vendar me to ni odvrnilo od slovenskega jezika, temveč kjerkoli sem imel priložnost ga govoriti, se ga nikdar nisem sramoval, ker sem to imel za častno in dostojno.“ Te besede imajo pomen prav tako dandanes, kakor v Herberštajnovi dobi pred štiri sto leti.

V turškem taboru.

15. Turki na Balkanu.

»Turška sila«, kako velik del slovenske zgodovine izražajo te besede, s krvjo in solzami pisane zgodovine. Skoraj tri sto let so morale naše dežele vzdrževati silovite navale divjih Turkov, ki so jih s svojimi četami poplavljali skoraj leto za letom, požgali in oplenili, kar so mogli zaseči, in neštete množice prebivalstva odvedli s seboj v sužnost. Za vse bodoče čase je turška nevarnost našemu narodnemu življenju vtisnila neizbrisne sledove.

Slovenske in hrvaške dežele so bile ves ta čas branik krščanske Evrope. Dočim so na severu in zapadu narodi neovirano napredovali v omiki in blagostanju, se je po jugovzhodnih alpskih deželah, na Posavju in Podravju bil ljut boj za obstanek krščanske kulture. Slovenec in Hrvat sta stala na straži za najdražje svetinje evropskih narodov. S svojo hrabrostjo sta odbijala ljute napade, ki so merili na pogin, iztrebljenje vse krščanske omike. Ako so zaradi tega naše dežele zaostale v napredku, izobrazbi in splošni kulturi za drugimi srečnejšimi pokrajinami, kdo bi jim mogel to šteti v zlo?

Navzlic strašnim nesrečam, ki so jih povzročili turški navali tolikokrat po naših krajih, so bili vendar tisti časi junaška doba našega naroda. Premnogokrat so stali Slovenci in Hrvati popolnoma osamljeni močnejšim sovražnikom nasproti. Pomoči od drugod večinoma ni bilo. In vendar jim ni upadel pogum, ni pojenjala vztrajnost, zopet in zopet braniti ogroženo domovino. Zato se nikjer v zgodovini ne kaže lepše slovenska hrabrost, slovenska vernost in zvestoba,

kakor v turških bojih. Zato so se pa tudi globoko vtisnili ljudskemu spominu. O njih živi med narodom največ pripovedk in nje najbolj proslavlja slovenska narodna pesem.

* * *

Pradomovina Turkov je srednja Azija, kjer so živeli stoletja in stoletja kakor drugi pastirski narodi (nomadi) od živinoreje, lova, vojske in plena. Izprva so bili malikovalci. Ko so začeli v 10. stoletju prodirati proti zapadu, Aralskemu in Kaspiškemu jezeru, so prišli v dotiko z mohamedanskimi rodovi in od njih sprejeli Mohamedovo vero. Med leti 1214 in 1224 so se naselili v Armeniji in pričeli Bizantincem jemati pokrajino za pokrajino. Prvi neodvisni turški vladar je bil O s m a n I. (1299), ki se je nazival »sultan«. Po njem se je turška država imenovala tudi osmansko cesarstvo. Njegov sin Urhan I. je že razširil njene meje preko Male Azije tja do Bospora, uredil upravo in vojaštvo in ustanovil izbrano vojaško četo iz samih ugrabljenih krščanskih otrok, ki se je posebno odlikovala po drznosti in divjosti. To so bili sloviti janičarji (jeni čeri = nova četa), med katerimi je bilo pozneje tudi mnogo Slovencev.

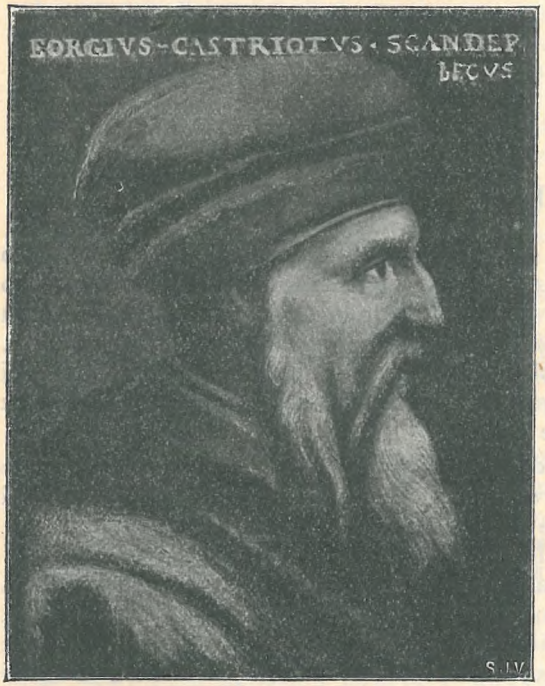

Jurij Kastriota (Skander-beg).

Kmalu je tudi Evropa občutila turško nasilstvo. Posamezne osmanske čete so se že okoli leta 1326 včasih spustile preko ožin Egejskega morja, ropale in požigale po grškem cesarstvu, čeprav se še niso v Evropi stalno naselile. Vendar je že Urhan I. gojil gorečo željo: streti moč Bizantincev in se polastiti njihove zemlje. Domače razprtije in spletke na grškem dvoru, kjer je večkrat stala nasproti stranka proti stranki in se bojevala za vladarsko oblast, so mu olajševale delo. Predvsem se mu je zdelo potrebno, da si pridobi onkraj Helesponta kako trdnjavo kot oporo za vojna podjetja in daljnje osvojitve. Urhanov sin Sulejman je izvršil njegov načrt. Leta 1353 se spusti z malo četo osemdesetih

mož na splavih, ki so bili napravljeni iz neobtesanih debel in zvezani z jermeni iz volovskih kož, čez Egejsko morje, naglo udari na slabo zavarovani obrežni grad Tzimbe (sedaj Čini nad Galipolijem) in se ga polasti. Ta grad je bil prva turška postojanka v Evropi. Od tu so napravljali svoje vojne pohode in si kmalu vse pokrajine daleč na okoli podvrgli. Deset let pozneje je evropska Turčija že mejila na države Albancev, Romunov, Srbov in Bolgarov. Pa tudi ti narodi so se morali drug za drugim ukloniti turškemu gospostvu.

Najprej so prišli na vrsto B o l g a r i. Sultan Murad I. si je leta 1363 osvojil znamenito mesto Odrin ali Adrianopel (turško Edreneh), in tu sem prestavil svojo stolico. Od tega časa Bolgari niso imeli več miru pred nasilnim sovražnikom. Kmalu je padla Stara Zagora in Plovdiv (Filipopel), kjer je pričel stolovati Sulejmanov vojvoda Lalašahin kot prvi beglerbeg (sultanov namestnik) Rumelije. Bolgarski car Ivan Šišman III., ki je takrat bival v starem stolnem mestu Trnovem, se je moral Muradu pokoriti in postati njegov podložnik (vazal). V poroštvo svoje zvestobe je dal Šišman sultanu za ženo svojo sestro. Še danes proslavlja bolgarska narodna pesem Maruljo, lepo Bolgarko, ki si je tudi kot carica izvolila, da ostane kristjana, čeprav ji je sultan ponudil posebno džamijo (molilnico), vso napolnjeno s srebrnimi svečniki, ąko se poturči.

Sultan Mohamed II.

Zdelo se je, da se morebiti S r b o m posreči, česar niso zmogli niti Grki niti Bolgari. Srbsko carstvo je bilo takrat najmogočnejše na Balkanu. Štefan Dušan Silni, največji srbski vladar (1331—1355) se je dal v Skoplju kronati za carja Srbov, Grkov, Bolgarov in Albancev. Njegovo kraljestvo se je razprostiralo od Donave do Jadranskega morja, od bosenskih pokrajin do grškega polotoka. Žal, da so se že pod njegovim sinom Urošem IV. pričeli notranji boji in se je veliko srbsko carstvo razdelilo med ne-

katere velikaše. V južnem delu Srbije sta vladala brata Vukašin in Uglješa s prestolnicama Skopljem in Prizrenom. Ta dva sta zbrala lepo vojsko, ki je štela nad 60.000 ljudi, in sta šla proti Odrinu, da zavzameta turško prestolnico. Prilika je bila ugodna. Sultan Murad se je mudil v Mali Aziji in njegov vojvoda Lalašahin je mogel le 4000 vojakov sovražniku nasproti postaviti. Toda Srbi so lahkomiselno zapravili zmago. Prezirajoč maloštevilno turško vojsko, so priredili v taboru veselo gostijo in se upijanili. Sredi temne noči med 25. in 26. septembrom leta 1371 navale Turki nenadoma z vseh strani na srbski tabor. Nastalo je krvavo klanje in skoraj vsi Srbi so poginili pod turškim mečem. Turki še dandanes imenujejo kraj boja Sirb-sindigi, to je »poguba Srbov«. Zmagoviti Osmani so se po tej nepričakovani zmagi vsuli preko srbske zemlje, po njej plenili in požigali. Največ je trpela Macedonija, kjer so si podvrgli zapored vse velmože, med njimi tudi Vukašinovega sina, kralja Marka v Prilepu, katerega proslavljajo tudi slovenske narodne pesmi pod imenom »kraljevič Marko«. Še tisto leto (1371), je umrl v Nerodimlju car Uroš IV., poslednji srbski vladar iz rodbine Nemanjičev. Sledil mu je v severnem delu srbske države car Lazar Hrebeljanović (1371—1389), ki je pa moral oblast deliti z nekaterimi drugimi velikaši. Njegova vlada je bila nepretrgana vrsta obupnih bojev proti turški premoči. Sultan Murad se je posebno trudil, da obvlada vojno cesto, ki je že izza časa Rimljanov vodila iz Sredca (Sofije) preko Niša k reki Moravi, potem ob njej v podonavske pokrajine, zlasti proti Belgradu. Leta 1382 se je polastil mesta Sredca in štiri leta pozneje se je pričela krvava borba za grad Niš, kjer je bilo križališče cest za Srbijo, Bolgarsko in Ogrsko. Sam sultan Murad je pripeljal turško vojsko pod zidovje grada Niša. Čeprav so branitelji hrabro odbijali njegove napade, se je morala trdnjava vendar po 25 dneh vdati. Sedaj je bila Muradu odprta pot v sredino srbske države. Car Lazar je v tem težavnem položaju sklenil zvezo s svojim sosedom, bosenskim kraljem Štefanom Tvrtkom. Z njegovo pomočjo je l. 1387 pri Pločniku ob reki Toplici turško vojsko tako silno pobil, da je komaj petina Turkov ostala živih. Ali prav ta prva srbska zmaga je izpodbudila sultana Murada k odločilnemu boju, ki se je izvojeval na znamenitem K o s o v e m p o l j u, kjer se je prej in pozneje še mnogokrat odločevala usoda balkanskega polotoka (15. junija 1389).

Car Lazar je zbral veliko vojsko, kateri so se pridružili tudi bosenski kralj Štefan Tvrtko, knezi albanski, vlaški, hercegovski in mnogo drugih zaveznikov. Kar mrgolelo je vojakov na Kosovem polju. Pravijo, da jih je bilo več kakor 200.000 mož, Turkov pa baje komaj peti del. In vendar jim je bila bojna sreča mila. Po tridnevni strašni bitki, kateri ni kmalu najti vrstnice v svetovni zgodovini, je bila velika srbska vojska popolnoma pokončana, car Lazar ubit in Srbija izbrisana iz vrst neodvisnih evropskih držav. Bilo je brez pomena, da je srbski junak Miloš Obilić zadnji večer na čelu dvanajstih mož pridrl v sultanov šotor in Muradu zabodel meč v srce. Maščeval je le nesrečo svoje domovine, turške sile ni ustavil.

Le visoko gori v Zeti, sedanji Č r n i g o r i, se ponosni planinski sinovi niso uklonili turškemu jarmu. Po smrti Dušana Silnega jim je

Bosenski vojvoda Hrvoje Vukšič.

vladala rodbina Balšičev, potem pa pod benečansko vrhovno oblastjo Črnojeviči do leta 1516. Ko se je drugi Črnojevič priznal za turškega podložnika, mu Črnogorci niso hoteli biti več pokorni. Obrnili so se na svojega vladiko (škofa) Vavila in mu ponudili svetno oblast. Z njim se pričenja vrsta duhovnih knezov (vladik), ki so hrabremu

gorskemu ljudstvu v vednih bojih s Turki ohranili krščansko vero in ljubljeno svobodo. Šele Danilo Petrović Njeguš, ki se je leta 1852 odpovedal svoji duhovski časti, je bil prvi svetni vladar in ustanovitelj dinastije Njegušev.

Po bitki na Kosovem polju so se dežele severno od Balkana Turkom hitro uklonile in pot v podonavske pokrajine jim je bila odprta. Muradov sin Bajazet si je Bolgarsko popolnoma podvrgel in vlaškega vojvoda prisilil, da mu je plačeval letni davek.

Ko je Srbija podlegla, je morala Ogrska braniti krščansko Evropo pred turškim nasilstvom. Vzajemno s Slovenci in Hrvati je skozi tri sto let zvesto izvrševala to nalogo. In šele ob tem braniku se je razbila moč polmeseca. Ivan Hunjadi, Janez Kapistran, Matija Korvin (Kralj Matjaž) so najznamenitejši junaki iz prvih bojev s Turki.

Leta 1391 so turške čete prvikrat udarile čez Savo na hrvaško zemljo in oplenile sremsko županijo. Da bi jih ostrašil, se odloči cesar Sigismund leta 1392 na čelu močne vojske vdreti v Srbijo. Pridružil se mu je tudi celjski grof Viljem s svojimi četami. Ogrska vojska je sicer prodrla precej daleč v Bolgarsko, ker so se Turki previdno umikali, toda posebnega uspeha ni dosegla. Sultan Bajazet je po odhodu Ogrov še bolj pritiskal na Bolgare in Vlahe, da bi jim vzel pogum za upor, in je tudi snoval načrte za napade na Ogrsko.

Na prošnjo vlaškega vojvoda Mirča in grškega cesarja Emanuela se je cesar Sigismund l. 1396 dvignil na veliko bojno podjetje proti Turkom. Nič manj ni nameraval, kakor da osvobodi Carigrad preteče nevarnosti in zapodi neljube goste nazaj v Azijo. Delale so se velike priprave. Sigismund je iskal pomoči pri Nemcih, Francozih in Burgundcih, ki so mu poslali precej močne čete na pomoč. Papež Bonifacij IX. je po avstrijskih deželah, po Tirolskem in Solnograškem ukazal oznanjevati križarsko vojsko. Celó Angleži so prišli s tisoč možmi. Slovenske križarje je vodil Herman II., grof celjski. Izprva je bila Sigismundu sreča mila. Mesto Vidin je bilo z naskokom zavzeto. Toda pri Nikopolju zadene križarsko vojsko usodni udarec.* Sam Sultan Bajazet je bil z močno turško vojsko prihitel na bojno polje, da se meri z mogočnim nemškim cesarjem. Nespretnost težkega francoskega viteštva, ki ni bilo kos lahki turški konjici, in pomoč srbskega kneza Štefana Lazarevića, ki je v odločilnem trenutku s svojimi konjiki ob strani Turkov napadel utrujene Sigismundove čete, sta povzročila strašen poraz krščanske vojske. Dvajset tisoč jih je obležalo na bojnem polju, skoraj toliko je bilo ujetih ali pa utonilo v valovih deroče Donave. Cesar Sigismund si je s Hermanom Celjskim in nekaterimi drugimi spremljevalci komaj rešil življenje.

Po tej turški zmagi je bila usoda Jugoslovanov odločena. Srbi in Bolgari so bili izročeni Turkom na milost in nemilost in Bajazet je mogel po svoji volji brez ovire prodirati v Bosno, Slavonijo in Ogrsko. Pravijo, da se je na bojišču zaklel, da si hoče osvojiti Budimpešto, ukloniti Nemčijo in Italijo in da mora njegov konj zobati

* Glej str. 258.

oves z oltarja sv. Petra v Rimu. Zdi se, da je skušal svojo grožnjo tudi izvršiti. Medtem ko je Sigismund, spremljan od nekaterih zvestih prijateljev, begal ob izlivu Donave in iskal prilike, da se po morju vrne v domovino, je Sultan Bajazet udaril na Slavonijo in zavzel utrjeno mesto Mitrovico, ki je bilo važno trgovišče in močna opora za ogrsko vojsko. Od tu so se razlile njegove čete kakor povodenj čez Hrvaško, jugozapadno Ogrsko in Štajersko.

Takrat so slovenske dežele prvikrat občutile turško divjost.

Turki so prodirali iz Slavonije ob naravnih cestah, to je ob rekah Savi, Dravi in Muri. Na odpor niso naleteli nikjer, ker je menda vest o strašnem porazu krščanske vojske pri Nikopolju povsod povzročila tolik strah, da se nihče ni upal zmagovalcem v bran postaviti. — Ena teh zmage pijanih in ropaželjnih čet je vdrla ob Dravi na Štajersko, prekoračila reko, nenadoma naskočila mesto Ptuj, ki je bilo brez obrambe, ga oropala, zažgala in strašno plenila po vsej okolici. Eden vojnih ujetnikov pri Nikopolju, ki je živel dalj časa na Turškem in opisuje ta napad, pravi, da so Turki takrat odpeljali s seboj okoli 16.000 mož, žen in otrok. Del teh sužnjev je ostal na Grškem, druge so poslali v Malo Azijo. Za Štajersko ta prvi turški obisk ni imel drugih nasledkov kakor tega, da je bila ptujska okolica strašno opustošena in požgana. Bajazet ni hotel dalje prodirati, temveč se je nenadoma vrnil domov. Morda ga je od nadaljnjega bojevanja odvrnila bolezen, ali pa je spoznal, da je premalo pripravljen za vojsko na zapadu.

V naslednjih desetletjih ni zabeleženih večjih turških bojnih podjetij proti zapadu. Turkom samim je pretila strašna nevarnost od Mongolov, ki so pod vodstvom Timurlenka osnovali velikansko azijsko cesarstvo in napadali turška posestva v Mali Aziji. Bojeviti Bajazet se mu je leta 1402 nasproti postavil pri Angori, pa je izgubil vojsko in svobodo. Med njegovimi sinovi so se vnele krvave vojske za nasledstvo na prestolu, ki so trpele več kakor deset let, dokler ni slednjič Mohamed I. obvladal svoje brate ter zopet pomiril in uredil osmansko cesarstvo.

V tej dobi je le nesrečna Bosna bila večkrat napadena in poplavljena od Turkov. Žal, da so jih domači vojvodi in veliki župani sami klicali v deželo. Kakor drugod so tudi tukaj domače razprtije dale Turkom povod, vmešavati se v bosenske zadeve in si počasi pripravljati pot do vlade v deželi. Po smrti kralja Štefana Tvrtka I. se je povzpel na bosenski prestol Štefan Ostoja (leta 1398), katerega so podpirali oni bosenski magnati, ki so bili sovražni Sigismundu. Živel je v prijateljstvu s Turki in jih imel celó za svoje zaveznike proti Sigismundu. Toda sreča mu ni bila dolgo mila. Ko se je spravil s Sigismundom, ga je domača narodna stranka zapustila in Štefana Tvrtka II. postavila za kralja. Sedaj se je vnela domača vojska, v katero so posegli tudi cesar Sigismund in Turki. Leta 1408 je bil Tvrtko ujet in Ostoja zopet dvignjen na prestol. V naslednjih letih nahajamo v Bosni opetovano turške čete kot zaveznike kralja Ostoja in drugih bosenskih vojvodov. — S tem soglaša pripoved

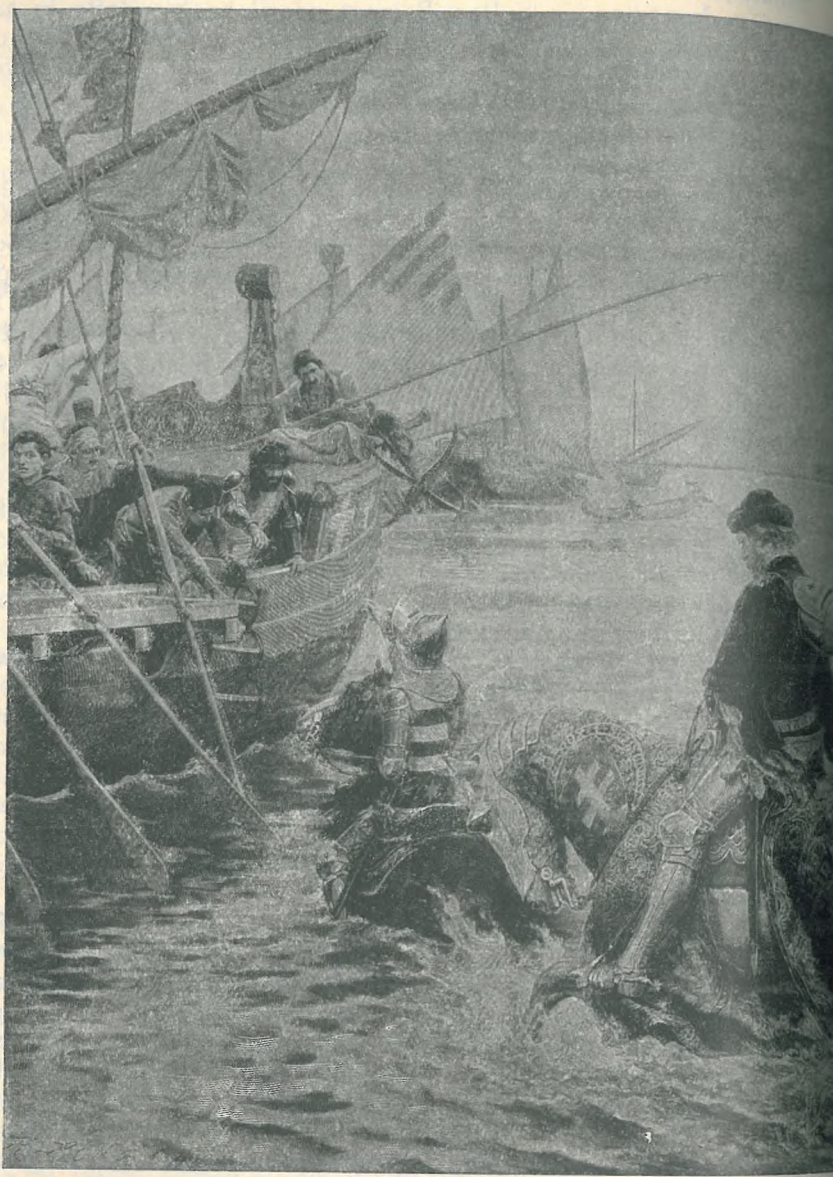

Bitka s Turk
(Herman Celjski reši c

olju leta 1396.
anda turškega jetništva.)

zgodopisca Valvasorja, ki poroča, da so Turki 9. oktobra leta 1408 vdrli v Belo Krajino in jo strašno opustošili. Podoben roparski napad se je zgodil tudi l. 1411, ker isto leto poroča metliški komtur nemškega viteškega reda poveljništvu avstrijske balije, »da sta bili redovna hiša v Metliki in župnija Črnomelj opustošeni od Turkov. Sam nujno potrebuje denarne pomoči, sicer ne more vztrajati na svojem mestu«.

Važnejši, kakor ta dva pohoda malih roparskih čet, je bil turški napad l. 1415. Bližnji povod je dal bosenski vojvoda Hrvoje, ki si je hotel s pomočjo Turkov podvreči del Bosne in južno Dalmacijo in pričel vojsko proti Sigismundu. Po veliki noči imenovanega leta je vdrl z mnogoštevilno turško vojsko preko Hrvaške na Ogrsko. Sovražniki so prišli do Blatnega jezera, razrušili mnogo cerkvá, požgali vasi, poklali veliko množico kristjanov in odvedli čez 8000 jetnikov s seboj. Od glavnega krdela, ki jo je udarilo na Ogrsko, so se odločile nekatere manjše turške čete in plenile po celjski in ortenburški grofiji. Neki oddelek pa je prekoračil Kolpo pri Vinici in drvel čez Kočevje in Ribnico proti L j u b l j a n i, ki je tedaj prvikrat videla krutega sovražnika pred svojim obzidjem.

Brzi sli so raznesli novico o tem napadu na vse strani. — Cesarja Sigismunda takrat ni bilo doma, mudil se je pri cerkvenem zboru v Kostnici in tudi na sporočilo o nesreči, ki je zadela Ogrsko, ni hotel zapustiti tega mesta. Od njega ni bilo pričakovati pomoči. Pač pa se je tedaj dvignil akvilejski patriarh, vojvoda Ludovik Teck, v obrambo svoje škofije. Mudil se je v Rozaču na slovensko-furlanski meji, ko ga preseneti novica, da so Turki že na Kranjskem. Takoj skliče odbornike svojega parlamenta v Videm na posvet. Sklenili so, da se osnuje splošna deželna bramba. Polovica vseh za orožje sposobnih mož naj bi šla s patriarhom proti Turkom, druga polovica pa varovala dom. Toda Benečani, ki so bili s Turki sporazumljeni, so znali preprečiti nameravani pohod. Furlanska mesta so se obotavljala, pustiti svoje vojaštvo iz dežele, češ da ga potrebujejo doma. Le z majhno četo se je patriarh na binkoštni torek (21. maja) leta 1415 odpravil proti Kranjski. Prišel je do Ribnice, pa medtem so bili Turki deželo že zapustili. — Še enkrat so bile naše dežele isto leto hudo vznemirjene. Bilo je v začetku meseca avgusta, ko je vojvoda Hrvoje s pomočjo Turkov potolkel neko ogrsko-hrvaško vojsko, ki je bila vdrla v Bosno. Zmagovalci so zasledovali bežeče Ogre, napadli Dalmacijo, Hrvaško, celjsko grofijo in požigali pokrajine tja do Drave. Baje so takrat okrog 30.000 kristjanov odvedli preko Dalmacije s seboj domov. Tudi sedaj je strašna vest o turškem napadu povzročila velik strah po vseh sosednjih deželah. Toda razen dolgih posvetovanj se ni storilo nič.

Za Ljubljano je imel ta turški napad še to posledico, da je dobila novo mestno ozidje. V prejšnjih stoletjih je obsegal mestni zid, ki se je spuščal z grada na dveh straneh proti Ljubljanici, le »Stari trg« s »Florijansko ulico«. Izza trinajstega stoletja pa so nastali novi deli mesta okoli cerkve sv. Nikolaja in frančiškanskega samostana (na sedanjem »Vodnikovem trgu«) in onstran Ljubljanice okoli avguštinskega samostana (sedaj »Marijin trg«). Tam so bile tudi nasel-

bine židov in hiše plemiške gospode (»Gosposka ulica«). Ko so se Turki prikazali v ljubljanski okolici, so morali Ljubljančani izprevideti, kolika nevarnost preti nezavarovanemu delu mesta. Zato so se takoj lotili dela in napravili zid z jarkom in okopom tudi na levem bregu Ljubljanice okoli židovske in gosposke naselbine tja do cerkve nemških križarjev, kjer se je zid obrnil zopet proti Ljubljanici. Vojvoda Ernest »Železni« je leta 1416 ukazal duhovski in svetni gospodi, da morajo meščane pri tem obrambnem delu podpirati. — Ljubljana je s tem dobila še enkrat večji obseg, kakor ga je prej imela.

* * *

Turki napadajo Carigrad.
(Po istodobni sliki.)

Vsi popisani napadi so bili šele prvi obiski neljubih gostov; bili so poizvedovalni pohodi, ki so služili Turkom v to, da bliže spoznajo kraje in ljudi, kjer so si pozneje tolikokrat poiskali sužnjev in drugega bogatega plena. Strah in trepet je prešinil vse slovensko ljudstvo, ko se je zavedlo strašne nevarnosti. Toda za enkrat so napadi ponehali in več kakor pol stoletja so naše dežele imele mir. Treba je bilo prej na Balkanu poraziti zadnje predstraže, preden so turški roparji postali neomejeni gospodarji na naših tleh.

Odločilni boji so se takrat bojevali pri Carigradu, na ogrski meji, v Bosni in Albaniji.

Turkom je gospodoval po Mohamedovi smrti zopet odločen in podjeten mož, sultan Murad II. Bil je šele 19 let star, ko je zasedel

očetov prestol, pa je vendar že znal vladati in se je tudi na bojnem polju izkazal razumnega vojskovodja in hrabrega junaka. Kadarkoli je v vojski sam poveljeval, je gotovo zmagal. Osvojil si je velik del grškega cesarstva z mestom Solunom in si leta 1431 podvrgel vso Albanijo. Z mnogoštevilno armado je leta 1437 pridrl na Ogrsko in Sedmograško in odnesel neizmeren plen. Našel pa je tedaj junaka, ki mu je bil kos v podjetnosti in vojskovanju. To je bil ogrski poveljnik Ivan Hunjadi, v hrvaških narodnih pesmih znan pod imenom »Janko Sibinjanin«. Večkrat je z majhnimi četami premagal močne turške vojske in zlasti na sveti dan leta 1443 pri Kunovici v Bolgariji skupaj s kraljem Vladislavom pridobil sijajno zmago. Sultan je moral sam prositi za mir, ki je bil sklenjen v Segedinu, in vrniti osvojeno Srbijo Juriju Brankoviću.

Isto leto je dvignil zastavo svobode albanski junak Skanderbeg. Bil je doma v oni gorati pokrajini, ki se razteza ob Jadranskem morju južno od Skadra (Skutari) tja do gorovja Pindus ob grški meji in se je nekdaj imenovala Ilirija, sedaj pa se zove Albanija. Prepregajo jo visoke, s snegom pokrite gore, s katerih padajo divji hudourniki v tesne doline in soteske. Gozdovi se menjajo s sočnatimi pašniki, strmo obrežje pa je razdeljeno v neštete zalive in pristanišča, ki so že po naravi dobro zavarovani. Tu je prebivalo že izza davnih časov svobodoljubno ljudstvo, ki se je samo nazivalo Skipetari, medtem, ko so jih tujci imenovali Albance ali Arnavte. Albanci niso slovanskega rodu, temveč so potomci starih Ilirov, ki so drugod popolnoma izginili in le še v skalovitih gorah ob južni Adriji s čudovito vztrajnostjo ohranili svoj jezik in svoje narodne običaje.

Skanderbegovo pravo ime je bilo Jurij Kastriota. Njegov oče Ivan je bil plemenit albanski knez, ki je stoloval v mestu Kroja, pa je leta 1423 moral svojo deželo prepustiti Turkom in svoje sinove dati za talce. Mali Jurij je bil takrat šele 9 let star. Prisilili so ga, da je prestopil v mohamedansko vero in mu nadeli ime Skander-beg (to pomeni knez Aleksander). Pridobil si je naklonjenost sultana Murada II., ki ga je dal vzgojiti s svojimi sinovi.

Toda v mladem Juriju ni ugasnila iskra sovraštva in maščevalnosti. Ko mu je leta 1431 oče umrl, je Skander-beg zahteval albansko kneževino kot svojo postavno dediščino. Sultan mu je ni hotel dati. Zdaj je le iskal priložnosti, da ubeži k svojim rojakom in na čelu vojske udari na Turčine. Z zvijačo se mu je posrečilo leta 1443 polastiti se mesta Kroje, in s tistim dnem je Albanija postala neodvisna. V trenutku se je razširil upor po vsej deželi. Albanski poveljniki so v Lješu izvolili Skander-bega za svojega narodnega vojskovodja in mu prisegli zvestobo. Pričela se je dolga vrsta drznih bojev, ki jih je Skander-beg izvojeval večkrat sam s svojimi Albanci proti turški premoči. Pet in dvajset let je trajala ta junaška borba. Vsa Evropa je gledala takrat na albanske gore in občudovala junaka vseh junakov — Skander-bega.

Ta obupni odpor malega junaškega naroda je bil tem slavnejši in sijajnejši, ker pade v dobo, ko so krščanske narode na Balkanu zadeli najusodnejši udarci.

Izpodbujen po Skander-begovih uspehih je ogrski kralj Vladislav l. 1444 z malo številno vojsko 25.000 mož vdrl v Bolgarijo. Hotel je zadati turški oblasti smrtni udarec. Toda prevelika je bila samozavest krščanskih križarjev, ki so podcenjevali turško moč. Pri Varni jim stopi nasproti sam sultan Murad II. s številno vojsko, ki so jo cenili na več kakor sto tisoč mož. Ni manjkalo glasov v krščanskem taboru, ki so opominjali, da se pravi Boga izkušati, ako se spuste v boj s toliko silo. Pa vzlic tem opominom se je bitka drugi dan pričela, in Vladislav je izgubil vojsko in življenje.

Sveti Janez Kapistran.

Skander-beg ni nikdar izpostavljal svoje vojske toliki nevarnosti. S svojo četo, ki je štela osem do deset tisoč mož, je bival navadno v nedostopnih gorah in gozdovih. Od tu je napadal posamezne turške oddelke, sedaj podnevi, sedaj ponoči. Prišel je kakor blisk in zopet izginil, še preden so se nasprotniki zavedli, koga imajo pred seboj. Sam sultan Murad, ki je leta 1449 in 1450 s poldrug sto tisoč možmi in mnogimi topovi pridrl v Albanijo, se je po krvavih bitkah in praskah in po brezuspešnem obleganju mesta Kroje moral umakniti z zavestjo, da proti Skander-begu ne more ničesar opraviti.

Toda turška oblast v Evropi je bila že preveč ukoreninjena in kristjani premalo složni med seboj, da bi se mogli povzpeti do velikega vojnega podjetja in prepoditi nasilne azijske roparje. — Za sultanom Muradom je nastopil vlado zopet bojevit, krvoločen vladar, sultan Mohamed II. V zgodovini ima priimek »osvojevalec«, ki si je podvrgel dve cesarstvi, 14 kraljestev in kneževin in 200 mest.

Najprej se je lotil Mohamed zadnje postojanke grškega cesarstva — C a r i g r a d a. Meseca aprila leta 1453 prične oblegati mesto, ki je štelo med 300.000 prebivalci komaj 5000 braniteljev. Bizantinski cesar Konštantin XII. se je sicer hrabro branil, pa kaj je mogel opraviti proti silni turški premoči, ki je od vseh strani kakor železne klešče zajela mesto in ki so jo cenili na pol milijona vojakov. Turki so oklicali »sveto vojsko«; šlo je zopet za veliko odločilno bitko med križem in polmesecem. Poldrugi mesec je grška posadka hrabro odbijala turške napade, toda spričo železne vztrajnosti Turkov izid vendar ni mogel biti dvomljiv. Dne 29. maja ukaže Mohamed splošen naskok na mesto. Prvi napad je bil odbit, drugi odbit. Jarki so bili

že polni mrtvih trupel. Kar prigrmi izbrana četa janičarjev, dvajset tisoč mož, katerim se posreči splezati na mestno ozidje. Cesar Konštantin sam pade v boju. Kmalu so Turki neomejeni gospodarji v mestu. Popoldne istega dne je imel zmagovalec s sijajnim spremstvom svoj slovesen vhod. Najprej je šel v cerkev sv. Sofije in opravil zahvalno molitev za zmago. Potem je ukazal sneti križ s kupole in na njo vsaditi polmesec. Muezimi (turški duhovniki) so klicali s prižnice: »Alah je bog, Alah je velik. Pridite k molitvi!« Cerkev sv. Sofije je postala turška mošeja. — Tako je prenehalo grško cesarstvo v letu 1127 po ustanovitvi mesta Carigrada.

Strašen je bil vtis te novice na vso Evropo. Papež Kalikst III. je dvignil svoj glas in pozval vse krščanstvo na veliko križarsko vojsko zoper sultana Mohameda. Toda njegov glas ni našel odmeva.

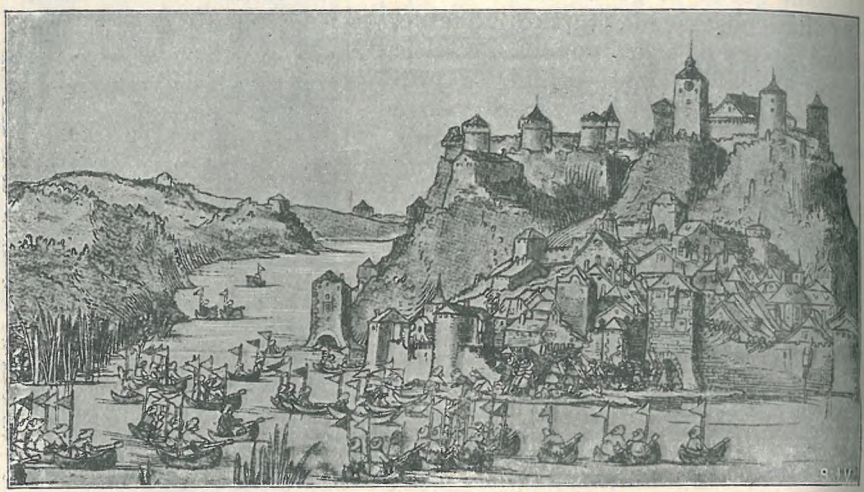

Turki oblegajo Belgrad.
(Po istodobni sliki.)

Evropski vladarji so bili med seboj preveč razdvojeni in njihov načelnik, nemški cesar Friderik, je imel preveč posla z domačimi stvarmi, kakor da bi bil mogel misliti na vojsko s Turki. Le v srcih dveh mož je še gorela iskra tistega navdušenja, ki je za časa križarskih vojsk dvignilo vso Evropo proti polmesecu. Eden teh je bil plemenit ogrski vitez, Ivan Hunjadi, drugi reven menih, frančiškan Janez Kapistran.

Janez je dobil svoj priimek od rojstnega mesta Capistrano na Laškem. Izprva je bil sodnik, pa je zapustil svet, stopil v strogi frančiškanski red in kmalu zaslovel kot izvrsten govornik. Papež Nikolaj V. ga je l. 1451 poslal v Avstrijo, da pridiguje proti husitom in vnema ljudi za križarsko vojsko. Takrat je prepotoval Kranjsko,

Koroško in Štajersko in se je baje mudil tudi v Ljubljani. Bil je že sedemdeset let star, majhne postave, koščenega, upadlega obraza. Pa to staro telo je oživljal mladeniški ogenj. Kadar je govoril, je njegova navdušenost vnela vse poslušalce. Tisoč in tisoč ljudi mu je prišlo naproti, kadar je prišel, in ga zopet spremilo, ko je odhajal. — Ta mož je zbiral križarsko vojsko proti Turkom. In njegov poziv ni bil zaman. Mladeniči in možje so prijeli za orožje in šli za njim. Bila je čudna vojska, ki se je zbrala okoli sivolasega vojskovodja v rjavi meniški halji: kmetje, dijaki, menihi, duhovniki. Ta je imel meč in sulico, drugi koso, tretji cepec ali z železom okovano palico. Pa en duh je navdajal vso to mnogovrstno trumo, en cilj jim je bil pred očmi: zmagati ali umreti za krščansko vero.

Katarina Kosača, kraljica bosenska
(† leta 1473 v Rimu).

Sultan Mohamed II. se je bil spomladi leta 1456 z vsemi svojimi silami vrgel na Belgrad. Hotel je to trdnjavo dobiti v svojo oblast, da more dalje prodirati na Ogrsko in v Nemčijo. Obdal je mesto z vseh strani, na kopnem je postavil svoje topove in okope, po Donavi in Savi pa so plavale številne turške šajke. Tako ni bilo mogoče Belgradu od nikoder pomagati; niti hrane niso mogli dobiti prebivalci. Sultan se je bil zaklel, da mora trdnjavo v štirinajstih dneh dobiti v roke, v teku dveh mesecev pa hoče v Budimpešti večerjati. Pravijo tudi, da je rekel ob tej priliki: »Kakor je le en Bog v nebesih, tako mora biti tudi le en car na zemlji.«

Hunjadi in Kapistran sta sklenila Belgrad osvoboditi. V ta namen sta zbrala svoje čete okoli Petrovaradina in Slankamena. Treba je bilo najprej napraviti zvezo med Belgradom in Ogrsko, da se je mogla trdnjava preskrbovati s hrano in četami. Hunjadi je bil pokupil v Slankamenu okoli 200 ladij in jih napolnil z izbranimi in dobro oboroženimi križarskimi četami. Dne 14. julija 1456 je pričelo krščansko brodovje boj proti turškim galejam in v petih urah izvoje-

valo popolno zmago. Tri velike turške galeje so se potopile, druge so se morale umakniti. Ko je boj divjal, je stal Ivan Kapistran na bregu in navduševal krščansko vojsko, kličoč ime Jezusovo in dvigajoč sveto razpelo, ki mu ga je poslal papež po kardinalu Karvajalu. Zmaga na Donavi je zopet ohrabrila obupano belgrajsko posadko za daljnjo obrambo, pa tudi sultana vzpodbudila za nove naskoke. Hunjadi in Kapistran sta preskrbela mesto z živili in novimi četami in sta se tudi sama pridružila hrabrim braniteljem. Prvi je prevzel poveljništvo vojske, drugi je navduševal vojake in križarje s svojimi ognjevitimi besedami. Dvaindvajsetega julija je dal sultan povelje za splošen naskok na trdnjavo. Z vso silo se navale turške čete na Belgrad. Že je bilo spodnje mesto v njihovi oblasti, ozidje in obrambni okopi razdejani, že se je hotel Hunjadi umakniti iz razvaline preko Donave, ko poseže vmes Kapistran in na čelu križarjev plane na Turke s toliko silo, da so se morali umakniti iz mesta. Ko je bil ta strašni napad odbit, je Hunjadi zapovedal, naj nikdo izmed krščanskih vojakov ne zapusti mesta, ker je pričakoval novega napada, toda zmagoslavnih križarjev ni bilo več mogoče brzdati. Pod vodstvom Kapistranovim naskočijo turški tabor in zapode vso vojsko v beg. Štirideset tisoč mrtvecev je obležalo; sijajna zmaga je vzradostila ves krščanski svet, a še posebno papeža Kaliksta III., ki je iznova pozival krščanske kneze, naj dovrše, kar sta pričela hrabra junaka Hunjadi in Kapistran. Pa niti tema ni bilo prisojeno, da bi nadaljevala zapričeto zmagoslavno delo. V krščanskem taboru je izbruhnil legar in najprej pobral Ivana Hunjadija. Umrl je 11. avgusta 1456 v naročju Kapistranovem, ki mu je zatisnil oči z besedami: »Zmagal si!« Nekaj tednov pozneje je legel v grob tudi Kapistran. Smrt ga je dohitela v frančiškanskem samostanu v Iloku, ki ga je bil sam ustanovil. Leta 1690 ga je katoliška Cerkev proglasila za svetnika.

Zmaga pri Belgradu je prinesla kristjanom le kratko premirje. Sultan Mohamed je potreboval nekaj let počitka, da je prebolel hudi udarec in zbral novo armado. Že leta 1458 si je podvrgel zadnji ostanek srbske države z utrjenim mestom Smederevom (Semendrija). Prebivalstvo je bilo deloma odpeljano v sužnost, v deželo pa so prišli turški naseljenci. Srbija je postala turška pokrajina.

Za njo je prišla Bosna na vrsto. Leta 1461 je umrl kralj Štefan Tomaž in sledil mu je sin enakega imena, ki se je nazival Štefan Tomažević. Zaupajoč na pomoč papeža Pija II. in Skander-bega je leta 1462 sultanu Mohamedu odrekel letni davek, ki so ga bosenski kralji že dalj časa plačevali Turkom. Razkačen pridrvi Mohamed prihodnje leto z veliko vojsko v Bosno, osvoji si trdnjavo za trdnjavo in kmalu je bila skoraj vsa dežela v njegovi oblasti. Stotisoč ljudi obojega spola so Turki odvedli v sužnost in okoli 30.000 bosenskih mladeničev potaknili med janičarje. Tudi kralj ni ušel svoji usodi. Štefan Tomažević je hotel ubežati iz dežele v Dalmacijo, a Turki ga dohite in obkolijo v gradu Ključ. Po kratkem obleganju se je moral kralj vdati na milost in nemilost. Turki ga tirajo zvezanega pred sultana Mohameda, ki ga je nekaj dni imel pri sebi v taboru, potem

pa ga dal obglaviti. Njegova mati Katarina in žena Marija sta bežali v tujino. Katarina se je slednjič zatekla v Rim k papežu, ki ji je nakazal denarno podporo. Živela je v neki hiši blizu cerkve sv. Marka, obdana od plemenite bosenske gospode, ki je bila z njo vred zapustila nesrečno domovino. Umrla je leta 1473, zapustivši papežu vse pravice do bosenskega kraljestva, in bila pokopana v cerkvi sv. Marije na »Ara coeli«, kjer je še zdaj videti njen grobni spomenik.

Z Bosno je padel zadnji branik na Balkanu. Turki so razširili svojo oblast do Save in pričeli napadati hrvatsko banovino. Evropa je tudi sedaj ostala brezbrižna. Le ogrski kralj Matija Korvin, ki ga je ljudstvo l. 1458 na Rakoškem polju dvignilo na prestol, je s svojo vojsko udaril na Turke in se nekaj let srečno bojeval proti njim. Pridobil si je s tem sloves največjega junaka svoje dobe in njegove bojne čine opevajo slovensko-hrvaške narodne pesmi. — Poleg njega je zastavil tudi Papež Pij II. vse svoje moči za boj zoper Turke. Zbiral je v Jakinu (Ancona) veliko brodovje, katero je hotel sam peljati preko Adrije v Albanijo Skander-begu na pomoč. A pogumni mož je umrl v Jakinu spričo zbrane mornarice, še preden se je mogel vkrcati na ladjo (1464). Z njim je bilo tudi zasnovano podjetje uničeno.

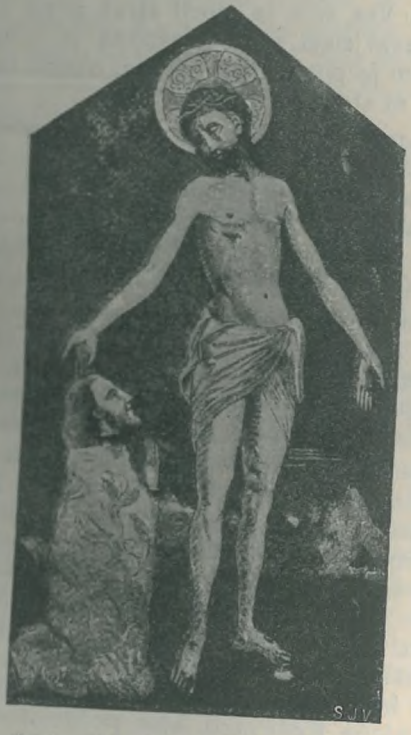

Štefan Tomaževič, zadnji bosenski kralj, kleči pred Zveličarjem.

16. Turški navali ob koncu srednjega veka.

Medtem ko so se obupni, krvavi boji izvojevali v hrvaških in srbskih pokrajinah, so naše dežele imele mir. Toda bila je le tišina pred hudo nevihto. Vsa srca je moril strah pred Turčinom, ki se je vedno bolj približeval naši meji. Gospoda je hitela utrjevat svoje gradove, meščanstvo je popravljalo ozidje, okope in jarke, za skupno obrambo dežele se ni storilo ničesar.

Leta 1469 se prične doba vsakoletnih turških napadov, ki je skoraj brez presledka trajala do l. 1483. Pri vseh teh napadih Turki niso morda nameravali osvojiti si nove zemlje, tudi ni šlo za redna vojna podjetja na ukaz sultanov, ampak le za roparske pohode večjih ali manjših turških čet, ki so preko Save vdrle na Hrvatsko in Slovensko, da si poiščejo bogatega plena in nasitijo svojo krvoločnost.

Glavni zgodovinski vir za naslednje dogodke so zapiski Jakoba Unresta, ki je bil župnik v slovenski Dholici (Techelsberg) na Koroškem in je živel v drugi polovici 15. stoletja. Bil je torej sam priča strašnih dogodkov, ki jih je vestno zabeleževal v svoji »Avstrijski kroniki«. Zato jih hočem po njegovih zapiskih tu podati.

Konec meseca aprila ali v prvih dneh meseca maja l. 1469 je vdrl turški paša Ezebeg z armado 20.000 mož iz Bosne na Hrvaško. Prodrl je skozi Liko do mesta Senja, kjer so se morali knezi Frankopani odkupiti z bogatimi darovi. Od tu je udaril na Modruš, kjer je vso okolico požgal, potem pa preko Kolpe drl na Kranjsko. Na binkoštno nedeljo, 21. maja, se utabore Turki pri Metliki in ves teden divjajo po okolici. Mesto Metlika je bilo popolnoma razdejano. Iz Bosne došli frančiškani, ki so si bili pričeli graditi samostan na otoku Lahinje »pri treh farah«, so bežali v utrjeno Novo mesto. — Iz Bele Krajine deró Turki na Kočevsko, kjer požgo mesto Kočevje, potem pa dirjajo naprej proti Ljubljani in zažgo šenklavško cerkev. Druge trume so divjale okoli Žužemberka in Kostanjevice in so se utaborile

na šentjernejskem polju. Kranjski deželni stanovi so začeli naglo zbirati deželno brambo. Vsaka hiša je morala dati po enega oboroženega moža. Toda zbrali so se prepozno. Turki so se bili z bogatim plenom že umaknili v Bosno. Ko so došli do reke Kolpe, ki je bila zaradi hudega deževja zelo narasla, in niso mogli svojih jetnikov hitro prepeljati, so jih čez tisoč na bregu poklali. Isto leto so Turki še opetovano plenili po naših krajih. Meseca junija in septembra jih nahajamo na Krasu in na Furlanskem, kjer je Skanderpaša z ognjem in mečem uničil mnogo vasi tja do reke Piave in enajst tisoč ljudi tiral s seboj v sužnost. Konec leta, ko je že začelo zmrzovati, so prodrli na Dolenjsko, v krško okolico in v Savinjsko dolino, katero so oropali tja do Celja. Koliko škode so napravili to leto, je težko natančno določiti. Dolenjsko, Kočevsko, Kras, Goriško in Furlanija, vse to je bilo opustošeno; trgi, vasi, cerkve in hiše požgane, na tisoče ljudi umorjenih, dvajset do trideset tisoč odpeljanih v sužnost, poleg naropanih goved in drugega blaga, ki so ga vzeli Turki s seboj. Vest o strašni nesreči, ki je zadela slovenske dežele, je vzbudila pozornost celó v Rimu, in papež Pavel II. je posebne odpustke naklonil tistim, ki bi Metliko in Slovensko krajino branili pred neverniki.

Za oporo pri svojih roparskih pohodih so si zgradili Turki na desnem bregu Save trdnjavo Šabac. Od tu jim je bila odprta pot na južno Ogrsko, Hrvaško in Kranjsko. Zaman je skušal kralj Matija Korvin preprečiti zgradbo. Ko so prišle njegove čete pred trdnjavo, je bilo zidovje že tako visoko, da Ogri niso ničesar opravili in so morali brez uspeha oditi. Koliko zaslombo je nudila trdnjava turškim roparjem, priča siloviti turški naval leta 1471.

Komaj je bilo zidovje zgrajeno, že je bosenski poveljnik Ezebeg pričel udarjati na hrvatsko in slovensko zemljo. Meseca maja je vdrl v Dalmacijo in opustošil vse pokrajine do Splita, Šibenika in Zadra. Meseca junija pa je s 15.000 konjeniki pridrl na Kranjsko, divjal nekaj časa po deželi in odgnal 20.000 kristjanov s seboj. Ko so Turki sužnje hitro pospravili po svojih trdnjavah, se vrne kakih 10.000 roparjev zopet v deželo, pleni in ropa tja do Ljubljane in odpelje novo trumo sužnjev s seboj. Bosenski paša Ezebeg je vedel, da se mu v naših deželah ni bati nikakega odpora, ker se je cesar Friderik takrat mudil na državnem zboru v Regensburgu. Zato se je o binkoštih tretjič prikazal pri Vinici ob Kolpi s 16.000 konjeniki in iznova napravil roparski napad na deželo. Na binkoštni ponedeljek se utabore Turki na Rašici in dirjajo potem proti Ljubljani, kjer se prikažejo že v torek zjutraj. Gotovo bi bili takrat meščane iznenadili, ako ne bi bil dim gorečih vasi Ljubljančanom naznanjal prihod sovražnikov. Pri Ljubljani razdeli paša svojo vojsko na tri dele. Ena truma dirja preko Save proti Kranju in Kokri in razen vasi požge tudi velesovski samostan; druga se spusti proti Kamniku, oropa Mekinje in hiti skozi Tuhinjsko dolino proti Celju, kjer vse požge in pokolje. Tretja četa je menda divjala po Dolenjskem okoli Stične, ki je bila takrat do tal razrušena. Opat Ulrik ni ničesar storil v obrambo samostana in je pobegnil z nekaterimi brati. Kar je menihov ostalo doma, so jih Turki privezali svojim konjem za repe in jih tirali s seboj. O kaki

deželni brambi na Kranjskem v tem letu nič ne beremo. Pač pa so koroški deželni stanovi, mesta in kmetje, sklenili priti svojim sosedom na pomoč. Krištof Ungnad Sovneški in Viljem Šenk z Ostrovice sta hitela z naglo nabrano vojsko čez Ljubelj in Kokrsko sedlo na Kranjsko. Toda sovražnik jo je bil takrat že pobral s svojim plenom nazaj v Bosno.

Koliko gorja je bilo takrat v deželi, posnemamo iz poročila, ki ga je stotnik mesta Celja poslal državnemu zboru v Regensburg: »Lepa opatija Stična je razrušena, Pleterje v razvalinah, Jurkloštr, dva samostana v Savinjski dolini (Gornji grad in Novi klošter), dva v ljubljanskem predmestju (avguštinski in frančiškanski), razdejana; Velesovo in Mekinje oropane, nune odpeljane. Na Kranjskem so ljuti sovražniki razrušili ali požgali blizu 40, na Štajerskem 24 cerkvá, iz prve dežele so odgnali 10.000, iz druge 5000 duš; 5 trgov in do 200 vasi so oropali in razdejali. Kamorkoli so prišli, je bilo vse požgano in pokončano. In vendar preže Turki ob meji še v treh taborih na rop in umor.«

Pa nesreče tistikrat še ni bilo dovolj. Tudi južne dežele so dobile svoj delež, ker so Turki meseca avgusta pridrli na Vipavsko in Goriško, odpeljali s seboj 500 ljudi in mnogo živine.

V naslednjih letih so bili Turki redni gostje na Slovenskem. Skoraj vsako leto je zaznamovano v Unrestovi kroniki s požigi cerkvá, ropanjem in morijami.

Meseca marca 1472 so pridrli na Notranjsko in zažgali župno cerkev v Cerknici. Prišedši do Ljubljane, so našli mestna vrata zaprta in zidovje zastraženo. Utaborili so se na treh krajih, v »Jami« za Sv. Krištofom, v Šiški in na Poljanah. Utrjenega mesta se niso lotili, pač pa ropali po okolici in zažgali tudi staro župno cerkev sv. Petra. Slednjič so jih odpodile krogle z ljubljanskega gradu. Isto leto sta pretrpeli tudi Goriška in Furlanija hud napad, ob katerem je bilo baje 12.000 ljudi odpeljanih v sužnost.

Prihodnje leto 1473 je turški napad veljal posebno K o r o š k i, ki je takrat prvič videla divjega sovražnika v svojih mejah. Župnik Unrest živo in natančno opisuje ta strašni obisk.

Bilo je v četrtek po sv. Matevžu (23. septembra), ko prideró Turki skozi Žumberk na Kranjsko. Blizu Novega mesta so ujeli Korošca Mihaela Cvitarja, ki jim je moral kazati pot. Kakor vihra je divjala četa skozi Mirno peč in Trebnje proti Ljubljani. Po Valvasorjevem poročilu je bilo 18.000 konjenikov in 9000 pešcev. Mesta se niso lotili, ker niso imeli s seboj pripravnih topov za obleganje in jim je bilo le za rop. Drveli so naprej mimo Ljubljane in Kranja, čez Št. Jurij in Kokrsko sedlo in se v soboto že prikazali pred Kaplo. Tukaj bi bili lahko sovražnika ustavili, ker je soteska proti Rebru že po naravi utrjena. Toda prestrašeni prebivalci za tak odpor niso bili pripravljeni. Pobegnili so na visoke pečine poleg Bele in valili skale na sovražne čete v dolino. Na ta način je bilo ubitih 17 Turkov in 200 konj. Toda ta ovira roparjev ni oplašila. Pustili so mrliče na tleh in dirjali naprej. Še tisti dan so bili pri Rebru. Tu se trume razdele in krenejo na desno in levo. Ena četa je požigala, morila

in ropala po Junski dolini, okoli Dobrlevasi in Pliberka in se slednjič utaborila na desnem bregu Drave, blizu Brezja. Celó Velikovec, kjer je bil pravkar semenj, so hoteli roparji nenadoma napasti. K sreči jih zagledata še o pravem času neki Kamničan iz Kranjske in neki domač kmet, ki hitro podereta del mostu čez Dravo in rešita zbrano množico gotove smrti. Druga četa je prebrodila Dravo pri Mohličah in drvela ob njenem bregu do Ličje vasi. Potem se razkrope na vse strani. Nekateri obiščejo Blatograd, Trg, Glinsko dolino, Št. Vid in samostan Št. Jurij ob jezeru, kjer ugrabijo nekaj nun, dalje Ostrovico, Vovbre in blizu Velikovca pridejo zopet preko Drave v Junsko dolino. Drugi so medtem dirjali okoli Vetrinja, Žihpolja in Podkrnosa. Kamorkoli je pogledalo oko, povsod je bilo videti le goreče vasi, oskrunjene cerkve in brez števila ubitih kristjanov, zlasti otrok. Kakor v posmeh so tirali turški roparji dolge vrste ljudi, okoli 2000, vsakovrstne domače živine in velike tovore ugrabljenega blaga mimo mesta Celovca. Tedaj je hotela četa kmetov v svoji obupnosti vsaj nekaj rešiti iz rok grabežljivega roparja. Planejo torej iz mesta in napadejo Turke. Toda niti po številu niti po bojni spretnosti jim niso bili kos. Devetdeset kmetov je obležalo mrtvih na mestu, drugi so bili razkropljeni na vse strani, Turki pa so šli s svojim plenom naprej, prekoračili Dravo pri Mohličah in se zopet združili s četami v Junski dolini. Združeni oropajo potem vso Junsko dolino in 29. septembra odrinejo proti Guštanju. Pred Slovenjim Gradcem se jim postavi nasproti mestni oskrbnik Egidij Schultheitzinger s 100 možmi, pa je drago plačal to drznost. Njegovi ljudje so bili deloma razkropljeni, deloma pobiti. Pri Slovenjem Gradcu so napravili taborišče in prenočili. Zjutraj so se razdelili v dva oddelka. Ena četa je šla skozi Vitanje v Konjice, kjer so se v župnišču v goste povabili, drugi so šli čez Velenje, Šoštanj in lepo Savinjsko dolino. V soboto se je dolga vrsta ujetih kristjanov, katerih

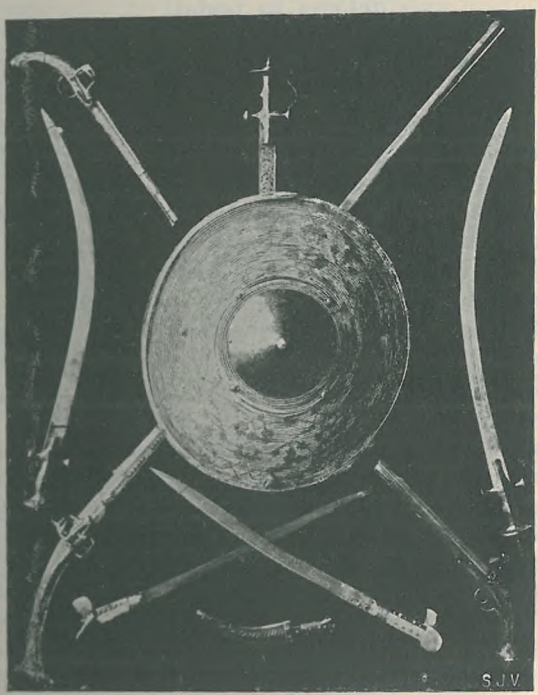

Turško orožje.

se je nabralo do 8000, in ugrabljene živine od 8. ure zjutraj do 4. ure popoldne počasi pomikala mimo Celja. Slovenci so sicer neprenehoma napadali in nadlegovali Turke, pa niso nič opravili. Še tisti dan so roparji storili mnogo škode pri Sv. Juriju, vzhodno od Celja, potem pa so se pri Brežicah umaknili na Hrvaško.

Kako usoden čas je takrat napočil za Slovence, kako živo so čutili, da gre za njihov obstoj in da jim skoraj bije zadnja ura, vse to priča obupna prošnja za pomoč, ki so jo kranjski deželni stanovi leta 1474 naslovili na papeža Siksta IV. To pismo je živa slika zapuščenosti, obupanosti in razdvojenosti, ki je takrat vladala v naših deželah, in natančno opisuje strašno gorje, ki jih je zadelo. Zato ga hočem vsaj deloma tu podati.

»Sveti oče,« tako pišejo kranjski stanovi, »kot vaše revne zapuščene in izdane ovčice pribežimo k vam, polni zaupanja in ljubezni do Vaše Svetosti, kakor so nekdaj pribežali prebivalci grškega cesarstva in drugi, ki so bili hudo stiskani od sovražnikov Kristusovega imena. Ker takrat ni bilo krščanske pomoči od nikoder, si je podvrgel grozoviti Turek grško cesarstvo, Bosno, Srbijo, Armenijo in druge dežele. Takrat smo tudi mi povzdignili glas na vso moč, toda žal, da je bil le malo uslišan. In tudi tista pomoč, ki nam je došla, je prišla prepozno. Zato je turški sovražnik osemkrat pridrl z veliko množico v našo deželo, jo požgal in tako opustošil, da se mora smiliti Bogu, Vaši Svetosti in vsakemu kristjanu. Kaj nas pa čaka, ako nam še sedaj kristjani ne pridejo na pomoč? Nič drugega, kakor da se bomo mi (Kranjci) in prebivalci Slovenske krajine, Metlike, Istre, Krasa in še mnogo drugih pokrajin, ki z nami vred enako silo trpe, morali vzdigniti in zapustiti deželo, mesta, gradove in domovino. Ako pa bo do tega prišlo, česar se bojimo, kje bo ta revna in preganjana množica našla zavetja in živeža? In kaj še se lahko zgodi, ako bo Turek naše dežele zasedel in od tod vedno dalje stegal svoje grabežljive roke po krščanstvu? Vse kar je krščanskega, bi uničil in razdejal. Kdor ni sam izkusil in videl bridkosti, se mu ne more opisati niti s pismom niti z zgovornimi besedami. Kdor je pa videl tisočero silo, bridko vpitje, veliko trpljenje in jok ubogih ujetih kristjanov te dežele, kakor so to videli stotniki in hlapci mejnega grofa Alberta Brandenburškega in vojvoda Sigismunda Avstrijskega, ki sta jih poslala našemu cesarju in naši deželi na pomoč, ta je bil pač ganjen žalosti in usmiljenja. Božji zakon nam zapoveduje, da ljubimo Boga čez vse, svojega bližnjega pa kakor samega sebe, in da je treba zlasti tistim pomagati, ki so v sili in nadlogah. Kdo pa je bolj zapuščen, kdo je revnejši in nadložnejši, kakor smo mi. Štiri dolga leta že traja vojska in še je ne bo konec, ako nam ne prihiti Bog sam z mogočno roko na pomoč. Malo čutimo, da se kdo zmeni za reve naše dežele in cerkve, ker v tolikih letih se ni nič izdatnega storilo za nas; sami smo se morali braniti in skrbeti, da ne pridemo krutemu Turku v pest. Baha se namreč, da se mu mora klanjati vsa zemlja. Zato ne kaže drugega, kakor da ga spodimo iz dežele, ali da jo zapustimo sami, ali pa se podvržemo Turku. Prvo je

težavno, ker so naše moči proti njegovi sili premajhne; drugo je še težavnejše, ker bi morali zapustiti domovino in živeti v pregnanstvu; tretje pa bi nam bilo najtežje, da bi namreč mi, ki nosimo ime Kristusovo, bili podložni zaničevalcu in sovražniku tega presvetega imena.

Da ostanemo torej združeni z rimsko Cerkvijo in ne bomo prisiljeni podvreči se sovražniku in da tudi sosednje dežele, na katere bi za nami planil Turek, ne pridejo zaradi nas v enake stiske, je treba, da glasno kličemo na pomoč, da bo vsaj kdo zaslišal naš tužni klic in nam pomagal s svetom ali dejanjem. Naše razmere so take,

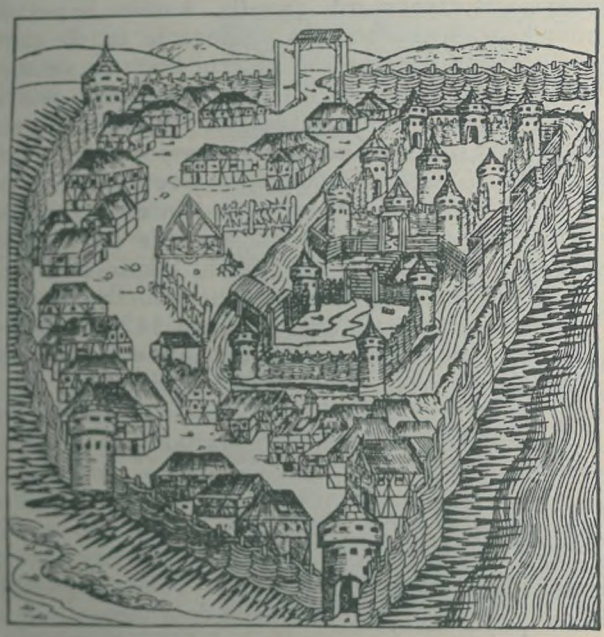

Trdnjava Šabac.

da nas nihče ne ubrani propada, ako ne dobimo nemudoma pomoči. In če si sovražniki podvržejo našo deželo, česar nas obvaruj dobrotljivi Bog, potem jim je odprta pot in ne bodo jih ovirale niti gore niti vode, da bi ne vdrli v laške in nemške dežele, bati se je celó za Rim, ker so v nekaj letih pridrli iz Carigrada do sem in še dalje ...

In koga drugega naj bi v tej sili klicali na pomoč, kakor najvišjega poglavarja svete krščanske vere, ki je od Boga postavljen, da pase njegove ovčice in varno krmari čoln sv. Petra, da se ne potopi, zlasti pa, da se ne morejo mohamedanci ponašati in utrditi v prepričanju, češ da se jim ni bati krščanskega meča in da je ni sile, ki bi se jim mogla ustaviti in rešiti krščansko kri.

Prosimo Vašo Svetost, naj premisli in uvažuje veliko nečast, ki se dela Bogu s tem, da se onečaščajo sveti zakramenti, rušijo hiše božje in da je bilo toliko božjih služabnikov in toliko tisoč ljudi pomorjenih. Kako neusmiljeno je sovražnik ločil žene, može, otroke in sorodnike in jih nage, bose, lačne in žejne, vkovane v železo in verige kakor hudodelce, z rokami na hrbtu zvezanimi, odgnal v sužnost. Kako nečloveško oskrunja uboge žene in device, da žalostno kličejo na pomoč, kako brezsrčno dela s starimi ljudmi in nedolžnimi otročiči, katere na kosce razseka, ako jih ne more s seboj tirati. Kako neusmiljeno se preliva krščanska kri, koliko revščino trpe revni kristjani, katerim je bilo vse njihovo imetje ugrabljeno in požgano, ki nimajo niti strehe niti zavetja, kamor bi se skrili pred groznim sovražnikom. Kako strašna nadloga je to, da morajo revne matere s svojimi malimi otroci bežati v črni noči, ob velikem deževju in nevihti in kar je še hujše, da nimajo dece s čim pokriti. Koliko je tu mraza in trpljenja, strahu in revščine, koliko bridkosti, bolečine in joka. Nobeno človeško srce ne more tega popolnoma umeti, nihče popisati in dopovedati. Zato prosimo Vašo Svetost in ves kardinalski zbor, da se nam v kratkem pomaga z močno deželno brambo proti Turkom in da se napravi veliko vojno podjetje proti njim . . .«

Tako so pisali kranjski stanovi papežu Sikstu IV., dobro vedoč, da imajo v njem mogočno oporo proti Turkom. Papež je res dvignil svoj glas. V posebnem pismu z dne 24. junija 1475 je ukazal nabirati vojake in denar za bojne namene in prirejati v ta namen cerkvene slovesnosti, obhode in javne molitve. Vladarji so se takrat pričeli živahno gibati. Cesar Friderik III. je meseca majnika sklical črno vojsko zoper Turke. Tudi ogrski kralj Matjaž je nabiral vojake. Benečani, Poljaki, Romuni so obljubili pomoč. V jeseni se je dvignil Matija Korvin z 10.000 vojaki proti jugu, da napade novo turško trdnjavo Šabac na desnem bregu Save. Oblegal jo je 30 dni brez uspeha in šele z zvijačo se mu je posrečilo jo dobiti v oblast. Zaradi poznega letnega časa se ni lotil drugega vojnega podjetja, ampak se je vrnil domov, da se pripravi za prihodnje leto.

Kljub vsem bojnim pripravam tudi l. 1475 ni minulo brez turškega napada. Meseca avgusta so udarili Turki na Štajersko in divjali po Dravskem polju od Ptuja do Lembaha. Ko sta jim šla štajerski in koroški poveljnik s svojimi četami nasproti, se Turki umaknejo proti Savi do Brežic. Sedaj pridejo tudi Kranjci s svojim poveljnikom Ludovikom Kozjakom. Združene čete vseh treh dežel napadejo potem Turke pri reki Sotli, toda bile so preslabe nasproti turški premoči. Kristjani so šteli komaj 450 mož, Turkov pa je bilo baje 12.000. Zato največje junaštvo ni ničesar pomagalo. Mnogo plemenitašev je bilo v tej bitki ubitih ali pa odpeljanih v sužnost. Med mrtvimi so bili: Janez Gradnekar, Viljem Gall, Viljem Grasel, Andrej vitez Naringer; med jetniki: Sigismund Polhajm, vrhovni poveljnik, deželni stotnik koroški Jurij Šenk in kranjski Ludovik Kozjak, Oton Semenič, Andrej Hohenwart in še mnogo drugih. Za Jurija Šenka so zahtevali Turki 4000 goldinarjev odkupnine, za Ludovika Kozjaka 2000, kar je bilo za tedanje čase izredno velika vsota. Posledica nesreče je bila ta,

da so krvoločni roparji postali še drznejši. Kmalu po sv. Mihaelu so bili zopet na Slovenskem. Glasoviti Korošec Miha Cvitar jim je bil že drugič kažipot. Drli so mimo Krškega in Kostanjevice proti Kranju in Radovljici in hoteli prodreti na Koroško. Toda našli so gorske prehode na Ljubelju, Korenu in na Jezerskem dobro zavarovane, zato so razgrajali tem dalje po Kranjskem. Več kakor mesec dni so divjali od kraja do kraja, ne da bi se jim kdo v bran postavil. Števila sužnjev, ki so bili ob tem napadu odpeljani in velikosti nesreče sicer ni zabeležila nobena kronika, vendar si lahko mislimo, koliko škode je napravila turška ropaželjnost, ko je brez ovire toliko časa uničevala deželo. Kako so se bili Turki že seznanili z našimi kraji in navadami, priča napad na Muljavo ob Miklavževem semnju istega leta. Bosenski paša Ahmet je bil zvedel, da se tisti dan zbere na Muljavi pri Stični izredno veliko ljudstva iz vse Dolenjske. Zato pridivja nenadoma z močno četo nad iznenadene sejmarje, jih deloma poseka, deloma ujame in okoli 4200 oseb obojega spola odpelje s seboj.

Papež Sikst IV.

Naslednja leta zaznamujejo višek turške sile. Vsako izmed njih je s krvavimi črkami začrtano v našo povestnico. Sedaj je bila ta, sedaj ona dežela glavno pozorišče turške divjosti. Vsi napadi so bili tako uničevalni, silni in krvavi, kakršnih ni bilo zlepa prej v naših krajih.

Na dan pred sv. Marjeto, 11. julija 1476, je pridrla četa 4500 konjenikov s Hrvaškega proti Brežicam. Ker niso mogli čez Savo, jo udarijo proti samostanu Pleterje, ki je bil močno utrjen. Samostan so brez uspeha naskakovali. Zato opuste obleganje in dirjajo proti Novemu mestu, potem čez Bloke, Cerknico proti Postojni in naprej čez Vipavo proti Gorici. Od tu so jo krenili čez Črni vrh in Žire v loško okolico, Polhov Gradec in Logatec. Najsamotnejše doline in grape so takrat videle Turka. Razen revnih kraških vasi je takrat občutil turško divjost tudi Lož. Roparji, ljudje so jim pravili mavharji (Sackmänner), so požgali mesto in prebivalce odpeljali. Ko je ta drhal prebredla vso Dolenjsko in Notranjsko, je odšla preko Kočevja in

Kolpe na Hrvaško. En del, ki je štel blizu 2000 mož, pa se je ločil od nje, šel pri Krškem čez Savo in plenil po Spodnjem Štajerskem, okoli Rogatca, Pilštanja, Kozjega, Sevnice in Brežic in se z bogatim plenom obložen vrnil domov. Mnogo usodnejši je bil drugi napad istega leta, ki je zlasti hudo zadel Koroško. Bilo je okoli 10.000 ropaželjnih konjenikov iz Bosne, ki so v četrtek pred sv. Kozmo in Damijanom pridrli na slovensko zemljo. Dirjali so ob Savi na Gorenjsko proti Kranjski gori, odtod skozi Belo peč in Trbiž. Ker soteska pri Vratih ni bila zastavljena, so takoj napadli Podklošter. Zažgali so trg, čigar plamen je dosegel tudi višje ležeči benediktinski samostan in ga pokončal. Dvesto ljudi, ki so pribežali iz okolice v varno samostansko ozidje, se je v dimu zadušilo. Menihi z opatom na čelu so se junaško branili. Dvakrat so Turki naskočili močno zidovje, pa so bili vselej odbiti. Vendar od samostana ni ostalo nič česar kakor zakristija in kleti, vse drugo je požar uničil. Iz Podkloštra so Turki dirjali naprej, preplavali pri Vetrovu (Federaun) deročo Zilo in pri Beljaku Dravo. Pri Wernbergu so se razdelili v dve četi, ena je plenila okoli Dholice, Osoj, Št. Vida in Ostrovice, druga si je izbrala Velikovec, Grebinj, Labod in Št. Pavel za svoj cilj. Več ko pol šentpavelskega trga so Turki požgali, naskočili Št. Andraž in dve milji na okoli vse pokončali in požgali. Nihče se ni postavil v bran drznim roparjem. Le Miklavž Wildensteiner, posestnik Truttendorfa, je z nekaterimi ljudmi branil svoj grad. Zaman so naskakovali utrjeno graščino. S pobitimi glavami so morali oditi, zapustivši 40 mrtvecev. Tembolj so se maščevali nad ubogimi kmeti po okolici; od Vrbskega jezera do Velikovca je ostalo le malo hiš. Z ujetimi ljudmi in naropanim blagom so šli Turki preko Slovenjega Gradca in Celja proti Krškemu. Tu so se utaborili, ostali osem dni in razpošiljali »mavharje« na vse strani. Močna četa je še obiskala Notranjsko in Kras.

Tako je minilo žalostno leto 1476. Prav pravi župnik Unrest o tej moriji in drznem ropanju: »Naj vendar pomisli vsak pameten človek, kako je mogoče, da je tako majhna četa Turkov, ki so jo cenili kvečjemu na 2000 mož, smela brez ovire divjati po Dravski dolini, Koroškem, Slovenski krajini, Kranjskem in Krasu in povzročati toliko škode, ne da bi se ji kdo ustavil. O ljubi Bog, čas bi že bil, da krščanski meč skrha turško sabljo! Po tem napadu so se kmetje splošno jezili nad gospodo in stanovi, da nič ne store proti Turkom in da jim gledajo skozi prste. Nekatere plemenitaše in viteze so celó obdolžili, da so skrivni zavezniki roparjev.«

Ker ni bilo od nikoder niti denarja niti vojakov, so bile slovenske dežele navezane le na samopomoč. Stanovi so pač pobirali nove davke in gradili nove trdnjave, toda vse to je le malo izdalo. Naslednje leto 1477 so bile primorske pokrajine glavno pozorišče turških bojev. Povod so dali Benečani, ki so se na Grškem in v Albaniji zapletli v vojsko s Turki. Sultan Mohamed je sklenil, da napade Benečane tudi na njihovi domači zemlji. Zato pošlje meseca oktobra Omar-bega z veliko vojsko, ki so jo cenili na 30.000

mož, na Furlansko. Seveda tudi Kranjski niso prizanesli. Benečani so postavili v obrambo celo vrsto okopov od izliva reke Soče do Gorice, zgradili so dva tabora pri Gradiški in Foljani in utrdili tudi most pri Gorici. Toda Turki so se hitro polastili mostu, preden so še Benečani zvedeli, da prihaja turška vojska. Nato izvabi Omar-beg tudi beneškega kapitana Jeronima Novello iz utrjene Gradiške na prosto polje in ga popolnoma porazi. Beneške čete so bile razkrop-

Turki napadajo Skadar. (Po sliki v beneški doževi palači.)

ljene, Novello ubit. Sedaj se roparji razlijejo kakor povodenj po vsej prostrani Furlaniji. Skednji, hiše, gradovi, vasi, gozdi, vse je gorelo. Tja do Trevize in reke Piave so drveli turški jezdeci, moreč in požigajoč. Ko so gledali videmski meščani z visokega stolpa po rodovitnih planjavah svoje domovine, tedaj je bilo videti od Soče do Piave velikansko, plamteče morje. Iz več kakor sto vasi se je dvigal ognjeni zubelj proti nebu. Posebno nas mora zanimati vest, da so Turki ob tem napadu posekali 3000 mož, ki so jih bili Benečani postavili za čuvarje ob gorskih sedlih in prelazih. Ne motimo se, če pravimo, da so bili ti nesrečni branitelji meje beneški Slovenci.

Strašnemu napadu se je tisto leto pridružila še kuga, ki je skoraj več ljudi pomorila kakor turški meč.

Tudi naslednje leto 1478 je beneško-turška vojska prinesla Slovencem nove hude napade. Sultan Mohamed je takrat oblegal beneško trdnjavo Skadar (Skutari) v Albaniji. Ker konjenikov pri tem pod-

jetju ni potreboval, jih pošlje s Skender-begom na čelu na Furlansko, da Benečane doma napadejo. Bilo je po žetvi in prebivalci so bili že pospravili poljske pridelke. V utrjeni Gradiški jih je mnogo našlo varno zavetje. Ko so Turki prebredli Sočo, bi bili radi Benečane izvabili na boj, toda beneški poveljnik v Gradiški se ni hotel z njimi sprijeti. Zato se sovražniki umaknejo proti Korminu in 23. julija se spuste proti severu v Kobarid, potem poleg Soče v Bovec in Log.

V bovški soteski so jim Slovenci razrušili most in ustrelili imenitnega Turka, Hasan-bega. Zasedli so tudi bližnje hribe, od koder so hoteli kamenje valiti na sovražnike. Toda Turki so si znali pomagati. Preplezali so visoke pečine brez steze in pota, po katerih morda prej še nikdar ni hodila človeška noga. Konje so na vrveh vlekli kvišku in jih prav tako spuščali od skale do skale v globočino. Tako se jim je posrečilo priti po ovinkih okoli Predela in dospeti v Trbiž. Sedaj je zopet občutila Koroška vso grozo turškega napada.

Ko se je raznesla vest, da so Turki na Soči, se zbero koroški kmetje pod vodstvom nekega Matjaža, da bi odbili napad. Bilo jih je kakih 3000 mož, ki so se utaborili pri Kokovi. Kar pribeže begunci s Predela s strašno novico, da je Turkov ko listja in trave in da so že na koroški zemlji. To je kmete tako preplašilo, da jih je ponoči od sobote na nedeljo 2600 ušlo. Mala četa, ki je preostala, in kateri se je pridružilo še nekaj rudokopov in drugih brambovcev, ni mogla proti mnogoštevilnemu sovražniku ničesar opraviti. Turki so kmete nenadoma zajeli, deloma pobili, deloma pa razpršili. Že v nedeljo zvečer so bili Turki na Vratih. Goreče vasi in hiše so naznanjale njihov prihod. Trpeli sta zdaj zlasti Zilska in gornja Dravska dolina. Trg Šmohor so Turki zažgali in cerkev sv. Danijela razdejali. Blizu Špitala so prebredli Dravo, zažgali imenovani trg in se razpršili po bližnjih dolinah. Povsod so lovili ljudi in živino. Krka, Breže, Strassburg so takrat videli Turka. V Zilski dolini je bilo takrat pomorjenih tudi mnogo duhovnikov, ki so se s slabo oboroženimi četami v okolici cerkva in drugih utrjenih krajih ustavljali sovražniku. Pri Beljaku so se roparske čete zopet združile in korakale z naropanim blagom in ujetimi kristjani mimo mesta proti Sv. Mariji ob Zili, kjer je bil glavni vojni tabor. Beljaška okolica je takrat silno trpela. Vsako vasico, vsako duplino po hribih, kjer so bili kristjani skriti, so Turki iztaknili, živino na planinah ugrabili, ljudi posekali ali pa odvedli s seboj.

Skender-beg je poslal iz svojega tabora nekega ujetega kmeta s krvavo puščico v Beljak vprašat, ali bi ne hotel kdo odkupiti ujetih kristjanov. Mestni sodnik se je nato začel s Turki pogajati za odkupnino jetnikov in za vsoto, ki naj bi jo mesto plačalo, da bi sovražniki prizanesli vasi in cerkvi pri Sv. Mariji ob Zili. Pobotali so se, da morajo dati Beljačani tovor vina, voz kruha in 20 cekinov. Turški poveljnik se je zaklel pri svoji duši in sablji, da se hoče držati pogodbe. Toda ko so prišli Beljačani drugo jutro v turški tabor, niso našli nobenega Turka več. Še pred dnevom se je vojska vzdignila, zažgala cerkev in vas, moža pa, ki sta bila prišla iz mesta se pogajat, umorila.

Ko so se Turki naveličali divjati po slovenski zemlji, so se zopet odpravili proti domu. Silno veliko plena, 10.000 ujetih kristjanov in mnogo blaga so peljali s seboj. Pri Mohličah prebredejo dne 15. avgusta Dravo, prej pa posekajo starčke in otroke, ki jih niso mogli vzeti s seboj. Drava ni mogla nesti tolike teže. Utonilo je mnogo Turkov, a še več kristjanov v valovih narasle reke. Skozi Junsko dolino so šli roparji mimo Slovenjega Gradca in Celja na Hrvaško. Medtem ko je turška sablja tako strašno gospodarila na Koroškem, tudi kranjskim Slovencem ni prizanesla, čeprav nimamo o tem napadu natančnejših poročil.

Z zadoščenjem čujemo, da je Turke pri tem pohodu vendar končno zadela maščevalna roka pravice. Ko se je namreč turška vojska počasi pomikala proti Bosni, sta jo napadla grof Peter Zrinjski in poveljnik trdnjave Jajca z malo četo. Turki v zadregi umore nekatere ujete kristjane, drugi se oproste in zbeže. Sami se potem umaknejo v bližnji gozd. Toda Hrvati jih drugi dan tako porazijo, da se jih je od 20.000 komaj 5000 rešilo. Tako je končal najhujši turški napad, ki ga je doživela koroška dežela.

Drugo leto so Benečani sklenili mir s sultanom Mohamedom. Prepustiti so morali Turkom skoraj vsa svoja posestva v Albaniji in na Grškem in si izgovorili le svobodno uvažanje in izvažanje beneškega blaga v vse turške kraje in pristanišča. Da rešijo svojo trgovino, so sklenili z neverniki pogodbo v sramoto krščanskega imena.

V velikem obsegu je bil zasnovan roparski pohod l. 1480. Takrat so prodrli najdalje proti severu in zapadu. Valvasor piše, da je takrat štela turška vojska 26.000 mož. Že meseca julija je plenil en oddelek po Notranjskem, okoli Kočevja, Ribnice, Cerknice in Logatca. Glavna vojska pa je v začetku avgusta napadla Koroško. Na tihem je pri Mohličah prebrodila Dravo in šla mimo Trušenj in Ostrovice proti Staremu dvoru. Na koroški meji so se trume razdelile. En del je šel čez hribe na gorenje Štajersko proti Neumarktu in plenil okoli Rottenmana, Ljubnega (Leoben) in Judenburga; drugi si je izvolil Koroško za pozorišče svojih grozovitosti. Turki so takrat z vso silo napadli Lavantinsko dolino, pa so zadeli na odpor kmetov pri Preimsu in Ladniku, katerim se je posrečilo prepoditi sovražnika. Tudi utrjeno rojansko cerkev so zaman naskakovali. Iz Koroške so napravljale posamezne čete roparske pohode v bližnje pokrajine. Nekatere so plenile okoli Slovenjega Gradca, druge so vdrle skozi Kanalsko dolino na Furlansko, kjer so premagale 500 beneških najemnikov, zopet druge so divjale po Kranjskem. Tudi sedaj se ni nihče krepko uprl sovražniku. Poedine trume kmetov ali meščanov so morebiti rešile posamezne kraje, toda skupnega odločnega odpora ni bilo nikjer.

Strašno je bilo razdejanje, ki so ga Turki zapustili za seboj. Največ sta trpeli to pot Štajerska in Koroška. Izredno mnogo cerkva je bilo razrušenih in požganih, mnogo vasi do tal razdejanih, da so jih prebivalci morali popolnoma zapustiti. Na tisoče ljudi je bilo odpeljanih v sužnost, med njimi okoli 500 duhovnikov. Pretresljivo opisuje strašno stisko sekovska župnijska kronika, ki pravi:

»Monštrance, kelihe, mašno obleko, knjige, oltarna pregrinjala in druge cerkvene dragocenosti so Turki ugrabili; božje hiše so spremenili v hleve, kjer so plesali in počenjali najostudnejše razuzdanosti. Duhovnike so sežigali, jih utapljali ali drugače morili, mnogo so jih odgnali v bridko sužnost. Po nekaterih krajih so može in žene z družino vred zvezali in jih tirali s seboj. Novorojeno deco so materam trgali, morili in metali čez plotove. Veliko množico zalih deklic so odpeljali v težko sužnost. Nedolžne otročiče so basali v luknjaste vreče, da so skozi luknje glave moleli in ječali, da je bilo groza. Kar je bilo močnih ljudi, so jih odgnali, slabotnežem glave odsekali ali pa jih utopili. Velika žalost in revščina je bila v vsej deželi. Nič ni pomagalo ne jokati se ne prositi. Nihče ni bil varen življenja, ne na hribih in ne v dolinah, niti na planinah, ako ga Bog sam ni otel. Povsod je bilo na kupe ubitih živali in umorjenih ljudi in ni ga bilo, da bi jih bil zagrebel. Psi in volkovi so se gostili. Po hribih so mrtva trupla ležala v vodnjakih ali gnila na prostem, le na pol zakopana. Nastal je tak smrad, da ga ljudje niso mogli več prenašati. Pač je bilo treba klicati s prerokom Davidom: »O Bog, tuje ljudstvo je prišlo, oskrunilo tvoj tempelj, tvoje ime in tvoj narod.«

Kar je nesrečnim prebivalcem še preostalo, so tisto leto požrle požrešne kobilice. Stari letopisi tudi poročajo, da je zaradi preobile mokrote žetev segnila na polju in da je število živih ljudi, ki je ušlo morilnemu meču, še zmanjšala neusmiljena kuga.

Leta 1481 je umrl sultan Mohamed »Osvojevalec«. V tridesetih letih svojega vladanja je priboril turškemu polmesecu prej nepoznano slavo in oblast. Za slovenske dežele je bil prava šiba božja. Kristjane je smrtno sovražil. Zgodopisci poročajo, da je v nekem razglasu do svojih podložnih objavil tole prisego: »Obljubljam in prisegam pri edinem Bogu, ki je vse ustvaril, da nočem prej zaspati, niti okusiti dobrih jedil, niti poželeti kake druge naslade, ne storiti nič dobrega, niti obrniti se proti vzhodu, dokler ne razderem in s kopiti svojega konja ne poteptam lesenih, železnih, srebrnih in slikanih bogov, ki so si jih z rokami naredili častilci Kristusovi, dokler ne izbrišem s sveta od vzhoda do zahoda vseh njihovih pregreh.«

Njegov naslednik Bajezit II. ni bil podoben svojemu očetu. Ljubil je mir in tiho življenje, cenil učenost in umetnost. Vojskoval se je le tedaj, ko je bil prisiljen. Čeprav so se z njegovo vlado razmere za evropske narode splošno na bolje obrnile, so vendar hrvaške in slovenske pokrajine še vedno mnogo trpele zaradi turške sile. Bojeviti, plena željni begi in paše so kar sami, mnogokrat zoper voljo sultanovo, prirejali roparske pohode v naše pokrajine, jih izžemali in plenili.

V l. 1481 ni zabeleženega nobenega turškega napada. Pa že v naslednjem letu so pridrli zopet na Kranjsko in odvedli s seboj mnogo ljudi. Leta 1483 je bil zopet velik napad, ob katerem so hudo trpele kar tri dežele: Kranjska, Koroška in Štajerska. Ko so se roparji iz vseh krajev zopet sešli, so se odpravili z 9000 jetniki proti domu. Toda sreča jim to pot ni bila mila. Hrvatje in Srbi z nekaterimi

kranjskimi plemenitaši vred se dvignejo, zbero naglo močno armado 12.000 mož in Turkom zastavijo pot. Pri potoku Onavici ob reki Uni so pričakovali sovražnika. Zapovedovali so tej krščanski vojski: Ivan Zrinjski, Zmaj despot Vuk, grof Bernardin Frankopan, ban Gara in dva Turjaška. Ko jih turški paša zasluti, jim pošlje svojo predstražo, ki je štela 1200—2000 mož, nasproti. Vsi ti so padli pod krščanskim mečem. Zdaj se je polotil turške vojske velik strah. Osvobojeni krščanski jetniki so pozneje pripovedovali, kako so Turki v taboru na drog obesili sabljo in vedeževali, ali jim obeta srečo ali nesrečo. Toda mesec je bil krvav, postal je potem črn in temen. Prikazale so se tudi tri zvezde, iz katerih je ogenj švigal na vojake, da so si prestrašeni lase ruvali z glave in brade, na zemljo padali in drug drugega objemali. Turški paša je poslal krščanskim poveljnikom pet osedlanih konj v dar s ponudbo, da jim hoče izročiti vse naropane ljudi in živali, ako turški vojski nič žalega ne store. Toda ti so ponudbo odbili in konje poslali nazaj rekoč, da nič ne marajo od turškega poveljnika kakor le to, kar si bodo z mečem priborili. Še med pogajanjem je krščanska vojska obšla turške čete in jih z vseh strani napadla. Turki so skušali predreti krščanske vrste in se rešiti, toda bilo je zaman. Večinoma so popadali pod krščanskim mečem. Paša in z njim 200 odličnih Turkov se je poskrilo med ujetimi kristjani, da si otmo življenje. Toda Hrvatje so jih ujeli in poslali ogrskemu kralju, jetnike pa osvobodili. Od sedem do osem tisoč Turkov, ki so zapustili Bosno, se jih je komaj toliko vrnilo domov, da so vest o strašnem porazu razglasili po Turčiji.

Najvažnejša posledica krščanske zmage ob Uni je bila ta, da več let potem Slovenci niso bili od Turkov nadlegovani. Ljudstvo se je nekoliko oddahnilo od vednih napadov in bojev, utrjevalo je mesta, cerkve, tabore in se tako pripravljalo na prihodnje nezgode. Šele l. 1491 beremo o novem napadu, ki se je ponavljal tudi v naslednjih dveh letih. Slovence je menda takrat že minil strah in trepet, ki so ga imeli pred Turki, opetovano se je ljudstvo samo dvignilo v obrambo svojega imetja. Leta 1491 so počakali kmetje Turke v temnih gozdih Hrušice. Zgrabijo jih z dveh strani, mnogo jih pobijejo, ujete kristjane pa oproste. Menda spominjajo še danes na ta dogodek holmci pri vasi Hrušici, ki jih ljudstvo imenuje »turški klanci«. Leta 1493 je pridirjal Jakub-paša z 8000 konjeniki in razsajal deloma po Spodnjem Štajerskem, deloma po Kranjskem. Jakob Sekelj je slednjič s 5000 jezdeci pognal roparje iz dežele. Tem nesrečnejša je bila bitka, ki jo je bojevala slovensko-hrvaška vojska 9. septembra istega leta s turškimi četami. Ban Emerik Derenčin je bil ujet, mnogo najuglednejših plemenitašev ubitih. Ubitim so odrezali glave in jih z banom vred poslali sultanu Bajezitu v Carigrad. Zgodnja smrt je šele rešila hrabrega Derenčina strašne sužnosti.

Od vseh slovenskih dežel je ob turških napadih najhuje trpela Kranjska, ki je morala s sosednjo Hrvaško največkrat vzdržati roparske navale. Kako je bila dežela izžeta, priča pismo kranjskega deželnega glavarja Viljema Turjaškega iz l. 1493, v katerem sporoča kralju Maksimilijanu, da deželni zbor ni mogel pritrditi vladni pred-

logi o splošnem davku in vojnem skladu, ker je ljudstvo popolnoma ubožalo. Vendar sta duhovščina in plemstvo pripravljena pomagati kralju s svojimi dohodki, katerim naj se davek naloži.

Še obupnejšo prošnjo so poslali kralju hrvaški stanovi: »Kakor trdnjava branimo krščanske dežele s svojimi životi. Ko bi dopustili, bi Turki preko Hrvaške vedno nadlegovali drugo krščanstvo. Vsak dan, vsako uro žrtvujemo življenje, čast in premoženje. Očetje, bratje in prijatelji so nam neusmiljeno ubiti ali ujeti, žene, otroci, hčere odpeljane in oskrunjene, kar je za nas največja nesreča na svetu. Ako se nam takoj ne pomaga, se ne moremo ubraniti Turkov, ker so nas vedni boji z njimi spravili na beraško palico. Naši gradovi in hiše so prazni, podložniki in kmetje odpeljani, naše imetje je ugrabljeno, razdejano in požgano. Doslej smo odbili vsakršne ponudbe, ki so nam jih stavili Turki, misleč, da se bodo cesar in knezi kdaj uprli turškemu nasilstvu in da ostanemo v zvezi s krščanskim svetom. Sedaj pa se ne moremo dalje braniti, ker do prihodnje pomladi ali poletja so nam Turki stavili rok, da jim moramo odgovoriti in obljubiti pokorščino. Ker so v sedemdesetih letih bojevanja popolnoma opešale naše moči, zato prosimo v imenu božjem in mile matere njegove, naj nas cesar in knezi varujejo turške sužnosti. Ker je sveta dolžnost rimskega cesarja, braniti krščansko vero, naj ne dopusti, da nas iztrgajo iz krščanskega občestva. Sicer smo prisiljeni, izneveriti se božjim zapovedim. Tudi naše žene, otroci in prijatelji morajo popustiti krščansko vero, naša posestva, gradove in vso deželo pa treba prepustiti Turkom . . .«

Leta 1493 je umrl cesar Friderik III. Pod njegovim sinom Maksimilijanom so se razmere obrnile na bolje. Ta je sklenil s sultanom Bajezitom premirje, da obvaruje svoje jugovzhodne dežele novih nesreč. Medsebojni boji Bajezitovih sinov, janičarski upor, veliki potres leta 1509 pa so povzročili med Turki hudo krizo, da je bila njihova moč zelo oslabljena in se ni mogla več na zunaj pojavljati s tisto nasilnostjo, kakor v prejšnjih desetletjih. Zato so po usodnem 15. stoletju slovenske pokrajine dvajset let imele mir pred svojim najhujšim sovražnikom. Sicer se še v raznih letih prilično omenja turško ropanje, tako leta 1499 po Furlaniji pod vodstvom Iskender-paše, vendar so bili ti pohodi vedno bolj redki in so slednjič popolnoma prenehali.

Za Slovence ni bilo ne prej ne pozneje v zgodovini tako usodne dobe, kakor so bili veliki turški navali v zadnjih treh desetletjih 15. stoletja. Bojevali so takrat krvav, obupen boj za obstanek in le čuditi se je, da niso v tem boju popolnoma podlegli. Rane, ki jih je vsekal turški meč, pa se stoletja niso zacelile.

(Iz »Österr.-ung. Monarchie in Wort und Bild«.)

17. Deželna bramba in tabri.

Spričo rednih turških navalov, ki so leto za letom prepljavljali deželo in ob katerih so sovražniki skoraj brez ovire in odpora smeli pleniti in moriti, se nam nehote vsiljuje vprašanje, kako je bilo v tistih časih z deželno brambo in drugimi pripravami v varstvo prebivalcev.

Ves čas, ko so slovenske dežele morale vzdrževati najhujše barbarske napade, so bile navezane le na lastno moč in lastna sredstva. — Stalno vojsko je takrat tvorilo v deželi plemstvo, kateremu je navadno načeloval deželni glavar. Plemiči so služili za konjike in so bili razdeljeni v dve ali štiri čete. Vsak konjik je imel s seboj po dva, tri in tudi po več oprod ali hlapcev (Reisige), ki so se borili peš ali pa so tudi imeli svoje konje. Posamezna mesta, trgi, samostani so bili dolžni, ob posebnih prilikah postaviti določeno število konjikov in pešcev med borilce in skrbeti za njih vzdrževanje. Vendar ta vojska ob velikih turških napadih ni zadostovala za obrambo dežele. Leta 1469 so ukazali kranjski deželni stanovi, da se splošno oboroži vsa deželna bramba. Vsaka hiša je morala dati po enega za boj sposobnega moža. Na ta način se je zbralo 20.000 mož, ki bi morali iti pod vodstvom Andreja Hohenwarta nad Turke. Toda treba je bilo precej časa, preden se je taka bramba dvignila in usposobila za boj. Zlasti proti hitrim in gibčnim turškim jezdecem ni mogla dosti opraviti. In res beremo, da so se bili Turki s svojim plenom omenjenega leta že umaknili čez Kolpo, preden so jih kranjski brambovci mogli dohiteti.

Važen pojav v zgodovini tedanje dobe so skupni deželni zbori vseh dežel »Notranje Avstrije«, to je Štajerske, Koroške in Kranjske.

Starodavne vezi, ki so nekdaj družile vse pokrajine stare Karantanije, so se spričo skupne turške nevarnosti zopet obnovile. Na skupnih deželnih zborih so se poslanci vseh treh dežel posvetovali, kako odbiti turške napade in kako dobiti sredstva za vzdrževanje potrebne vojske. Zavest edinosti in skupne dolžnosti je bila med stanovi vseh treh dežel enako živa. Zato so se čutili kot en narod vkljub politični razdeljenosti.

Že leta 1461 je sklical cesar Friderik tak notranjeavstrijski deželni zbor v Maribor. Združeni poslanci deželnih stanov so takrat sklenili, za potrebe deželne brambe prebivalstvu naložiti nov davek. Moralo se je plačati od vsakega dvora po 3 denarje (16 do 18 vinarjev), od vsake koče po 16, od vsakega zemljišča po 60 denarjev. — Naslednje leto (1462) so na deželnem zboru v Lipnici (Leibnitz) uredili deželno brambo. Glavne določbe so bile tele: Za deželne brambovce naj se postavi poseben načelnik; vsaka dežela naj se razdeli v štiri brambovska okrožja; v vsakem okrožju naj pobirata dva pooblaščenca doneske za deželno brambo; kadar je nevarnost, da sovražnik pridere v deželo, naj skliče brambovski načelnik vso svojo vojsko, odbor dvanajstih poslancev pa naj za to potreben denar odloči in zaračuni.

Tudi v letih 1468 in 1469 so se odborniki notranjeavstrijskih dežel mnogokrat skupaj posvetovali o napravah v varstvo prebivalstva, pa se tudi bridko pritoževali, da mesta in trgi doneske za deželno brambo le zanikrno plačujejo, medtem ko morajo kmetje pri mestih hudo tlako delati, da zaradi židovskega oderuštva in goljufije dežele vedno bolj obubožajo, da notranje razprtije slabé vojno silo in odpor proti sovražniku.

Ko so se pričeli silni navali, so se takoj v začetku prejšnje naprave izkazale za nezadostne; tudi deželna bramba je odpovedala. Zato so se zdaj vrstili novi skupni zbori, zdaj na tem, zdaj na onem kraju. Na njih se je mnogo govorilo in sklepalo, kako bi se pomagalo slovenskim deželam proti turški sili. Žal, da besedam niso sledila dejanja in da je bil edini sklep, ki se je res izvršil — nalaganje novih davkov.

Leta 1470 je sklical cesar Friderik odbornike Štajerske, Koroške in Kranjske v Breže na Koroškem. Ta skupščina pa se je sešla v Velikovcu, kjer je zborovala od meseca maja do julija. Bilo je zbrane veliko svetne in duhovske gospode, kateri je predsedoval sam cesar. Štajerci so se posebno potegovali za to, da se cesar pogodi z Baumkircherjem, kateremu je bil veliko dolžan, ker so bili sicer notranji domači boji neizogibni. Toda dežele so morale same prevzeti cesarjeve dolgove, ako so hotele imeti doma mir. V ta namen se je naložil vsemu prebivalstvu treh dežel tako imenovani »stanovski« ali »telesni davek«. Plačevati ga je moral vsakdo po svojem premoženju, od najvišjega gospoda do berača in otroka v naročju materinem. In ta davek se je najmanj porabil za deželno brambo, temveč le za to, da je cesar potolažil domačega nezadovoljnega in upornega viteza.

Krvava žaloigra se je medtem na slovenskih tleh neovirano vršila naprej in razen malih prask s posameznimi maloštevilnimi če-

tami nimamo nikakih poročil o delovanju deželne brambe. Zato se je skupni notranjeavstrijski deželni zbor v Mariboru l. 1475 pečal s preosnovo domače vojske. Sklenilo se je najeti vojake, ki naj služijo deželam kot stalna posadka. Razvrstijo se naj ob meji tako, da Turki ne bodo več mogli nenadoma prodreti v deželo, kakor se je

Suličarji.

prej večkrat zgodilo. Za vzdrževanje te vojske naj plačujejo vsi prebivalci, brez razlike stanu, na teden vsaj po en vinar; oproščeni so le tisti, ki nič ne zaslužijo. Postavili so tudi za vsako deželo posebnega vojskovodja: za Koroško Jurija Šenka z Ostrovice, za Štajersko Reinprechta iz Rajhenburga, za Kranjsko Ljudevita Kozjaka, oskrbnika gradu Mehovo. Deželni vojni poveljniki so imeli po štiri pribočnike in zase po 24, pribočniki pa po 10 konjikov. S tem je bila prejšnja deželna bramba skoraj odpravljena, nadomestila jo je vojska plačanih najemnikov, katerim je bilo bojevanje le neke vrste rokodelstvo. Le plemstvo je še služilo v konjici, pa tudi smelo namesto

sebe postaviti v armado plačane najemnike. — Pri napadu leta 1475 je sicer ta preosnovana vojska Turkom stopila nasproti pri Bizelju blizu Sotle, pa bila je močna komaj 450 mož. Po hudem boju je baje obležalo 400 mož na bojišču, mnogo plemenitašev je bilo ujetih in odpeljanih v sužnost. Vse obrambne priprave so se izkazale za pomanjkljive in nezadostne.

Prihodnji deželni zbori so imeli zopet obrambo proti Turkom na dnevnem redu. Sklenilo se ni drugega, kakor da se naložé novi davki. Ubogo ljudstvo, ki si je tako rešilo komaj bórno življenje, je postalo nevoljno zaradi vedno naraščajočih denarnih bremen, tembolj, ker mu vse žrtve niso ničesar koristile. Kmetje so začeli mrmrati in so splošno mislili, da se le gospoda bogati z njihovimi žulji. Ziljani so se davku očitno uprli in dve leti pozneje je zaradi te nevolje izbruhnil na Koroškem celó kmečki upor. — Ker ni bilo denarja, je moral sam cesar terjati in priganjati stanove, da plačajo vojskovodje in najete vojake. Tako je 30. marca 1477 zapovedal kranjskim stanovom, naj plačajo Krištofa Lamberga in Jurija Scheirerja, ki so ju najeli za poveljnika svoji vojski. Enaki ukazi so se tudi pozneje večkrat ponavljali.

Nove načrte v obrambo svojih dednih dežel je zasnoval po Friderikovi smrti njegov sin Maksimilijan I. Sklical je poslance iz Štajerske, Koroške in Kranjske leta 1494 v Maribor na posvet. Njegovi komisarji so predložili skupščini nove brambne predloge. Zahteval je od poslancev, naj vzdržujejo prihodnje poletje nekaj tisoč konjikov in pešcev zoper Turke. V ta namen naj dovole od 100 funtov vinarjev po 1 funt vojnega davka. Kar bo vojska več stala, hoče sam plačati. Terjal je dalje užitnino in dac in obljubil, da iztira žide iz vseh notranjeavstrijskih dežel, ako ga stanovi odškodujejo za davke, ki jih od njih dobiva. — Maksimilijan je posebno zaupal na svoje »suličarje« (Landsknechte), ki so bili takrat nove vrste vojaki, oboroženi z oklepom, mečem, dvema pištolama in 5 do 6 metrov dolgo sulico. Teh suličarjev je poslal cesar Maksimilijan okoli 1200 na slovensko-hrvaško mejo, da bi ji bili za stražo. Toda ob turškem napadu l. 1494 jih ni bilo nikjer najti, pač pa so bili kmetom v veliko nadlego. — Ker so pozneje naše dežele imele nekaj časa pred Turki mir, so se vedno bolj opuščale naredbe o deželni brambi, le tu in tam se je spomnil še kak deželni zbor, kolika nevarnost vedno preti od jugovzhoda.

Vse avstrijske dežele so bile takrat del nemškega cesarstva in bilo je pričakovati, da bodo knezi nemške države ob hudi sili, ki so jo trpele jugovzhodne dežele, z denarjem in vojaštvom prišli na pomoč, tembolj, ker je avstrijski vojvoda Friderik nosil nemško cesarsko krono. Tudi državnih zborov, ki so se pečali s »turškim vprašanjem«, štejemo celo vrsto; tudi tam se je mnogo govorilo in sklepalo, storilo pa še manj nego po domačih shodih.

Prvi državni zbor, ki bi naj določil državno pomoč ogroženim deželam, se je vršil v Regensburgu l. 1470. Razen nemških knezov so bili takrat vabljeni tudi zunanji vladarji: papež, kralj ogrski, Be-

nečani, vojvoda burgundski in drugi. Cesar je terjal v obrambo svojih dežel 10.000 mož. Zaman je ugovarjal papežev poslanec, da s tako vojsko ne bodo ničesar opravili, da je sramota za nemško državo, neštevilnemu sovražniku postaviti nasproti tako pičlo število, in da bo taka pomoč dežele na turški meji bolj vznemirila kakor okrepila. Cesar je ostal trmast. Po dolgem besedovanju so sklenili, da se zbere 2500 konjikov in 7500 pešcev v Gradcu in nekaterih drugih krajih, da jih pokličejo v potrebi. Meseca aprila l. 1472 naj se začno shajati. Namen te vojske je, da reši vse pokrajine, ki so v oblasti nevernikov. Ako bo treba, se ji pridruži še druga armada. Potrebni denar za vzdrževanje vojske naj se dobi tako, da vsakdo plačuje od svojih

Kostel ob Kolpi.

dohodkov po 10 odstotkov. Vsak, ki ima 1000 gold. rednih dohodkov, mora oborožiti po dva pešca ali enega konjika in jih eno leto vzdrževati proti Turkom. Ta sklep ni zahteval od nemške države izrednih žrtev. Kaj pomeni 10.000 vojakov za vso državo? Vendar se še ta skromna pomoč ni poslala. Slovenske dežele so bile predaleč, da bi se mogočni nemški knezi zanje brigali. In dokler se niso turški konji napajali v Lehu ali Inu, toliko časa turških napadov niso smatrali za državno nevarnost. — Enak uspeh so imeli poznejši zbori. Na papeževo zahtevanje je razpisal cesar leta 1473 državni zbor v Augsburgu. Tu so prav živo opisovali revščino in stisko slovenskih dežel. Cesar je zagotavljal, da se je združil s papežem k složnemu delovanju za obrambo svojih dežel in za odpor proti Turkom. Zahteval je, naj se izvrši načrt, ki so ga pred dvema letoma sprejeli v Regensburgu in naj tudi nemška mesta pošljejo 1000 konjikov na pomoč. Toda ob tej zahtevi so se obravnave razbile. Leto pozneje je bil v

Augsburgu nov državni zbor. Lepo število imenitne gospode je bil zbrane: cesar, danski kralj, papežev poslanec, mnogo knezov, pre latov in škofov. Cesar je zopet zahteval, naj se regensburški sklep nemudoma izvrše. Mesta naj nabirajo pešcev in konjikov in naj ji takoj pošljejo cesarskemu stotniku, kadar pride povelje. Stanovi i mesta so slednjič sprejeli cesarjeve predloge. Pa to je bilo tudi vse Komaj, da so izvolili potrebne komisarje za izvršitev sklepov, ki s ostali na papirju.

Pet let pozneje (1479) je Friderik zopet moledoval pri nemški knezih za pomoč. Takrat se je vršil državni zbor v Nürnbergu Cesarski poslanec, grof Schaffrid-Leiningen, je zgovorno opisova kako hudo se godi cesarskim dednim deželam. Ako ne pride pomo in podpora, bodo njih prebivalci prisiljeni, pogoditi se s sovražnikom ali pa deželo zapustiti. Turki so jih napadli triindvajsetkrat. Dežel so tako obubožane, opustošene in oplenjene, da skoraj nihče ne mor v njih prebivati in je treba živila uvažati od drugod. — Cesar j takrat terjal le 6000 do 7000 mož za prvo silo, katerim je hotel do dati še 2000 vojakov iz svojih dežel. S temi upa sovražnika tak dolgo zadrževati, da se zbere močna armada.

Cesar menda sam ni pričakoval mnogo uspeha od tega zbora ker se ga niti osebno ni udeležil. In res je državni zbor odgovori na predloge njegovih poslancev: ker je zbranih premalo knezov i zastopnikov mest, ne more ničesar skleniti. — Nič bolje ni bilo drugimi državnimi zbori. Videlo se je, da nemškim knezom ni bil mar, pošiljati vojake in žrtvovati kaj v obrambo slovenskih dežel.

Večjega pomena je bila pomoč, ki je došla Slovencem v turških bojih od papeževin katoliške Cerkve. Turški boji so bili versk boji v pravem pomenu besede. Kakor je gnalo Mohamedove častilc v boj divje sovraštvo zoper krščanstvo, tako so tudi Jugoslovani svojim junaštvom hkrati branili »krst častni in svobodo zlato«. Pa peži so jim bili v tem obupnem boju močna opora, ker so jih pod pirali z denarjem in s svojim mogočnim vplivom. — Ko je vnet Janez Kapistran peljal svoje križarske čete pred Belgrad, je bilo med njimi gotovo tudi mnogo Slovencev. Od tedaj se je pri nas nepre nehoma oznanjevala križarska vojska proti Turkom. Svetna in re dovna duhovščina je s prižnice izpodbujala ljudstvo na obrambo vere in domovine. Posebno so se pri tem odlikovali duhovni sinovi Kapistranovi, frančiškani. — Leta 1464 je imenoval papež Pij II. lavan tinskega škofa Rudolfa za svojega poslanca na Nemškem, da pridob kneze in cesarja za križarsko vojsko. Rudolf je imenoval za svojeg komisarja ljubljanskega škofa Sigismunda Lamberga in mu pover nabiranje križarjev. V ta namen so se vršile posebne cerkvene po božnosti s pridigami in slovesnimi obhodi. Vsi, ki so se hoteli ude ležiti vojske, so dobili posebna križarska znamenja. Kdor se je sam ni mogel ali ni hotel udeležiti, je lahko oborožil namesto sebe kog drugega. Vsi križarji so bili deležni popolnih odpustkov in oproščen vseh cerkvenih kazni. Po cerkvah so se postavili nabiralniki in na brani milodari so se porabili za križarske namene. Vsi oznanjeval križarske vojske so bili deležni popolnih odpustkov kakor vojak

sami. Vsak križar je moral imeti toliko, da se je šest mesecev sam vzdrževal. Leta 1469 je papež Pavel II. še posebne milosti naklonil tistim, ki bi Metliko in Slovensko krajino branili pred Turki. — Na državnih zborih so bili vedno papeževi poslanci tisti, ki so odločno poudarjali potrebo državne pomoči, navdušeno izpodbujali kneze in cesarja na križarsko vojsko. Seveda so bili njihovi opomini vedno le glas vpijočega v puščavi.

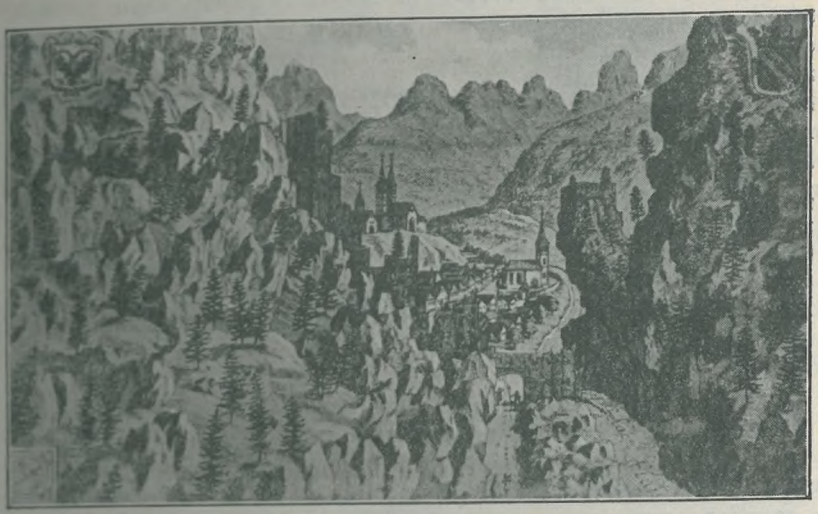

Utrdbe pri Železni Kapli na Koroškem.

Slovenci so se zavedali, kje jim je iskati v sili zavetja in pomoči. Priča temu je prošnja kranjskih stanov do papeža Siksta IV. Cerkveni poglavar je storil, kar je mogel. Trudil se je, spraviti vladarje med seboj, in pošiljal poslance na vse strani, da bi pregovorili kneze za skupno vojno podjetje proti Turkom, a uspeha ni dosegel. Razglasil je 28. junija 1475 tudi bulo (pismo), v kateri vzpodbuja duhovščino, da z molitvijo, besedo in nabiranjem darov podpira priprave za križarsko vojsko zoper Turke. V ljubljanski stolni cerkvi so morali opraviti litanije in slovesne obhode za srečno vojsko zoper Turke. Tudi ta sredstva spričo nebrižnosti cesarjeve niso mnogo pomagala.

Kar je ob turških napadih posebno obteževalo uspešno brambo dežele, je bilo to, da so Turki izprva napravljali svoje roparske pohode nenadoma in z veliko naglico. V njihovih četah so bili sami lahki konjiki, ki so se kakor blisk prikazali v deželi, drli z velikansko hitrostjo naprej, kakor vihra iznenada planili na prestrašeno prebivalstvo, oplenili in požgali pokrajino, še preden je mogel kdo misliti na odpor, in naglo zopet odšli. Zato so morali deželni stanovi predvsem skrbeti za to, da so se vesti o pretečih napadih kar najhitreje iz Hrvaške sporočile na Kranjsko in dalje po sosednih deželah, da

si je moglo ljudstvo poiskati varnega zavetja in rešiti pred grabežljivim Turkom, kar je bilo v naglici mogoče.

O štajerskih stanovih beremo leta 1475, da so opazovalne straže postavili na turški meji in jih vzdrževali na svoje stroške. Isto napravo so na shodu v Mariboru sklenili vpeljati odborniki vseh treh notranjeavstrijskih dežel. S »tedenskim vinarjem« bi se naj ta mejna straža vzdrževala.

Kmalu je prišlo v navado, da so Hrvatje ob času nevarnosti pošiljali na Kranjsko pismena poročila o gibanju turških čet, tako imenovane »T u r š k e g l a s e«. Brzi sli so jih prenašali iz kraja v kraj in napovedovali prihod Turkov. Grajski stotniki, poveljniki trdnjav in mest so potrjevali prejem s svojim podpisom. Že l. 1479 beremo, da je Lovro Turjaški s Hrvaškega sporočil kranjskemu vicedomu o pretečem turškem napadu. Listi s to novico so potem švigali sem ter tja. Vicedom jo je sporočil v Tržič z opominom, naj se razširi po vsem Gorenjskem. Koroški namestnik jo je zvedel iz Celja in jo takoj naznanil Beljačanom, beljaški sodnik pa svojemu gospodu na Bavarsko. V dveh dneh je bila preteča nevarnost splošno znana. — Mnogo takih »Turških glasov« iz 16. stoletja je še ohranjenih. Pisani so z glagolico v hrvaškem jeziku. Za zgled naj tu navedem odlomek iz l. 1566: »To sam otil dati na znanje, da i vi od grada do grada po vsem Vinodolu do Tersata in na Riku i dalje na Pivku, na Kras i tja do Lublane te iste glase oznanite, da se vsaki zna držati pripravan i od toga čuvat se, da se ka škoda ne primeri, ne ino Bog s vami.« Ako so »glasi« došli o pravem času, so se ljudje že mogli pripraviti na neprijeten obisk in poiskati varno zavetje.

Mnogokrat pa so došli prepozno, ker so bile turške trume hitrejše. Zato se je polagoma razvil drugačen način sporočanja, ki je ostal v rabi vsa poznejša stoletja. To so bili — k r e s o v i.

Kresovi so postali značilna svarilna znamenja za naše kraje. Kadar so plamteli na gorah, tedaj je naznanjal njih zubelj, da je Turek v deželi. Rabili so jih že ob prvih turških napadih. S časom pa so postala kresišča stalne stražnice, redno zastavljene s čuvarji, ki so morali ob preteči nevarnosti takoj dati znamenje prebivalstvu. — Na določenih vrhovih je bilo nagrmadenih več sto tovorov suhega lesa. Poleg grmade so stali nabasani možnarji. Ko je stražnik zagledal sovražne trume, je zažgal možnar in podkuril kres, ki je spravil pokoncu vse prebivalstvo po okolici. Za prvim kresom se je zasvetil drugi, tretji, in v nekaj urah je vedela vsa dežela, da Turek zopet pleni in mori po njej. — Turške napade je bilo navadno pričakovati s treh strani. Pridrli so ob Savi mimo Brežic in po dolini Krke, ali pa čez nižave ob Kolpi preko Kočevja in Ribnice. Včasih so si izbrali tudi pot ob morju: čez Senj, Vinodol, Reko in Istro. Ob vseh treh progah so bila določena kresišča, ki so sporočala dobljena znamenja naprej, dokler ni bila po njih opozorjena posadka ljubljanskega gradu. Za napade po dolini Save in Krke so bili določeni kraji: Mehovo—Hmelnik—Št. Peter pri Žužemberku—Primskovo—Višnja gora—Marija Magdalena pri Šmarju—Ljubljanski grad. Kadar so Turki pridrli preko

Utrdbe stiškega samostana.

Kolpe in Bele Krajine, so goreli kresovi po vrsti: Vinica—Poljane—Kostel—Fridrihštajn—Ribnica—Ortnek—Turjak—Ig—Ljubljana. Preko Istre se je naznanil njihov prihod po kresiščih: Učka gora—Mahrenfels—Klana—Gutnek—Šilentabor—Senožeče—Postojna—Lož—Vrhnika—Ljubljana. Iz Ljubljane so šla znamenja naprej po Gorenjskem proti koroški meji po vrsti: Šmarna gora—Gorenji Kamnik

—Šmarjetna gora—Radovljica—Sv. Peter pri Begunjah—Bled—Jesenice—Bela peč. — Kresovi so torej nadomestovali sedanji telegraf in njih krvavi svit je napovedoval deželi strašne dneve boja in požiga.

* * *

Kakor je spomin na kresove tesno združen s turškimi boji, tako imamo v slovenskih deželah ohranjene še spomenike druge vrste, ki pričajo o tedanjih hudih časih, to so utrjene cerkve ali tabori.

Edino varno zavetje pred turškimi roparji so našli prebivalci v raznovrstnih trdnjavah, obzidanih mestih, utrjenih gradovih in drugih naravno ali umetno zavarovanih krajih. Ker so imeli turški napadi le značaj roparskih pohodov, zato njihove čete niso imele s seboj težkih topov in drugega oblegovalnega orodja. Tudi niso radi izgubljali časa z dolgotrajnim obleganjem mest in gradov, ampak si raje poiskali žrtev in plena tam, kjer je bilo oboje laže dobiti. Za varnim zidovjem, za jarki in nasipi si je prebivalstvo najlaže rešilo življenje in imetje. To je bil edini uspešni način samoobrambe. Zato vidimo, da so tudi vladarji najbolj skrbeli za utrjevanje mest in napravo drugih zavarovanih krajev.

Že leta 1416 je vojvoda Ernest ukazal utrditi mesto Ljubljano, popraviti in razširiti mestno ozidje, napraviti nasipe in jarke. Ko je pozneje turška nevarnost postala še silnejša, je cesar Friderik I. 1448 ukazal vsem ljubljanskim okoličanom, naj prihite s sekirami, lopatami in drugim orodjem meščanom na pomoč, da popravijo ozidje, rove in okope, češ da bodo imeli ob času nevarnosti v mestu varno zavetje. Ogroženi Metliki je cesar leta 1464 odpustil polovico vseh davkov, da si meščani laže napravijo trdno ozidje okoli mesta, leta 1467 je ukazal utrditi Celje.

Prav turška nevarnost je bila vzrok, da je proti koncu 15. stoletja na Slovenskem nastalo mnogo novih mest in trgov. Cesar Friderik je radodarno podeljeval mestne pravice, ki so bile za meščane važen vir dohodkov, da je s tem pomnožil število utrjenih in zavarovanih krajev v deželi. Leta 1447 je skoraj ob istem času povzdignil v mesti Krško in Lož. Da si morejo kraj utrditi, je podelil Ložanom pravico, prirejati semnje in je vse nove naseljence oprostil davkov za šest let. Naslednje leto je ukazal kmetom okoli Slovenjega Gradca, naj mesto ograde z jarki in nasipi, da imajo v sili zavetje. Leta 1478 je Višnja gora postala mesto. Višnjani so dobili pravico, pobirati cestnino, po en vinar od tovora, in imeti tri semnje, da morejo svoje mesto zataboriti. Sedmega majnika istega leta je ukazal cesar obzidati vipavski trg.

Trdnjave drugačne vrste so nastale ob deželnih mejah in gorskih soteskah, da so branile sovražniku prehod. Leta 1477 so koroški stanovi vsemu prebivalstvu naložili »deseti vinar«, to je deseti del od dohodkov kot turški davek. S tem denarjem so sezidali trdnjave ob važnih prelazih pri Železni Kapli, pri Guštanju blizu Korena in pri Sv. Magdaleni na Malem Ljubelju. Slične utrdbe so napravili Benečani

na Predelu in v furlanski nižavi od izliva Soče do Gorice. Tudi pri Trstu so bili prehodi zagrajeni. Kranjska je žal ostala nezavarovana, ker so njene meje proti vzhodu in jugu popolnoma odprte in bi jih bilo treba utrditi z močnimi trdnjavami, kakršne so šele pozneje nastale na Hrvaškem in v Vojaški krajini.

Obzidani trgi in zavarovana mesta so pač nudila zavetje bližnjim okoličanom, tudi gospoda je bila varna na svojih utrjenih gradovih, toda kmečko ljudstvo po deželi je bilo po večini na milost in nemilost izročeno turškemu nasilju. Začelo si je tudi graditi svoje trdnjave, večidel okoli cerkva, katere je hkrati s svojo svobodo in življenjem branilo proti polmesecu. Tako so nastali znameniti t a b r i.

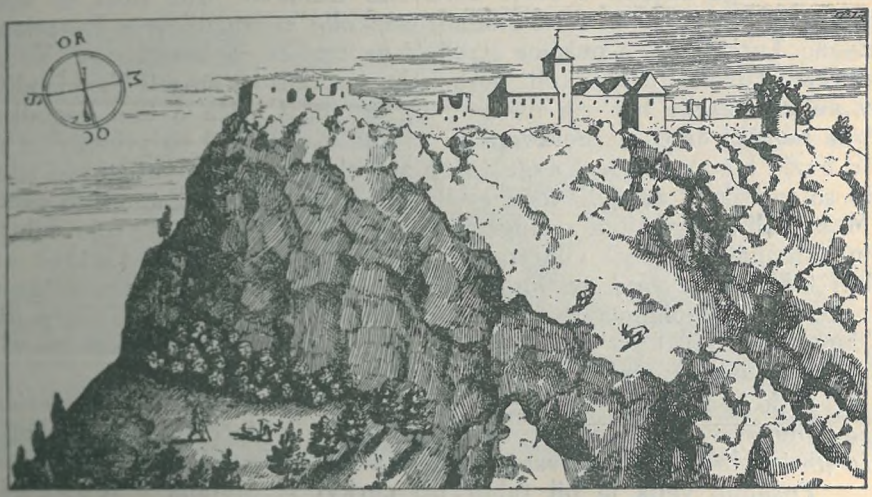

Šilentabor.

Beseda »tabor« ali »taber« je menda staronemškega izvora in pomenja utrjen kraj, trdnjavo. Valvasor pripoveduje, da so pričeli graditi tabre l. 1471. Za zgled so jim menda služile podobne utrdbe, ki si jih je ljudstvo napravljalo na Sedmograškem ob sovražnih napadih.

Na primernem kraju blizu vasi, na kakem nizkem griču ali pa tudi sredi gozda so napravili trden stolp z močnim ozidjem, kamor so se ob času nevarnosti zatekli ljudje in spravili tudi svoje imetje. Največkrat pa so utrdili domačo cerkev, oziroma pokopališče z ozidjem, stolpi, rovi in nasipi. Tu je bilo dovolj prostora za vse prebivalstvo iz okolice. Da se je »tabor« mogel dalje časa držati, je imel prostorne shrambe za živila, skladišča in vodnjake. V zidovju in stolpih so bile napravljene strelne line. Branitelji in zapovedniki tem trdnjavam so bili navadno domači duhovniki ali plemiči iz okolice. Medtem ko so mladeniči in možje stali na ozidju, streljali na Turke, valili kamenje in debla nanje, so starčki, žene in otroci klečali v

cerkvi pred oltarji, prosili Boga za zmago in rešitev. Dvojna lepa misel se izraža v teh cerkvenih trdnjavah. Slovenci so se zavedali, da s svojim življenjem branijo verske svetinje in da jim je v obupnem boju poleg osebnega junaštva potrebna božja pomoč, katero so si hoteli zagotoviti s tem, da so branili svoje svete kraje.

Ali so tabri nudili ljudstvu dovolj varno zavetje?

Splošno smemo reči, da so bile te trdnjave primerne svojemu namenu in so neštete množice rešile bridke sužnosti ali pa gotove smrti. Ako je tabor le nekaj dni vzdržal naskoke sovražnikov, ki niso bili pripravljeni na dolgotrajno obleganje, je bilo prebivalstvo že rešeno. Turki so dirjali naprej in si drugod poiskali plena. — Ko so leta 1478 Turki morili in požigali po Koroškem, so se prebivalci Starega trga zatekli v svojo cerkveno trdnjavo. Mož sicer ni bilo mnogo, vendar so hrabro odbijali naskoke sovražnikove. Razsrjeni začno Turki goreče puščice streljati na cerkev in brambovce. Toda oprezni čuvarji so zabranili požar. Osramočeni so morali Turki oditi v veliko veselje hrabrih braniteljev. Še sedaj priča o tem dogodku tale nemški napis na cerkvenem ozidju: »Leta 1478 so pričeli Turki to božjo hišo v torek 4. avgusta ob sedmi uri naskakovati z vso silo in so jo trikrat zažgali, toda rešila sta jo ljubi sveti Rupert in sveti Maksimilijan s svojimi zaslugami pri Bogu, ki je pokazal svojo milost in znamenja. Maloštevilni možje so branili ozidje.« — Gotovo so bili tabri priče velikega junaštva, o katerem žal zgodovina ničesar ne poroča. Večinoma se je v njih ljudstvo z uspehom branilo proti Turkom, večkrat pa je našlo tudi smrt v plamenu goreče cerkve ali pod mečem sovražnikov.

Kako potrebni in rabni so bili tabri za časa turške sile, priča že njihovo veliko število po vseh slovenskih deželah. Prav mnogo se jih je ohranilo skozi vsa stoletja do današnjega dne.

Posebno velik je bil tabor pri cerkvi sv. Štefana v Košani. Postavili so ga prebivalci dvanajsterih vasi v košanski dolini v začetku 16. stoletja. Imel je jajčasto obliko, šest stolpov po štiri nadstropja visokih in 24 pritličnih shramb. V spodnje prostore so spravljali vino, živila, strelivo, pa tudi ženske, starčke in otroke. Nad temi shrambami so bili leseni hodniki, kjer so stali branitelji tabra. Obrambi so služili tudi močni zidani stolpi s strelnimi linami, iz katerih so s puškami in topiči streljali na sovražnika. Tabor je imel svojo posebno upravo. Vsako leto so se zbrali 25. aprila, na praznik sv. Marka, ko je bil v Košani semenj, možje iz okolice, da pregledajo, v kakšnem stanju so utrdbe, kaj je treba popraviti in preskrbeti, in da volijo upravitelje. Na čelu uprave je bil »gvardijan« (nadzornik), kateremu je bilo prideljenih 12 do 13 kapitanov; bližnje gospostvo je imelo sodno pravico. »Gvardijan« je imel v posesti ključe k tabru in je bil odgovoren za vse stvari, ki so bile v njem; blagajne in račune je vodil »višji kapitan«. — Ko so v 18. stoletju ponehali turški napadi, je služil košanski tabor za občinsko skladišče. Zdaj je že večinoma razpadel.

Ker je še pri cerkvah opaziti vsaj sledove nekdanjih utrdb, naj jih tu nekaj navedem. Največ jih je najti na Kranjskem in v Istri,

veliko manj na Štajerskem in Koroškem. Spomin nanje se je ohranil v krajevnih imenih: »Tabor«, »na Tabru«.

Na Notranjskem so bili tile tabri: Šilentabor pri Zagorju, zidan leta 1471, velikanskega obsega; grad »Predjama«, grad Prem, »Pod jamo tabor« pri Podstenju, Košana, Tabor pri župni cerkvi v Vremah, vas Britof na Tabru, Tabor v Dolenji vasi pri Senožečah, Tabor pri Vrabčah, Tabor pri Št. Vidu, Tabor pri Ustjah, Tabor v vipavskem trgu, Studeno, Begunje pri Cerknici, Cerknica, Zgornji in Spodnji Logatec, Tabor pri Zavracu, Tabor v Žireh. Med največje je prištevati tabor ob cerkvi sv. Urha pri Nadlišku, ki so ga sezidali grofi Turjaški.

Tabor na Sveti gori ob Savi.

Na Gorenjskem: podružnici sv. Nikolaja pri Šmarju in sv. Ahacija pri Turjaku, vas Taberje pri Sostrem, Št. Jakob ob Savi, Šmarna gora, sv. Urh pri Horjulu, Primskovo, Št. Jurijska gora, Repnje, Komenda, Šmartin v Tuhinjski dolini, Češnjica, Krtina, Dob, Goričica pri Domžalah, podružnica sv. Kunigunde na »Tabru« pri Ihanu, Cerklje (župna cerkev), Poljane, Preddvor.

Na Dolenjskem: Loški potok (župna cerkev), Podtabor v Strugah; kočevski tabri: Stara Loka, Mösel, Morobitz, Neseltal, Osilnica, Göttenitz; vasi: Stari tabor in Novi tabor ter v Črmošnjicah; Trebnje, Mirna peč, Semič.

V Primorju: Tabor v Škocijanu, Repentabor, Tabor v Štijaku, Dutovljah, Sežani, Štanjelu, Tomaju in še mnogo drugih.

Na Štajerskem imajo znake nekdanjih utrdb: razvaline Zajčkega samostana, župna cerkev v Žalcu, samostan Jurjevo in Gornji grad, kjer je ljubljanski škof Ravbar dal napraviti močno ozidje in jarke.

Po nekaterih krajih Kranjske in Istre se je ljudstvo ob turških napadih rado zatekalo v mnogoštevilne podzemeljske jame in dupline, o čemer še sedaj pripoveduje ljudsko sporočilo. Zavetišče te vrste je bil »Šmajdov grad« pri Kranju, v strme skalnate bregove Kokre vsekana jama, ki je bila dobro utrjena. Valvasor imenuje podobna zavetišča: jamo S. Servolo v Istri, Luknjo in Lebinico pri Dupljah, jame pri Smledniku, Krki, v dolini Iške in druge. Med najzanimivejše pa spadajo tako imenovane »Matjaževe kamre« pri Zavracu nad Logatcem. Ta prostorna in skrita jama se je zapirala z železnimi vrati. Napravilo jih je loško gospostvo v varstvo prebivalstva.

Na Koroškem je bil na Djekšah tabor, ki je še precej ohranjen.

* * *

Načrtajmo še tu kratko posledice silovitih turških napadov:

Najhujša posledica dolgotrajnih, obupnih bojev je bilo občutljivo zmanjšanje prebivalstva po slovenskih deželah. Leto za letom so prihajali Turki v naše kraje in najdragocenejši plen, ki so ga odpeljali, so bile neštete trume otrok, mladeničev, mož, deklet in žená. Zgodopisci tiste dobe navajajo prav strašne številke. Že po prvem napadu l. 1469, ki je veljal zlasti Beli Krajini, je baje turški paša sultanu v dar poklonil 500 ugrabljenih zalih dečkov in prav toliko deklic. Okoli 30.000 ljudi je bilo tisto leto odpeljanih v sužnost. Pri naslednjih napadih so zabeležene enako visoke številke. Leta 1471 cenijo število jetnikov na 15.000, leta 1474 na 6000, pri velikih napadih v letih 1478 do 1480 povprečno vsako leto 20.000 do 30.000. Ni pretirano, ako rečemo, da so Turki odpeljali gotovo nad sto tisoč naših ljudi in da so jih najmanj toliko tudi pobili. To je bilo pa zlasti za Kranjsko, ki že tako ni bila gosto naseljena, občutljiva izguba.

Izmed vseh stanov je najhuje zadelo kmeta. Gospoda in meščani so bili zavarovani za močnim ozidjem, kmet je postal z družino in imetjem vred plen divjih roparjev, ako se mu ni posrečilo ob pravem času ubežati. Po raznih okrajih je bilo na stotine zemljišč brez gospodarja in obdelovalca. Na razsežnem gospostvu graščine Kostel ob Kolpi je bilo v začetku 16. stoletja le pet zemljišč zastavljenih. Bistriški kartuzijani so prosili za odpis davkov in desetine, češ da jim Turki niso le vsega pokončali in požgali, ampak tudi vse podložne kmete odpeljali v sužnost. Kočevcem je cesar Friderik leta 1492 dovolil, da si smejo s krošnjarjenjem služiti kruh, ker se zaradi turških napadov s poljedelstvom niso mogli več preživljati. Trumoma so zapuščali kmetje svojo zemljo in svoje dvore, si iskali zaslužka v mestih in trgih ali pri kupčiji, ker so jim redno vse, kar so pridelali, ugrabili tuji roparji. Prišlo je tako daleč, da so ljudje resno mislili, popolnoma zapustiti svojo domovino in si drugod poiskati mirnejših selišč. — S kmetom so seveda trpeli vsi drugi stanovi, predvsem plemstvo, ki je dobivalo od njega svoje glavne dohodke. Ako podložniki zaradi turškega ropanja niso mogli redno plačevati letnih davščin, je obubožala tudi gospoda. Ker so se pa graščaki trudili, da bi vzlic strašni stiski, ki je takrat tlačila kmečki stan, svojim pod-

ložnikom vendar izželi kolikor mogoče visoke davščine, je postalo ljudstvo nezadovoljno in se v svoji obupnosti s silo uprlo proti gospodi. Kmečki upori 16. stoletja so tudi posledica turške sile.

Trgovina, ki pri nas nikdar ni bila posebno razvita, je zaradi vedno preteče nevarnosti enako trpela. Zlasti v hrvaške dežele, s katerimi so Štajerci in Dolenjci živahno tržili, se trgovci niso več upali. Živine in domačih pridelkov že tako ni bilo mogoče izvažati, ker je vse postalo plen ropaželjnih Turkov.

Z ljudstvom vred je bila hudo oškodovana tudi Cerkev. Turki so posebno zasledovali duhovnike in redovnike, ki so bili voditelji ljudstva v tem verskem boju. Župnik Unrest poroča, koliko njegovih duhovnih bratov je bilo pri obrambi tabrov l. 1478 grozovito umorjenih, in dve leti pozneje je bilo med ujetimi kristjani nič manj ko 500 oseb duhovskega stanu odpeljanih v sužnost. Marsikje so se samostani zaradi turških napadov popolnoma razdružili (Gornji grad), drugod so bili menihi do zadnjega ujeti in pobiti. Skoraj povsod pa so bila samostanska poslopja porušena in požgana. — Cerkveni dohodki so se zaradi žalostnih gospodarskih razmer silno skrčili, cerkvena posestva so bila zaradi velikih davkov in vojnih naklad kmalu zadolžena, mnoge ustanove za cerkvene, dobrodelne in šolske namene so prenehale. Vse to se pojavlja zlasti v začetku 16. stoletja in je mnogo pripomoglo, da je luteranstvo v naših deželah našlo ugodna tla.

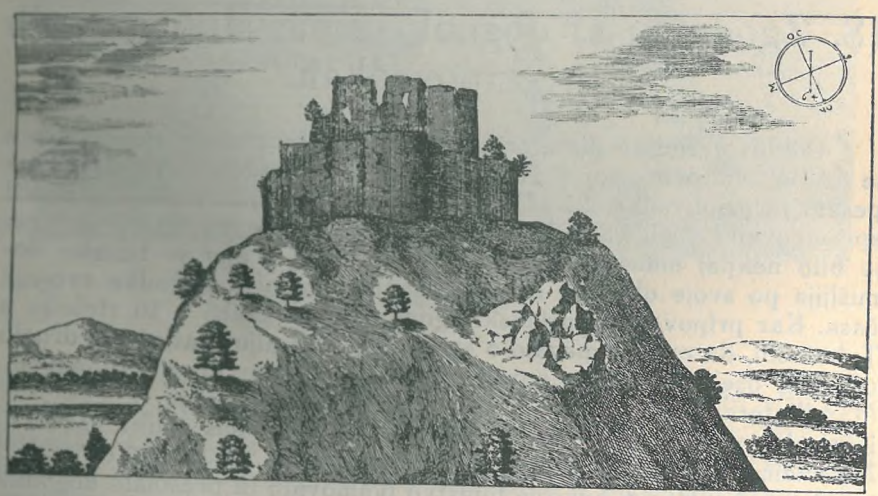

Razvaline tabora Nadlišek.

Na potu.

18. Zgodovinski dogodki v narodnih pesmih in pripovedkah.

Dokler narod še nima svoje pismenosti in svojega slovstva, mu je ustno sporočilo edini vir za spoznavanje preteklosti. Narodna pesem in pripovedka, ki se podedujeta od rodu do rodu, sta zvesti spremljevalki vseh važnejših zgodovinskih dogodkov. Med Slovenci je bilo nekdaj mnogo takega narodnega blaga, kjer je ljudska domišljija po svoje okrasila in raztolmačila zanimive dogodke svojega časa. Kar pripoveduje furlanski zgodovinar Nicoletti v 16. stoletju o Tolmincih, da radi prepevajo o svetnikih, o kralju Matjažu in drugih odličnih osebah svojega naroda, to velja tudi o drugih Slovencih. Marsikatere teh junaških pesmi in pripovedk je sicer že časa tok izbrisal, vendar so tudi tiste, ki so se ohranile, za nas velike važnosti. Ne smemo sicer v njih iskati čiste in neskaljene zgodovinske resnice, vendar nam pričajo, kako je ljudstvo pojmovalo in presojalo dogodke svoje dobe. Kar zgodovina le suhoparno izraža z imeni in številkami, to narodna pesem in pripovedka sporočata v pesniški obliki, z gorko besedo in živo domišljijo. In kar je tamkaj megleno in nedoločno, to postane v pesmi pestro in živo. V njej vse živi, se giblje, govori in čuti. Zato so narodne pesmi najpristnejši izraz ljudske duše.

Zgodovinskih dogodkov iz zgodnjega srednjega veka ljudski spomin ni skoraj nič ohranil. Nahajajo se le tu in tam še redki sledovi, vse drugo so zbrisali poznejši bojeviti časi. Nazaj v 12. ali 13. stoletje segajo pripovedke o početku raznih samostanov, romarskih cerkvá, nekaterih gradov in mest. Okoli Št. Vida na Dolenjskem je bila še v začetku prejšnjega stoletja razširjena pesem o treh belih

Viteški dvoboj.

menihih, ki so prišli iz tujine, ustanovili stiški samostan in učili ljudi umnega kmetovanja. Ime zajčkega samostana razlaga narodna pripovedka, češ da je spečemu mejnemu grofu Otakarju zajec pod pazduho zlezel, zato je grof samostan, ki ga je na tistem kraju ustanovil, po tej živali imenoval. Spomin na molčeče menihe in njihove ponočne molitve še ohranjuje pripovedka o »ponočni procesiji zajčkih menihov«. Okoli Maribora je med ljudstvom zlasti znana »sveta Sofija«, grofica Rogaška in ustanoviteljica studeniškega samostana. Grob Seifrida Marenberškega, znanega nasprotnika kralja Otakarja

in ustanovitelja tamošnjega samostana, ki je umrl v sluhu svetosti, je postal celó sloveča božja pot in razne pripovedke so nastale o njegovi smrti. Enako je tudi o življenju, delovanju in čudežih blažene Heme, grofice Krške, bilo razširjenih mnogo legend.

Kakor bršlin razvaline *starih gradov*, tako prepletajo tudi spomin na njihove prebivalce razne pesmi in pravljice. Iz njih se dajo na drobno posneti vse razmere po gradovih tedanjega viteštva. V nasprotje z lesenimi in rjavimi kmečkimi hišami se zidani grad vedno imenuje »skalen grad«, »svetel grad« ali »beli grad«. V belem gradu stanujeta »žlahtni gospod« in »žlahtna gospa«, ki imata še druga gospodarska poslopja.

Stoji, stoji tam beli grad.
Je v gradu žlahten gospod mlad.
In v gradu žlahtna je gospa
z njim poročena pusta dva.
Pristav'co belo imata,
v pristav'ci mlado majerco.

Znamenit del gradu je grajski stolp z linami, od koder je lep razgled daleč na okoli. Od tu se stražnik ozira za sovražno vojsko, tu pričakuje grajska gospa, da zagleda napovedane goste ali vračajočega se soproga, od tu se ozira grajska gospodična po zaželjenih snubcih.

Breda vstaja, ko se dan zazori.
Se sprehaja sem ter tje po dvori,
si odpirat ide gornje line
ide gledat doli na ravnine
— — — — — —
Ravbar zjutraj rano vstajal,
se po gradu je sprehajal,
line hodil si odpirat,
dol na zlato polje gledat.

Mnogoštevilna je grajska družina, ki streže gospodi. Imenujejo se: kuhar ali kuharica, hlevar, vrtnar, paže, mojškra, majer ali majerca. Ne manjka tudi prebrisani Pavliha ali grajski norec, ki z raznimi burkami razveseljuje gospodo, pa vzlic svoji dozdevni neumnosti marsikatero modro ugane.

Le grajski norec se smeji,
takole pravi, govori:
»Močno, močno se meni zdi,
da mlada Zora mrtva ni.«

Glavno opravilo vitezov je boj. Kar jim še preostane časa, ga porabijo za lov ali viteške igre (turnirje).

Turnirji so dali zgodovinsko podlago znani narodni pesmi »Pegam in Lambergar«. Kaj pa izraža naslov? Priča nam, da je ta pesem gotovo nastala proti koncu 15. stoletja, ker je spomin na viteške igre v njej strnjen z zgodovinskimi dogodki, ki so se vršili za cesarja Friderika III. in Maksimilijana. »Lambergar« tu pomenja slavnega viteza Gašperja Lamberga, iz znane rodbine, ki se je bila okoli

leta 1396 naselila na Kranjskem in dala ljubljanski škofiji prvega škofa Sigismunda. Izprva je bil Guttenberg pri Tržiču rodbinska posest. Leta 1436 pa je kupil Jurij II. Lamberg, brat škofa Sigismunda, grad Kamen pri Begunjah. Njegov sin Gašper je posebno slovel zaradi svojega junaštva in spretnosti v turnirjih. Nič manj kot petinosemdesetkrat se je meril z raznimi vitezi in bil skoraj vedno zmagovalec. Le cesarju Maksimilijanu in trem drugim gospodom je podlegel na bojišču. Ni čuda, da se je njegova slava razširjala daleč na okoli, da so njegova dejanja poveličevali v pesmih in slikah. Valvasor pripoveduje, da je bila ob njegovem času v gradu Kamnu na steni videti slika, ki je predstavljala boj nekega Lamberga z neznanim češkim velikanom. Ljudstvo v okolici pa je v pesmih proslavljalo

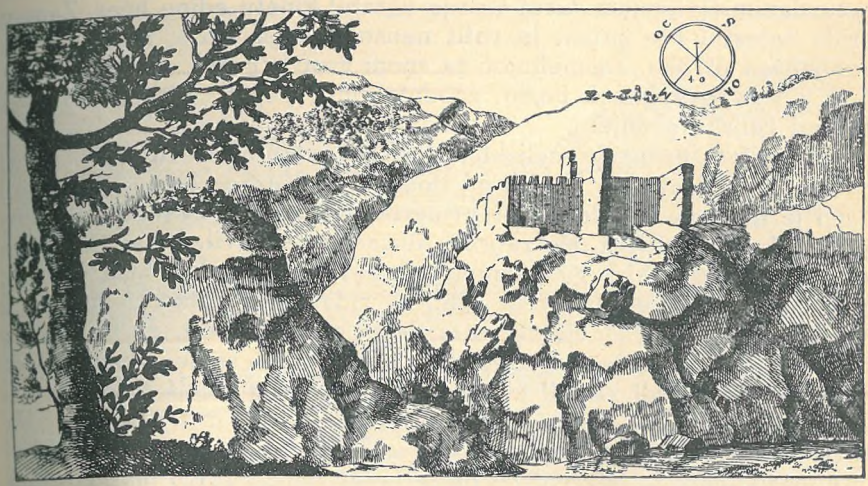

Stari Guttenberg pri Tržiču.

junaškega zmagovalca. In »Pegam«, ki zabavlja cesarju in izziva Dunajčane? Prvotni tip temu Lambergovemu nasprotniku je dala oseba češkega viteza Jana Vitovca, vojskovodja celjske grofice Katarine (prim. Pegam-Pehajm-Behaimb). Bil je na Kranjskem v slabem spominu zaradi ropanja in požiganja po Gorenjskem, ko se je bojeval leta 1458 odločilni boj za celjsko dediščino. Ljudska domišljija je napravila iz njega bojnega velikana s tremi glavami, ki mora pa vendar podleči hrabremu Lambergarju.

Izmed drugih zgodovinskih oseb, ki so zapustile med ljudstvom trajen spomin, je omeniti posebno viteza Erazma iz Predjame in Andreja Baumkircherja. Njuni zgodbi smo že omenili na drugem kraju. Značilno je, da se ljudsko sporočilo o teh dveh roparskih vitezih in pustolovcih zelo ujema z zgodovinsko resnico.

Tudi celjski grofje so tako globoko posegli v zgodovino našega naroda, da ni čuda, ako se je spomin nanje ohranil v narodnih

pesmih in pripovedkah. Najbolj je bil ljudstvu znan lahkoživi in bojeviti grof Friderik II., ki je umrl leta 1454, in nesrečna Veronika Desiniška, prav tako mogočni Urh II., zadnji Celjan. Ljudsko sporočilo slika celjske grofe kot pohotne, nasilne ljudi, ki so podložnim kmetom ugrabljali hčere in žene in jih jemali k sebi v grad. Znana je pripovedka o poplemenitvi Teharjanov. Grof Urh je zalezoval poštena dekleta bližnjih vasi in je ponoči preoblečen v meniha hodil vasovat v sosednje Teharje. Pogumni teharski fantje pa sklenejo, ga za ponočne obiske občutljivo kaznovati. Neki večer ga ujamejo in toliko časa drže zaprtega, da jim vsem s posebnim pismom plemstvo podeli. Seveda je misliti pri tem le na posebne pravice in privilegije, kakršne so dajali včasih gospodje svojim podložnikom. Tudi nagli pogin celjskega rodu spravlja ljudska pripovedka v zvezo z njihovim razuzdanim življenjem. Grof Urh je ugrabil kmetu edino hčer. Zaman pride žalostni oče prosit in rotit neusmiljenega moža, naj mu vrne ljubljenega otroka. Zasmehujoč ga spodi grof iz grada. Zdaj mu kmet razsrjen napove kazen božjo: zgodnjo smrt, pogin celjskega rodu in razpad celjske grofije.

Ljudstvo pripisuje celjskim grofom ustanovitev dveh cerkva: Svetih Treh kraljev v Tinjah na Pohorju in Marije Device v Svetini. Prvo je dal baje sezidati grof Friderik, ko se je rešil ječe, v katero ga je bil dal razsrjeni oče zapreti; drugo je postavil, ko se je srečno vrnil z Laškega, kjer ga je imel ferarski vojvoda dalj časa ujetega. Marijino cerkev na Velikem vrhu je zidal neki zidarski mojster z Nemškega. Ko je zidovje že stalo, se je zaman trudil, da bi ga lepo pobelil. Ves omet je popadal proč, še preden se je posušil. Grof Friderik se razsrdi zaradi njegove nerodnosti in ga dá v ječo vreči. Obupanemu jetniku pa se prikaže ponoči Marija in mu naznani, da hoče sama imeti temno cerkev, da je Turki ne bodo mogli ugledati in napasti. Zato je povzročila, da je belež odpadel. Ko mojster grofu to pove, mu je tudi ta odpustil in ga rešil ječe.

Grajska gospoda sploh pri ljudstvu ni ostala v dobrem spominu. Skoraj povsod vedo mnogo pripovedovati, kako so vitezi razuzdano živeli, se med seboj bili; pripovedujejo tudi o raznoterih zločinih in družinskih razprtijah. Stalna oseba v teh mnogovrstnih pravljicah, ki se pripoveduje sedaj o tem, sedaj o drugem gradu, je zakleta grajska gospodična, ki se v obliki kače sonči na grajskih razvalinah in čuva podzemeljske zaklade. Nedolžen mladenič jo bo nekoč rešil, jo dobil za ženo in za doto neizmerno bogastvo.

Namesto drugih naj navedem tu pravljico o starem smledniškem gradu (blizu Vodic na Gorenjskem):

V davnih časih je živel v smledniškem gradu, čigar mogočne razvaline so še danes videti na obraščenem hribu, nek vitez, ki je bil zelo vdan igri s kockami. Ker mu je bila sreča mila, je stavil vedno visoke vsote in redno dobival. Zato so se mu pričeli njegovi tovariši odtegovati in nazadnje ni bilo nikogar več, ki bi se upal igrati z vitezom. Zdaj je poklical vitez samega vraga, da bi mu bil tovariš pri igri. Nekoč sta igrala vso noč. Toda sreča se je zdaj spreobrnila. Vitez je izgubljal vsoto za vsoto in kmalu je bilo vse

njegovo premoženje izgubljeno. Toda strast mu še ni dala miru. Slednjič zastavi najmlajšo hčer in svojo lastno dušo, pa tudi sedaj izgubi. Strašen vihar je razsajal tisto noč okoli gradu. Drugo jutro so dolgo časa zaman iskali viteza in njegovo hčerko. Našli so ga slednjič v dvorani z ožganim obrazom, od grada pa se je plazila ostudna kača. Ko so hoteli mrliča pokopati, so grobarji začuli v rakvi hipoma čudno rožljanje. Dvignejo pokrov in pogledajo, pa od mrliča ni bilo videti drugega kako čevlje, vse drugo je bil odnesel vrag. O zakleti vitezovi hčerki si pripovedujejo ljudje, da na grajskem hribu čuva neizmerne zaklade, ki so zavezani v treh velikih rjuhah. Nek pastirček, ki se je bil več dni zapored umival v bistri studenčnici ob vznožju gore, pa je enkrat to opustil, je tisti dan zagledal

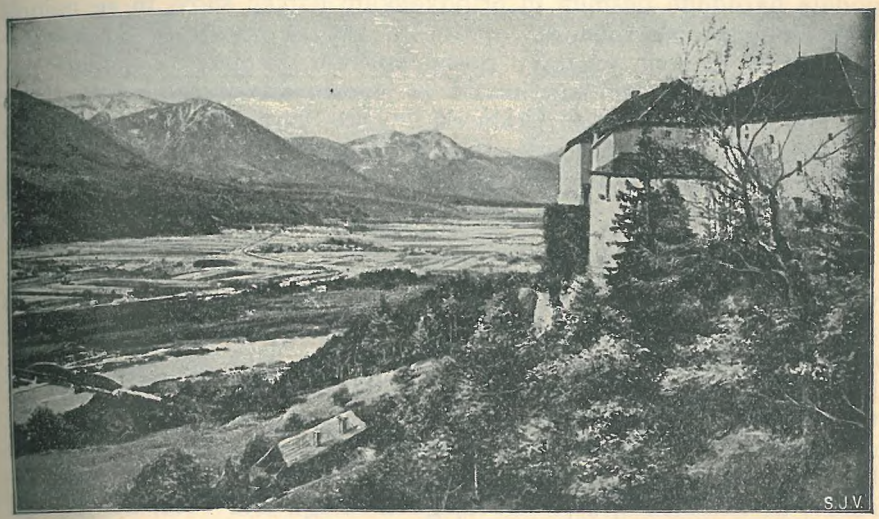

Humberški grad (Hollenburg) in Rožna dolina na Koroškem.

ukleto kačo, ki mu je žalostno rekla: »Ko bi se bil ti deček še danes umil v bistri studenčnici, bi me bil rešil in smel bi bil seči v polne rjuhe cekinov in zajeti, kolikor bi hotel. Tako pa si zapravil svojo in mojo srečo.« S temi besedami je kača izginila in nihče je ni več videl.

Povest o dveh sovražnih bratih si pripovedujejo okoli Rajhenburga. Tam je videti dva gradova, enega na strmi skali, drugega v dolini. Oba sta bila v davnih časih dom dveh bratov, zadnjih potomcev rajhenburškega rodu. Strastno sta se sovražila in iskala prilike, da se maščujeta drug nad drugim. Nekoč je gledal zgornji Rajhenburžan pri oknu na spodnji grad in v tistem trenutku je stopil tudi njegov brat k oknu in pogledal gor. Sovraštvo jima vzkipi v srcu z vso silo. Hipoma zgrabi zgornji vitez puško in ustreli svojega brata. Ko hlapci iz spodnjega gradu zapazijo, kaj se je zgodilo, zgrabijo za

orožje, naskočijo gornji grad in ubijejo morilca. Glave obeh bratov so spravili v grajsko kapelo, kjer sta bili vedno tako obrnjeni, da sta se gledali oko v oko. In ako jih je kdo hotel drugače obrniti, je bilo čuti milo ječanje, drugo jutro pa so bile glave zopet v prejšnjem položaju.

Nežnejšo povest vedo ljudje na drugi strani Save o Viljemu Ostrovrharju in vilinem prstanu, ki nas uči, da so pogumnim junakom dobre vile posebno naklonjene in da skrbe za njihovo srečo.

Največ spominov se je ohranilo med narodom na turške boje. Ti časi so bili junaška doba Slovencev, ko je moral ves narod skupno braniti vero in svobodo proti ljutim Osmanom. Ta čas se je razvilo viteško življenje in mišljenje narodovo, dvignila samozavest in vzlic bridkim izkušnjam ga je prešinjal neukročen pogum. Zato je ta doba podala narodnim pesmim in pripovedkam največ snovi in se najbolj vtisnila ljudskemu spominu.

Osebe, katerih junaštvo pesmi opevajo, so deloma domači poveljniki (Ravbar), deloma junaki iz jugoslovanske zgodovine (Ivan Hunjadi, Matija Korvin, Kraljević Marko, Sekely). Turški boji so mnogokrat združili Slovence s Hrvati in Ogri k skupnim vojnim podjetjem. Iz bojev ob Savi in Kolpi so prinesli slovenski vojaki s seboj spomine na vojvoda »Janka«, »Kralja Matjaža« in srbske pesmi o »Kraljeviču Marku«, ki so se udomačile med našim narodom.

Eden največjih junakov izza časa prvih turških napadov je Korvinov oče, Ivan Hunjadi. V hrvaških narodnih pesmih je dobro znan pod imenom Janko Sibinjanin (Sibinj = Hermannstadt na Erdeljskem). Slovenska pesem »ženitev Janka vojvode« pripoveduje, kako je snubil za ženo lepo Janjo iz Temešvara in kako mu je pri tem pomagal sin njegove sestre, modri junak Sekol. Ivan Hunjadi se je skoraj vse življenje bojeval zoper Turke. Proslavil se je že leta 1440, ko jih je prepodil z Erdeljskega in potolkel 20.000 sovražnikov. Še znamenitejša je bila njegova zmaga leta 1443, ko je peljal križarsko vojsko preko Donave, podil Turke od mesta do mesta in jim odvzel vso Bolgarijo. V balkanskih soteskah je pokončal nad 30.000 Turkov. Sam papež in najmogočnejši evropski vladarji so mu čestitali na teh uspehih. Vojvoda Ivan je takrat sklenil desetleten ugoden mir s Turki. Na prigovarjanje papeževo in drugih vladarjev, ki so mu obljubljali pomoč in hoteli Turke izriniti iz Evrope, je sicer prihodnje leto zopet stopil vojski na čelo in zgrabil mohamedance pri Varni (1444). Toda boj se je končal s popolnim porazom krščanske vojske. Ogrski kralj Ladislav »Varnenčik« je padel, Hunjadija pa je ujel valaški vojvoda Drakul, zaveznik sultana Murada. Da bi opral sramoten poraz, ki ga je zadel pri Varni, je vojvoda Ivan čez nekaj let iznova zbral 25.000 mož zoper Turke. Med njimi je bilo mnogo Slovencev s Spodnjega Štajerskega, Ogrskega in Hrvaškega. Leta 1448 zadeneta sovražnika skupaj na Kosovem polju. Turška vojska je bila šestkrat večja. Po tridnevnem klanju je bila vsa ogrska vojska pobita, ujeta in razkropljena. Hunjadija je takrat ujel turški zaveznik Jurij Brankovič. Tri mesece je ostal Hunjadi v ječi. Izpustili so ga šele, ko se je zavezal, da oženi svojega sina Matija Korvina z Brankovičevo

vnukinjo Elizabeto. Vendar se ta poroka ni izvršila. Večer svojega življenja je stari Hunjadi še osvetlil s slavno zmago pri Belem gradu (1456), pa je kmalu nato umrl za kužno boleznijo. Ogri ga po pravici prištevajo med svoje največje junake.

Na Ivana Hunjadija se po vsej priliki nanaša, kar pripoveduje narodna pesem o »Kralju Matjažu v turški ječi«. Matija Korvin sam ni bil nikdar od Turkov ujet, pač pa velja o njegovem očetu, kar pravi narodna pesem:

»Trikrat je že na vojski bil,
četrtikrat je vlovljen bil,
v turško ječo vržen bil.
V njej ostal je let in dan,
da ni videl belega dne
in solnca ne rumenega.«

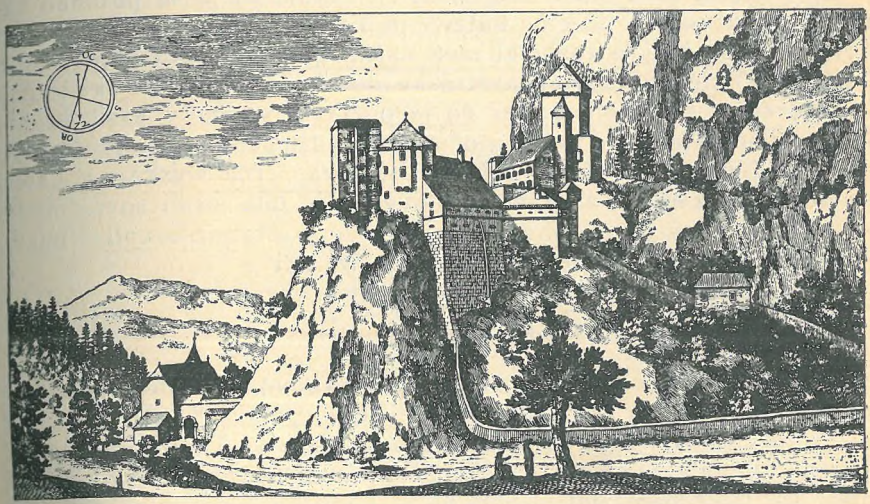

Grad Kamen pri Begunjah.

Jetnika reši »Marjetica, turškega cesarja mlajša hčer«.

»Ona je k njemu tekala,
mu kratek čas je delala.«

Obljubi mu, da ga hoče rešiti sužnosti, ako jo vzame za ženo. Toda jetnik se brani, rekoč:

»Doma imam svojo gospo,
trikrat je lepši, kakor ti,
trikrat je mlajši, kakor ti.«

Obljubi pa ji, da jo hoče omožiti s svojim »bratom Matjažem«:

»Doma imam brata mlajšega,
in on Matjaž je, kakor jaz,
lepo krono ima, kakor jaz,
tega Matjaža hočem dat,
ak' hočeš ga Marjetica vzet.«

Videti je, da je ženitvena pogodba, ki jo je bil sklenil Ivan Hunjadi z Jurijem Brankovičem, dala povod, da je nastala pripovedka o rešiteljici Marjetici. Narodna pesem sicer pripoveduje o sinu, kar velja o njegovem očetu, vendar popolnoma resnično opisuje, da se jetnik brani neveste, češ da je že oženjen in da ji hoče dati svojega »brata« (pravilno sina) Matjaža za moža.

Kralj Matjaž je najznamenitejši junak slovenskih narodnih pesmi. Zgodovinsko podlago tej bajni osebi je dal ogrski kralj Matija Korvin, o čigar vojskah s cesarjem Friderikom in Turki smo že prej slišali. Da se je ogrski kralj Matjaž Slovencem tako prikupil, temu so bile vzrok tedanje politične in socialne razmere našega naroda. Slovenci so mnogo občevali z ogrsko državo. Hodili so tja ne le po kupčiji, ampak tudi na vojsko proti Turkom. Zato se je ime ogrskega junaka kmalu med njimi razglasilo. In Matija se je še posebno zanimal za kranjsko deželo, katero je hotel celó kupiti od cesarja Friderika. Še bolj je zaslovel med našim ljudstvom, ko si je v letih 1480—1487 deloma osvojil avstrijske dežele in celó cesarski Dunaj, kjer je začel stolovati, kakor da je postavni vladar v naših krajih. Matija Korvin je že od svojega očeta Ivana Hunjadija podedoval slavo nepremagljivega krotitelja Turkov. Njegova »črna vojska«, v kateri so bili Ogri, Čehi, Moravani in Slovenci, je bila strah sovražnikov.

Narodna pesem pripoveduje, kako se je Matjaž oženil z mlado Alenčico, »kraljico ljubo ogrsko«. Čez tri dni

so prišle cajtinge po nja,
da brž v vojsko se poda.

Ko se bojujejo s Turki, ugrabijo ti njegovo ženo in jo odpeljejo na Turško. Matjažu naznani ptica, kaj se je zgodilo. Ta se brž obleče po turško in zdirja na iskrem belcu v globoko Turčijo. »Na sred' Turčije globoke, stoje tri lipe zelene«, pod njimi rajajo Turki. Matjaž plača za raj rumen zlat, si izbere za plesalko svojo Alenčico in se z njo zavrti.

»Ko v tretje raj zarajata,
prot' konjču jo zavijeta.«

Zasedeta ga in se spustita v dir proti Donavi. Da bi Turki izgubili sled, je dal Matjaž svojemu konju podkve narobe prikovati. Tako sta srečno ušla.

V tej pesmi pač ni nič zgodovinskega, razen bojev s Turki. Matjaževa nevesta Alenčica je popolnoma bajno bitje, ker se o njej pripoveduje, da jo je rodila jutranja zarja, da je bila nebeška devica in da so jo rojenice zibale v zlati zibelki. Kakor Matjaž, tudi ona ni umrla, temveč se dvignila nazaj v svetle oblake.

Kralj Matjaž pa Slovencem ni le vzor bojevitega junaka, temveč tudi modrega in dobrega vladarja. V nasprotju s slovenskimi kmeti, katere so trli proti koncu 15. stoletja hudi davki, domače vojske in turški navali, so njihovi sosedje, ogrski kmetje, živeli pod Korvinovo vlado v najsrečnejšem miru. Kralj Matjaž Korvin je bil velik prijatelj kmetov, branil jih je zunanjih sovražnikov, pa tudi ni pustil, da bi

jih preveč zatirali plemiči in graščaki. Sam je šel v vinograd, prijel za motiko in zahteval od svojih spremljevalcev, naj kopljejo z njim, da izkusijo, koliko mora trpeti ubogi kmet. Ta dobrota se je razglasila tudi med slovenskimi kmeti in njegovo ime je šlo od ust do ust. Zato pravi narodna pesem:

Ko Kralj Matjaž je kraljeval,
tedaj je kmetič dobro kmetoval.

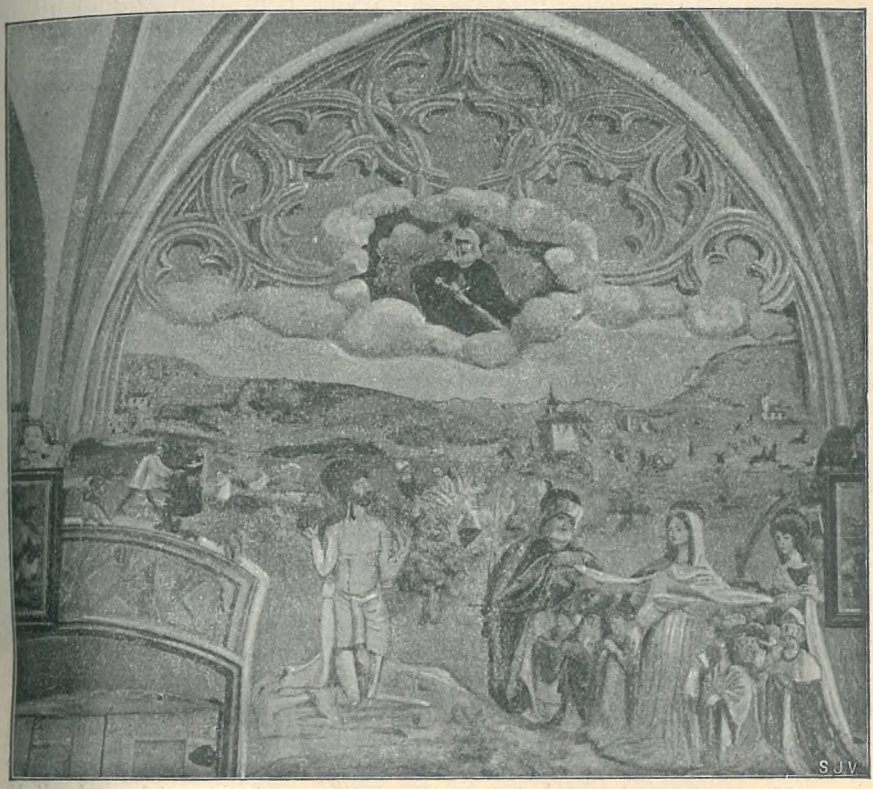

Marija, zavetnica v turški sili. (Slika pri Sv. Primožu nad Kamnikom.)

Osebo Kralja Matjaža si je ljudska domišljija preustvarila v vzornega vladarja, ki po očetovsko skrbi za svoje podložnike in jih z mogočno roko varuje vseh sovražnikov. Pri tem je naš »Kralj Matjaž« skoraj popolnoma izgubil stik z zgodovinskim Matijem Korvinom. Nikakega sledu ni več o njegovem tujstvu ali ogrstvu, postal je pravi narodni junak slovenski.

Na Koroškem pripovedujejo, da si ga je bilo ljudstvo samo izbralo za kralja na Gosposvetskem polju in da je imel svojo stolico na Krnskem gradu. Noč in dan so bila odprta vrata njegovega gradu,

vsak siromak si je lahko izprosil milosti, vsak zatiranec je našel pri njem pravico. Kralj je bil zelo dober in je dajal same zlate kovati.

Tu se vidi, da so koroški Slovenci združili z Matjaževo osebo svoje najstarejše zgodovinske spomine iz onih časov, ko so še imeli narodno samostojnost, si prosto volili svoje domače vojvode in jim v imenu ljudstva izročil vladarsko oblast.

Ljudstvo tudi ne verjame, da je kralj Matjaž umrl. Tak vzoren junak ne more umreti, on le spi v neki gori stoletno spanje. Enkrat se bo predramil in zopet pridrl s svojo vojsko na dan. Zadnjo bitko bo bojeval na Sorškem polju, kjer bo premagal sedem kraljev in ustanovil večni mir:

»Kjer trivršna smreka rase,
mir bo sklenjen v Sorškem polju,
trije kralji zlate čase
ustanovijo, vse bo bolji.«

Medtem ko je Kralj Matjaž lasten le slovenskemu ljudstvu, je njegov vrstnik Kraljević Marko naroden junak vseh jugoslovanskih rodov. Njegovo ime slavijo pesmi od Triglava do Črnega morja in do grškega zaliva. Njegovo osebo je okrasila domišljija narodova z vsemi vrlinami, ki si jih je mogla izmisliti o svojem ljubljencu. Kakor Matjaž je tudi Kraljević Marko vzor boritelja za narod, za pravico, za vero in resnico.

Zgodovinskih spominov je malo v njegovih pesmih in pripovedkah. Po sporočilu je bil sin kralja Vukašina, ki se je leta 1366 z Urošem, sinom mogočnega srbskega vladarja Stjepana Dušana, boril za carstvo v Srbiji, pa je bil slednjič premagan in usmrčen. Marko je bil iz početka zelo slaboten deček, toda neka dobra vila mu je dala izredno moč, da je drevje ruval in skale metal. Pozneje je prišel v Prizren na dvor carja Dušana, kjer se je priučil junaškemu obnašanju in pisal »knjige carostavne«. Ko so po Dušanovi smrti nastale razprtije zaradi nasledstva, so modrega Marka poklicali, naj razsodi, komu gre carstvo. Razsodil je proti svojemu očetu v prilog carjeviču Urošu. Ker mu zaradi očetove jeze zdaj ni bilo več ostati doma, si dá skovati sabljo, vzame buzdovan (bat), pa gre junačit po širnem svetu. Kmalu je zaslovelo njegovo ime. Siromaki so ga blagoslavljali, ker jim je rad pomagal, varoval in branil je vdove in sirote. Turki so se zbali, ako so le čuli njegovo ime. Občeval je z najboljšimi srbskimi junaki in izvršil mnogo junaških dejanj. Zvest tovariš mu je bil konj »šarec«, ki mu je pomagal v marsikateri zadregi. Marko je junačil nad sto let in umrl na Urvini planini, ko je še prej z mečem zabodel svojega zvestega »šarca«. Pokopali so ga na Sveti gori.

Slovenske pesmi o Kraljeviču Marku pripovedujejo, kako je posekal turške goste, ki so prišli na njegov grad, kako je bil od zavidnih vitezov prodan v turško sužnost, pa se je rešil s svojim junaštvom, kako je otel svojo ženo, ki so jo s silo odvedli »trije mladi Nemčiči«, in kako jo je kaznoval za njeno nezvestobo. Marko je tu popolnoma podoben drugim srednjeveškim vitezom, ki potujejo od

grada do grada, iščejo nenavadnih čudnih dogodkov in se proslavljajo z junaškimi deli.

Narodne pesmi se niso le glasile v proslavo velikih junakov, ampak se je z njimi tudi podžigal pogum slovenskih bojevnikov. Nekaj pesmi imamo, ki so pristen izraz takega narodnega navdušenja

Kapela sv. Jurija na ljubljanskem gradu.

in ki so se prepevale, kadar so šli slovenski mladeniči v boj na turško mejo. Za zgled le neko koroško popevko iz Kotmare vasi:

Enga konjča bom si kupil,
enga konjča šimlastga.
Oj pa daleč jaz pojezdim,
dol' na mejo ogrsko.

V eno roko vzamem puškico,
v drugo svetlo sabljico,
pa prav frišno se bom skusil,
za sveto vero katoliško.

Z javnimi molitvami in procesijami se je ob turških vojskah vnemal ljudski pogum. Zlasti Marijine cerkve so bile cilj mnogim romanjem, ker je Marija veljala za veliko zavetnico krščanskega

ljudstva. Takrat je nastala pesem: »O Marija, o Marija, pojdi z nami v kompanijo.« V cerkvah so ljudje darovali razne lesene ali voščene kipce, ki so spominjali na Turke.

Poleg junakov proslavljajo pesmi tudi žene in dekleta, ki so se odlikovale s hrabrostjo in se bojevale proti sovražnikom. Zgodovinskih spominov na take junakinje je več. Zgodopisci poročajo o neki gospe pl. Turn na gradu Feistenberg, ki se je ob turškem napadu šele vdala, ko so ji krvoločni roparji odsekali obe roki, in o devici na Krškem gradu, ki je skočila s strme pečine v Savo, da se reši divjih Turkov. V narodnih pesmih je zgled takih junaških žen Alenčica, Gregčeva sestrica. Ko so ji Turki ubili brata, se sama obleče po vojaško,

pripaše svetlo sabljico,
svetlo kakor solnce,
ojstro, kakor britvo;
po sredi nje kača leži,
na koncu iz nje ogenj gori,
v kačjem strupu je kaljena
za Turke je namenjena.

Potem odhiti na brzem konju v globoko Turčijo, dirja po njej gori in doli in seka Turke.

»Tol'ko jih za njo leži,
ko snopja za ženjicami.«

Pesem nam slika zgled junaštva, ki je imel gotovo svojo zgodovinsko podlago v bojnih dejanjih, s katerimi so se poleg moških odlikovale tudi ženske.

Turški rop narodne pesmi pogosto opisujejo.

»Nocoj je Turek ropal,
nocoj v tamni noči,
ubil mi oča, mater
in mojo mlaj sestrico,
mi ukradel mojo ljubo.«

Ugrabljeni otroci tudi v daljni Turčiji ne pozabijo svoje domovine. Poturčeni brat pripelje svojo sestro, ki se ji toži po starših, zopet domov. Domači ga ne spoznajo več. »Jerco so sprejemali, Turčina grdo gledali.« Njemu pa se je milo storilo, da se je domu popolnoma odtujil. Obišče še enkrat zeleni vrt in utrga rdeče jabolko, rekoč:

»Jablan, jablan, jablanca,
bodi srečna ti doma.
Ko sem še pobič bil,
sem tebe jaz vsadil.«

Potem se zavihti na konjiča in zdrči nazaj na Turško.

Značilno je, da rop slovenskih deklet narodne pesmi večkrat opisujejo kot snubitev, kateri se nevesta prisiljena vda. Najlepša pesem te vrste je »Mlada Breda«. Grajska hči zagleda s stolpa v

daljavi lahko meglico in vpraša mater, kaj to pomeni. Mati pa ji je začela razlagati:

»Ta meglica ni ne od vodice,
ta meglica ni ne od gorice,
tud' oblak ni toče hudourne,
izpod neba gnan od sile burne;
to je sapa turških konj meglena,
ki jih polna steza je zelena.
Turki pote jezdijo, oj Breda!

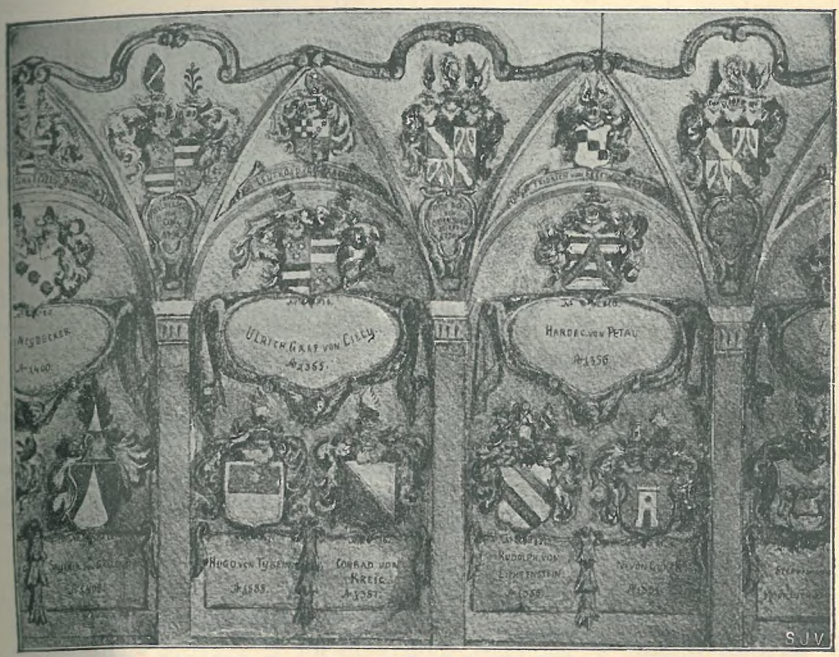

Grbi kranjskih deželnih glavarjev v kapeli na ljubljanskem gradu.

Od strahu Breda skoraj omedli in prosi mater:

Oj nikarte mene Turku dati!
Kaj počela bom v deželi tuji?
Turk je hud, njegova mat' še huji.

Mati jo skuša pomiriti in ji daje nauke, kako se naj obnaša proti svoji tašči. Toda Breda ima hude slutnje, se zjoka in reče materi:

»K'dar mi boste balo nakladala,
nakladala, v skrinjo jo spravljala,
pečo šlarasto mi dobro zvijte,
jo vrh vsega blaga položite;
najpoprej bom peče potreb'vala,
z njo si srčne rane zavez'vala.

Ko pridirjajo turški snubci, jih mati dobro pogosti in napoji. »Jeli so si svatje napivati, jeli so po Bredi vpraševati.« Mati pošlje po njo. »Gor za mizo so jo posadili, z njo za mizo sladko vince pili.« Potem ji ženin pokloni dar svoje matere, mladega konja belca, osedlanega z žametastim sedlom in obrzdanega z zlato uzdo.

Nanj mi mlado Bredo posadijo,
z njo po ravnem polju v dir drčijo,
da se dela gosta mi meglica,
oj meglica, turških konj sapica.

Toda v žametastem sedlu je hudobna tašča skrila bodalo. V diru se konj izpodtakne in bodalce se Bredi v prsi zasadi. Še ima toliko moči, da pridirja na grad svojega turškega ženina, kjer jo hoče tašča zastrupiti. Od žalosti obupana gre Breda v svojo spalnico in se vleže v posteljo.

Urno srčne rane si odveže
še tako izpregovori in pravi:
»Teci, teci, srca vir krvavi!
Materi te mili bom poslala,
videla me več ne bo na sveti,
da b' vsaj slišala o meni peti.

Tudi turški ženin od žalosti z njo vred umrje.

Naravno je, da je ljudstvo s posebnim veseljem pozdravljalo t a b r e, kjer je našlo najvarnejše zavetje. V Spodnji Kapli na Koroškem so za časa turških napadov sezidali trdnjavo Kremljico. Vse ljudstvo po okolici je bilo veselo, ko so jo srečno dovršili. Nastala je pesem, ki se pričenja z besedami:

»Oj ti preljuba Kremljica,
ki si naša zabranica.«

Mnogo je k r a j e v n i h p r i p o v e d k o turških bojih, ki se z malimi spremembami tu in tam pripovedujejo. Marsikje so tudi razni spomeniki, ki jih ljudstvo spravlja s Turki v zvezo: »turški križ«, »turške šance«, n. pr. pri Železni Kapli na Koroškem. In pri kaki stari cerkvi še hranijo turško podkev ali verigo.

Po Tolminskem je zelo znana bukovska pripovedka o Turkih. Turki so pridrli v soboto proti večeru na vrh bukovskega sedla. Ko začujejo zvonjenje iz cerkvenega stolpa, reče turški načelnik: »Le buči, buči sv. Lenart, še nocoj bodo moje mule na tvojem oltarju zobale in moji junaki iz tvoje čaše rujno vince pili!« Ko pa hočejo Turki naprej, začno se mulam noge vdirati, tako da se nihče ni mogel z mesta ganiti. Razkačeni Turki so se morali vrniti, in Bukovci so bili rešeni. Še danes se imenuje mesto, kjer so se mule pogrezale, »žrelo«, in v spomin čudežne rešitve zvonijo še zdaj vsak petek ob treh popoldne (?).

Enako se pripoveduje o cerkvi v Svečah na Koroškem, o svetem Janezu pri Bohinjskem jezeru in Materi božji na Homcu.

»Turški križ« na Tolminski cesti med Ročinjem in Dolenjimi Seli je baje iz leta 1478. Kmetje so bili na bližnjem hribu nanesli mnogo kamenja in ga spuščali na Turke, ki so prodirali ob Soči. Na ta način so mnogo nevernikov pobili. Obupani načelnik pa je potem zasekal z mečem v skalo križ, rekoč: »Pri tem znamenju prisegam, da ne bomo ne jaz, ne moji nasledniki več hodili, koder bela voda (Soča) teče in kjer take gore v nebo mole.«

Nad vasjo Pečnico na Koroškem je strmo skalovje, ki ga ljudje imenujejo Tabor. V tem skalovju je bila nekdaj zelo prostorna jama, ki se je zapirala z železnimi vrati. Ljudje pripovedujejo, da so v pradavnih časih bivale žalik-žene (svete ali bele žene, sibile), ki so bile dobre in modre in pri ljudeh v veliki časti. Ko so prišli Turki v Pečnico, v Taboru že ni bilo več žalik-žen, pač pa so se tja zatekali ljudje s svojim imetjem. Turki so jamo iztaknili, jo oropali in razrušili, da se je južna skalnata stena podrla in zdrčala v dolino. Železna vrata je imel do najnovejšega časa bližnji kmet.

Marsikje se pripoveduje, kako je Mati božja, ali kako so svetniki varovali svojo cerkev pred turškim napadom. Megla jo je zakrila, strele so švigale ali pa so se začele turškim konjem noge vdirati, da niso mogli naprej.

O podružnici sv. Magdalene nad Laškim pravijo tole: Ko so Turki nekoč prišli od Dola proti Golcam in našli cerkev zaklenjeno, je neki Bošnjak s handžarjem po vratih vsekal. Treska je odskočila od vrat in se mu zasadila v roko. Prestrašen je zaklical svojim tovarišem: »Odlazimo, braćo, svetac je kod kuće.«

V Št. Janžu v Rožu so Turki vdrli v cerkev. Eden izmed njih udari z mečem po kipu Matere božje. Zadene jo na čelo in krvava sraga se je pokazala na glavi Marije device. Baje se udarec pozna še dandanes. Ko so Turki hoteli naskočiti marenberški samostan, se je neki Turek znosil nad križem, ki je stal pred samostanskim poslopjem. Prestrelil je Zveličarjevo telo, pa v tistem hipu je bil udarjen s slepoto. Križ hranijo v Landsbergu.

Po Koroškem je splošno znana povest o ujeti Serajnici. (Prim. Sketovo povest »Miklova Zala«.) Ko so Turki napadli Sv. Jakob v Rožu, so s seboj odpeljali mnogo ljudi, med njimi tudi lepo mlado ženo kmeta Serajnika. Prebila je sedem let v turški sužnosti. Slednjič se je usmili neka stara Turkinja in ji pokaže, v kateri smeri naj gre, da bo prišla domov. Rekla ji je: »Le pojdi na severno stran, dokler ne prideš do velike vode. Potem idi vedno ob vodi navzgor in prišla boš domov.« Serajnica je storila, kakor ji je nasvetovala Turkinja. Toda Turki so imeli pesjane, to je ljudi, ki so imeli le eno nogo in le eno oko sredi čela. Kakor psi so šli za človeško sledjo in kristjane vohali že od daleč. Te pesjane so poslali Turki za Serajnico. Ubežna žena je hodila vedno ob veliki reki navzgor, kakor ji je ukazala Turkinja, vendar le ponoči. Podnevi se je skrila, stoječ v vodi, pod korenine dreves, ki so rastla na bregu in si še dala na glavo kos ruše, da bi je pesjani ne zasledili. Res so ji bili preganjalci za petami, pa izgubili so njeno sled tam, kjer

je Serajnica stopila v vodo, da se je skrila. Slišala je, kako so govorili med seboj:

Tu je b'la, tu je ni;
krščanski duh diši.

Žena je prišla za Dravo slednjič srečno k svojemu možu, ki se je medtem že hotel zopet oženiti, pa vendar ni prišlo do poroke.

V Velči vasi pri Sv. Jakobu v Rožu pa pripovedujejo o neki drugi ugrabljeni ženi, ki se je vrnila prav takrat, ko je njen mož z drugo nevesto obhajal ženitovanje. Vsi svatje so se je izprva ustrašili, potem pa je bil mož vesel njene vrnitve, prav tako drugi gostje in pojedina se je veselo nadaljevala. Ali je je bila vesela tudi druga nevesta, o tem pripovedka molči. Vrnivša se žena je zopet dobila vse stare pravice.

Čudno je, da je vzlic mnogoterim stiskam, ki so trle ljudstvo za časa turških bojev, med njim nastala tale prerokba: »Dokler krava od jutra tuli, je še lahko, kadar bo pa začel vol od večera rjuti, tedaj bo huda. Krava, ki bo takrat med Celovcem in Beljakom, bo zlat zvonec imela,« to se pravi, bo tako redka in draga, kakor da bi imela zlat zvonec na vratu. To staro napoved so pozneje ljudje tako tolmačili, da se je izpolnila za časa francoskih vojsk, ko je prišel sovražnik od zapada.

Roparski vitezi.

19. Plemstvo in deželna uprava.

Treba je, da zdaj obrnemo svoj pogled od vojnih dogodkov na kulturne razmere, v katerih je živel slovenski narod v srednjem veku. Pri tem se ne bomo vedno omejevali na zadnja tri stoletja, ampak posegli nazaj v prejšnje čase, ko so se pričele razvijati tiste upravne, družabne in kulturne oblike, ki so določale naše javno življenje skozi mnoga stoletja.

Slej ko prej je odločevalo v javnem življenju plemstvo. Imelo je vso politično oblast v svojih rokah.

Mnogo odličnih plemiških družin smo že srečali v teku stoletij. Bile so večinoma take družine, ki so bile neposredno cesarju samemu podložne in izvrševale pravo vladarsko oblast na svojem ozemlju. Toda število plemiške gospode je bilo mnogo večje in se je množilo od stoletja do stoletja. Rodbinska imena so zdaj skoraj izključno nemška. Poleg Auerspergov in Gallenbergov je omeniti na Kranjskem še rodbine: Höflein (Preddvor), Mannsburg (Mengeš), Rabensberg (Vranja peč), Hertenberg, Flödnig (Smlednik) itd.; na Štajerskem: gospode Sovneške, Ptujske, Konjiške, Rogaške, Pilštanjske, Slovenjegraške, Ljutomerske; na Koroškem: Aufenštajne, Kraige, Ostroviške (Osterwitz), Sternberge, Heunburžane (Vovbrske); na Goriškem: gospode Vipavske, Dornberške, Solkanske, Devinske, Orzon, Cerou itd.

V 14. in 15. stoletju so marsikatere stare plemiške družine izumrle, n. pr. Ostrovrharji, grofi Krški († 1322), gospodje Kostanjeviški († 1306), gospodje Ptujski (1438), grofi Celjski (1456), gospodje Konjiški (1448), toda priselile so se nove rodbine deloma iz Italije, deloma iz Nemčije. Furlanskim priseljencem je prištevati rodbine: Attems, Thurn (della Torre), Rabbata, Lanthieri; z Nemškega so prišle: Wallsee, Lamberg, Rauber in še mnoge druge.

Rodbina Thurn ima slavno preteklost. V 13. stoletju so bili dolgo časa v mestu Milanu neomejeni gospodarji, dokler niso podlegli

Viscontijem. Štirje udje te rodbine so kot patriarhi zasedli akvilejsko stolico in ji s tem pripomogli do veljave v naših krajih. Lombardo della Torre († 1280) je ustanovil goriško linijo Thurn-Valsassina, Lamoral pa je praded sedanje knežje rodbine Thurn-Taxis. Thurni so imeli mnogo posestev v Furlaniji, na Goriškem, Koroškem in Kranjskem in so se v 16. stoletju razširili po Nemčiji, Belgiji in Španiji. V novem veku jih opetovano srečujemo na vplivnih mestih.

Plemiški rod L a m b e r g o v je prišel na Kranjsko iz Nižje Avstrije. Viljem pl. Lamberg je bil v službi Ortenburžanov na Lipniškem gradu (Waldenburg) pri Radovljici in se je l. 1366 poročil z Diemuto iz Podvina, ki mu je za doto prinesla gradova Ortnek in Lichtenberg. S tem se je rodbina udomačila v deželi. Viljemovi sinovi so ustanovili tri glavne linije Lambergov: prvo na Črnelem (Rottenbüchel) pri Kamniku, drugo na Guttenbergu in Kamnu, tretjo na Ortneku in Otenštajnu. Lamberge nahajamo v 15. stoletju na Kranjskem po raznih častnih službah: Jurij Lamberg je bil leta 1438 deželni upravitelj (Landesverweser) in je namestoval deželnega glavarja v sodnih zadevah. Izmed njegovih sinov je bil Gašper leta 1487 poveljnik cesarja Friderika v Slovenski krajini, Jurij stotnik in oskrbnik freisinskih škofov v Loki, Sigismund prvi škof ljubljanski.

Grb Nikolaja Ravbarja.

Nič manj ni slovela v deželi rodbina R a v b a r j e v, ki so se leta 1433 naselili na gradu Kravjek (nemško Weineck) blizu Št. Vida na Dolenjskem. Tudi Ravbarji so dali cesarju in domovini mnogo odličnih in zvestih mož. Nikolaj in Gašper Ravbar sta bila proti koncu 15. stoletja cesarska stotnika v Trstu, Krištof Ravbar je bil drugi škof ljubljanski. Več Ravbarjev se je proslavilo v poznejših turških vojskah, ko so bili poveljniki mesta Karlovca. Tudi narodna pesem se spominja »nepremaganega konjskega glavarja« Adama Ravbarja, ki je pridobil pri Sisku zmago nad Turki. Duševna in telesna

moč je bila čudovito združena v tem rodu. Izmed vseh njegovih članov se je v telesni moči baje najbolj odlikoval Andrej Eberhard Ravbar, čigar orjaška postava je bila nekdaj naslikana na steni grada Kravjeka. Že njegova zunanjost je bila izredna. Bil je tri vatle višji kakor drugi ljudje in tako močan, da je železno podkev zlahka zlomil s svojimi rokami. Najbolj pa so občudovali dolgo brado, ki si jo je spletel v kiti, da sta mu segali do tal in zopet nazaj do pasu, kjer je imel konec pritrjen. Močni baron Andrej je bil vojni svetnik na dvoru cesarja Maksimilijana II., kjer je opetovano imel priložnost, pokazati svoje izredne sile. Pobil je nekoč s pestjo nekega orjaškega žida, ki se je hotel z njim meriti, do smrti in si priboril tudi nevesto v neki tekmi.

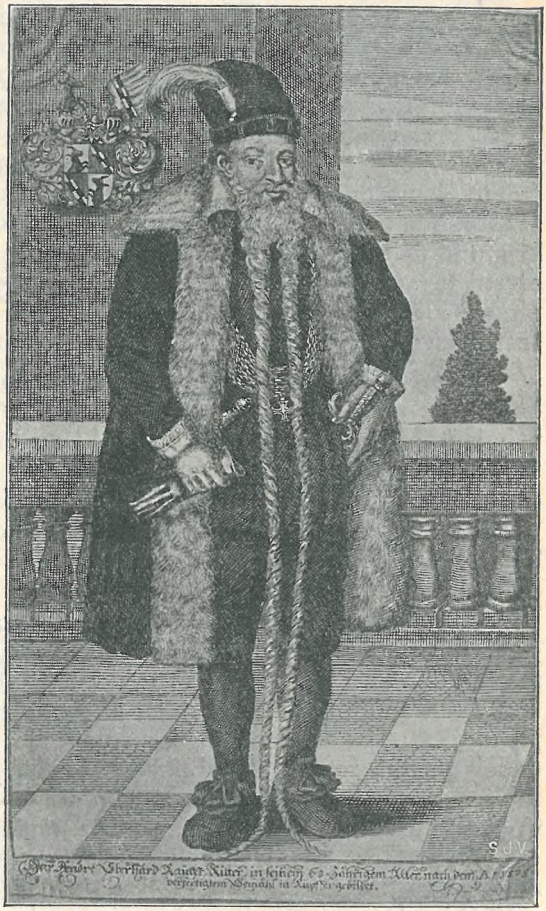

Andrej Eberhard Ravbar.

Zgodovina srednjeveških plemiških rodbin si je po vsebini in izrednih dogodkih precej podobna. Pripoveduje nam o raznih bojih, ki so jih imeli plemiči med seboj, o viteških igrah, družinskih razprtijah, pa nam slika tudi njihovo globoko vernost in pobožnost, ko poroča, kako so zidali in obdarovali cerkve in samostane, skrbeli za razne pobožne in dobrodelne ustanove in koliko vitezov je šlo ob križarskih vojskah na daljni vzhod se bojevat za rešitev svete dežele.

Bil je to nasilen in bojevit rod, ki je mnogokrat z javno pokoro in dobrimi deli skušal poravnati storjene krivice. Tako beremo o konjiškem gospodu Leopoldu, da je v bolezni obžaloval »mnoge svoje krivice in izgrede«, poslal po zajčkega priorja Petra in ga prosil, naj ga sprejme za brata v samostan. Ko je njegova žena v to privolila in se tudi sama zavezala stopiti v samostan, je prior oblekel

Leopolda v kartuzijansko haljo ob navzočnosti konjiškega župnika in nekaterih plemenitnikov (1234).

Razen veljavnejših plemiških rodbin, ki so bile odlikovane s knežjim, grofovskim ali baronskim naslovom, je bilo zlasti proti koncu srednjega veka mnogo druge nižje gospode, ki so se imenovali »vitezi« ali »gospodje«. To nižje plemstvo se je počasi razvilo iz vrst ministerialov. Marsikak neodvisen mož je rad vstopil v službo vojvoda, kneza ali drugega mogočnega plemiča, da ga je spremljal v vojno, mu pomagal pri upravi njegovih posestev ali ga namestoval pri sodišču. Tak služabnik ali ministerial sicer ni bil popolnoma prost, temveč navezan na osebo in družino svojega gospodarja, vendar je imel več ugleda kakor drugi podložniki. Živel je gosposko in stanoval v zidanem domu. V plačilo za storjene usluge in izkazano zvestobo mu je gospod podelil večkrat kak gradič za oskrbovanje, ki mu je ostal vse življenje in ki so ga včasih podedovali tudi njegovi otroci in vnuki. Tako je iz nekdanjega podložnika postal neodvisen plemič ali vitez, ki si je z umnim gospodarstvom pomnožil svojo posest in ugled in kmalu sam imel mnogo ministerialov okoli sebe.

Viteštvo v ožjem pomenu besede pomenja plemiče nižje vrste, bojevnike ali konjike, ki so sledili svojemu vojvodu, grofu ali knezu v boj; toda izza križarskih vojsk, ki so ugled vitezov silno dvignile, se je vse plemstvo prištevalo viteškemu stanu. Viteštvo je postalo dostojanstvo, za katero se je moral plemič skrbno pripravljati.

Viteška vzgoja se je pričela že z izpolnjenim sedmim letom. Takrat je prišel plemiški deček na dvor kakega kneza ali na grad odličnega viteza. Tu je bival kot »paže« celo vrsto let. Domači duhovnik ga je učil krščanskega nauka, branja, pisanja in mu vtepal v glavo tudi nekaj latinščine. Grajska gospa je dečke učila, kako se morajo klanjati gospodi, kako se obnašati pri obedu in raznih slovesnostih. Glavna pozornost pa se je polagala na viteške umetnosti: jahanje, streljanje, borenje, lov, plavanje itd. S štirinajstim letom je deček postal oproda (Knappe) in je odslej moral svojega gospodarja povsod spremljati. Hodil je z njim na lov, k viteškim igram, v boj in se vadil sukati težki meč, metati bojno kopje, krotiti konje itd. V enoindvajsetem letu je mladenič postal vitez. Ta dogodek se je vršil zelo slovesno. Kralj, knez ali kak drug odličen vitez mu je dal »viteški udarec«. Mladi mož se je nanj pripravljal s postom in molitvijo. V cerkvi je prisegel, da bo branil pravico, vdove in sirote, častil cerkev in njene služabnike in se bojeval proti nevernikom. Nato je pokleknil pred kralja ali kneza, ki ga je trikrat lahno udaril z mečem, rekoč: »V imenu Boga, sv. Mihaela in sv. Jurija te proglašam za viteza.« Potem so mu izročili znake viteškega dostojanstva: meč, konja, oklep, šlem, vojno suknjo, pas, železne rokavice in zlate ostroge. Novi vitez je potem navadno odšel na potovanje po svetu iskati izrednih dogodkov, da si z junaštvi zasluži podeljeno čast.

Proti koncu srednjega veka je viteštvo precej propadlo. Vgnezdile so se med njim razne napake, predvsem pijančevanje in nasilstvo proti slabejšim. Množili so se roparski vitezi, ki so oškodovali cerkve

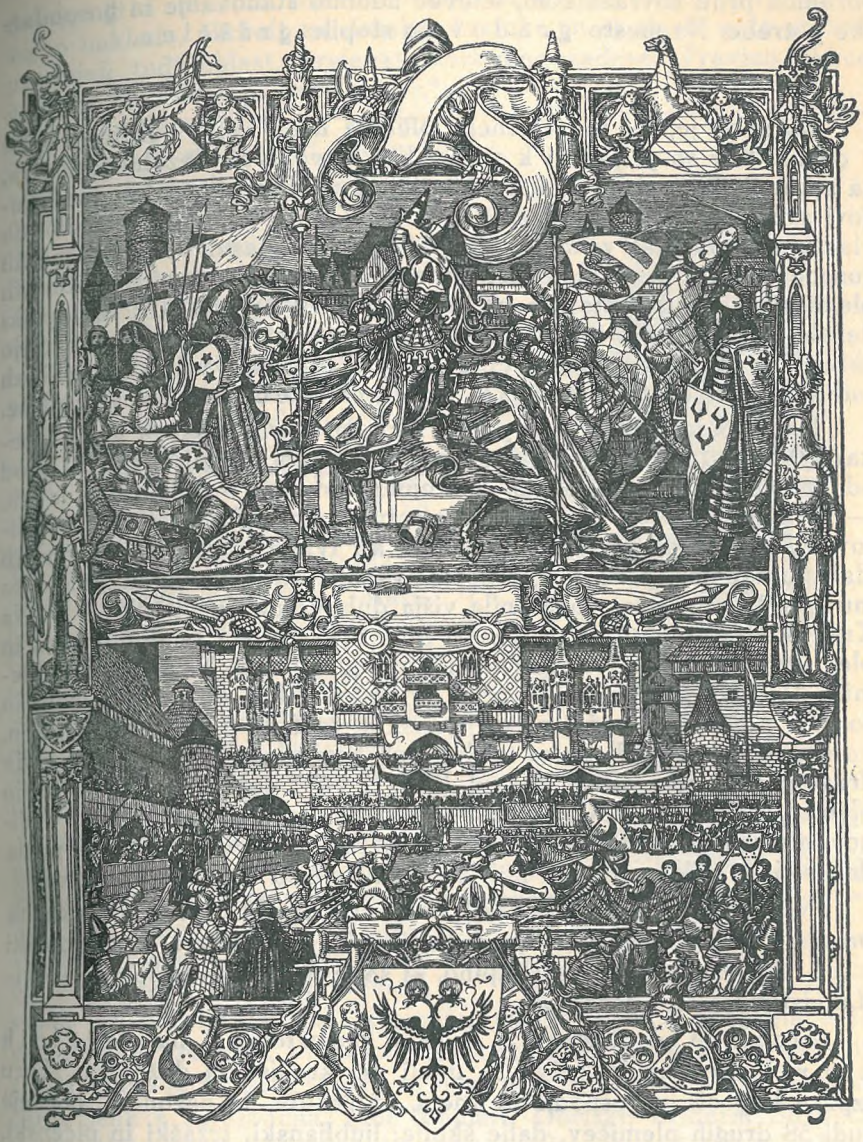

Turnir.

in samostane, napadali potujoče trgovce in si ugrabljali plen, kjerkoli je bilo mogoče. Smrtni udarec pa je prizadel viteštvu smodnik, ki je popolnoma spremenil način bojevanja. Tudi gradovi na strmih hribih se niso mogli več braniti proti težkim topovom. Gospoda si je zidala nove domove niže v ravnini, katerim pa ni bilo glavni namen

obramba proti sovražnikom, temveč udobno stanovanje in gospodarske potrebe. Na mesto g r a d o v so stopile g r a š č i n e.

* * *

Naravno je, da so odličnejši plemiči imeli velik političen vpliv v deželi. Ker so pripadali k spremstvu vojvoda ali deželnega kneza, ga spremljali v vojsko in k raznim slovesnostim, so postali tudi njegovi svetovalci v vseh važnejših rečeh. Kmalu je nastalo načelo, da vladar ne sme kaj važnega ukreniti proti soglasni volji odličnejših gospodov v deželi. — Na drugi strani pa vidimo, da člani imenitnejših plemiških rodbin nastopajo ob slovesnih priložnostih kot zastopniki dežele, se v njenem imenu poklanjajo novemu vladarju in potrjujejo sklenjene pogodbe. Poleg svetne gospode opažamo pri takih prilikah tudi cerkvene dostojanstvenike: škofe, redovne opate in druge prelate.

Ko je Babenberžan Leopold V. po smrti travenskega grofa Otokarja VIII. l. 1192 nastopil vlado na Štajerskem, je takoj sklical shod odlične gospode v Gradec, da se z njimi posvetuje o deželnih zadevah. — Na Koroškem se je l. 1335 plemstvo na posebnem shodu posvetovalo, komu naj bi dežela pripadla, ali Ivanu Luksemburškemu ali Habsburžanom. In ko je bil Oton »Veseli« za vojvoda umeščen, se mu je v imenu dežele poklonila višja duhovščina in plemstvo. — Na Kranjskem opažamo enak nastop leta 1278, ko sta se duhovščina in plemstvo poklonila cesarju Rudolfu v Judenburgu. Na Goriškem plemiči dolgo časa niso mogli priti do veljave, ker jih je bilo manj in so bili popolnoma odvisni od goriških grofov. Šele v 15. stoletju, ko sta moč in ugled grofov vedno bolj propadala, se je dvignil vpliv drugega plemstva. Grof Henrik IV. je l. 1453 celó določil, naj imajo plemeniti veleposestniki jerobstvo nad njegovimi otroci in naj v njihovem imenu vladajo. Ko so v 14. in 15. stoletju nekatera mesta prišla do veljave, nahajamo tudi njih zastopnike med drugim plemstvom.

Naravno je, da se je iz takih nastopov kmalu razvila neka stalna pravna oblika in da je višja duhovščina s plemstvom in zastopniki mest tvorila organizirano skupino, ki se je nazivala »deželni stanovi« (Landstände) ali »deželani«.

Shajali so se ob gotovih časih k posvetovanju na d e ž e l n i h z b o r i h. Pravico članstva so imeli pri kranjskem deželnem zboru izprva le grofi in gospodje (3 knezi, 18 grofov, 42 baronov), pozneje tudi 58 drugih plemičev, dalje škofje: ljubljanski, tržaški in pičenski, komendator nemškega viteškega reda, prošta ljubljanski in novomeški, opata stiški in kostanjeviški, prior bistriški, sedem stolnih kanonikov. Izmed mest so pošiljala svoje zastopnike: Ljubljana, Kranj, Kamnik, Novo mesto, Metlika, Črnomelj, Lož. Tudi Trst in Reka sta bila dalj časa zastopana v kranjskem deželnem zboru. — Stanovi so si zlasti za vlade cesarja Friderika III. pridobili velike pravice in so imeli večji vpliv na javne razmere, kakor so ga pozneje imeli voljeni poslanci avstrijskih deželnih zborov. Preden je vojvoda sprejel njihov poklon, je moral potrditi razne deželne svoboščine in privilegije. Stanovi so

določevali o miru in vojski, dovoljevali ali odklanjali nove davke, vojno naklado, skrbeli za deželno brambo in si zlasti v 16. stoletju prisvajali tudi oblast, urejevati cerkvene zadeve. Pravico sklicevati deželne zbore je imel vladar, toda prav mnogokrat so se deželni stanovi sešli proti njegovi volji in sklepali vzlic njegovi prepovedi.

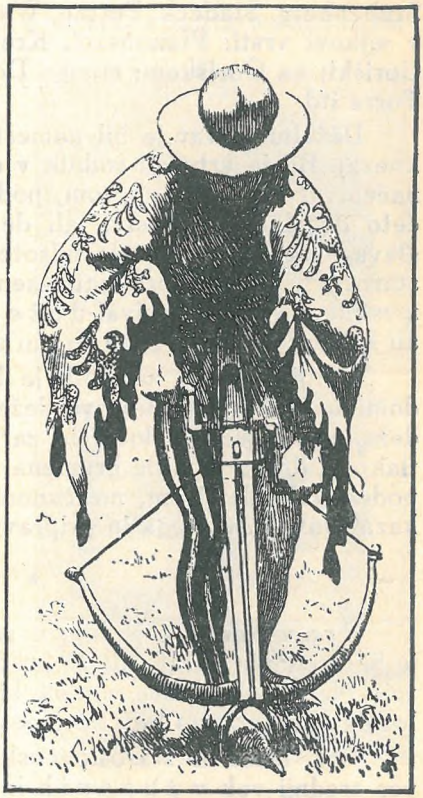

Strelec.

Kadar ni bilo splošnega deželnega zbora, se je sešel vsaj d e ž e l n i o d b o r, ki je štel najmanj 24 članov. Tekoče posle so opravljali stalni zastopniki plemstva, mest in cerkvenih prelatov. Večkrat so imele notranjeavstrijske dežele: Štajerska, Koroška in Kranjska skupne shode svojih deželnih odborov, da se posvetujejo o deželni brambi proti Turkom. Vršili so se v Radgoni (1446), Velikovcu (1470), Mariboru (1475), Št. Vidu (1486), Gradcu (1512 in 1528), Inomostu (1518). Včasih so se zbrali tudi deželni odborniki vseh avstrijskih dežel, da sklepajo o skupnih zadevah, tako v Pragi (1541) in na Dunaju (1556).

Na čelu stanov in deželne uprave je bil d e ž e l n i g l a v a r. Imenoval ga je vladar na predlog deželnih stanov. Dokler še Slovenska krajina, Kras in Istra niso bile združene s Kranjsko, je imela vsaka teh pokrajin svojega glavarja, vendar nam o njihovem delovanju ni nič znanega. Vrsta kranjskih deželnih glavarjev se pričenja z Rudelinom iz Hrušice (1269), za njim nahajamo tele: Ulrik Drnholc, Ulrik Šenk s Habsbacha, grof Majnard Goriški, Friderik Sovneški (1332), Hardeg Ptujski, Hartnid z Vajseneka, Rudolf Oton Lichtenštajn, grof Oton Ortenburški, Leutold s Stadeka, Konrad Aufenštajnski, grof Ulrik Celjski, Konrad Kreig, Hugo Devinski, grof Viljem Celjski, grof Herman Celjski, Ivan Neudecker, Seifrid Galenberški, Jakob Stubenberški, Viljem Rabenštajn, Ulrik Šenk z Ostrovice, Jošt z Ostrovice, grof Štefan Frankopan, Ulrik Šaumburški, grof Dujam Frankopan, Sigismund Sebriach, Nikolaj Višprijski, Andrej Hohenwart, Viljem Auersperg. Kranjski deželni glavarji so imeli svojo stolico na ljubljanskem gradu, kjer so še zdaj v grajski kapeli sv. Jurija na-

slikani njihovi grbi. Cesar Friderik III. je zanje ustanovil tamkaj posebno kaplanijo.

Na Štajerskem nahajamo deželne glavarje že v začetku trinajstega stoletja. Večinoma so bili člani imenitnih plemiških rodbin: Pfannberg, Stubenberg, Stadeck, Pettau, Wallsee. — Na Koroškem so zabeleženi v njihovi vrsti: Pfannbergi, Kreigi, Aufenštajni, Lichtenštajni, grofi Goriški; na Goriškem: mnogo Dornbergov, gospodje Solkanski, della Torre itd.

Deželni glavar je bil namestnik deželnega vladarja (vojvoda ali kneza). Bil je vrhovni sodnik v deželi, sprejemal od vladarja ukaze, načeloval deželnim zborom, podeljeval fevde in vodil zbrano vojno četo deželnega plemstva ali deželno brambo v boj. — Ker je bil glavar večkrat iz dežele odsoten ali pa zaradi svojega poklica ali starosti ni mogel opravljati vseh odkazanih poslov, zato je imel namestnika, ki se je nazival d e ž e l n i u p r a v i t e l j (Landesverweser ali Landpfleger). Izročali so mu zlasti sodne zadeve v rešitev.

Tretji deželni uradnik je bil v i c e d o m (okrajšano iz vicedominus), ki je imel upravo deželnih financ. Gospodaril je s posestvi deželnega kneza, določal in zaračunaval mitnino, državno naklado, tlako in druga izredna bremena, ki jih je vladar ukazal. To službo so podeljevali plemičem, meščanom ali pa duhovnikom, kdor se je izkazal dovolj zvestega in pripravnega za umno gospodarstvo.

* * *

P r a v o s o d j e je bilo v srednjem veku zelo različno, ker mu je bilo sedanje načelo, da so pred postavo vsi ljudje enaki, popolnoma tuje. Nemška fevdalna ustava, ki je ločila vse ljudi v gospode in podložnike, je naravno tudi prve postavila poslednjim za sodnike.

Nek ostanek staroslovenske samouprave se pojavlja še skozi ves srednji vek v ž u p a n i h in njihovi sodni oblasti.

V a š k i ž u p a n je bil po svojem poklicu posredovalec med plemiško gospodo in podložnim ljudstvom. Srečavamo ga južno od Drave skoraj po vseh vaseh. Župan je sporočal vaščanom povelja gosposke, pobiral davke, določal kmetom dolžnosti in pravice, red v vasi, v gozdu, na cesti, na občinskih pašnikih, poslušal je tožbe in prepire med kmeti in če je šlo za manjše reči, jih je kar sam razsojeval. Po stari navadi mu je pomagalo soditi dvanajst kmetov, ki so bili njegovi porotniki ali »zapriseženi možje«. Sodni zbori so se navadno vršili pod vaško lipo, v cerkveni lopi, pred glavnimi vrati ali sicer na javnem kraju. Župan je imel v znamenje svoje oblasti dolgo palico, navadno leskovko, katero je izročil svojemu namestniku, ako je bil sam zaslišan za pričo. Glasovanje se je vršilo tako, da je župan najprej razložil pravdo in pokazal dvoje potov, da odločijo v prid tožitelju ali obtožencu, potem je eden izmed kmetov zarezoval glasove »na rovaš«, to je na leskovo palico; odločevala je večina. Od tod še zdaj pregovor: »Imava še nekaj na rovašu«, to je, imava še nek prepir poravnati.

Župane je navadno nastavljala grajska gosposka, včasih jih je volilo ljudstvo. V plačilo za županske posle so imeli užitek od enega zemljišča, ki se je imenovalo »župa« (die Supp) ali »županica« in so bili tudi oproščeni raznih služnosti, davkov in naklad.

Na Tolminskem je moral župan akvilejskemu patriarhu kot deželnemu gospodu na sveti evangelij priseči, da bo svoje podložne vestno vladal, patriarhu zvesto služil, vse njegove pravice in dohodke krepko branil in zlasti »pustote« (neobdelana zemljišča, ki so bila po fevdalnem pravu last deželnega kneza) po svoji moči patriarhu in cerkvi obdržal. Z »dvanajstijo« je razsojeval male prepire med občinarji, nalagal globe ali pa zapiral v »berlin« (vaško temnico).

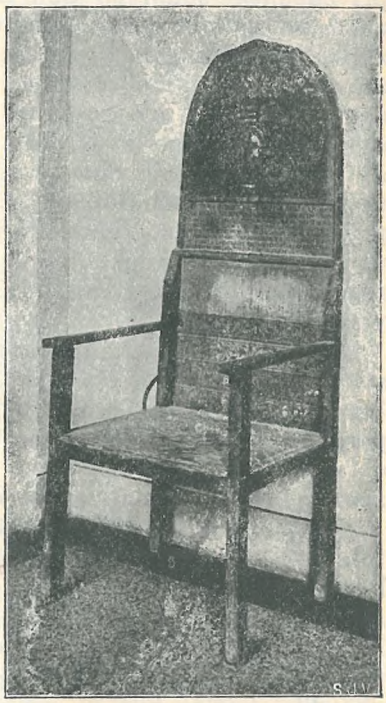

Kranjski vojvodski stol, sedaj v deželnem muzeju.

Obsežno samoupravo so imeli na Tolminskem tudi Nemškorutarji. V listini patriarha Bertranda iz leta 1346 beremo o tem: »Vaški župan in sodnik (rutharius), kateremu ni treba nič davka plačevati za svoje zemljišče, mora dati našemu tolminskemu glavarju o sv. Mihelu en obed t. j. eno kosilo in večerjo, vsi ostali kmetje omenjenih vasi (Koritnic, Trtnik, Gradišče) pa drug obed, ali namesto tega 3 fertone (primeroma 20 kron). Pri tej priložnosti mora glavar soditi njih prepire, sicer pa ima to pravico njih občinski sodnik, le da se smejo občinarji proti njegovi razsodbi pritožiti pri tolminskem glavarju ali pri nas.«

Kot sodnike nižje vrste nahajamo župane tudi drugod na Slovenskem, n. pr. na loškem gospostvu brižinskih škofov, na Spodnjem Štajerskem itd. Seveda je bila njihova sodna oblast odvisna od zemljiške gosposke, ki je poleg županov imela še druge sodnike (oficial, stifter) in je županško pravosodje poljubno omejila ali pa odpravila.

O županovi volitvi nam je ohranil naš zgodopisec Valvasor zanimive črtice, ki se sicer nanašajo na 17. stoletje, pa imajo toliko starinskega na sebi, da lahko sklepamo na enake splošne navade v srednjem veku. V Kastvu pri Reki sta vladala dva župana z 12 zapriseženci. Enega župana je izvolil vsako leto glavar izmed sodcev, drugega je volilo ljudstvo. Ker bi bil vsak izmed dvanajsterih rad župan, zato so bili nekaj dni pred volitvijo zelo radodarni in plačevali

volivcem obilo za pijačo, da bi si pridobili njihove glasove. Način volitve same opisuje Valvasor pri Pazinu.

Eden zapriseženih mož hodi z rovašem in nožem od volivca do volivca, vpraša vsakega za njegov glas in to z nožem na rovašu zaznamuje. Kdor dobi največ glasov, tisti je izvoljen.

Rovaš je še za Valvasorja (sredi 17. stoletja) imel važno vlogo pri županski sodbi po Beli Krajini in Istri. Župan je glasove dvanajsterih sodnikov, ki so bili v prid tožitelja ali zatoženca, na rovaš zarezal. Večina glasov je tudi tukaj odločila, in zoper razsodbo priziv ni bil dopuščen. Valvasor se bridko pritožuje nad tem lesenim zapisnikom, češ »da se mora vsakdo podvreči kmetski razsodbi, ki se je zarezala na rovaš, ker ni bilo po teh krajih toliko plemičev, da bi mogli sodnijo njim izročiti.« Kmetje pa se našemu zgodopiscu ne zde dovolj pametni, da bi odločevali v raznih stvareh brez dopuščenega priziva. Vendar je prav rovaš, ki je Valvasorju tako malo ugajal, važen ostanek iz onih časov, ko so še Slovanom črte in zareze služile namesto pismenk. Še dandanes je rovaš tu in tam po Slovenskem v rabi.

Čeprav je bila županska razsodba v Beli Krajini po Valvasorjevem sporočilu nepreklicna, vendar splošno to pravilo ni veljalo. Župan je pač razsojeval kot mirovni sodnik male sporne stvari in poravnaval tožbe, vendar je bila nad njim še vedno grajska sodna oblast, ki je poslovala vsako leto ob gotovih časih v javnih sodnih zborih, ki so jih imenovali v e č e.

O njih beremo v zemljiški knjigi loške graščine iz leta 1501 tole: »Že od starih časov je bila navada, da se je vršila vsako leto v Goričanah sodba, h kateri so bili vsi kmetje celega (grajskega) sodišča enkrat na leto pozvani. T e m z b o r o m p r a v i j o v e č e. Na ta dan so se razsodile vse sporne stvari in tožbe, ki so se pripetile med letom, a niso bile sodno poravnane. Tu se je vsakemu obsodilo, kar je bilo za pravo spoznano. Kdor ni prišel k veči, ta je bil kaznovan z globo 12 šilingov.« Enaki zbori se omenjajo tudi pri drugih graščinah, tako pri Devinu, Gallenbergu, Šoštanju, Sovneku.

Kmečka veča je bila torej pravi sodni zbor vseh kmetov posameznih deželskih sodišč. Vsi podložniki grajskega ozemlja, tudi priselniki drugih graščin, so bili dolžni priti na zbor. Kdaj in kolikokrat na leto se je veča sešla, to ni določal graščak, ampak stara navada. V manjših graščinah, kakršne so bile Goričane, je bila veča samo enkrat v letu, v večjih po dvakrat ali večkrat, večidel v poletnem času okoli kresa.

Veče so bile javne in so se vršile navadno pod košato lipo, ki je stala pred gradom. Nekateri zapisniki izrečno omenjajo take lipe, kjer so se shajali sodni zbori. Taka lipa je stala pred starim gradom Gallenbergom, in še danes stoji pred Turjakom enako znamenito drevo, ki ga je prištevati največjim na Kranjskem. Večkrat se omenja slavna lipa blejska. Stala je sredi vasi Grad (zdaj Bled), na križišču pota, ki pelje od blejske župne cerkve proti Rečici, in steze, ki pelje iz blejskega gradu navzdol na cesto proti Zasipu. Sedaj je tamkaj studenec in tik njega mala kapelica. Bližnji hiši pa se še vedno

pravi: »Pod lipo« in stari vaščani se še spominjajo, kako so jim pravili dedi, da je na tistem mestu nekdaj stala lipa in da so pod njo bile ljudske veselice. Pa služila ni le zabavi, temveč tudi kot javno sodišče, kadar se je pod njenim okriljem zbrala veča, da razsoja v važnih zadevah kmečkega življenja. Kdor ve, kako globoko sega pravosodje v gospodarske, socialne in javne razmere sploh in kako so bili vsi važnejši dogodki v enakomernem življenju slovenskega kmeta združeni z domačo lipo, ta lahko razume, zakaj je to drevo tako slavljeno v narodnih pesmih in pripovedkah. — Vodja

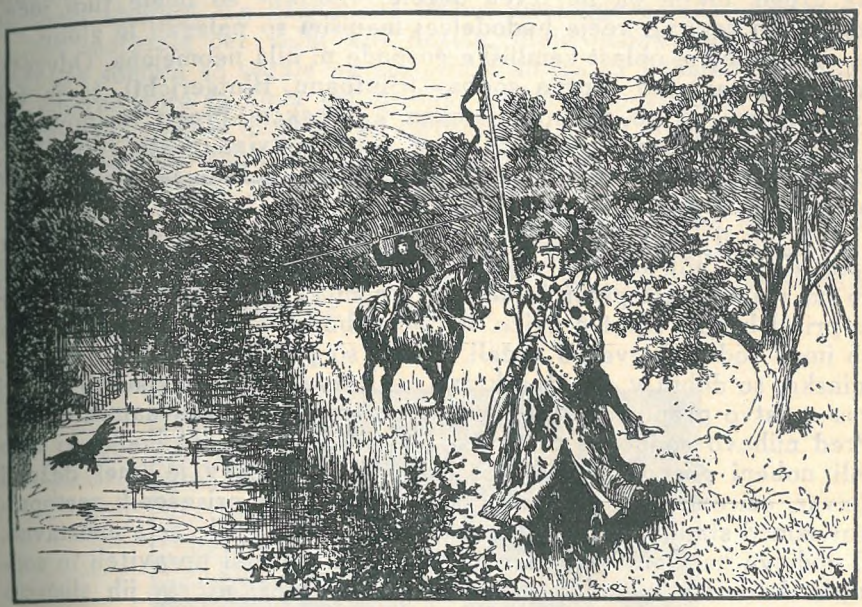

Vitezi na lovu.

sodne razprave je bil sodnik ali grajski oskrbnik (Pfleger) kot pooblaščenec sodnega gospoda, ki je v veči navadno tudi označeval in oznanjal konfine (meje) grajskega sodišča in pobiral sodni davek (večni fenig). V področje več je spadala mala sodna oblast: sodila je o spornih dediščinah, o pretepih, pa tudi o vseh razmerah med gosposko in podložnimi kmeti, v kolikor jih že niso župani poravnali. Ugovor proti njeni razsodbi ni bil dopuščen.

Medtem, ko so bile nekatere veče splošni sodni zbori, h katerim so bili dolžni priti vsi grajani, so drugod klicali k njim le župane kot zastopnike sodišču pristojnih podložnikov. Vzrok je jasen, ker so bili župani spoštovani, v kmečkih razmerah in pravnih običajih zvedeni možje, ki so s svojimi sveti največ pripomogli, da se je sporna stvar prav razsodila. Taki županski shodi se omenjajo na Premu, v Devinu, na Gallenbergu. Župani so sicer večali ob

gotovem času, navadno vsake kvatre, a razpravo je vodil in sklepal le graščinski oskrbnik ali sodnik. Kdor je bil v veči županov obsojen, je smel vložiti priziv na kranjskega vicedoma kot višjo oblast.

Do konca 18. stoletja se je ohranilo župansko sodstvo pri beneških Slovencih, kjer je vsaka soseska imela svoje mirovno sodišče z županom ali dekanom na čelu in tudi svoj poseben opravilnik (štatut). Vse soseske pa so bile razdeljene v dve veliki županiji: landarsko (21 sosesk) in mjersinsko (15 sosesk). Župani so se zbirali okoli velikih kamnitnih miz in pod predsedstvom velikega župana kot »banka« sodili v važnejših zadevah. Priziv se je vložil od ene »banke« na drugo, nikoli pa ne izven dežele. »Banke« so imele tudi ječe, kamor so zapirali večje hudodelce; manjšim so nalagali le globe.

Tudi sodna oblast zemljiške gospode ni bila neomejena. Odvzeta ji je bila navadno »krvna sodba« (Blutbann, Blutgericht), to je vsi tisti zločini, ki so se po tedanjem kazenskem pravu kaznovali s smrtjo ali okrvljenjem, kakor: umor, velika tatvina, cestni rop, vlom. Za take primere je bilo pristojno sodišče deželnega glavarja ali njegovega namestnika, deželnega upravitelja.

Vrhovni sodnik v deželi je bil deželni knez, vojvoda ali vladar sam. Ko so bili koroški vojvodi umeščeni na Gosposvetskem polju, so na vojvodskem prestolu sedeč sprejemali pritožbe vsakega, kdor je prišel k njim iskat pravice. Podobno beremo o goriških grofih, da so imeli sodne dneve po deželi. Kadar so prišli v ta namen na Tolminsko, so dobili v dar dve kravi. — Pozneje so pač vladarji skoraj vse sodstvo prepustili deželnim glavarjem in njihovim namestnikom. Pred njihovo sodbo so prišli vsi plemiči in svobodni ljudje, ki niso bili nobeni gosposki podložni. Pri sodbi plemičev je imel deželni glavar, oziroma upravitelj za porotnike nekaj zapriseženih zastopnikov izmed stanov. Sodbe drugih ljudi pa so se vršile zelo enostavno. O sodstvu na Goriškem beremo, da sta si deželni upravitelj in sodnijski kancelar navadno pridružila nekaj mož, ki sta jih slučajno srečala na cesti in pred grajskimi vrati, ali pod lopo na javnem trgu površno razsodila tožbo. Razsodbo je kancelar takoj na licu mesta zapisal in strankama izročil. Deželnemu glavarju so bili za posamezne okraje podrejeni »gastaldi« (župani), ki so imeli včasih tudi kakega pisarja poleg sebe. Ta dva sta sklicala najodličnejše občinske može »na pravdo« pod vaško lipo in preporno zadevo rešila ali krivca kaznovala. Proti njuni razsodbi se je lahko vložil priziv na deželnega glavarja.

Kakor plemiči tako so imeli tudi t r ž a n i in m e š č a n i svoje posebno sodišče, katero so si sami izvolili. Sestavljeno je bilo iz mestnih svetovalcev, načeloval mu je mestni sodnik. Pa tudi tu beremo včasih o v e č a h, kot stari ustanovi. Tako nam sporoča zapisnik radeške graščine: »Obče trško sodišče, ki se imenuje veča, sodi od starih časov vsako leto v Radečah, v hiši trškega sodnika. Ta naj o pravem času naznani tožni dan gosposki, ki pošlje k veči svojega oskrbnika, da vzame na znanje globe, naložene (obsojenim) tržanom, in da se ne sklene in ne vzame v posvet, kar bi nasprotovalo graščini.« Trška veča v Radečah je bil torej polni zbor tržanov, ki je vsako leto meseca decembra na kvatrni petek volil sodnika.

Trške veče so bile javne in samo z ozirom na letni čas v sodnikovi hiši, drugje n. pr. v Laškem trgu je bil sodni zbor na glavnem trgu. Skoraj gotovo so bili tudi drugod po naših mestih in trgih izprva taki splošni sodni zbori, ki so se pozneje omejili na mestne svetovalce. Pod mestno sodno pravico so spadali ne le vsi prepiri meščanov, ampak vseh v mestni oblasti živečih ljudi, ki niso bili kaki drugi gosposki podložni. Navadno je obsegala mestna oblast poleg pravega mesta še okolico. Celó plemenitaši so morali priti pred mestno gosposko, ako so tožili meščane zaradi dolgov ali razžaljenja. Mestna sodnija je imela tudi »krvavo sodno oblast« in je smela zločince na smrt obsojati. Ta kriminalna oblast mestnega sodnika se je navadno raztezala čez velik kos dežele. Meje ljubljanskega krvavosodnega sodišča so segale na eni strani do Iga in Vrhnike, na drugi do Šmarne gore in Dola pri Zalogu. Druga gospostva, ki so imela le »grajsko sodno oblast«, so navadno pritirala svoje »malefične osebe« na mejo ljubljanskega sodišča in jih tu oddala mestnim biričem z malo vsoto za stroške pravde.

Med pravicami, ki so jih dobili meščani od deželnih knezov, je zavzemalo mestno sodišče prvo mesto. Bilo je neprecenljive vrednosti v tedanjih nasilnih časih, ko je pri sodbi podložnikov odločevala največkrat samovoljnost, ne pa pravica.

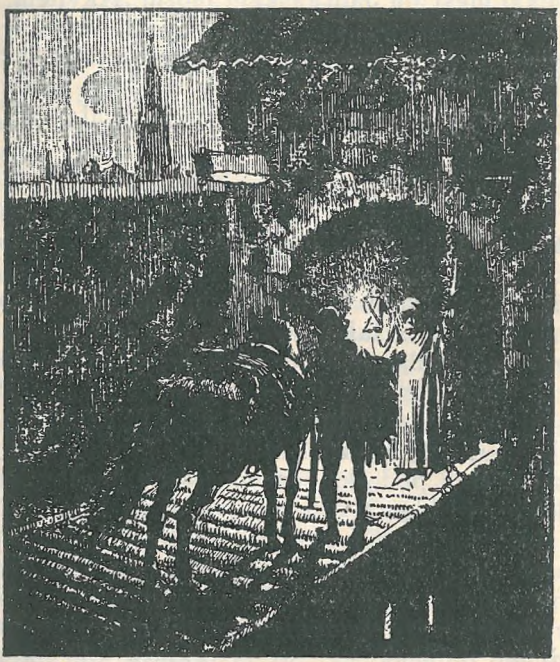

Ponočni gost.

Mestno ozidje z notranje strani.

20. Mesta. Obrt in trgovina.

Že za rimskega gospostva so bila v naših deželah utrjena mesta, ki so bila pa večinoma pokončana ob preseljevanju narodov. Preostalo je le nekaj mest ob Jadranskem morju: Akvileja, Trst, Koper, Pulj. Vendar so se Slovenci tu in tam naselili ob razvalinah starih kulturnih središč, iz katerih so se po mnogih stoletjih dvignile nove mestne naselbine. Tako se je Ljubljana dvignila tam, kjer je stala rimska Emona, srednjeveško Celje je podedovalo od stare rimske Celeje ime in lego, prav tako Ptuj.

Za početek in razvoj srednjeveških mest sta bila predvsem merodajna trgovina in promet. Splošno se opaža, da so nastala najstarejša mesta iz sejmišč ali tržišč na tistih progah, koder se je gibal velik promet. Kraji, kjer se je stekalo več rek ali dolin, prehodi čez reke ali barja, ob brodovih in mostovih, so bili posebno pripravni kraji za kupčevanje. Na takih krajih so zgodaj nastale cerkve, h katerim so prihajali ljudje od blizu in daleč k službi božji. Cerkveni shodi pa so privabili trgovce in obrtnike, ki so tja prinašali svoje blago na prodaj in se kmalu tudi sami naselili v obližju cerkve, kjer so bili varnejši in se jim je vedno nudila prilika za izkupiček. Enako so nastala tržišča tudi pod okriljem mogočnih gradov, čigar gospodar je ščitil življenje in blago trgovcev, skrbel za mir in red na sejmu in kaznoval zločince, ki so hoteli slepariti pri blagu, meri ali uteži. Od tod se je ohranila do najnovejšega časa navada, da so ob sejmih obešali na dolg drog ali na kako hišo roko, držečo meč, kot znamenje sodne pravice in tržnega varstva. Obramba pa je gospodarju tržišča prinašala tudi lep dobiček, ker so na takih krajih napravili mitnice za izvoz in dovoz blaga in so morali sejmarji za pravico, da smejo na trgu kupčevati, plačati posebno sejmarino. Zaradi večje varnosti so napravili okoli takih naselbin ograje, ki so bile izprva iz lesa in

prsti. Pozneje so jih obdali tudi z zidom, ki je imel stolpe in trdna vrata. Tako so nastali srednjeveški trgi, ki so se kmalu razvili v mesta.

Značilna znamenja trgov so bila: pravica trgovanja, mitnica in poseben tržni sodnik, ki ga je nastavljal gospodar zemljišča ali so ga pa tržani smeli prosto voliti.

Najstarejši zgled te vrste v naših deželah je bil Ptuj, ki je imel most čez Dravo in kjer so že 890 solnograški škofje pobirali mostnino in carino. Imenuje se že takrat »mesto«, ker je bilo obzidano. Na Koroškem sta nastala najstarejša trga ob stari cesti, ki je južno Nemčijo in podonavske pokrajine vezala z Italijo. Oba sta bila pod varnim okriljem trdnih gradov. Prvi je nastal na zemljišču grofice Heme, ki je od cesarja Henrika II., l. 1015 za Brežе dobila tržno in carinsko pravico; drugi je bil Beljak, kamor so dostikrat prihajali tuji trgovci, potujoč v Italijo. Konec 10. stoletja je bilo to mesto še majhen dvor, ki je bil v posesti bamberških škofov. Cesar Henrik IV. je dal leta 1060 škofom pravico, da smejo na tem kraju napraviti trg, pobirati carino, kovati denar in da so popolnoma neodvisni od koroškega vojvoda in drugih kraljevih uradnikov. Zagotovil je tudi varnost vsem trgovcem, ki potujejo v Beljak ali nazaj. S tem je bila prihodnjost Beljaku zagotovljena, ki se je razvil v mogočno in bogato mesto.

Drugi trgi, pri katerih je bila merodajna ugodna lega za kupčijo, so: Velikovec, ob mostu čez Dravo, Ljubeljski trg, pozneje Tržič, ob prehodu čez Ljubelj, Kamnik, ob cesti skozi Tuhinjsko dolino na Štajersko, Dobrava (Gutenwert) pri brodu čez Krko (sedaj Hrvaški brod), kjer je bila živahna kupčija z Belo Krajino in Hrvaško. Drugo važno sejmišče ob Krki, ki je imelo trgovsko zvezo z Ogrsko in Hrvaško, je bilo na kraju sedanjega Novega mesta. Imenovalo se je »Trg v Krajini« (Markstatt) in je nastalo na zemljišču stiškega samostana. Vojvoda Rudolf IV. je trg povzdignil v mesto. V isto vrsto trgov spadajo tudi Radeče, ležeče na kraju, kjer se Savinja izliva v Savo in kjer so vodne ceste pospeševale kupčijo. Trg se omenja l. 1206 in je bil v posesti radeških gospodov.

V drugo vrsto moramo šteti ona mesta, ki so nastala v bližini važnejših gradov. Tudi na takih krajih se je kmalu razvila večja ali manjša naselbina. Kjer so imeli vojvodi, knezi ali drugi mogočni gospodje svoje bivališče, tam se je zbralo mnogo vojaškega spremstva, ministerialov ali plemiških podložnikov in uradnikov, za katere je bilo treba pod gradom zidati posebne hiše in dvore. Zaradi varnosti so jih obdali z zidom, kakor grad sam. Kmalu so se tamkaj naselili tudi trgovci in obrtniki, naselbina je dobila tržno pravico, ki je privabila ljudi z dežele na kupčijo in slednjič samoupravo z raznimi privilegiji. Iz trga je nastalo mesto.

Na ta način je nastala večina naših mest: Št. Vid na Koroškem ob stolnem gradu koroških vojvodov, Celovec ob njihovem lovskem gradu, kateremu je vojvoda Bernard podelil tržne pravice, Ljubljana na kranjskih posestvih Španhajmov, Škofja Loka na loškem gospostvu freisinskih škofov, Maribor ob gradu štajerskih vojvodov, Celje pod

starodavno utrdbo savinjskih mejnih grofov, Gorica pod glavnim gradom enakega imena. Kostanjevica je bila menda že iz početka zasnovana kot močna trdnjava ob deželni meji, ki je s tržno pravico pritegnila tudi kupčijo nase.

Za razvoj mest je bila pri nas posebno pomenljiva vlada goriških grofov. Od njih so dobili mestne privilegije: Radovljica, Kostanjevica, Metlika in Črnomelj. Drugačni razlogi kakor prej so bili merodajni pri ustanovitvi mest v 15. stoletju. Takrat je zlasti na Kranjskem cela vrsta trgov in vasi dobilo mestne pravice. Bili so to glede na prebivalstvo maloštevilni in tudi v trgovskem oziru neznatni kraji. Cesar Friderik III. jih je povzdignil v mesta, ker je hotel imeti v deželi mnogo utrjenih krajev, kjer bi ljudstvo našlo ob turških napadih varno

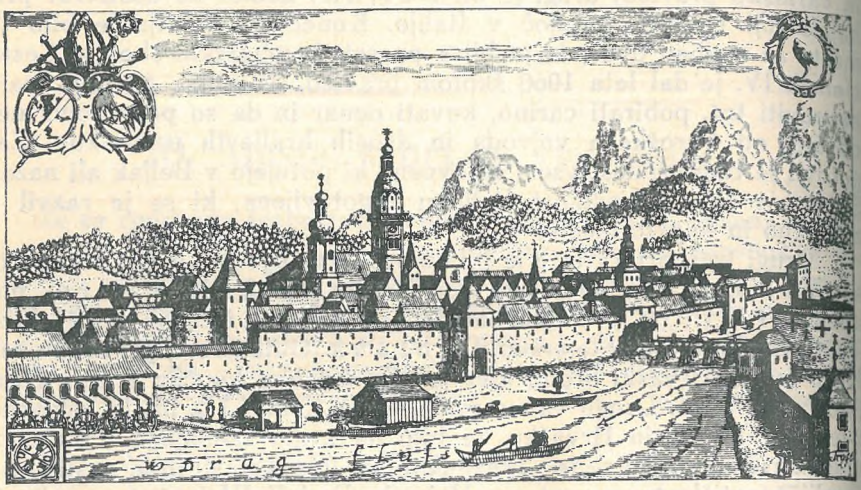

Beljak.

zavetje. Mestne pravice so bile za nove meščane vir dohodkov, zato so pa zahtevali od njih, da so mesto z ozidjem in jarki dobro utrdili. Ko je bil kočevski trg l. 1469 od Turkov požgan, so ga dve leti pozneje zopet sezidali, in cesar Friderik je novo zidanemu mestu podelil mestne pravice. Kočevci so dobili lastno sodišče, kateremu je načeloval od meščanov izvoljeni mestni sodnik, smeli so prosto trgovati in kupčevati, imeli prosto cestnino in ribištvo, pašo, drva in zastopnika v deželnem zboru. Dovolil jim je tudi štiri nove sejme in je prestavil v mesto dva sejma, ki sta bila prej pri cerkvi sv. Rešnjega Telesa. Leta 1477 sta dobila mestne pravice Krško in Ložž. Prvi kraj se je dvignil pod vlado celjskih grofov do večjega pomena, ker je imel grof Friderik nekaj časa tamkaj svoj sedež. Ložž je bil mali trg z mnogimi usnjarji in čevljarji. Imel je tudi dobro obiskane sejme za sol in žito. V ustanovnem pismu izdanem v soboto pred nedeljo

»Oculi« (tretjo nedeljo v postu) 1477 izjavlja cesar Friderik: »Ker Turki in neverniki že nekaj let prihajajo z vojsko in napadajo naše kneževine: Štajersko, Koroško in Kranjsko in so zlasti naš trg Lož na Kranjskem popolnoma uničili in požgali, zato smo sklenili in odredili, da se isti naš trg v Ložu priredi v trdnjavo in da se bivališče naših meščanov in ljudi dobro zavaruje. Ker poznamo in srčno občutimo veliko izgubo in škodo, ki so jo naši meščani in ljudje od Turkov pretrpeli in bi se trdnjava ne mogla zidati in dovršiti, smo zaradi njihovih iskrenih prošenj in zaradi javnega blagra omenjeno utrdbo, v kolikor je že osnovana in obzidana, povišali v mesto in jo imenovali Lož; naše ljudi in podložnike, ki imajo tamkaj hiše ali ki jih sedaj zidajo, ali ki bodo pozneje tamkaj bivali, pa smo napravili

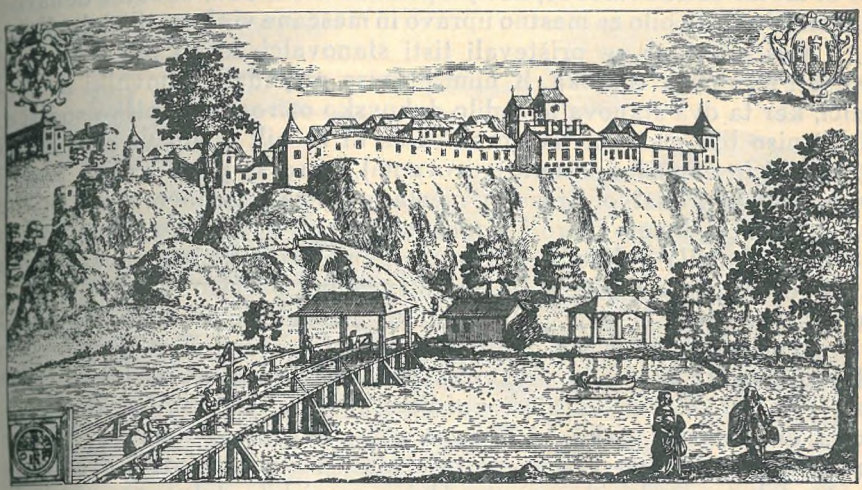

Velikovec z mostom čez Dravo.

in imenovali za meščane.« Ložanom je dal cesar pravico, da imajo semenj, ki se prej vršil o sv. Mihaelu na Blokah, da si smejo sodnika voliti, v Cerkniškem jezeru ribe loviti, da so prosti vsake tlake in jih za šest let oprostil tudi vseh davkov.

Naslednje leto (v četrtek po sv. Ulriku leta 1478) je Višnja gora postala mesto. Višnjani so imeli staro selišče v dolini (sedanji Stari trg). Zaradi turških napadov so prosili cesarja, da si smejo na bližnjem hribu napraviti utrjen kraj. Ker si sami iz svojega premoženja niso mogli sezidati in utrditi mesta, jim je podelil cesar pravico, da so smeli pobirati od vsakega tovornega konja, ki bi šel mimo mesta ali prišel tja na sejm, po en vinar mitnine, vendar je pridržal sebi in svojim naslednikom pravico, da jim lahko mitnico zopet odvzame. Iz šentviške fare pri Stični je prestavil tri sejme v novo višenjsko mesto. Vsakdo je smel živež: ribe, divjačino, vino in žito

nositi v Višnjo goro na trg. Onim, ki bi se hoteli v mestu naseliti, naj so bili kogarkoli podložniki, ni smel nikdo braniti naselitve.

Oglejmo si sedaj po tem kratkem zgodovinskem pregledu tiste pravice in privilegije, ki so dajali mestom veljavo in ugled.

Vir blagostanja in napredka za meščane je bila pravica kupčevanja in trgovine, ki je bila že v 14. in 15. stoletju izključno omejena na mesta. Deželni knezi so podeljevali mestom pravico, da so se tam vršili letni in tedenski sejmi. Vsi okoličani, ki so hoteli svoje pridelke spraviti v denar, so bili prisiljeni, da jih peljejo v mesto na prodaj. Tamkaj so razložili tudi mestni trgovci in obrtniki svojo robo in pričela se je živahna kupčija, ki je donašala meščanom tem več denarja, čim bolj so bili semnji obiskani. S tržno pravico so dobila mesta tudi dovoljenje, da smejo pobirati carino, kovati denar in nalagati tistim, ki bi motili obiskovalce sejmov pri prihodu in odhodu, občutne denarne kazni. Vse to je bilo za mestno upravo in meščane vir bogatih dohodkov.

Meščanom so se prištevali tisti stanovalci, ki so bili podrejeni oblasti mestnega sodnika. K njim pa niso pripadali duhovniki in plemiči, ker ta dva stanova je sodilo duhovsko oziroma plemiško sodišče. Tudi niso bili meščani tisti prebivalci, ki so bili podložni kaki drugi gosposki in naposled klienti (varovanci), ki so se prostovoljno podali v mestno zavetništvo. Pritisk v mesta je bil zelo živahen, zlasti odkar se je položaj kmetov proti koncu srednjega veka zelo poslabšal in so mesta nudila veliko večjo varnost pred sovražnimi napadi. Leta 1478 je dal cesar Friderik III. Ljubljančanom pravico, da smejo sprejemati v mestno zidovje tudi s kmetov pobegle ljudi. Nihče ni mogel takih pribeglih ljudi od meščanov terjati. Komur se je posrečilo doseči mestno ozidje in prestopiti prag mestnih vrat, je bil prost in nihče ni mogel več vprašati po njem. Veljalo je pravilo: »Prost je, kdor diha mestni zrak.« Sicer se je pa zahtevalo od vsakega, kdor je hotel biti sprejet med meščane in postati deležen njihovih pravic, da je že nekaj časa bival v mestu. Doba pa ni bila določena, včasih je zadostovalo pol leta, včasih eno leto.

Meščanom vobče ni bilo treba delati tlake, niti plačevati mitnine in desetine. Tudi drugih naklad niso imeli toliko, kakor kmetje. Pač pa so uživali mnogo ugodnosti: dobivali so les in drva iz mestnih logov, smeli so pasti živino na mestnih travnikih; prebivalci mnogih mest in trgov so smeli celó loviti in ribariti. Med bremeni, ki so obteževala meščane, je omeniti na prvem mestu k o n t r i b u c i j o ali davek, ki se je plačeval gospodu zemljišča, kjer je mesto stalo. Neposredno deželnemu knezu podložna mesta, kakršna so bila pri nas izza 15. stoletja skoraj vsa, so tudi njemu plačevala kontribucijo. Velikost tega davka se je ravnala po potrebah deželnega kneza, ki je vsako leto posebej pisal deželnim stanovom, koliko zahteva. Mnogo hiš je bilo davka prostih. Ko so l. 1442 Ljubljančani odgnali celjskega grofa Ulrika od svojega mesta, je cesar Friderik III. v zahvalo popustil davek vsem tistim hišam, katerih gospodarji so se boja udeležili. Le v znamenje odvisnosti so plačevali po en krajcar na leto, in sicer so ga prinašali 30. septembra o polnoči slovesno na rotovž. Mestni očetje so želeli, da se ohrani spomin na hrabre prednike vse večne

čase, zato so hoteli l. 1599 nekega meščana, ki ni prišel o polnoči s krajcarjem na rotovž, kaznovati z globo enega cekina, a stari možje so izpričali, da se je to tudi že prej kdaj prigodilo, pa vendar niso nikogar kaznovali, zato je malomarni meščan dobil le ukor. Poleg tega so bili meščani dolžni vzdrževati in stražiti mestno ozidje. To je bila edina vrsta tlake, ki se jim je nalagala. Ob velikih turških navalih so pač velike mestne utrdbe meščane hotele skoraj udušiti, vendar so jim morali v nujnih primerih kmetje iz okolice pomagati pri napravi jarkov in ozidja. V tedanjih bojevitih časih je moralo tudi mestno ozidje biti vedno zastraženo. To službo so opravljali meščani, ki so zato od deželnih knezov dobili pravico, da smejo nositi orožje, medtem ko je moral tujec, prišedši v mesto, orožje odložiti.

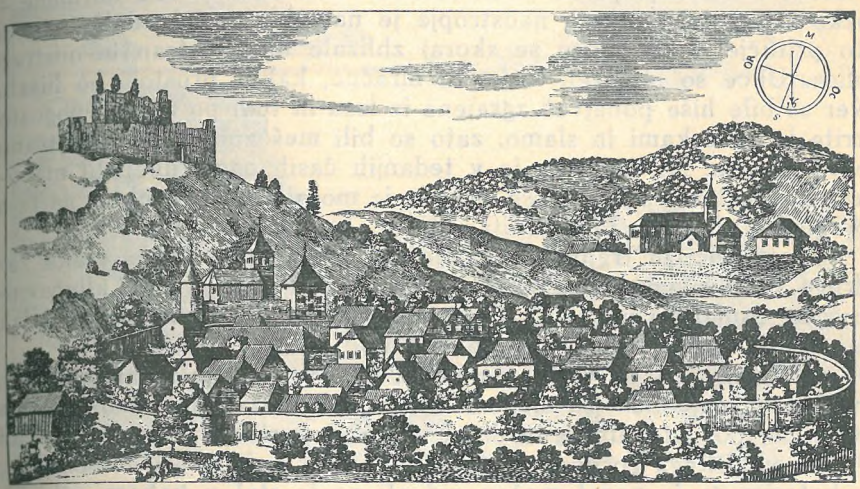

Lož.

Kolike važnosti je bila pravica, imeti svoje posebno mestno sodišče, o tem smo že slišali. Mestni sodnik pa ni bil le to, kar ime dandanes zaznamuje, ampak je bil na čelu vse mestne uprave. Ob strani mu je stalo dvanajst zapriseženih mož, tako imenovani notranji svet, kateremu se je pridružil še tu in tam »zunanji svet« s 24 svetovalci. Mestni sodnik je bil zelo čislana in vplivna oseba. Njegova volitev se je vršila vsako leto ob določenem dnevu zelo slovesno. Ko so ga v Ljubljani po izvolitvi spremljali svetovalci domov, je zvonilo po vseh cerkvah, na gradu pa so pokali možnarji in topovi. Šele proti koncu 15. stoletja (v Ljubljani leta 1504) je stopil namesto sodnika na čelo mestne uprave ž u p a n.

Zunanjost srednjeveških mest je bila skoraj povsod enaka. Vsako mesto je bilo obdano z močnim ozidjem, pred katerim je bil globok in širok jarek, napolnjen z vodo, ako ni slučajno kaka reka tekla

mimo in je bilo tako mesto že po naravi zavarovano. Čez jarek al vodo je bil napravljen dvigljiv most, katerega so v nevarnih časi dvignili in pritisnili ob koncu pred mestna vrata. Na mestnem ozidj so bili hodniki in line za branitelje, tu in tam je bil tudi kak stolp posebno na voglih. Mestna vrata so bila vdelana v rezano kamenj in z železom okovana. Zaradi večje varnosti so jih tudi od znotra zaklepali z močnimi, v zid vloženimi zapahi. Ker je vzdrževanj mestnega ozidja stalo mnogo truda in denarja, zato ga niso radi raz širjali. Ljubljana je do začetka 15. stoletja imela obzidan le sedanj Stari trg. Šele leta 1416, ko so grozili turški napadi, so obdali tak imenovani »Novi trg« onstran Ljubljanice z jarkom in zidom. Zarad tega je bil prostor v srednjeveških mestih zelo pičlo odmerjen, in hiš so stale tesno skupaj, graditi so jih morali v višavo, zato so bile prece visoke, stanovanja pa nizka in temna. Proti ulici so bile obrnjene ozko stranjo in gorenje nadstropje je navadno molelo dalje napre ko pritličje, tako da so se skoraj zbližale hiše tostran in onstra ulice. Ulice so bile zelo ozke in mračne, kakor prostori po hišah Ker so bile hiše ponajveč zgrajene iz lesa in tudi po mestih pogost krite le z deskami in slamo, zato so bili meščani v vednem strah pred ognjem. Ni čuda, da je v tedanjih časih ogenj upepelil marsi katero mesto do zadnje hiše, čeprav je moral sodnik večkrat na let pregledati dimnike in odrediti potrebne poprave.

Rokodelci in trgovci so stanovali tako, da je imela vsaka za druga svojo ulico, ki se je po njej imenovala: čevljarska, ključavni čarska, usnjarska ulica itd. Tudi židje so imeli odkazan svoj oddelek mesta, tik zidu ali pa izven mestnih vrat.

Mestne ulice so vodile na veliki trg, kjer so stale najlepše hiše med njimi najodličnejša mestna hiša ali »rotovž«, kjer je bila sodn dvorana, posvetovalnica in drugi uradi. Pogosto je bil v mestu tud grad zemljiškega gospoda. Zgrajen je bil na kakem griču tik mesta s katerim ga je vezal močen zid ali pa je stal v kakem oglu til zidu in bil meščanom zadnje pribežališče, kadar so sovražniki mest zavzeli.

* * *

Z mesti sta bili v poznem srednjem veku najtesneje združen o b r t i n t r g o v i n a.

Prvotni način obrti je bil ta, da se je vse, kar je družina po trebovala, izdelovalo doma, tako sukno, platno, obleka, orodje i razno pohištvo. Tako je bilo vsaj urejeno na velikih frankovski dvorih. Karel Veliki je ukazal, naj vsak grof pazi na to, da bo njegovem okrožju vedno dovolj izurjenih rokodelcev. Enako so skrbel posestniki velikih zemljišč, škofi, samostani in druga gospoda z spretne obrtnike na svojih posestvih. Najstarejše obrtnike na Kranj skem nahajamo zabeležene na pristavah brižinskih škofov. Na gra dovih so opravljali to delo domači robovi ali podložniki, ki so moral preskrbeti svojega gospoda z vsem potrebnim.

Ako nam te razmere predstavljajo n e m š k i vpliv na razvoj naš obrti, imamo pa vendar po naših krajih še nekaj sledov, ki nas spo minjajo na s t a r i s l o v e n s k i n a č i n r o k o d e l s t v a.

Znano je, da so se že stari Slovani bavili z obrtnostjo, in sicer tako, da se je ena zadruga ali vas pečala vedno z istim rokodelstvom, ki ga je bil izvrševal že praded zadruge in za njim vsi njegovi potomci od roda do roda. Tako so bili v eni vasi sami kolarji, v drugi kovači, v tretji lončarji itd.

Pridelke so potem med seboj izmenjavali, oziroma pozneje prodajali na sejmih. Da so bile tudi pri nas po raznih krajih domače obrti udomačene, nam pričajo še ohranjeni redki sledovi in poročajo tudi zgodovinski viri. Posebno razširjeno je bilo lončarstvo, ker so lončenih peči in lončenih posod povsod potrebovali. Prav tako je bilo po kmetih mnogo tkalcev in suknarjev. Izdelovali so grobo, sivkasto sukno (loden), iz katerega so napravljali svojo navadno obleko.

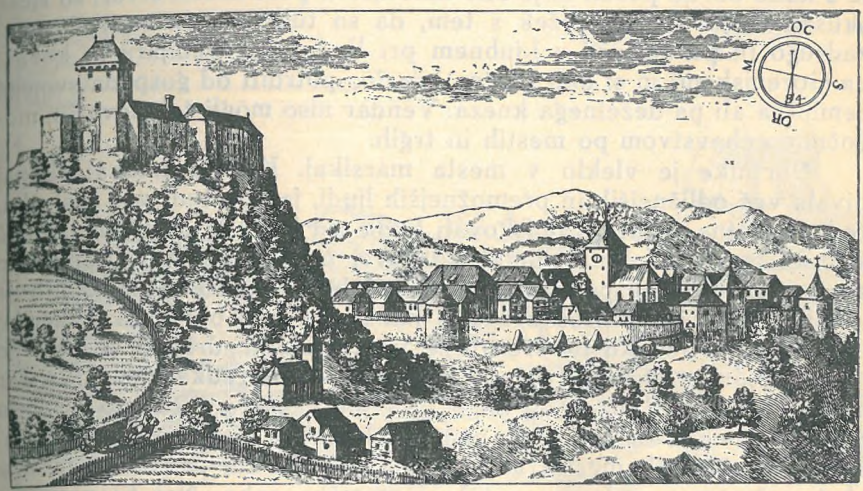

Višnja gora.

Suknarji se omenjajo v škofjeloški okolici, v Celju, Mozirju, Gornjem gradu. Ribniška »suha roba« je izpričana v 15. stoletju, pa njeno izdelovanje gre gotovo v davne čase nazaj. O njej izvemo šele, ko je cesar Friderik leta 1492 dovolil Kočevcem in Ribničanom, izvažati živino, platno in »razne lesene predmete, kakršne sami doma izdelujejo«, na Hrvaško in v druge obmejne dežele. Kakšni so bili ti domači izdelki, nam pripoveduje Valvasor: leseni krožniki, lesene sklede, škafi, vedra, rešeta in mnogo druge drobnarije. Kovaški obrt se je največ pečal z izdelovanjem žebljev. Bil je na Kranjskem razširjen skozi ves srednji vek, zlasti po onih krajih, kjer se je lilo železo: okoli Radovljice in Kamne gorice, na Jesenicah, v Bohinju, v Železnikih in okoli Kamnika. Domači obrt je bil navadno postransko kmetovo delo. Lotil se ga je takrat, ko je kmetovanje počivalo in tudi živinoreja ni dajala preveč opravila.

Pomočnikov pri tem ni imel, kakor le svoje domače: ženo, hčere in sinove, ki so zopet isto rokodelstvo učili svoje potomce.

Gori omenjena listina cesarja Friderika za Kočevje in Ribnico nam priča, kaj je uničilo domače obrti po deželi. Bile so to zadruge ali cehi po mestih, ki so dobile izključno pravico do rokodelstva, deloma pa prepoved trgovanja po deželi, ki se je tudi omejilo na mesta in trge. Ko so obrtniki postali poseben stan z velikimi privilegiji in pravicami in kmet ni mogel več prosto kupčevati s svojimi izdelki, pa jih niti ni smel na mestnem trgu več razpoložiti na prodaj, ako ni pripadal k organiziranemu cehovstvu, je morala domača obrt propadati. Le izjemoma je dal cesar Friderik III. za lesne izdelke Ribničanom in Kočevcem dovoljenje, da smejo še zanaprej z njimi tržiti po tujih deželah. Marsikje po deželi, kjer so se ljudje večinoma le s kako obrtjo pečali in je bilo kmetijstvo postranska stvar, so sicer skušali rešiti svoj zaslužek s tem, da so tudi sami zasnovali svojo zadrugo (n. pr. lončarji v Ljubnem pri Radovljici, žebljarji in kovači na Gorenjskem) in si dali obrtno pravico potrditi od gospoda svojega zemljišča ali pa deželnega kneza. Vendar niso mogli tekmovati z mogočnim cehovstvom po mestih in trgih.

Obrtnike je vleklo v mesta marsikaj. Ker je tamkaj skupaj bivalo več odličnejših in premožnejših ljudi, je bilo tudi več zaslužka, redne mestne sejme so obiskovali ljudje od blizu in daleč in slednjič so tudi mestni obrtniki hodili s trgovci na kupčijo izven dežele in svoje izdelke smeli povsod prosto prodajati. Kjer so se mesta hitreje razvila, kakor na Koroškem, tam nahajamo tudi obrtnike že zgodaj omenjene, v Beljaku in Brežah že v 12. stoletju, drugod se pojavijo šele v 13. in 14. stoletju. Čeprav so ohranjena le redka imena, vendar si moramo misliti, da se je tedaj v s e meščanstvo pečalo z obrtjo in trgovino. Imena so večinoma nemška, kakor je bila nemška gospoda, ki jih je v svojih mestih in trgih naselila in zdi se, da je mestna obrt s časom popolnoma prešla v nemške roke. Naj tu navedem nekaj zgledov: M a r i b o r (l. 1215) usnjar Kubelin; meščani: Nikolaj, Warnher, Dullacher, Bertold, Osredek; G o r i c a (13. in 14. stoletje): krčmar Greiner, čevljar Hunt, strojar in štacunar Meilinger, krojač Marin, tkalec Warnerij iz Karnije (Italijan!), orožar Oton, kovač Orvecelj, apnar Jakob. Izpričani so pa tudi v Gorici slovenski prebivalci: Brjec, Breginjec, Bunjec, Mrlišek itd. V L j u b l j a n i je prvi izpričani obrtnik Dankwart Zellenberger (l. 1360). Imel je na Poljanah ob Ljubljanici mlin na dve kolesi.

Mestno obrtništvo se je začelo posebno razvijati, odkar se je pričelo združevati v z a d r u g e ali c e h e. Rokodelski cehi (Zünfte) so nastali iz cerkvenih bratovščin in so imeli izprva le verske namene: povzdigo božje službe, praznovanje svojega patrona, napravo lastne kapele, oltarja ali zastave. Take bratovščine so imeli po malih mestih in trgih vsi obrtniki skupaj, ko so se pa rokodelci vedno bolj množili, so se pričele tudi bratovščine ločiti po posameznih rokodelstvih. Toda iz teh cerkvenih družb so kmalu nastale strokovne organizacije z važnimi obrtnimi, trgovskimi in drugimi političnimi pravicami, ki so popolnoma obvladale vse panoge rokodelstva, tako da nihče ni smel

izvrševati obrti, kdor ni bil član kake rokodelske zadruge. Ta prehod iz cerkvenih bratovščin v zadruge z obrtnimi pravicami, nam posebno jasno kaže neka listina iz leta 1399. Ljubljanski krojači so imeli takrat pri mestni cerkvici sv. Nikolaja bratovščino sv. Rešnjega Telesa in oskrbovali svoj oltar z vsem potrebnim. Vojvoda Viljem pa je dal 16. novembra 1399 tej bratovščini važno pravico, da smejo v Ljubljani izključno le njeni člani izvrševati krojaško obrt. V tistem času so se združili tudi krznarji v bratovščino. Rokodelske pravice sta ji dala brata Albrecht III. in Leopold III. Tujim krznarjem je bilo v Ljubljani nakupovanje kožuhovine in izvrševanje krznarskih del prepovedano. Tujec ni smel v Ljubljani kupiti nobene kožuhovine, razen s posredovanjem priseženega krznarskega mešetarja. Izjemo je delala

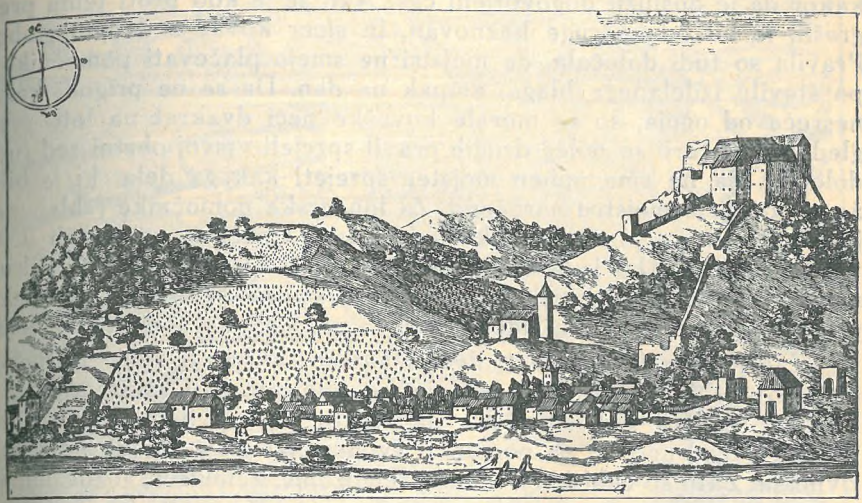

Krško.

le polhovina, ki se je prosto prodajala in kupovala, pa tudi te je bilo treba kupiti najmanj sto kož.

Najbolj se je dvignilo cehovstvo v 15. stoletju, ki je bilo tudi za razvoj naših mest velikega pomena. V Ljubljani se razen bratovščine krznarjev in krojačev omenja še zadruga čevljarjev in mesarska bratovščina. V Novem mestu so leta 1472 v nekem kupnem pismu le splošno omenjeni cehovci (Zechleute). V Kamniku je bila bratovščina Svetega Duha stanovska bratovščina čevljarjev. Kranj, Lož in Višnja gora so dobili zadružno organizacijo menda šele v začetku 16. stoletja. V Gorici je dal grof Ivan l. 1455 obrtne pravice in privilegije bratovščinam krojačev, čevljarjev in krznarjev. Hkrati je odredil, da se smejo prodajalne lope napravljati le v mestu in morajo kmetje iz okolice tja prihajati kupovat, kar potrebujejo. Kdor ni bil član zadruge, ni smel po vsej goriški deželi izvrševati rokodelstva. Zelo razvito

je bilo zadružno življenje v Škofji Loki. Stanovske družbe, ki so se tu osnovale, so imele značaj pravih rokodelskih zadrug. Brižinski škofi so jim (l. 1457 oz. 1475) potrdili obrtni red. Omenjajo se zadruge krojačev, čevljarjev, krznarjev, kovačev, žebljarjev, lončarjev. Naj tudi navedem nekatere podrobnosti:

Kdor je hotel postati krznarski mojster, je moral biti zakonskega rodu in se izkazati s kakim mojstrskim delom. Kovači so bili v mestu najbolj mnogoštevilni, ker tu se je obdelalo največ gorenjskega železa. Kovaški »hlapci« so vedno imeli dovolj dela, mnogokrat so se mojstri kar trgali zanje in si jih drug drugemu odgovarjali. Mojstra si je smel izbrati vsak, katerega si je hotel, in si prebrati drugega, vendar pa je moral prej službo odpovedati in stopiti iz nje šele po dogovorjenem času. Tudi mojstri niso smeli sprejeti pomagača prej, kakor da je doslužil dogovorjeni čas. Ako se je kdo proti temu pregrešil, je bil od zadruge kaznovan, in sicer kovač z dvojno globo. Pravila so tudi določala, da mojstri ne smejo plačevati pomočnikov po številu izdelanega blaga, ampak na dan. Da se ne prigodi kaka nesreča od ognja, so se morale kovaške peči dvakrat na leto pregledati. Lončarji so poleg drugih pravil sprejeli v svoj obrtni red tudi določilo, da ne sme noben mojster sprejeti kakega dela, ki je bilo že pri drugem mojstru naročeno. Za lončarske pomočnike (»hlapce«) je bila tedenska plača natanko določena. Vajenci so se morali učiti tri polna leta. Ako je kdo pobegnil, ga ni smel sprejeti noben drug mojster. Vsi cehi so imeli svoje patrone (kovači sv. Aloja), cehovske praznike, in so bili dolžni udeleževati se procesije sv. Rešnjega Telesa.

Zadruge so imele zlasti dvojni namen: varovati svojo izključno pravico do obrti proti »nepoštenim rokodelcem« ali »šušmarjem«, h katerim so šteli vse rokodelce na kmetih in vse tiste, ki niso bili vpisani v zadrugo, in pa pomagati svojim članom v raznih potrebah življenja. Zato so cehi imeli svoje premoženje, zemljišča, gozde, mline.

Vsaka zadruga je imela svoj dom (»jepergo«, herberge), kjer so v varni skrinji hranili listine, na katerih so bile zapisane zadružne pravice in svoboščine. Tu so se zbirali mojstri na posvetovanje, se oglašali potujoči pomočniki, prenočevali in čakali dela. Zadruga je sprejemala vajence in nadzorovala njih učenje. Enako je nadzorovala pomočnike in mojstre, kako izvršujejo svoj obrt. Huda kazen je zadela mojstra, ki je izdeloval slabo blago in tako pripravil domačo obrt v slab glas. Število mojstrov je bilo natanko določeno. Novega mojstra je sprejela zadruga šele tedaj, kadar je izmed starih mojstrov kateri umrl, opustil svoj obrt ali pa izgubil svojo cehovsko pravico. Le z velikim trudom in obilnimi stroški je dosegel kak pomočnik, da so mu priznali mojstrske pravice. Pomočniki in vajenci so pripadali k družini svojega mojstra, ki jim je dajal stanovanje in hrano, nadzoroval njihovo življenje in vedenje ter skrbel, da so izpolnjevali svoje verske dolžnosti. Z njimi vred se je udeleževal cerkvenih svečanosti, katerih so se udeleževali vsi cehi, vsak s svojo zastavo.

Da niso cehi preveč izrabljali svojih obrtnih pravic v škodo odjemalcev, zato je skrbela mestna gosposka, ki je nadzorovala njih

obrtni red, določala ceno njihovim izdelkom in pazila na to, da so rabili pravo mero in vago. Cesar Friderik III. je n. pr. ukazal leta 1435, naj ima mesarska zadruga v Št. Vidu na Koroškem redno 12 mojstrov in naj prodaja meso po navadni vagi. Dva zvedena meščana pa naj

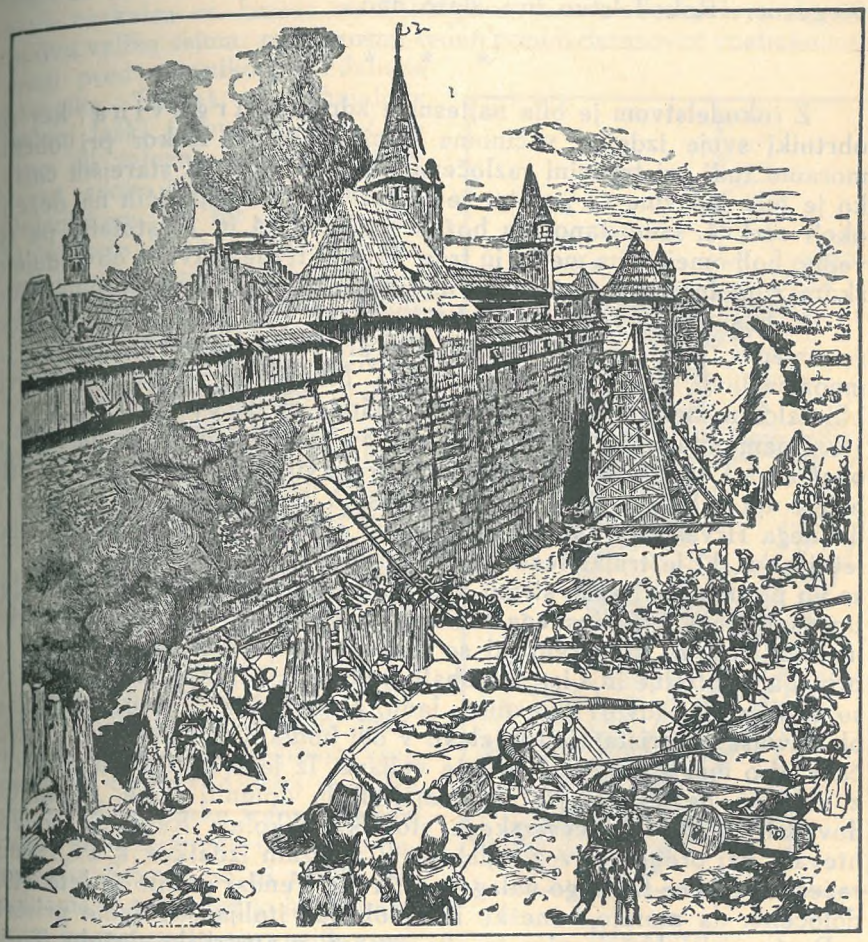

Obleganje srednjeveškega mesta.

določata cene posameznim vrstam mesa. Mestno sodišče je dobivalo od nje na leto osem mark vinarjev in jezike od zaklane živine. Mlinarji, peki in pivovarnarji so smeli imeti le po dvanajst prašičev. Kar jih je bilo več, jih je zaplenil cesarski vicedom. Mestni sodnik je tudi pazil na to, da spečejo peki toliko kruha, kolikor ga mesto potrebuje. Zato je hodil sam gledat, ali imajo potrebno zalogo moke,

ali pečejo dosti velike hlebe in se drže postavne cene. Premajhn hlebe je pekom jemal in daroval ubožcem.

Zadružna organizacija je bila rokodelcem močna opora. Varoval jih je kvarnega vpliva neukih ljudi in divje konkurence, pospeševal napredek obrti, zagotovila vsem rokodelcem pošten zaslužek in mno gim pripomogla do gmotnega blagostanja. Zato je bil resničen star pregovor: »Rokodelstvo ima zlato dno.«

* * *

Z rokodelstvom je bila najtesneje združena t r g o v i n a, ker s obrtniki svoje izdelke večinoma sami prodajali. Kakor pri obrtu moramo tudi pri trgovini razločevati dvojno dobo. V starejših časih ko je bila trgovina še prosta, se je razvijala po sejmiščih na deželi okoli cerkvá, samostanov in božjih potov, v 14. in 15. stoletju pa s vedno bolj omejuje na mesta in trge, ki dobe tržne pravice, obvladujejo skoraj popolnoma domačo trgovino in vzdržujejo stik z inozemstvom.

Kaj je vleklo trgovce v bližino božjih hiš in samostanov, sm že omenili, predvsem varno zavetje pred roparskim nasilstvom i množica ljudi, ki se je tamkaj zbirala. Mnogi teh selskih sejmov s bili zelo znameniti, obiskani od domačinov in tujcev.

Znamenita božja pot je bila pri Sv. Ivanu poleg Devina. Ko j opat Ivan l. 1113 našel »svete moči« (relikvije) tega svetnika, so pri hajale tja cele procesije iz vseh kraških župnij, romarji pa celó daljnega Hrvaškega. Glavni shod je bil o kresu in takrat tudi velik letni sejm, ki je trajal šest dni. Kupčevalo se je posebno s konji, k so jih pripeljali od vseh strani. Devinski gospodje, ki so bili zavetnik tamošnjega benediktinskega samostana, so napravili svojo žrebčarij in kobilarno za konjerejo, ki se jim je dobro izplačevala. Ladje s pripeljale iz Italije in z istrske obali vino, sol, olje, iz slovenskih krajev so prišli veliki tovori železnine, lanu, platna, žita. Cvetoča trgovin ob devinskem pristanišču je zlasti v oči bodla Tržačane, ki se dolg časa niso mogli povzpeti do iste veljave. Iz jeze so večkrat napadl z orožjem devinski sejm, ga razpodili in oplenili ladje, ki so tj dovažale blago. Od cesarskega stotnika Nikolaja Ravbarja so za htevali, naj prepove uvoz tujih vin in železnih izdelkov k Sv. Ivanu razen, ako bi se to blago nalagalo v Trstu. Vendar je bilo še leta 149 določeno, da morajo beneške in sploh vse italijanske ladje pristat v Devinu, ako hočejo vino in olje uvažati v avstrijske dežele. To j Tržačane tako razkačilo, da so leta 1541 prišli z veliko vojaško čet pred trg in ga popolnoma razdejali.

Enake slike prostega kupčevanja ob slovesnih priložnostih s nam razgrinjajo tudi drugod po Slovenskem. Kmečko ljudstvo je rad trgovalo, ker mu je trgovina mnogokrat donašala večji dobiček kako težavno obdelovanje zemlje. Tudi graščaki so jo pripuščali svojim podložnikom, ker so bili sami deležni njihovega izkupička. Zanimive podatke imamo iz Bohinja. Ta gorska dolina je bila precej ločena od ostale Kranjske, ker je le ozka tovorna pot vodila ob Savici z Bleda do Bohinjskega jezera. Ves promet se je takrat obračal čez Bačo na

tolminsko in laško stran. Teden za tednom so šle po tej strmini mnogoštevilne črede drobnice in goveje živine, katere so gonili gorenjski kmetje na sejme v Čedad, Videm in druge furlanske kraje. Pa tudi velike karavane tovornih konj, težko obložene z bohinjskim železom, so plezale čez visoko gorsko sedlo in se zopet vračale z živili in vinom. V Bohinju samem se je vsa kupčija osredotočila okoli stare cerkvice sv. Janeza ob Bohinjskem jezeru. Vsako leto sta bila tu dva velika sejma: prvi prošnji teden pred Kristusovim vnebohodom, drugi pred praznikom sv. Janeza Krstnika. Takrat so prihajali v Bohinj laški trgovci kupovat živino ali železno rudo in razpečavat svoje blago ali vino. Na Dolenjskem je bil Št. Vid pri Stični zelo živahen kraj. Ob nedeljah in praznikih se je po končani službi božji pričel okoli cerkve šumeč semenj. Ti nedeljski semnji so bili od trgovcev in kupčevalcev tako zelo obiskovani, da so vzbudili odpor meščanskih trgovcev v Ljubljani. Leta 1360 so se obrnili s prošnjo na vojvoda Rudolfa IV., naj to kupčevanje prepove. Rudolf je res prepovedal semnje, ne le v Št. Vidu, ampak sploh po kmetih. Trgovati naj bi smela edino le mesta in trgi, češ da le ti trgovci plačujejo od svoje trgovine doneske v knežjo blagajnico, medtem ko se kmetje izogibajo vseh carin in cestnin. Odslej se take prepovedi kmetske trgovine skozi nekaj stoletij zopet in zopet ponavljajo. Seveda se ni mogla popolnoma zatreti, ker jo je gospoda sama pospeševala na svojih zemljiščih in jo izrabljala v svojo korist. V Kačicah, ob progi Hrpelje—Št. Peter, je en sam semenj završniškemu gospostvu l. 1398 prinesel sedem akvilejskih mark soldov (okoli 300 K) na »štantnini«. Še ob koncu srednjega veka se čujejo pogoste pritožbe, da kmetje raje kupčujejo, kakor da bi obdelovali zemljo, in da so zaradi tega mnoga zemljišča popolnoma zapuščena.

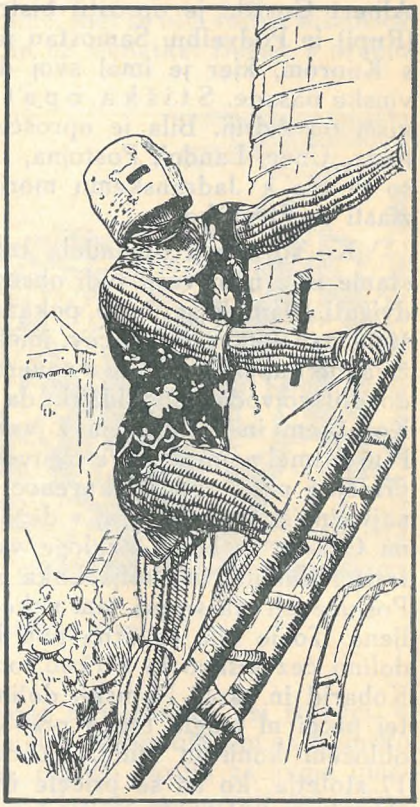

Naskakovalec.

Dokler se še niso razvila mesta in trgi, so bile največje trgovske tvrdke v deželi samostani, predvsem Vetrinj, Žiče, Bistra, Stična, Kostanjevica. Vetrinj je obvladal popolnoma južno trgovsko progo čez Ljubelj, vzdrževal je most čez Dravo pri Humberku, gostinjec

vrh Ljubelja in skrbel za cesto, ki je vodila na Kranjsko. Gospodarski pomen žičkega samostana se kaže zlasti v tem, da je l. 1259 sprejel v oskrbo gostinjec na Semeringu, ki ga je leta 1160 ustanovil štajerski mejni grof Otokar I. za »popotnike«, da imajo streho, posteljo, ogenj in vse potrebno. Kartuzijani so upravljali to važno postojanko do l. 1383, ko jo je vojvoda Oton Veseli izročil cistercijanom v Neubergu. S tem je gostinjec propadel. Bistriška kartuzija je dobila od svojega ustanovitelja, vojvoda Ulrika, popolno prostost od carine za vse blago, ki bi ga samostan izvažal na trg. Tudi grof Albert Goriški je oprostil bistriške redovnike mitnine pri Podpeči (Rupi) in Podvelbu. Samostan je imel zlasti živahno trgovsko zvezo s Koprom, kjer je imel svoj dvor, mnogo vrtov, velike oljčne in vinske nasade. Stiška opatija je imela veliko kupčijo s pristaniščí ob Adriji. Bila je oproščena carine na tehle mitnicah: Ljubljana, Unec, Landol, Postojna, Lož in Trst, torej po vseh cestah, ki so vodile k Jadranskemu morju. Kostanjeviška trgovina je merila zlasti na Hrvaško.

Ko so mesta obvladala trgovino, se je njihovo gmotno blagostanje in z njim vred tudi obseg in število prebivalstva pričelo zelo dvigati. Najbolj se je to pokazalo pri Ljubljani, ki je v 14. stoletju štela nad 4000 prebivalcev, imela svoj stari in novi trg in vzdrževala živahne kupčijske zveze s severnimi in južnimi deželami. Leta 1376 je dovolil vojvoda Leopold III., da smejo ljubljanski trgovci trgovati po Koroškem in Štajerskem z vsem blagom razen s ptujskim vinom. Ptuj je imel namreč stare trgovske pravice, ki so mu varovale domače pridelke pred tujo konkurenco. Poleg Ljubljane je bilo Novo mesto najvažnejši trgovski kraj v deželi, kjer je bila velika kupčija z žitom na Ogrsko in bogate zaloge vsakovrstnega blaga. Glavni gorenjski tržišči Kamnik in Škofja Loka sta imeli kupčijske zveze s Furlanijo. Posluževali sta se pri tem neke proge, ki je dandanes skoraj pozabljena. To je bila tovorna pot, ki je vodila iz Loke skozi Poljansko dolino čez Oslico in Cirkno, od tu k Sv. Luciji v Tolmin, dalje čez Kobarid in skozi Nadiško dolino v Čedad in Videm. Seveda se na tej progi ni moglo blago prevažati na vozeh, hodili so le s tovori obloženi konji in mule. Ta način prometa je bil pri nas tja do 17. stoletja, ko so se pričele izboljševati ceste, najbolj navaden, in skoraj povsod najdemo izraženo višino prometa s številom tovorov.

Za povzdigo mestnega trgovstva je posebno mnogo storil cesar Friderik III. Ljubljana je imela v začetku njegove vlade le dva sejma, do njegove smrti se je njih število povišalo na pet. Za popravo mostov je dovolil l. 1477 pobiranje mostnine po vinarju od tovora, ob sejmih pa po dva vinarja. Ko so brodniki na Savi odirali trgovce in terjali previsoko brodnino, je cesar ukazal deželnemu glavarju, naj skrbi, da se kupčija s tem odiranjem ne bo ovirala. Posebno živahni so bili ljubljanski živinski sejmi. Da živina ni trpela pomanjkanja živeža, je bil pripravljen zanjo velik pašnik zunaj mesta. Jurij Črnomeljski in vicedom Jurij Višnjegorski (Weichselberger) sta dala te pašnike ograditi in dovolila Ljubljančanom le proti plačilu svojo živino tu sem

goniti. Seveda so zaradi tega živinski trgovci izostajali. Cesar Friderik pa ukaže l. 1451 omenjenima gospodoma, da ograjo takoj odstranita. Ponavljajo se zopet stare pritožbe zaradi trgovstva na kmetih. Brez vsakega dovoljenja so se osnovali nedeljski sejmi v Šmarju, na Igu in po drugih krajih. Cesar Friderik je ponovil prepoved kupčije, ki je pa prav tako malo izdala, kakor za časa njegovih prednikov.

Mnogo važnejša kakor domača kupčija je bila trgovina z inozemstvom. Zgodaj so se razvile kupčijske zveze z Benetkami Že v 10. stoletju je šla trgovina skozi Kanalsko dolino na Koroškem preko sedanje Pontebe do mesta Gemone, kjer so bila velika skladišča, od tod dalje na laški Videm (Udine) in na Benetke. Beljak s svojimi

Pot čez Ljubelj s kranjske strani.

velikimi privilegiji je to trgovsko progo obvladoval. Vsi trgovci, ki so šli v Italijo, in Benečani, ki so potovali s svojim blagom na Nemško, so morali ostati nekaj dni v Beljaku, plačati carino za svoje blago in ga razložiti na prodaj za meščane. To so imenovali skladiščno pravico (Stapelrecht). Iz Kanalske doline je vodila že izza časa Rimljanov še druga proga čez Predelj, Bovec, Kobarid skozi Nadiško dolino v Furlanijo. Na tej progi je bil cilj trgovcev mesto Čedad, čigar sejme so Slovenci zelo obiskovali. To progo so imeli v oskrbi in varstvu beneški Slovenci. Zato jih je dože Girolamo Vendramin l. 1492 oprostil vseh davkov. Zaradi nasilstva roparskih vitezov, ki so tod prežali na trgovske karavane, pa je kupčija zelo trpela. In ko so Benečani začeli pospeševati progo čez Pontebo in Videm, je Čedad skoraj popolnoma propadel.

Tudi Kranjci so z Benetkami živahno trgovali. Razen tovorne poti, ki je vodila iz Škofje Loke čez Tolminsko, jim je za to kupčijo najbolj služila stara rimska cesta čez Hrušico in Ajdovščino. Leta 1408

so prosili ljubljanski trgovci beneškega doža Mocenigo, naj se jim dajo v Benetkah iste pravice, kakor jih imajo nemški trgovci iz Ulma, Augsburga, Regensburga, Dunaja in drugih mest. Habsburški vojvoda Ernst se je sam potegoval za Kranjce. Ljubljanski mestni pisar Nikolaj je takrat prišel s priporočilnimi pismi vojvodovimi v Benetke pred doža in ga prosil, naj ljubljanskim trgovcem dovoli uporabo nemškega skladišča (fondaco dei tedeschi). Dože Mocenigo je sicer poudarjal, da so s tem Benečani oškodovani na pristojbinah, ki so jih kranjski trgovci plačevali za shranjevanje svojega blaga, vendar je ugodil vojvodovi prošnji.

A še dalje proti jugu so prišli kranjski trgovci. Blizu sloveče božje poti Loreto je bilo nekdaj cvetoče trgovsko mesto Sinigalia, čigar letni semnji za lan in konoplje so bili posebno znameniti. Tjakaj so hodili tudi kranjski kmetje kupovat surovino za izdelovanje platna in razpečavat svoje pridelke. Kako zelo so bili ti sejmi znani med našim ljudstvom, priča še sedaj slovenski pregovor: »Živo je, kakor na sejmu v Sinigaliji.«

Kaj se je izvažalo v Italijo? Iz Koroške in Gorenjske predvsem železo in železno orodje, dalje živina, platno, kožuhovina, sukno, iz Idrije živo srebro. V Benetkah pa so kupovali naši trgovci zlate in srebrne dragocenosti, bisere, žlahtno kamenje, orientalske dišave, umetno izdelano orožje, drage tkanine, prte, svilene izdelke, fino usnje, baržun in razne steklene izdelke.

Kako zelo sta bili naša trgovina in obrt proti koncu srednjega veka udomačeni v Furlaniji, priča slovenska bratovščina sv. Hieronima, ki se je leta 1452 ustanovila v laškem Vidmu. Imenovala se je »fraternita degli Schiavoni« (bratovščina Slovencev) in je imela namen podpirati svoje člane v primeru bolezni in potrebe, njih revnim hčeram izplačevati malo doto in jim slednjič preskrbeti krščanski pogreb. Leta 1479 je bil na čelu slovenske bratovščine mojster Jakob iz Loke.

Trgovina z Italijo je nekoliko krenila od navadne starodavne poti, ko je Trst prišel pod avstrijsko oblast.

Trst je bil v 13. stoletju še malo, neznatno mestece, ki se je raztezalo na pobočju grajskega hriba in štelo komaj nekaj tisoč prebivalcev. V trgovini ni moglo tekmovati z mogočnimi Benečani, tem manj, ker so imeli v oblasti tudi istrska pomorska mesta in so znali trgovino iz slovenskih in hrvaških pokrajin napeljati na svoja pristanišča. Svetovni promet med južno Nemčijo, podonavskimi pokrajinami in Italijo pa je takrat itak šel preko Beljaka in Pontebe.

Naravna zaslomba tržaški trgovini so bile slovenske dežele. Od tu so že zgodaj prihajali v mesto tovori z domačimi pridelki: žitom, kožami, železnino; nasprotno pa so nalagali v Trstu sol, vino, južno sadje in dišave. Še večjega pomena so postale naše dežele za Trst, ko je vojvoda Leopold VI. leta 1227 ukazal zgraditi »Zidani most« in je tako kupčijo iz Avstrije, Štajerske in zapadne Ogrske napeljal preko Ljubljane proti morju. Ko so Habsburžani spravili slovenske dežele v svojo oblast, so Tržačani spoznali, da je tako v trgovskem kakor v političnem oziru zanje najbolje, ako ostanejo z njimi združeni. Zato

so leta 1382 radovoljno priznali avstrijsko oblast in odslej z vsemi sredstvi skušali trgovino iz notranjeavstrijskih dežel napeljati na svoje mesto. Prvi avstrijski glavar je bil Hugo Devinski, ki je v Trstu sprejel prisego zvestobe in županske palico iz rok mestnega starešinstva.

Zaradi trgovine je prišlo do hudih bojev med Benetkami pa tudi do spopadov s kranjskimi trgovci, ki se niso hoteli ukloniti tržaškim zahtevam.

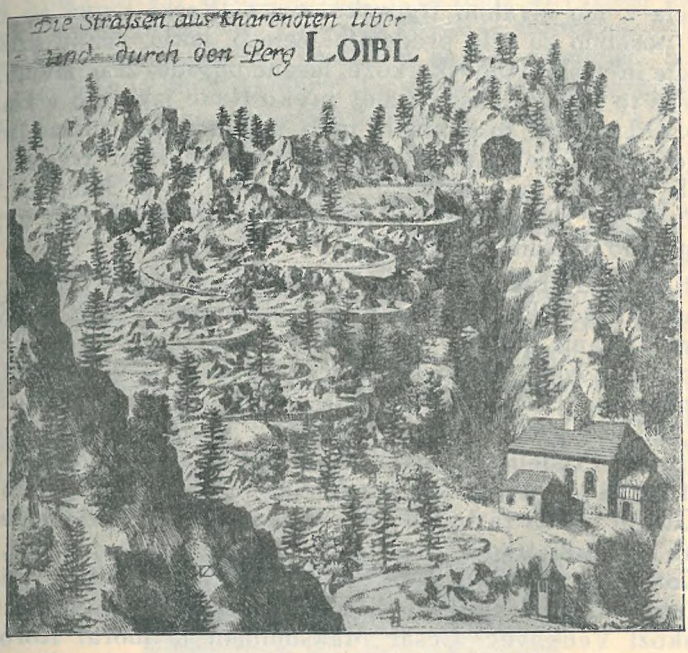

Pot čez Ljubelj s koroške strani.

Od tržaške ceste se je tedaj ločila neka tovorna pot pri Št. Petru in šla čez Završnik (Schwarzenegg) in Rodik skozi Kačjo dolino v benečanski Koper. Bila je od kranjskih trgovcev zelo obiskana. Čez 40.000 tovornih konj in mul je šlo tod na leto z domačimi pridelki otovorjenih v beneška primorska mesta in se vračalo z vinom, oljem ali soljo. Tržačani so večkrat napadli te karavane, jih oropali in trgovce natepli. Posledica je bila, da so jim Benečani l. 1463 napovedali vojsko in od njih izsilili prosto pot za svojo trgovino. Iz enakih razlogov so Tržačani skušali razgnati devinski sejm, ki je donašal Benečanom korist, in so hoteli leta 1511 razdejati tudi Milje (Muggia), ker so zaradi svoje ugodne lege uspešno s Trstom tekmovale. Cesar Friderik je ukazal, da mora vsa trgovina iz Notranje Avstrije iti na Trst. Cesar Maksimilijan I. je ta ukaz potrdil in še dodal, da mora tudi ogrska trgovina iti čez Ptuj na Trst, da morajo kranjski

trgovci svoje žito v Trst pošiljati in ga tam za dva solda ceneje prodajati kakor po drugih tržiščih.

Trst je bil z vsem obrežjem vred tja do Devina pridružen Kranjski, kamor je tudi pošiljal svoje poslance na deželni zbor. Vendar so se Tržačani, opirajoč se na svoje obsežne pravice vedno branili, kaj prispevati k davkom in nakladam kranjskih deželnih stanov. Drugo važno pristanišče ob Adriji so dobile avstrijske dežele, ko je cesar Friderik od grofa Henrika Wallsee l. 1471 kupil R e k o (nemški imenovano St. Veit am Pflaum). Tudi ta se je pridružila Kranjski in je imela z njo živahno trgovsko zvezo. Reški kupci so trgovali z našimi posebno za tele predmete: železo, jeklo, žeblji, kose, srpi, les za ladje in vesla, volovske kože, lesene posode, žito, živina, volna, platno. Vse to se je iz naših krajev preko Reke izvažalo v Dalmacijo in Italijo. Od tam pa so dobivali: milo, salpeter, sol, rozine, mandlje, suhe fige in nasoljene morske ribe. Med velikimi trgovci, ki so kupčevali z Reko, se imenujejo: Jurij Baloh, Vid Spiljavec, Jakob Kristanič, Matej Bobnar, Matej Kutjevac in drugi. Turški napadi so reško trgovino popolnoma uničili.

Proti severu držeče ceste so ovirale visoke Karavanke, pa tudi te je zmogla trgovska vztrajnost. Iz Ljubljane je vodila na Koroško cesta preko Kranja in dalje ob Kokri čez Kokrsko sedlo na Jezersko, Kaplo in Velikovec; druga je šla čez Tržič in Ljubelj proti dravskemu mostu pri Humberku, od tu v Celovec; tretja važna trgovska cesta je šla po gorenji Savski dolini proti Trbižu, tu se je razcepila na levo preko Predelja in Bovca proti Gorici, na desno pa v Beljak. Že leta 1390 se je tovorila sol čez Ljubelj in Kaplo, prav tako mnogo železa. Glavni tržišči za to sta bili: Velikovec in Št. Vid. V Velikovcu so uživali kranjski trgovci od starih časov posebne pravice, katere so jim Korošci l. 1503 začeli kratiti. Kranjci so se pritoževali, da jih Korošci ovirajo pri zidanju skladišč in pri razpečavanju in prevažanju železa skozi Velikovec. Cesar Maksimilijan je moral Koroščem z ostrimi kaznimi zažugati, če bi Kranjce še dalje oškodovali.

Cvetočo trgovino po naših krajih je skoraj popolnoma udušila turška sila. Trgovska pota proti jugovzhodu in vzhodu so se popolnoma zaprla, drugod so jo trle obilne cestnine in carine. Denarja ni bilo v deželi nič, ceste pa tako slabe, da se je komaj moglo tovoriti, kaj šele voziti. Trgovstvo z živino so morali Kranjci dati iz rok, ker so se osnovale živinske trgovske družbe. Vrhu tega je bilo še meščanstvo obloženo z velikimi vojnimi nakladami. Ni čuda, če je s kmetom vred hudo trpelo tudi prebivalstvo po mestih in trgih.

Pripomniti je še, da je bila mestna obrt že izza prvih početkov večinoma v nemških rokah, medtem ko je trgovina ostala dolgo slovenska. To izpričujejo imena trgovcev, že omenjena slovenska bratovščina v Vidmu in prav tako slovenska cerkvena ustanova v daljnem Ahenu, ki so jo napravili leta 1495 kranjski in ljubljanski trgovci v čast sv. Cirilu in Metodu. Zavedali so se svoje narodnosti in hoteli tudi v tujini za svoje rojake imeti slovenskega duhovnika. Šele v 16. stoletju prevladuje pri nas vpliv nemškega trgovstva.

Slika naše srednjeveške trgovine bi ne bila popolna, ako bi ne omenili glavnega kupčijskega sredstva — d e n a r j a. V zgodnjem srednjem veku je bila vsa kupčija le izmenjavanje raznih izdelkov. Vendar se kmalu pojavljajo razne oblike denarja, ki so ga takrat kovali svetni in duhovski oblastniki. Že l. 975 je dobila pravico kovati novce grofica Hema za kraj Lieding pri Strassburgu in kmalu potem grof Viljem Seliški za Breže. Travenski grofi so kovali svoj denar v mestu Enns, solnograški nadškofje v Ptuju, Brežah in nekaj časa tudi v Brežicah ob Savi. Špan hajmi so imeli svoje kovnice v Št. Vidu, Ljubljani in Kostanjevici; Babenberžani v Gradcu, akvilejski patriarhi v Akvileji, Čedadu in Vidmu. Izprva so kovali le srebrne novce (fenige). V 14. stoletju je bil pri nas najbolj v navadi akvilejski in beneški denar. Za enoto je služil »srebrni denar« (»denaro«, sedanjih 9 do 10 krajcarjev), dva denarja sta tvorila »groš« (grossus) in dvajset denarjev eno »liro« (primeroma K 3·60 sedanje vrednosti). V navadi je bila tudi slovenska lira (lira schiavonesca), ki je bila 72 krajcarjev vredna. Večje vsote so računali po »markah«, katerih ena je veljala 30 do 40 kron. Po letu 1400 se je začel pri nas razširjati dunajski denar. Za enoto so mu bili »fenigi« (Wiener pfenige ali »vinarji«), 30 fenigov je tvorilo en sold (solidus), 240 fenigov pa en »funt«. Poslednje ime je prišlo od tod, ker so denar večkrat vagali, da ga niso židje in drugi oderuhi mogli obrezati in tako trgovca oškodovati. Za cesarja Friderika se večkrat ponavljajo tožbe, da je dunajski denar mnogo slabši kakor je bil v prejšnjih časih. Zato so se ljudje branili ga sprejemati. Vendar je slednjič obvladal vse avstrijske dežele in izpodrinil druge novce.

Patriarhov prestol v čedadski stolnici.

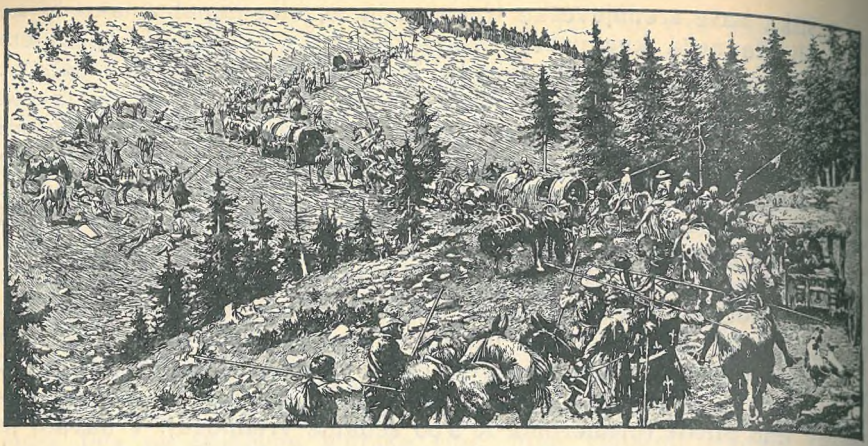

Trgovska karavana na poti.

21. Rudarstvo.

Rudarstvo v slovenskih pokrajinah sega daleč nazaj v prazgodovinsko in rimsko dobo. Že takrat so bivali po mnogih naših gradiščih fužinarji in spretni kovači. Noriško železo je bilo pri Rimljanih na dobrem glasu. Železno rudo so kopali večinoma po tistih krajih, kjer so rudniki še dandanes: Erzberg na Štajerskem, Hüttenberg na Koroškem, Bohinj na Kranjskem (Ajdovski gradec). Topili so jo deloma v deželi sami, kar izpričujejo veliki kupi izkopane žlindre, deloma pa jo izvažali v Gorenjo Italijo (Sulmo ali Comum), kjer so bile velike tvornice za železo. In kakor v starem veku, so bile tudi skozi vsa poznejša stoletja naše dežele prava zakladnica za Italijo. Vsa naša trgovina z železom se je obrnila proti jugu. Kakor nekdaj Rimljani, tako so v srednjem veku Benečani izrabljali bogate rudne zaklade naših dežel in jih deloma dobili v svojo posest.

O našem rudarstvu imamo iz zgodnjega srednjega veka le malo poročil. Pričelo se je menda šele tedaj, ko so po veliki zmagi nad Madjari, l. 955, zavladali v deželi mirnejši časi. — Predvsem je bila za gojitev živinoreje nujno potrebna s o l. Južne slovenske pokrajine ob Adriji so se preskrbovale z morsko soljo, ki se je dovažala na tovorih. Večja gospodarska podjetja, n. pr. samostani, so imeli celó svoje soline ob istrski obali ali pa si vsaj izgovorili določeno število tovorov za svojo potrebo. Severne pokrajine pa so dobivale sol iz velikih solnih rudnikov Zgornje Avstrije in Štajerske. Kameneno sol so tu navadno dobivali raztopljeno iz mnogih naravnih ali umetno napravljenih studencev in vodnjakov. Slano vodo so napeljevali h kotlom

v lesene koče, kjer se je toliko časa varila, da je voda izhlapela in pustila čisto sol v posodi. Tudi pri teh solinah so si večji gospodarji skušali zagotoviti svoj delež. Izgovorili so si pravico, zajemati od solnega studenca, imeti eden ali več kotlov ali kočo za varenje in pravico do lesa za kurjavo iz bližnjih gozdov. Take soline so bile v Hallu pri Admontu, v Aussee (Osoje) in po mnogih drugih krajih. — Slovenci so bili znani kot spretni solinarji, in po bavarskih solinah srednjega veka je delalo povsod mnogo Slovencev. Tako beremo, da je v gornjeavstrijskem mestu Hallu l. 810 Slovenka Sova samostanu Mondsee podarila hišo in dva kotla za kuhanje soli. V 12. stoletju (1159) se v istem mestu imenujeta slovenska meščana Jelenc in Ljubec.

Soline in rudokopi so bili po nemškem pravu lastnina deželnega vladarja (kralja ali cesarja), ki jih je deloma ali popolnoma drugim daroval ali dal v fevd (užitek). Pa tudi posestniki so jih smeli med seboj zamenjavati, prodajati ali zastavljati. Zato so šli pogosto iz roke v roko.

O velikih štajerskih železnih rudnikih: Eisenerz, Vordernberg, Leoben (Ljubno) se je ohranilo sporočilo, da so jih razkrili že l. 712 in da so bili Slovenci prvi, ki so jih obdelovali. V tisti okolici je bilo mnogo slovenskih posestnikov, ki so imeli svoj delež pri rudokopih in rovih in na priprost način iz rude topili železo.

Na Koroškem se omenja prvi rudokop l. 890 pri Št. Lenartu v Lavantinski dolini. Kralj Arnulf ga je tedaj podaril solnograški nadškofiji. — Mnogo rudokopov za srebro je bilo v naslednjem stoletju okoli Brež in Selič. V življenju sv. Heme beremo, da so njuna sinova l. 1036 umorili rudarji iz omenjenih krajev. V spominu našega ljudstva je ime krške grofice tako tesno spojeno z rudokopi, da je vse starejše jame ali fužine kratko imenovalo »rudokope ali fužine sv. Heme«. — Najbolj pa so sloveli v srednjem veku koroški rudniki za zlato po raznih dolinah in obronkih Turskega pogorja, okoli Gmünda, v dolini Mölle in Bele (Pöllathal). O njih pričajo mnogi zapuščeni rovi in razvaline starih topilnic. Tu so kopali zlato solnograški nadškofi, gospodje Višprijski, Rosenheimi, Weitmoserji in vitezi z Goldberga. Da so tudi v teh krajih Slovenci prvi iskali dragoceno zlato, pričajo krajevna imena, n. pr. občina »Zlatnik«, sedaj Slating pri Trebesingu. Domači zlati rudniki so začeli propadati, ko se je po odkritju Amerike uvažalo zlato iz tujih dežel in so se cene žlahtnih kovin znatno izpremenile. — Na Spodnjem Koroškem je bil glavni pridelek s v i n e c. Že v 12. stoletju so ga kopali v beljaški okolici, v Slovenjem Plajbergu (Windisch-Bleiberg) in Rablju. Rabili so ga posebno mnogo pri cerkvenih stavbah za napravo oken, za pokrivanje streh in kot primes pri napravljanju raznih barv. Plajberg je prišel l. 1006 pod oblast bamberških škofov. V Slovenjem Plajbergu je imel vetrinjski samostan vzajemno z vitezi na Humperku svoje rudnike. Svinčeno rudo so izvažali preko Humperka in jo topili blizu Zakamna, kjer se še sedaj pravi na »plavžu«. Beljačani so s svincem živahno tržili v Benetke, Genovo, Nemško, Ogrsko in v Turčijo. Medtem ko so zlati rudniki na Koroškem popolnoma propadli, so se ohranili svinčeni rudniki na Spodnjem Koroškem in železni okoli Hüttenberga do današnjega dne.

Na Kranjskem se je pridelovalo v srednjem veku skoraj izključno le ž e l e z o. Najstarejši rudniki so bili na freisinskem, ortenburškem in briksenškem svetu. Na posestvu brižinskega škofa so ležale hobovške in imenitne železniške fužine; pod oblastjo Ortenburžanov so bili rudniki okoli Jelovice, Stara fužina v Bohinju in Planina nad Jesenicami, pod blejsko gospostvo so se štele fužine jeseniške, javorniške, one v Radolni in Bohinjski Bistrici.

Začetek kranjskega železarstva se izgublja v sivi starodavnosti. Gotovo je, da so že mnogo prej, ko stare listine omenjajo rudnike, peči, fužine in fužinarje, Slovenci na svoj preprost način kopali rudo, jo topili, prodajali železo in iz njega napravljali raznovrstno orodje. Bohinjska Stara fužina je veljala že v 16. stoletju za »starodavno« (uralt). Isto velja o plavžu sv. Heme na desnem bregu Savice pri Nomenju. Da so ti železni rudniki res zelo stari, priča tudi to, ker niso bili izključna lastnina radovljiškega ali blejskega gospostva, ampak so smeli Bohinjci sami poljubno delati jame in ogljenice, topiti rudo in razpečavati železo. Gotovo jim je ostala ta pravica iz dobe, ko še ni bilo nad njimi oblasti ortenburških grofov ali briksenških škofov. Kako tesno je bilo v Bohinju ljudsko življenje že iz prvega početka združeno z rudarstvom, pričajo tudi mnoga krajevna imena: Rudnica, Rudni lom, Rudno polje, Rudna dolina.

Enako nas vodijo tudi sledovi mnogih peči in rudnikov na Jelovici nad Kamno gorico, Kolnico in Železniki s svojim preprostim sestavom nazaj v zgodnji srednji vek, ko je še ljudstvo svobodno smelo izrabljati zaklade svoje zemlje in rudarstvo še ni bilo pridržano kralju ali drugi gospodi.

Pismena poročila nas prestavijo že v dobo, ko so razni gospodje zemljišč se začeli pečati s pridobivanjem rude, ko so rudarji postali že poseben stan, pa so tudi naši domači rudniki začeli prehajati v tuje roke.

Značilen zgled te vrste so Ž e l e z n i k i. Gotovo je, da so tudi tukaj Slovenci izprva kopali železno rudo. »Na štalci«, nekem obraščenem hribu nad Češenco, so našli sredi gozda ostanke njihovih topilnic in cele kupe težke železne žlindre. Prve plavže boljše vrste in kovačnice pa so postavili I t a l i j a n i. Iz listin namreč posnemamo, da so se okoli leta 1340 naselili v Železnikih laški fužinarji in kovači. Imenujejo se: mojster Jacomo, Jernej Zshab, Muron, Silvester in Jakob Monfidion. Brižinski škofi so jim dali zemljišča, gozdne parcele in jim dovolili, da smejo postaviti svoje plavže. Zato so dobivali od njih vsako četrtletje po 6 mark in 40 fenigov. Medtem ko so bile stare topilnice večinoma v hribih in gozdovih, so laški fužinarji postavili svoja »kladva« v dolini ob vodi, na mestu sedanjih Spodnjih in Zgornjih Železnikov. Naši ljudje so imenovali novo naselbino »Lahovše«, katero ime se je ohranilo do današnjega dne. Laški vpliv na tamošnje železarstvo se pozna tudi iz mnogih krajevnih izrazov, ki so se v Železnikih udomačili, n. pr. vigenj ali vigenc (ital. igne = ogenj), klovže (chiuso, vodna zatvornica), fužina (fucina, kovačnica), škarjevc (scarco, odtok vodovoda). Tudi imena za razne vrste žebljev so italijanska: canali, ceseni, dasoldi, duplini itd. — Vendar nahajamo

Trst pride pod avstrijsko oblast.
(Hugo Devinski, prvi avstrijski glavar, potrdi s prisego pravice tržaškega mesta.)

poleg laških mojstrov tudi domače podjetnike. Že v 14. stoletju so omenjeni: Plavec, Nikolaj Dermot, Andrej in Jurij Rumpler, Maks Lukovec; v 16. stoletju: Marko Plavec, Andrej Brecelj, Greg. Kisovec. Proti koncu 16. stoletja je Matija Notar na »Farjevem potoku« ustanovil plavž in »slovensko kladvo«, ki je pa okoli l. 1642 prenehalo. — Tuji fužinarji so se večinoma bavili le s topljenjem rude in obdelovanjem železa, kopanje in iskanje železne rude so prepustili kmetom iz okolice, ki so jo kopali na svojih zemljiščih in nosili v Železnike na prodaj. — Železni izdelki: žeblji, železni drogovi, žage so šli navadno po tovorih čez Zalilog in Podbrdo proti Sv. Luciji na Tolminskem, od tu po Soški dolini k Sv. Ivanu pri Devinu, deloma so se tudi prodajali škofjeloškim in kranjskim trgovcem.

V gorenji Savski dolini nas vodijo najstarejši sledovi rudnikov v Rovte nad Jesenicami. Medtem ko je bila dolina ob Savi zaradi vednih povodnji, močvirij in mrzlega podnebja do 14. stoletja še neobljudena, so vabile k naselitvi sončne planine ob Golici, Kočni in Belšici, ker niso nudile le sočnatih pašnikov, ampak tudi bogate zaklade železne rude. Ortenburški podložniki so tu iztrebljali gozde in začeli pridelovati železo. V nasprotju z bohinjskimi in železniškimi rudniki, kjer je topljenje rude bilo na nizki stopinji, so tu nastale že v 14. stoletju zidane peči in kladiva. Grof Friderik Ortenburški je dal Rovtarjem za njihove plavže in rudnike posebne privilegije. — Proti koncu srednjega veka so tudi tu Italijani začeli izpodrivati domače podjetnike. Napravili so laške plavže po novem načinu in se naselili tudi v dolini: na Jesenicah, na Savi in Javorniku. Rudniki so prešli v tuje roke, domačini so se omejili na poljedelstvo in živinorejo. Med rudniškimi posestniki se imenujejo v 16. stoletju: Bucceleni, Locatelli, Morchetti, Cavalar, Perkazin, Kramer, Božič. Rudarji v dolini so bili že leta 1523 tako mnogoštevilni, da se je zanje ustanovila posebna župnija na Jesenicah, ki je obsegala tudi Savo, Javornik in Rovte.

Razen Italijanov srečujemo tudi Nemce po gorenjskih rudnikih. Briksenški škof Ulrik je dal l. 1403 nekemu Hermanu Eselnu rudnik na belaški planini nad Belo v fevd. Zato mu je moral plačevati od enega plavža 1 marko in 40 akvilejskih vinarjev, od vage pa eno akvilejsko marko na leto. — Na Bohinjski Bistrici je leta 1540 neki Maulner s priimkom »konjski tat« postavil fužine in zanje plačeval davščino blejski gosposki. Med bohinjskimi fužinarji se imenujejo v 16. stoletju: Peter Grošar, Franc Kuhel, Jurij Klanc, Ambrož della Grotta, Štefan Kralj, Primož Lavrenčič, Jeronimo Millano, Antonio Panizoll, Matija Žmitek, Julij Bucceleni, Ivan Coronini.

Zelo zanimivo je zasledovati, kako so naši slovenski pradedje dobivali rudo in kakšni so bili njihovi najstarejši plavži (topilnice).

Na Kranjskem najbolj znana železna ruda je bil »bobovec« (rjavi železovec, Brauneisenstein), katere je bilo zlasti mnogo dobiti v obliki bobu podobnih, oglajenih zrn in večjih gomolj. Ker leži včasih prav na vrhu zemlje, da ga ni treba kopati, zato je umevno, zakaj so ga najbolj zasledovali. Ob robovih obširne Jelovice, v Bohinju, Železnikih, Kropi in Kamni gorici se je bobovec najpogosteje

ahajal in prav tam nahajamo ostanke najstarejših topilnic. — Po ribih nad Jesenicami in Javornikom se je nahajal j e k l e n e c (Eisenpat, Spateisenstein), ki je svetle, rumenkaste barve, ko se izkoplje a zarjavi, ako leži dolgo časa na zraku. Jeklenec se teže topi kakor obovec in zahteva tudi umnejšega obdelovanja.

Na brezštevilnih krajih kažejo sledovi, da so morali rudo v ačetku približno tako topiti, kakor otroci včasih pečejo krompir. kopali so v zemljo okroglo žlebino, počez položili drv in oglja, asuli rude in vse skupaj podkurili. Sapo so vpihavali z ročnim ehom. Bobovec se je prav lahko topil in železo se je odtekalo v lobino, kjer se je napravljala vedno večja pogača surovega železa li grodlja. Ko je bila dovolj velika, ohlajena in očiščena žlindre,

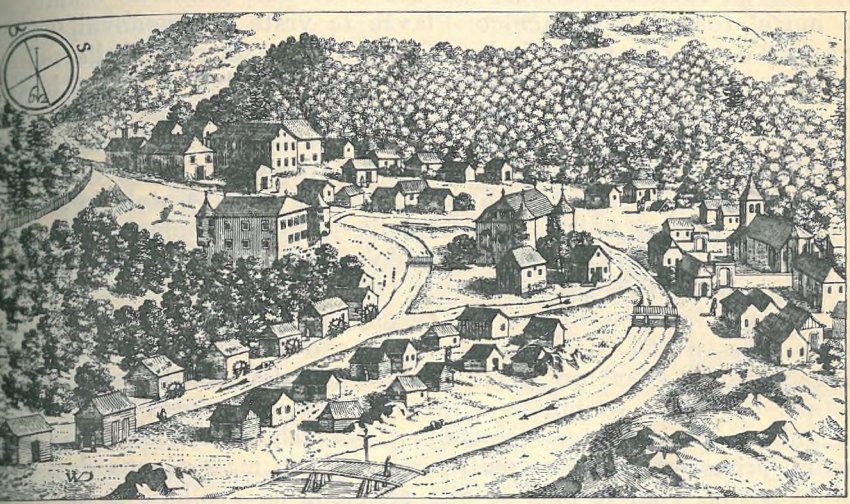

Železniki.

del jo je kmet na rame in jo nesel na bližnji sejm ali trg na prodaj. eveda je pri takem topljenju ostajalo v žlindri še polovico železa, ar pričajo še ohranjeni kosi v ljubljanskem deželnem muzeju. Toilnice te vrste niso stale v dolinah, ker mehov še ni gonila vodna la, nahajamo jih marveč v gorah sredi gozdov, ki so dajali kmetužinarju potrebno kurivo: oglje in drva. Na strmih gorskih obronkih, i so bili izpostavljeni vetru, so pa včasih v topilno jamo od strani kopali vodoraven sapnik ali kanal, da je skoz njega vlekel veter, odpihaval oglje in razvnemal ogenj. Sledovi takih p e č i n a v e t e r Windöfen) se nahajajo na Jelovici, v Bohinju in na jeseniških Rovtah.

Pozneje so začeli topilne peči z i d a t i. Pa tudi te še niso stale b vodah. Sredi divjega gozda, kjer se je nahajala železna ruda, so h postavljali. Nekatere teh peči so bile le nizka zidana ognjišča, i so imela na sredi globljo jamo, kamor se je odtekalo raztopljeno

železo (Brennfeuerherd), druge so bile že obzidani, en ali dva metra visoki plavži, ki so imeli primeroma pol metra v premeru. Zidali so jih okrogle ali na štiri vogle iz nezgorljivega ila ali kremenca. Namesto naravnega vetra so uvedli večje mehove, katerih rtasti konci so moleli v glinaste cevi in vodili sapo v plavž. Gonili so jih z rokami ali pa z nogami. V peč so nalagali oglja, nanj rude, potem zopet oglja in rude, plast za plastjo. Zažigali so jo od spodaj, kakor še dandanes. Včasih so izpustili žlindro, da je odtekla. Iz stopljene rude se je na dnu nabirala počasi kepa železa, ki so jo imenovali volk (Wolf, lupo). Za enega volka je bilo treba 18—24 vsipljajev oglja in rude; bil je včasih dva do štiri cente težak. Ko je volk narastel, so odtrgali spodaj sprednjo steno peči, ki je bila iz ila in izvlekli volka. Očistili so ga žlindre in zvalili do bližnjega kladiva, kjer so ga razdelili na kose ali mu sicer dali primerno obliko, da je mogel romati v kovačnico. Plavže te vrste so imenovali »slovenske peči« (»windische Öfen«), ker so jih naši ljudje najraje rabili. — V 13. stoletju so prestavili plavže s hribov v doline in šele v 15. stoletju so začeli rabiti vodno silo, da je gonila mehove. Za plavže v dolini imamo najstarejšo gotovo letnico 1422, ki je bila vrezana na kamnitni plošči, vzidani pri stari peči na volka v Spodnjih Železnikih. V Kropi so pri »Starem kladvu« že v 14. stoletju sezidali slovensko peč na volka. V 16. stoletju je bilo še polno »slovenskih plavžev« po Kranjskem, n. pr. v Radolni, na Lipnici, v Kamni gorici, v Kropi, Železnikih itd.

Prav takrat pa so tudi že začeli napravljati boljše, nemške in laške peči. Poslednje so se imenovale tudi brešanske peči (brescianische Öfen) po mestu Brescia v Italiji, kjer so stale velike fužine. Ti plavži so bili že višji (3—4 metre) in nekoliko podobni sedanjim visokim pečem (Hochöfen). Na vrhu je merila širjava odprtine primeroma tretjino metra, na sredi en meter in na dnu se je zopet zožila. Tudi te peči so bile prirejene na »volka«, to se pravi: iz rude so dobivali neposredno kovno železo, ki se je dalo obdelovati v kovačnicah, in ne šele surovino (Roheisen) ali grodelj, kakršen teče stopljen iz visokih peči in ki ga je treba pretopiti, da se dobi kovno železo ali jeklo. »Nemške peči« se omenjajo v 14. stoletju v Rovtah nad Jesenicami. »Laške peči« pa so postavili v začetku 16. stoletja italijanski podjetniki na Jesenicah in na Savi.

Poleg železne rude je glavni pogoj za plavžarstvo primerno kurivo. Za to se je do najnovejšega časa rabilo oglje. Ker so gozdi na Jelovici, pod triglavskim pogorjem, pod Kočno in Belšico nudili oboje, zato so tudi po teh gozdnatih krajih nastale prve topilnice. Poleg »slovenske peči« visoko gori v gozdu se je dvigala tudi oglje-nica, in ko je bila okolica posekana, so peč prestavili drugam, kjer je bilo zopet dovolj lesa. Naši plavžarji so bili hkrati tudi oglarji. In šele pozneje, ko so plavže prestavili v dolino k vodam, s katerimi preproste gozdne peči niso mogle tekmovati, sta se ti dve obrti ločili. Plavže so postavljali le imenitnejši, mnogokrat tuji podjetniki, medtem ko je domačim okoličanom preostalo le pridelovanje oglja, ki so ga s tovorno živino spravljali »h kladivu« v dolino.

Obdelovanje železa v kovačnicah se je vršilo deloma na kraju, kjer so bili plavži, tako v Kropi, Kamni gorici in Železnikih, deloma pa tudi drugod. Gorenjsko železo, kolikor ga je prišlo na domači trg, se je večinoma obdelovalo v Škofji Loki. Glavni izdelek so bili žeblji, pa tudi drugo železno orodje: kose, srpi, žage, noži itd. Največ kranjskega železa je šlo v surovi obliki ali pa obdelano v Italijo.

Ob koncu srednjega veka se je na Kranjskem razkril rudnik, ki je po svojem bogastvu in pomenu pozneje daleč nadkrilil druga rudarska podjetja in je še dandanes njihov glavni predstavnik, t o j e r u d n i k z a ž i v o s r e b r o v I d r i j i. O njegovem slučajnem razkritju smo čuli že na drugem mestu.* Idrijski rudnik je bil izprva popolnoma v rokah zasebnih podjetnikov. Prvi je kopal Andrej Perger

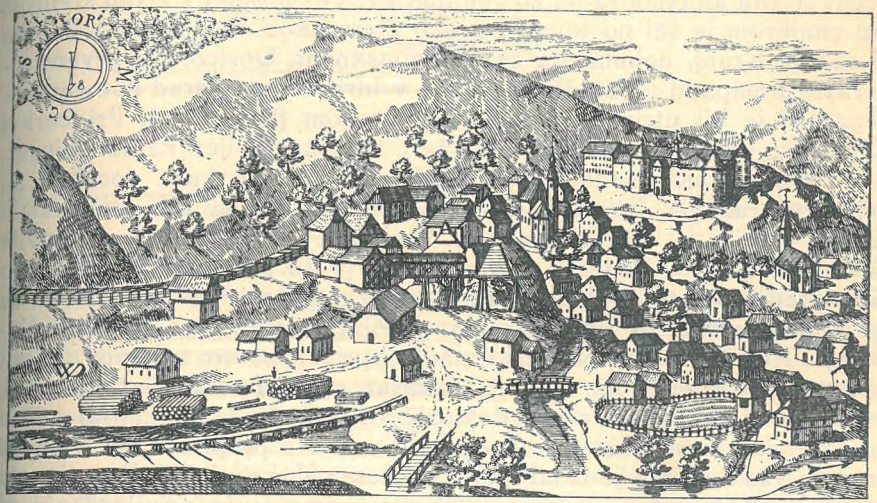

Stara Idrija.

iz Grebinja, za njim neki Kutler iz Solnograda. Cesar Maksimilijan je priznal podjetnikom njihove pravice, vendar jim je naložil za davek deseti del čistega izkupička in si pridržal pravico, napraviti svojo jamo. Res je pričel z rovom sv. Katarine. Tudi drugi odlični možje so sestavili podjetniško družbo za izkopavanje živega srebra. Med njimi beremo imena: grof Gabriel Ortenburški, Bernard Kles, škof v Tridentu; Krištof Ravbar, ljubljanski knezoškof in kranjski deželni glavar; Sigismund Ditrichštajn, Sigismund Lamberg in Erazem Praunwart. Za delavce so prišli rudarji s Koroškega in Solnograškega. Zato so imenovali novo rudarsko naselbino »Nemška Idrija«. — O množini pridelanega živega srebra si lahko napravimo predstavo, ako beremo, da se je leta 1519 iz Ahacijevega rova prodalo 361 centov. Cesar je dobival skoraj dve tretjini letnega pridelka.

* Glej str. 300.

Način pridelovanja je bil tudi tukaj zelo priprost. Na sitih iz železne ali bakrene žice so rudo najprej izmivali na vodi. Živo srebro, ki se je nahajalo v skriljevcu v večjih ali manjših kapljicah, je pri tem popadalo na tla. Preostalo rudo so potem žgali. Prvotne žgalnice so bile popolnoma podobne ogljenicam. Razne plasti lesa ali oglja in rude so bile sestavljene v velike kupe in pokrite s prstjo. Ves kup so potem zažgali in pustili, da je pogorel; ko se je ohladil, so ga razkopali. Živo srebro se je stekalo na tleh. — Pridelano čisto srebro so spravljali v velikih usnjenih mošnjah in ga pošiljali v Benetke, Solnograd ali Augsburg. Leta 1525 je napravila neka augsburška tvrdka z idrijskimi rudokopi pogodbo za 15.000 centov živega srebra in cinobra. Zaloge idrijskega živega srebra so bile takrat tudi v Ljubljani, Loki, Kranju, Gorici in Benetkah. V Augsburgu so plačevali cent srebra ali cinobra po 20 goldinarjev. Ves promet z živim srebrom in cinobrom je šel po tovorih preko Žirov skozi Poljansko dolino na Loko in Kranj, deloma pa čez Tolminsko na Gorico. Po prvem sovražnem napadu v beneški vojski so v Idriji sezidali grad (Gewerkenegg), ki je bil utrjen z zidovjem in jarkom (leta 1520). Pri cerkvi Sv. Duha (zdaj sv. Trojice) je bil že l. 1522 nastavljen kaplan Singer.

Splošno naše rudarstvo v srednjem veku ne kaže posebno živahnega razvoja. Način obdelovanja rude je bil še zelo priprost in izven Idrije je bilo rudarstvo večinoma le postransko opravilo kmečkih ljudi. V začetku novega veka (v 16. stoletju), ko nastopijo imovitejši podjetniki, domačini in tujci, s popolnejšimi pripomočki, se je tudi okoli naših fužin pričelo razvijati živahnejše rudarsko življenje. Hkrati so tudi avstrijski vladarji pričeli potom zakonov urejati razmere po rudokopih, izdajati rudniške rede in nastavljati rudniške sodnike, ki so skrbeli za red, določali posameznim podjetnikom deleže pri rudokopih in fužinah in razsojevali njihove prepire. Prvi rudniški red za vso Avstrijo je izdal leta 1517 cesar Maksimilijan. Razvil se je poseben stan rudarjev, ki je imel svoje pravice in privilegije in ni živel v taki odvisnosti od zemljiške gosposke, kakor kmetje. V rudniškem redu cesarja Maksimilijana beremo: »Rudar, kadar gre na delo v rudnik, prav tako oglar, plavžar in drvar, ki gredo po svojih poslih, in kadar ima rudar svoj nahrbtnik na rami in gorsko palico v roki, plavžarji in oglarji, kovači in drvarji, kadar gredo na delo ali z gore, vsi ti so pod varstvom deželnega kneza.« Ta skrb avstrijskih vladarjev je privedla naše rudarstvo v 16. stoletju do velikega razvoja.

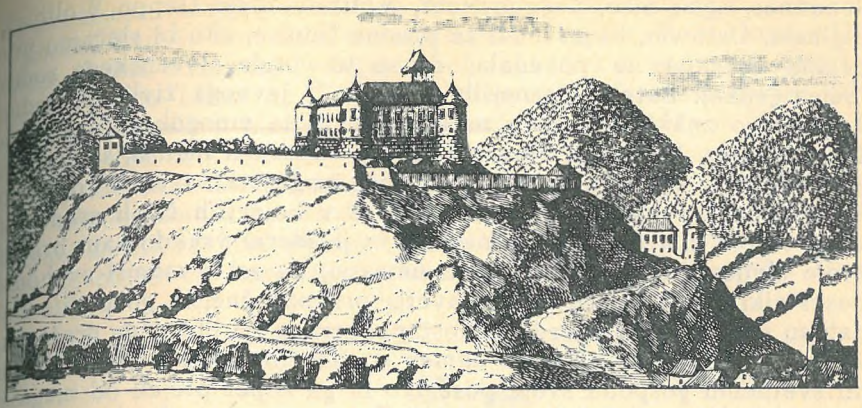

Sevnica.

22. Razmere kmečkega stanu. Poljedelstvo.

Ko je slovensko plemstvo večinoma izumrlo ali pa se ponemčilo, ko so se po mestih in trgih okoli nemške gospode začeli naseljevati tuji obrtniki in trgovci, je le še kmečko ljudstvo na deželi ohranilo svoj prvotni slovenski značaj in vzlic tujemu gospostvu vztrajalo pri svojem jeziku, svojih narodnih šegah in običajih. Ker je torej naša slovenska zgodovina predvsem zgodovina našega kmečkega ljudstva, ki je vsemu našemu narodnemu življenju vtisnilo svoj znak, zato je potrebno, da se ozremo na njegovo usodo v srednjem veku in si ogledamo, kako je delalo in trpelo v tistih časih.

Razen plemenitašev, ki so bili posebno odlikovan stan z raznimi pravicami in privilegiji, so se vsi drugi ljudje delili v s v o b o d n e in n e s v o b o d n e.

Svobodni ljudje so bili pravi lastniki svojih posestev in deležni vseh drugih državljanskih pravic. Nastopali so pri sodbah kot sodniki, priče ali tožniki, sklepali veljavne pogodbe, smeli nositi orožje in z njim braniti svoje pravice in sledili svojemu poveljniku v vojsko. Število svobodnih slovenskih posestnikov je moralo biti v 11. in 12. stoletju še precej veliko, ker nam maloštevilne listine iz tiste dobe navajajo precej imen. V enem samem okraju, na Bledu, se okoli leta 1080 omenjajo tile svobodni slovenski posestniki: Prisnoslav, Adalfrit in njegova sinova Ivan in Preslav, Vencegoj, Radigoj in njegova soproga Treplica, Ivan, Preslav, Jurij in Domoslav, Azili in njegova sina Preslav in Stanogoj. Ako se je domači živelj v tolikem številu ohranil na posestvu briksenške cerkve, moramo sklepati, da ga tudi drugod tuje gospostvo ni moglo hitro izpodriniti. Vendar se opaža, da Slovenci vedno bolj opuščajo domača osebna imena in jih nameščajo s tujimi. Ako beremo na pogodbah imena: Hartwig, Pemo,

Johannes, Egizi, Sizo, Reginpraecht, Wolfram, Imizi, Geppo, Wolfhart, Sigihart, Orthwin, bi jih imeli za pristne Nemce, ako bi slučajno pridejana opomba ne povedala, da so to »priče slovenskega rodu« (Sclavigenae). Zato v poznejših stoletjih iz javnega življenja vedno bolj ginejo znaki slovenske narodnosti, ki je mnogokrat zakrita s tujim odelom. Svobodni Slovenci so bili večinoma manjši, samostojni posestniki, ki z imetjem in ugledom niso mogli tekmovati z bogatejšo in mogočnejšo nemško gospodo. Ker je v bojevitih časih srednjega veka odločevala le pest močnejšega in je moral vsakdo sam braniti svoje življenje in imetje, zato je umevno, da so si manjši svobodni posestniki poiskali pomoči in zavetja pri mogočnejših gospodih. Podali so se v varstvo kakega samostana, cerkve ali bližnjega graščaka, in mu postali podložni. V ta namen so izročili kakemu duhovskemu ali svetnemu gospodu svoje posestvo in ga zopet prejeli od njega v fevd (užitek) proti letni najemščini. Zato so pa uživali njegovo mogočno varstvo in bili hkrati rešeni raznih bremen, ki so jih morali nositi svobodni ljudje. Zgled takega svobodnjaka je župan Stinko iz ptujske okolice, ki se je leta 1277 z vsem svojim imetjem podal v varstvo nemške viteške komende pri Veliki Nedelji, obljubil, da bo vse svoje življenje ostal v službi in podložnosti nemškega reda, da bo celó vsa svoja oddaljena posestva prodal in vso kupno vsoto založil pri svojih zavetnikih.

Osebna samozavest je bila takrat med ljudstvom še premalo razvita, da bi se taka odvisnost komu zdela sramotna. Zato število svobodnih ljudi vedno bolj gine, dasiravno imamo zanje zglede tja do konca srednjega veka. Še l. 1444 je izdal cesar Friderik III. za Koroško tole odredbo: »Nobenega kmeta, ki nima svoje lastne dediščine, se ne sme klicati pred naše plemiško sodišče (Landschranne), ampak ga je treba tožiti pri njegovi gosposki.« Iz tega odloka spoznamo, da so imeli svobodni kmetje precej enake pravice, kakor plemenitaši. Na Koroškem so bili taki svobodni kmetje Edlingerji, ki so umeščali vojvoda; v isto vrsto spadajo tudi Teharjani, Zagorci in nekateri drugi plemičarji.

Velika večina kmetskega ljudstva je bila n e s v o b o d n a, podložna svoji zemljiški gosposki. Ta odvisnost je bila v začetku srednjega veka tolika, da se skoraj prav nič ni razločevala od robstva. Gospodar zemlje je bil hkrati neomejen gospod vseh ljudi, ki so bili na njej naseljeni in ki jih je smel prodajati, zamenjavati, kupovati kakor blago. Opravljati so mu morali vse potrebne posle na gradu, kjer so mu služili za hlapce in dekle, ali pa jim je dal v obdelovanje kos zemlje, za kar so mu morali dajati del letnih pridelkov in opravljati tlako. Služiti so mu morali s svojo osebo in svojim imetjem, prav tako vsi njihovi potomci. Ako je kak »nevoljnik« vzel v zakon ženo, ki je bila podložna drugemu gospodu, sta si gospodarja otroke razdelila, ali pa že naprej s pogodbo določila, komu pridejo otroci v last. — V naši zgodovini imamo vse polno takih zgledov. Okoli leta 1030 je freisinški škof Egilbert prepustil plemiču Sigihardu svoja posestva v Lindu in Scheiflingu na Gornjem Štajerskem in s posestvi vred mu je daroval tudi mnogo slovenskih podložnikov, med katerimi

se imenujejo: Radigoj, Žitovit, Bratrica, Dobrožica, Jelen, Vitobrater, Vranica, Radoš, Trdodrag, Gojen, Žiznec, Trebica, Roža, Imela, Dobrica, Anica, Radonja, Večegoj. Okoli leta 1050 je plemeniti Skrot v okraju mesta Lienz na Tirolskem prepustil briksenski cerkvi štiri hlapce: Godeslava, njegovega sina Preslava, Sigiprehta in Bitinja. Ti ljudje so bili za svoje gospodarje živ kapital, ki je nosil vsako leto visoke obresti, s katerim so pa tudi poljubno razpolagali. Vendar se je tudi nevoljnikom s časom dovoljevala vedno večja osebna svoboda. Vzroki so bili različni. Mnogi nevoljniki so šli kot vojaki v križarske vojske, pa jih iz Jutrovega ni bilo več nazaj, izredno veliko jih je

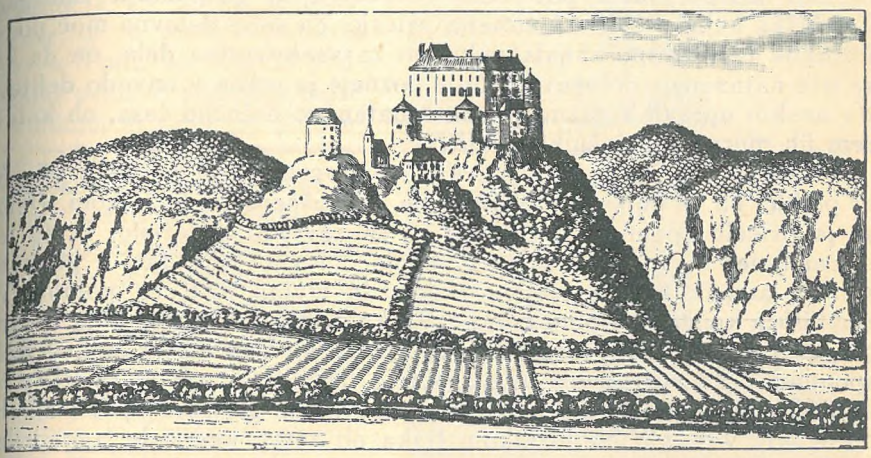

Vurberg (Wurmberg).

pobrala kuga, drugi so utekli v mesta in trge in postali svobodni. Tudi cerkev je pospeševala osvobojenje nevoljnikov in ga proglasila za dobro delo. Z lepim zgledom so cerkveni oblastniki, ki so svojim nevoljnikom ob slovesnih prilikah podeljevali prostost, vabili k posnemanju tudi svetno gospodo. Marsikdo je v oporoki »za blagor svoje duše« določil, da se oprostijo vsi njegovi robovi. — Vse to je dalo povod, da je morala gospoda splošno s svojimi podložniki lepše ravnati, jim dajati več svobode in pravic in izboljšati njihovo gmotno stanje. Prodajanje in zamenjevanje nevoljnikov je pojenjalo. Zdaj niso bili več tako prikovani na grudo, da bi je ne mogli zapustiti, temveč so dobili za gotovo odkupnino prost odhod. Pogoji za naselitev so bili ugodnejši in zahteve, ki jih je stavila gosposka na svoje podložnike, so se odmerile in določile. S tem so se samovoljnosti gospode postavile meje in kmet je dobil več osebne prostosti. Prejšnje robstvo se je izpremenilo v p o d l o ž n i š t v o z natanko določenimi pravicami in dolžnostmi. Od 15. stoletja naprej že več ne nahajamo zgledov popolne osebne odvisnosti, kakor v prejšnjih časih, temveč povsod pravno urejeno razmerje med gosposko in podložniki.

Ako si to razmerje natančneje ogledamo, opazimo dolžnosti dvojne vrste. Podložnik je moral služiti svojemu gospodarju s svojo delovno močjo in mu kot davščino prepustiti tudi del svojih letnih pridelkov. Dolžnosti prve vrste imenujemo t l a k o (roboto), dolžnosti druge vrste pa s l u ž n o s t i (Dienste), ali davščino (Zins), ki se je dajala deloma v živilih, deloma v denarju.

Ni je najti kmalu pravne ustanove, ki bi bila skozi vsa stoletja ostala tako neizpremenjena, kakor t l a k a. Večje izpremembe so se izvršile šele v 18. stoletju pod cesarico Marijo Terezijo, prej je tlaka enakomerno težila kmečko ljudstvo skozi tisoč let. — Vodilno načelo pri odmerjanju in razdeljevanju tlake je bilo to, da morajo podložniki osebno ustreči vsem potrebam gospostva in gospodarja samega. Zemljiške knjige 12. in 13. stoletja pričajo, da se je delovna moč podložnikov izprva uporabljala poljubno za vsakovrstna dela, ne da bi se ista natančneje določevala. Šele pozneje je prišla v navado delitev tlačanskih opravil v razne stroke z natančno določbo časa, ob katerem jih morajo podložniki izvršiti.

Umevno je, da je bilo največ tlake opraviti na grajskih njivah in poljih. Tu je bilo vse obdelovanje prepuščeno podložnikom. Delo se je pričelo spomladi s plugom in se završilo z žetvijo. In tu je moral kmet ne le svojo roko in svojo delovno moč dati v grajsko službo, ampak tudi s svojim oralom in živino priti na pomoč. V zemljiških knjigah beremo n. pr.: »Vsako zemljišče, ki ima plug, mora grajskemu nadzorniku orati tri dni v letu, en dan jeseni in dva dni spomladi.« Za vprego pri plugu je bilo treba dati par volov ali par konj. Za oranjem je prišla setev in trebljenje grajskih njiv. Najbolj pa je bila v škodo podložnikom tlaka ob žetvi, ker si je izgovorila gosposka navadno najugodnejši čas za spravljanje pridelkov. In šele, ko je bilo delo na grajskih njivah končano, je mogel kmet misliti na to, kako bo napolnil svoje lastne skednje. Enako delo je moral opravljati podložnik graščaku pri spravljanju sena, gnojenju njiv, obdelovanju repe in zelja, lanu in vinogradov. V šoštanjskem zapisniku beremo: »Vsak posestnik je dolžan gospostvu en dan žeti in kositi travo;« v Slovenskih goricah: »Vsak podložnik je dolžan okopavati vinograde štiri dni.« K temu delu je še prišla tlaka pri iztrebljenju gozdov, sekanju in dovažanju lesa, ki je bila natančno odmerjena. Za Kozje na Štajerskem je bilo n. pr. določeno: »Vsak izmed podložnikov je dolžan o božiču peljati na grad dva tovora drv, jih razsekati in znesti v grajsko shrambo.« — K tej tlaki, ki se je opravljala na grajskih zemljiščih, so prišla še druga dela, ki so ustrezala potrebam gospodarja ali grajske družine. K tem je prištevati dovažanje kamenja, peska in apna, pomoč pri zidanju in popravljanju grajskih poslopij, popravljanje plotov, cest in mostov, brodarstvo, snaženje grajskih prostorov, ob času vojske bramba gradu. V vojniškem zapisniku beremo: »Meščani naznanjajo, da že od nekdaj niso bili dolžni gospostvu delati nobene tlake, pač pa so prilično pomagali z dovažanjem, kadar se je kaj zidalo na Gorenjem Celju, tudi so dolžni stražiti grad Gorenje Celje ob vojni nevarnosti.« Ljudje iz Zgornje Lipnice pri Radovljici so bili svobodni rudarji in posestniki.

Zato jim ni bilo treba delati nič tlake. Pač pa sta ponoči vedno po dva in dva stražila na Lipniškem gradu, enako so imeli stražo ob času vojske in ob javnih sodbah. Zato so imeli pravico, nositi sabljo, sulico in z železom okovano palico. V Zgornji Lipnici je bilo osemnajst takih svobodnjakov.

Zelo pregledno sliko o srednjeveški tlaki nam podajajo zapisniki Loškega gospostva, ki je bilo razdeljeno v 15 županstev. Zapisniki so deloma iz 12. (1160), deloma iz 13. in 14. stoletja. Kadar se je mudil freisinški škof v Loki, so morali podložniki prinesti potrebno meso v kuhinjo, in sicer po določenem redu. Eni so prinesli ribe, drugi kapune, zopet drugi so morali v škofovo kuhinjo nositi vodo in tamkaj pomagati pri kuhinjskih opravilih. — Stražišani so morali obdelovati škofove vinograde v Šmarjetni gori in pridelano vino speljati v loške grajske kleti. Kmetje iz Bitnja in Crngroba so bili dolžni kositi in spraviti seno z grajskih travnikov na Okroglem in okoli Žabnice, posestniki iz županije »Fuerten« (Brod) so morali iti po vino v Slovensko marko, na Goriško ali v Furlanijo. Neki kmet v Stari Loki, ki se nazivlje »sodar« (vasarius), je moral za prejeto zemljišče vsako leto pregledati sode v grajski kleti, poškodovane popraviti in napraviti 20 novih. Najrazličnejšo tlako so morali opravljati kmetje iz Gadmarjeve županije. Nemška beseda »Gadmer« pomeni priseljenca ali kočarja. Zato so s to besedo zaznamovali tudi oskrbnika županstva in vso naselbino, ki je obsegala sedanje vasi: Moškrin, Trnje, Vešter, Vincarje, Crngrob. — O tlaki teh podložnikov beremo v zapisnikih tole: »Mi revni ljudje iz Gadmarjeve županije smo Vam (škofu) dolžni, kadar ste v Loki navzoči s svojim spremstvom, pomagati v kuhinji; šestnajst posestnikov mora obdelati vse vaše zeljnike, jih zasaditi, opleti in s plotom obdati; repo izruvati, jo zribati in spraviti v sode. Dolžni smo tudi vrh zidovja vaših obzidanih vrtov položiti trnje, plaviti po vodi les za kurjavo ali stavbe,

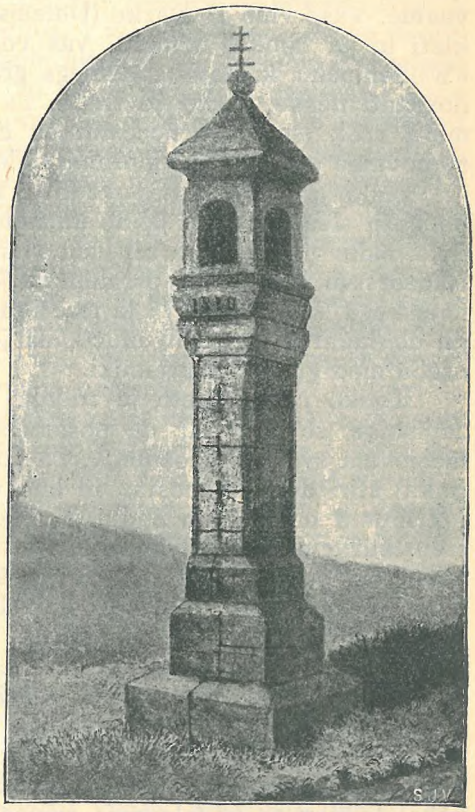

Znamenje pri Kamniku iz leta 1510.

deske voziti od vode pri župni cerkvi, spravljati sneg s hleva in kopališča in napravljati pozimi potrebna pota, izmeriti žito, ga prevažati v kaščo in snažiti dvorišče v Spodnjem gradu. Kadar se napravlja apnenica, moramo mi pred njo narediti ograjo, da se apnenec ne raztrese in ko se apno gasi, ga moramo čuvati, da se zopet ne vname. Vaše vino iz Marke (Dolenjskega) moramo pripeljati v loške kleti in ga tamkaj odložiti; vaš vodnjak v gradu očistiti; h gradu »Wildenlock«, k hlevu spodnjega gradu, kopališču in mlinu moramo dovažati deske, kadar je treba. Za vaš vinograd »na Kamnitniku« mora vsak izmed 16 posestnikov dati po dve sto količev in vaše stanovanje in kopališče moramo obložiti z mahom.«

Tlako je urejal in napovedoval župan, ki je navadno ob nedeljah po božji službi ljudem javno naznanjal, kdaj in kam morajo priti na delo. Kdor ni prišel, je bil kaznovan z globo, zaporom ali batinami. Nadzorstvo nad tlačani pri delu pa je imel grajski »valpet« (iz staronemškega »walboto«), ki je marsikdaj ljudem dal čutiti svojo oblast, jih obkladal z delom in mučil, da je bil navadno najbolj sovražena oseba med grajskimi uradniki.

Koliko časa v letu je trajala tlaka? Ako pregledujemo stare zapisnike, se nam zdi, da posamezna gospostva niso preveč obremenjevala svojih podložnikov. Za Gornji grad je bila določena letna tlaka: štiri dni v samostan in eno vožnjo v Pilštanj; za Ptuj 4 dni, Maribor 3 dni, Laško 3 dni, Kozje 4 dni, Ljutomer 12 dni. Izguba treh, štirih ali tudi dvanajstih dni ni pomenila občutljivo škodo v kmečkem gospodarstvu. Toda upoštevati je treba, da je poleg te določene tlake, bila še nedoločena ali neodmerjena, ki je trajala toliko časa, da je bilo delo, pri katerem je moral tlačan pomagati, opravljeno. Taka neodmerjena tlaka se je morala opravljati pri zidanju, obdelovanju polja, žetvi, trgatvi in mnogih drugih delih. Tu je le prerada zastavila grajska gospoda svojo oblast in kmete občutljivo obremenila, tu so grajski »valpti« imeli prosto polje za neomejeno tiranstvo. Mnogokrat je preostalo zatiranim kmetom komaj nekaj tednov za obdelovanje svojega posestva. Zato so občutili kot znatno olajšavo odlok Marije Terezije, da vsa tlaka za poedinca ne sme presegati 156 dni. Izmed dolžnosti, ki so jih imeli podložniki do svoje zemljiške gosposke, je bila tlaka pač najhujše breme.

Druga važna dolžnost so bile letne davščine v živilih in denarju, ki so jih morali podložniki redno plačevati grajski gospodi. Imenovale so se služnosti (Dienste, Zins, servitium) in bile združene s posestvom, kakor tlaka z osebo kmetovalčevo.

Redne služnosti je moral plačevati kmet kot najemščino za posestvo, ki ga je dobil od gospodarja zemlje. Med te spada davščina od žita, ki se je plačevala od vseh podložnih zemljišč, razen planinskih posestev, ki niso imela polja ali vinogradov. Presegala je po velikosti in ceni vse druge služnosti. Za odmerjenje je bila pri vsakem gospostvu določena posebna mera. Loški podložniki so n. pr. odmerjali žito svoji gosposki z »loškim mernikom« (Lokisch Metz), drugod je bila zopet drugačna mera zaukazana. Žitna davščina se je dajala navadno od treh vrst: od pšenice, rži in ovsa, omenjajo pa se

še drugi poljski pridelki: ječmen, pšeno, lan, fižol, grah, repa, zelo redko ajda. Velikost letne služnosti se je odmerila po velikosti in rodovitnosti zemljišča, pa tudi po zahtevah, ki jih je stavila zemljiška gosposka. V županiji Laško na Spodnjem Štajerskem je dajal vsak posestnik po 4 bokale ali mere (Massl) pšenice, 4 bokale ovsa; v Slovenskih goricah: 1 mernik pšenice, 1 mernik ovsa, 1 korec (Gorz) fižola, 1 korec maka, 1 korec pšena ali ajde. — V primeri z letnim pridelkom navadno žitni davek ni bil previsok. Gospostvu Kozje na Spodnjem Štajerskem se je moralo od zemljišča, ki je merilo dva in pol orala, dajati na leto 4 škafe pšenice in 4 škafe ovsa, to je po stari avstrijski meri 2·08 mernika pšenice in 1·8 mernika ovsa. Ako vzamemo, da se na zemljišču označene velikosti povprečno pridela 50 mernikov pšenice in 87 mernikov ovsa, je vendar ostalo podložnemu kmetu še celih 47 mernikov pšenice in 85 mernikov ovsa. — Loškim podložnikom so se vselej o sv. Juriju precenile obsejane njive, njih velikost in rodovitnost in po tej cenitvi se je določila letna davščina. Kadar je bila slaba letina zaradi toče, suše, povodnji in drugih uim, se je deloma ali tudi popolnoma odpisala.

Davščine od vseh drugih pridelkov so se zaznamovale s skupnim imenom »male« ali »kuhinjske služnosti«, ker so prišle v prid gosposki kuhinji in se tamkaj porabile. Med te se prištevajo k r u h i, to je mali hlebčki, ki so se prav pogosto dajali. Omenjajo se pšenični in rženi kruhi. Gojserski samostan na Zgornjem Štajerskem je dobival še v 15. stoletju za davščino slovenske »pogače«, kar je gotovo preostalo iz dobe, ko so mu bili še slovenski kmetje podložni. Precej velika je bila davščina od živine: po eno ovco z jagnjetom ali enega prašiča. Od poslednjega so se dajali tudi posamezni deli: pleče, klobase. V vseh zapisnikih se pogosto omenjajo davščine od kuretine, ki se je morala v srednjem veku pri nas zelo marljivo gojiti. Za Zgornjo Cerknico v Slovenskih goricah je n. pr. zabeleženo, da je moral vsak podložnik dati o božiču eno kokoš, enako v postu, o veliki noči pa dvajset jajc. Služnosti enake visokosti imamo zabeležene tudi na mnogih drugih krajih.

Posestva na planinah (Swaigen, odtod priimek Schwaiger = planinar), kjer je bilo manj poljedelstva pa več živinoreje, so tudi svojo davščino dajala v živini in mlečnih izdelkih, posebno v siru. Poslednjega je bilo več vrst in se je dajal v toliki množini, da ni služil le za potrebo grajske družine, ampak so mnogi posestniki z njim živahno trgovali. Planinarji na Loškem gospostvu so dajali po 200 hlebov sira določene velikosti in vrednosti. V zapisniku gornjegrajskega samostana iz l. 1461 beremo: »Pankracij ob Rogačnici daje 300 gosposkih sirov (hernkes), dve kokoši in 20 jajc; Perko na Repni (Repenšek): 300 sirov, 2 kokoši, 20 jajc, 1 vrč medu; Janko Strnad: 300 nunskih sirov (Nonnenkes), od ovčarije o sv. Juriju eno jagnje, meso ene ovce, dve kokoši in 20 jajc.« Gornjegrajski samostan je dobival od svojih podložnikov skupaj 12.629 hlebcev sira raznih vrst. — Čebelarji so morali dajati davščino v medu in vosku. Poslednje se je zlasti zahtevalo od cerkvenih podložnikov ali »vidmarjev« (videm = cerkveno zemljišče). Kjer je bila razvita domača obrt, so

jo plačevali tudi od sukna in platna. Fužinarji na Dovjem so dajali Loškemu gospostvu na leto po 80 podkev, neko posestvo blizu Save pa pol volka (massa) železa.

G o r š č i n o (Bergsteuer) ali davek od vinogradov je bilo plačevati o sv. Juriju, in sicer ali v denarjih ali pa v blagu (vinu), kakor je bila stara navada v dotičnih goricah. Gorščino je bilo treba plačati v vsakem primeru, tudi če je toča kmetu pobila ali slana vzela ves pridelek. Še več! Ako je bila izgovorjena gorščina v blagu, moštu, tedaj je bilo kmetu dajati tako imenovano »župo«, to se pravi, najboljši sok, ki priteče sam iz zmletih ali — ker takrat grozdja še niso mleli — iz stlačenih jagod. Ob slabih letinah, ko je bilo grozdje kislo in mošt slab, se kmet ni mogel izgovarjati, da boljšega ni mogel dati, kakor takega, kakršen mu je zrastel. Gorski zakon je veleval: »Če nimaš sladkega mošta v svojem vinogradu, kupi ga tam, kjer veš, da ga dobiš in zadovolji svojega gorskega gospoda z njim.« — Če kdo ob določenem času (o sv. Juriju) ni plačal gorščine, zahteval je gorski gospod naslednje leto o sv. Juriju za obe leti skupaj, in sicer za drugo leto dvojno davščino, in če je tudi drugi obrok zamudil, zaračunala se mu je gorščina celó trikratno. Recimo, da je bilo kmetu dajati od vinograda po dve vedri gorščine. Če jih je ostal dolžan, je moral o prihodnjem sv. Juriju dati gorskemu gospodu šest veder namesto dveh, tretje leto pa celó deset. Po tretjem letu se je smel nemarnemu davkoplačevalcu vinograd vzeti. Značilno je, da za novo napravljeni vinograd gorski gospod ni mogel svojevoljno določiti gorščine, temveč le s pritrjenjem mejašev.

Zgodaj so se dajale davščine tudi v d e n a r j u, ki so bile deloma že prvotno naložene na posestvo ali hišo, ali pa so se dajale kot odkupnina za žito, živino ali druga živila. Na Spodnjem Štajerskem so bile tu pa tam na ta način obdavčene vse peči. V sovneškem in šoštanjskem okraju se je plačalo od peči po dva »feniga« ali vinarja. Z denarjem so se smele odkupiti vse davščine v živilih in so bile v ta namen v zapisnikih vedno določene primerne cene, n. pr. za prašiča 15 denarjev, za ovco 16, za jagnje 5, za mero ovsa en denar. Mnogi so plačevali svoje davščine le v denarju, n. pr. Nemškorutarji na Tolminskem, ki so dajali akvilejskim patriarhom na leto 32 denarjev in bili popolnoma oproščeni drugih služnosti.

Poleg rednih služnosti, ki splošno niso bile velike, pa je moral skoraj vsak podložen kmet plačevati še razne izredne pristojbine, ki so včasih dosegle veliko vrednost.

Na prvem mestu je tu omeniti pristojbino za u m e š č e n j e. — Gosposka je namreč mnogokrat kmetijo prepustila podložniku le za toliko časa, dokler je živel, potem ni prešla na njegove otroke, ampak se je lahko oddala komu drugemu. Posestva te vrste so se imenovala »proste kmetije« (Freistift). Drugod so se prepuščale družini od roda do roda, ako je le plačevala dogovorjene davščine in vzdrževala dom, hlev in skedenj v dobrem stanju. Kadarkoli je došel kmet na novo zemljišče, je moral za umeščenje dati grajskemu oskrbniku neko pristojbino, n. pr. v Loki en kruh in pol mernika ovsa. Ako je odšel s posestva, se je moral odkupiti s tretjino njegove vrednosti. Kadar

je kak podložnik umrl, je zahteval gospodar za »mrtvaščino« najlepšega vola iz hleva in eno jagnje. Tudi premakljiva zapuščina ni vedno pripadla njegovim otrokom ali sorodnikom. Pri loških podložnikih se je razdelila v tri dele: en del je dobil škof, drugi del vdova, tretji del se je dajal za maše v dušni blagor umrlega pokojnika. — Izredne pristojbine so se dajale tudi ob javnih s o d b a h. Loški sodnik je navadno prišel trikrat na leto v posamezne vasi na sodbo: o sv. Juriju, sv. Mihaelu in o svečnici. Takrat ga je morala občina preskrbeti z jedjo in pijačo. Župan je moral dati sodec vina in za kosilo preskrbeti mesa in jajc. Vaščani so mu morali za večerjo predložiti kozje meso, kuretino in drugo potrebno. Poleg tega je moral dati še vsak posestnik hlebec kruha in mero ovsa. Kar ni sodnik sam porabil, je smel vzeti s seboj. Enake služnosti nahajamo zabeležene tudi na drugih krajih, vendar so se tudi te smele odkupiti z denarjem. Ako so podložniki uživali od gosposke posebne ugodnosti, je bilo zanje plačati primerno davščino. »Revni ljudje« iz Laškega gospostva so dajali gradu Gorenje Celje na leto po en škaf ovsa in eno kokoš. Zato so pa smeli svoje prašiče goniti v grajske hrastove in bukove gozde na pašo. Podložniki v Žusmu so dajali v ta namen po eno kokoš in eno klobaso, v Kozjem pa eno pleče od vsakega zaklanega prašiča.

Ročni mlin.

Enako davščino so morali plačevati tudi p o l h a r j i od svojega plena v grajskih gozdovih. Iz urbarjev posnemamo, da je bil lov na polhe že starodavna navada. Vendar jih nekdaj niso lovili v pasti, kakor opisuje Valvasor, temveč v jame. Tako beremo v zapisnikih graščine Kozje: »Vsak, kdor ima jamo za polhe, se mora vsako leto oglasiti pri gospostvu in plačati 2 feniga in ako se dve leti ne oglasi, mu jo gospod sme odvzeti in drugemu prodati.« Za Konjice so veljale tele določbe: »Podložniki, ki imajo v gozdu po 24 ali še več jam za polhe, dajo takrat, kadar je lov, od vsake jame po 12 polhov ali 12 fenigov. In kdor hoče take jame imeti, se mora oglasiti pri gospostvu na dan sv. Jurija in plačati 2 feniga za oglas.«

Najznamenitejši trenutek v enakomernem življenju kmečkega podložnika je bil tisti dan, ko je nesel ali peljal svoje davščine v grad (Stifttag). Zgodilo se je to navadno o sv. Mihaelu ali sv. Martinu, manjše služnosti so se plačevale tudi o sv. Juriju ali veliki noči. Ob takih slovesnih prilikah je bila navada, da je kmet svoji gospodi

podaril še kak izreden dar »za poklon« (Ehrung), bodisi v denarju ali pa živilih. Na Spodnjem Štajerskem so imenovali te darove »pojedine« (pojedenhühner), morda zato, ker so služili za praznično kosilo. Vendar so ti darovi kmalu postali tako navadni, da se nahajajo skoraj povsod zapisani med rednimi služnostmi.

K davščinam, ki so se plačevale zemljiški gosposki, so prišle še nekatere naklade za druge namene. K tem spada zlasti cerkvena d e s e t i n a. To so morali plačevati izza dobe Karla Velikega brez izjeme vsi posestniki, svobodni in nesvobodni. Imenovala se je desetina, ker je bilo treba dati deseti del letnih pridelkov: poljskih sadežev, živine, kuretine in mlečnih izdelkov. Plačevala se je župni cerkvi in se razdelila v 4 dele. En del je dobil škof, drugi del župnik, tretji del se je porabil za vzdrževanje in opravo cerkve ali cerkvenih poslopij, četrti del so dobili domači siromaki. — Ko so se Slovenci za Karla Velikega pokristjanili, jim niso naložili takoj polne desetine. Bali so se, da bi jih ta cerkveni davek ne odvrnil od krščanske vere. Alkuin, modri svetovalec Karla Velikega, je takrat pisal solnograškemu nadškofu Arnu: »Bodi oznanjevalec pobožnosti, ne pa iz terjevalec desetine. Desetina je izpodkopala vero Saksoncev.« Zato so Slovenci izprva plačevali cerkvi prostovoljno nek letni davek, ki se v starih listinah imenuje »slovanska desetina«, »desetina po navadi Slovanov« in se je dajal ne glede na velikost zemljišča ali množino letnega pridelka. Toda že v 11. stoletju so nadškofi solnograški in gotovo tudi akvilejski patriarhi vpeljali popolno desetino po cerkvenem predpisu, ki se je poslej plačevala skozi vsa stoletja do najnovejšega časa.

Kar dandanes imenujemo d a v k e, namreč redna plača deželni ali državni vladi od zemljišča, hiše in dohodkov, je bilo v srednjem veku dolgo časa neznano. Deželnemu vladarju ali vojvodu se je dajala le neka mera ovsa za krmo (Marchfutter), posebno ob času vojske, včasih je dobival tudi nekake pristojbine za sodbo in varuštvo podložnikov. Prvikrat beremo o Frideriku Bojevitem, da je l. 1237 od vsakega posestva terjal po 60 denarjev in ta davek siloma izterjeval. Tudi poznejši avstrijski vojvodi: Oton, Albrecht II., Leopold III., Ernst Železni so napravili ob posebnih priložnostih splošne naklade, katere so pa podložniki občutili kot novotarijo in se zato branili jih plačevati. Vendar so se davki množili zlasti pod cesarjem Friderikom III., ki je bil v vednih denarnih stiskah. Takrat so začeli deželni zbori dovoljevati naklade. Vpeljala se je »životna štibra« (Leibsteuer), ki so jo morali vsi ljudje brez razlike stanu plačevati, in sicer: škof 40 goldinarjev, redovni opat ali prošt 32 gold., arhidiakon 6 gold., župnik 1—2 gold., grofi 32 gold., baroni 28 gold., vitezi 10 gold., drugi plemiči s posestvom 5 gold., meščani s posestvom na deželi 2 gold., drugi meščani 1 gold., svobodni posestniki 1 gold., podložni kmetje s celim zemljiščem 34 fenigov, pol-zemljakarji 24 fenigov, rokodelski pomočniki, posli in dninarji 7 fenigov, berači 2 feniga. Dohodki iz tega davka so se večinoma porabili za poravnavo cesarskih dolgov. Kmalu potem se je vpeljal »tedenski vinar« v korist deželne brambe proti Turkom. Dasiravno te naklade niso bile visoke,

so vendar vzbudile med kmeti hudo nezadovoljnost in so poleg drugih vzrokov dokaj pripomogle h krvavim uporom.

Ako se po teh podatkih, ki smo jih povzeli iz pisanih listin in poročil, ozremo na splošni položaj kmečkega stanu v srednjem veku, moramo reči, da njegovo stanje ni bilo nevzdržljivo in brezupno. Kmečki domovi so bili nedotakljivi in posestva se niso mogla zadolžiti ali zapraviti. Samovoljnosti gospode so se postavile meje s tem, da so se napravili zapisniki ali urbarji, kjer so bile natančno zabeležene vse služnosti in vrste tlake, ki so jih bili kmetje dolžni svoji gospodi. Kjer se je gospoda držala urbarskih zapiskov, tam kmetu ni bilo pretežko življenje, ker pisane naklade niso bile velike. Posebno na posestvih cerkva in samostanov so služnosti skoro stoletja ostale enake in tudi tlaka je bila milejša, kakor drugod. Zato je nastal pregovor: »Pod krivo palico je dobro živeti.« Seveda je gospoda vzlic pisanim pogodbam in urbarjem lahko neusmiljeno izžemala svoje podložnike, ker mu je bila hkrati gospodar in sodnik. Preko nje pa kmet navadno ni našel pravice.

Dasiravno je med ljudstvom spomin na podložništvo in tlačanstvo združen z bridkimi spomini na grajsko nasilnost in brezsrčnost, vendar iz srednjega veka nimamo mnogo zgledov ljudske nezadovoljnosti ali celó krvavih uporov. Nasprotno kaže vse, da je kmet voljno prenašal svojo usodo. Šele proti koncu srednjega veka je iz raznih vzrokov, o katerih bomo pozneje slišali, nezadovoljnost med kmeti vedno naraščala in slednjič dobila duška v — kmečkih uporih.

* * *

O srednjeveškem poljedelstvu in gospodarstvu imamo malo poročil. Vendar si lahko napravimo o njem površno sliko iz urbarskih zapiskov, tembolj ker se vnanja oblika ni skoraj nič izpremenila, ampak ostala enaka skozi mnoga stoletja.

V primeri z razsežnimi gozdovi, ki so pokrivali slovenske dežele, je bila obdelana zemlja v zgodnjem srednjem veku zelo redka. In vendar je le poslednja dajala potrebne pridelke, medtem ko je gozd veljal za nerabno, škodljivo puščavo. Zato so veliki in mali posestniki dobivali pravico, da smejo gozdove poljubno izsekavati in jih izpreminjati v rodovitne njive. Za novoobdelani svet ni bilo celó nekaj časa treba plačevati desetine in drugih davščin. Na Koroškem in Štajerskem so mnogo sveta iztrebili benediktinski samostani, na Kranjskem cistercijani v Stični in Kostanjevici. Freisinški škofje so s pomočjo svojih bavarskih naseljencev izsekali ves obsežen gozd, ki se je nekdaj raztezal med Savo in Soro, in ga izpremenili v rodovitno polje. Kar se je tu izvršilo v velikem obsegu in po določenem načrtu, to so drugod delali kmetje na svojo pest. Od tod mnoga krajevna imena: Laze, Rovte, Preska (Preseka), Sekovo, Trebnje itd. Zemljiška gosposka je morala biti s tem kulturnim delom zadovoljna, ker so se z obdelano zemljo množili tudi njeni dohodki. Pri iztrebljanju je kmetom poleg sekire služil tudi ogenj, s katerim so požigali cela gorska pobočja, in preostali pepel je bil dobro gnojilo za nove njive.

Iz enakih razlogov so smeli podložni kmetje neomejeno uporabljat grajske gozdove, sekati v njih les za stavbo in kurjavo, izvažati količ in drogove za svojo rabo. Le prav nizke davščine so včasih zabeležene v urbarijih za tako pravico. Šele proti koncu srednjega veka s se te razmere izpremenile. Gosposke so pričele kmetom kratiti njihove stare pravice in zoper pustošenje gozdov so se izdajali strogi zakoni.

Kmetovanje je bilo zelo preprosto. Za oranje je služilo navadno leseno drevo, posamezne vasi so imele včasih skupaj železen plug. Glavni pridelek je bilo žito trojne vrste: pšenica, rž in oves. Veliko manj je bilo ječmena, zelo malo pa ajde. Turščica ali sirek, ki se sedaj tako pogosto sadi, se je šele v 16. stoletju udomačila pri nas in krompir, ki je sedaj skoraj glavno živilo preprostega ljudstva, je bil do 18. stoletja nepoznan. Izredno mnogo se je sadilo lanu. Izmed živine je bilo govedo zelo razširjeno, medtem ko se konji redko omenjajo. Prašičereja je bila najbolj razvita na Spodnjem Štajerskem in Dolenjskem, skoraj povsod pa je najti velike črede ovac in koz.

P l a n i n s k e k m e t i j e (Swaigen) so se pečale le z živinorejo in izdelavanjem sira. Vsak dvor je imel 8—10 krav in večjo ali manjšo čredo ovac. Sira je napravil več tisoč hlebcev na leto. Take planinske kmetije so zabeležene v Laškem, okoli Gornjega grada, na mnogih krajih po Koroškem, v Kamniških planinah, v bohinjskih in loških hribih in na Tolminskem. Po bohinjskih in tolminskih hribih se lahko zasleduje laški vpliv na naše planinstvo in sirarstvo. Skozi ves srednji vek je prihajalo mnogo furlanskih pastirjev v planine nad Sočo in v okolico Bohinjskega jezera. Bilo jim je tem laže, ker je bil tolminski svet lastnina akvilejskega patriarha. Že v 14. stoletju se omenja planina na Krnu, ki se še danes imenuje »Kašina« (casina je laška beseda in pomenja pristavo, sirarijo). Od furlanskih pastirjev so se menda tudi Slovenci naučili sirarstva, ker imajo mlekarske mere in uteži večinoma laška imena, n. pr. libra, nafa, onča.

Pri opisovanju slovenskega poljedelstva ne smemo prezreti č e b e l a r s t v a, ki je bilo že od nekdaj med našim ljudstvom udomačeno. Urbariji nam v tem oziru nudijo zanimive podatke. Žički kartuzijani so dobivali iz županije Laško 19 vrčev medu na leto in v mariborski županiji so znašale letne služnosti medu nad 150 vrčev ali loncev. V ptujski okolici se je nahajala cela vrsta vasi, ki niso služile nič žita, prav malo živine, pač pa toliko medu, da je njegova vrednost daleč presegala vse druge služnosti. Za druge dežele še ni toliko urbarijev objavljenih, da bi mogli zasledovati, kje je bilo čebelarstvo posebno razvito. Vendar že zgornje številke pričajo, da se čebeloreja ni gojila le za zabavo, temveč namenoma, zaradi pridelovanja voska in medu. Medtem ko je dandanes ajda glavna paša za čebele, se ta v srednjem veku skoraj nikjer ne omenja. Najboljši čebelni pašniki so bili takrat z vresjem pokrita gorska pobočja ali nižave. Videti je, da so take pašnike namenoma napravljali ali vsaj neobdelane puščali, da so čebele lahko tamkaj brale med in vosek. Marsikje so namreč poleg njiv, travnikov in gozdov posebej izrečno omenjali »pašniki za čebele« (Zeidelweide). Cerkve in samostani, ki so rabili mnogo voska za svoje potrebe, so čebelorejo posebno pospeševali.

Z v i n a r s t v o m so se menda naši predniki seznanili že v tistih časih, ko so zasedli svoje sedanje dežele. Rimski vojaki, ki so zanesli vinorodno trto v nemško Porenje, so jo menda zasadili tudi ob Krki, dolenji Dravi in Savi. Pripovedka o pirovanju vojvoda Inka nam priča, da se je že v 8. stoletju pilo vino na dvorih slovenskih vojvodov. In ko so nemški cesarji v 9. in 10. stoletju razdeljevali med nemško gospodo kose slovenske zemlje, se že marsikje omenjajo tudi vinogradi. Kako zelo se je vinogradništvo Slovencem priljubilo in kako so poizkušali plemenito trto po svoji domovini povsod zasajati, sklepamo lahko iz tega, da se v srednjem veku omenjajo vinogradi po mnogih krajih, kjer jih sedaj že davno več ni. Na Gorenjem Štajerskem so bili ob času, ko je bilo tamkaj še slovensko prebivalstvo, zasajeni vinogradi okoli Ljubnega (Leoben) in Gradca, kjer še ime »Weinitz« (Vinica) priča o nekdanjih slovenskih viničarjih. Na Koroškem je rastla trta okoli Ostrovice, v Junski, Lavantinski in spodnji Dravski dolini. V življenju blažene grofice Heme beremo, da je leta 1046 podarila vse svoje vinograde okoli Trušenj in Ostrovice samostanu v Krki. V Junski dolini je briksenški škof Albuin po svoji materi Hildegardi podedoval nekaj vinogradov blizu gradu Kamen in jih leta 994 podaril svoji cerkvi. Na Kranjskem je bila v 11. stoletju zlasti blejska okolica z vinogradi bogato zasajena. Še preden je briksenška škofija ondi zavladala, srečujemo okoli Bleda same svobodne slovenske vinogradnike. Na loškem svetu so imeli freisinški škofje svoje vinograde »na Kamnitniku« in v Šmarjetni gori. Poslednji so se šele v 16. stoletju izpremenili v njive. Izmed štajerskih vin je najbolj slovel »Ljutomerec«, katerega so imeli posebno radi celjski grofje na svojem dvoru. Na Kranjskem so najbolj čislali Vipavca in »Rebulo« (Reinfall, vinum rifolium) z Goriškega, katero so zlasti Ločani s tovori prevažali preko Tolminskega. Manj je bilo takrat v cislih dolenjsko vino (Marwein ali Marchwein, kar pomeni vino iz Marke), ker se je menda zdelo prekislo. Naši samostani so imeli svoje vinograde večinoma na Vipavskem in Goriškem.

G o s p o d a r s t v o z zemljiščem, način obdelovanja, red v vasi, na poljih, pašnikih in v gozdu že v srednjem veku ni bil prepuščen samovoljnosti poedinih kmetov, ampak se je določal na skupnih zborih »pravdah« ali večah. Kadar je župan imel v vasi javno sodbo ali kadar je došel »na večo« grajski sodnik, kar se je zgodilo dvakrat ali trikrat v letu, ni le razsodil prepornih zadev med vaščani in kaznoval krivce, ampak je tudi po dogovoru in posvetovanju s kmeti in na podlagi starih navad dal natančen red, ki naj vlada na občinskih pašnikih, njivah in gozdovih, določil, kakšne pravice imajo podložniki in kaj so dolžni dajati svoji gosposki. Ti zakoni so se potem kmetom večkrat prebrali, da so jih mnogi znali na pamet. V gospodarskem oziru so bili zelo potrebni in koristni. Nekaj naj jih tukaj navedem:

Kazen je zadela vsakega kmeta, kdor je sosedu oral čez mejo, mu napeljal vodo na njivo, prestavil ali odstranil mejnik, žalil čuvaja v vinogradu, obsekal sosedu drevo ali mu pokosil travo. Zapovedano je bilo ob določenem času popraviti plotove in iztrebiti jarke. Sadje se ni smelo trgati pred sv. Jernejem. Strogo je bilo zapovedano, kdaj

je treba najeti občinskega črednika, ki je moral paziti na živino tako, kakor bi bila njegova in si je smel najeti pomagača, tretinjaka. Kaznovan je bil, kdor je rabil krivično mero in vago, ponoči razgrajal, na polju igral, med mašo točil vino, ali kdor ni zapiral za seboj lese. Prepovedano je bilo obsekavati drevesa visoko do vrha ali delati pred nedeljo in praznikom čez delopust, ki ga je naznanjal čuvaj ali cerkveni zvon. Tudi zdravstvenih ukazov ni manjkalo, n. pr. da je treba mrhovino na primernem kraju dovolj globoko zakopati.

V vinorodnih krajih so se vršile posebne »g o r s k e p r a v d e«, pri katerih so imeli besedo od viničarjev izvoljeni »gorniki« ali »gorščaki«. Bile so to prava, neodvisna kmečka sodišča, sestavljena iz 13 vinogradnikov, samih kmetov. Predsedoval je »gorski župan«, ki se je vsako leto na novo volil, drugi gorniki so bili njegovi prisedniki. Gorska pravda se je vršila dvakrat v letu, spomladi med veliko nočjo in binkoštmi in jeseni precej po trgatvi, na vinskih gorah, ki so bile že od starodavnih časov določene. K tem shodom je moral prihajati brez izjeme vsak podložni vinogradnik, če je imel kaj opraviti ali pa nič. Kdor je izostal in si ni priskrbel namestnika, je bil kaznovan. Gorski župan je potem navzočim raztolmačil gorski zakon in poklical na odgovor vse one, ki so se med letom kakorkoli pregrešili proti njemu ali proti starodavnim navadam, veljavnim v vinskih goricah. Skoraj nikdar ni minila gorska pravda, da ni bil ta ali oni vinogradnik obsojen. Gorniki so morali zlasti paziti na to, da so se stara gorska pota pravočasno in temeljito popravljala, na novo nastala razdirala, da živina ni delala v vinogradih škode, da so bile zagraje in mejniki v redu, da se v vinogradih ni sadilo preveč drevja in kar je še drugih določb zahtevalo umno gospodarstvo. Kmetu, ki ni vsako leto obrezal trt, ali jih tri leta zaporedoma ni okopal, je zapadel vinograd gosposki. Kdor je ukradel sosedu kole, mu vlomil v zidanico ali posekal trto, je bil kaznovan z globo 10 mark. Kdor pa ni plačal globe, temu se je odsekala noga, s katero je bil najprej stopil v tuji hram, ali roka, s katero je delal škodo.

Gorske pravde so bile za vinogradnike dragocene svoboščine, ki so jih varovale pred nasilstvom in samovoljnostjo graščakov in kakršne se v gospodarskem življenju našega kmeta niso zlepa pojavile. Njih pričetki segajo nazaj v zgodnji srednji vek in vzlic grajskemu gospostvu so se ohranile do konca 18. stoletja. Avstrijski vladarji so slovenskim kmetom to skromno obliko avtonomije (samostojnosti) večkrat potrdili. Leta 1584 je p o t r d i l n a d v o j v o d a K a r e l g o r s k i z a k o n i k z a N o t r a n j o A v s t r i j o , k i j e b i l s p i s a n v s l o v e n s k e m j e z i k u. Bila je to prva vladna listina, izdana v slovenščini. O gorskem zakonu in gorskih pravdah ljudje dandanes po vinskih goricah ne vedo nič več povedati, čeprav so se pred pol drug sto leti še vršile. Besede »gorski gospod«, »gorniki«, »gorščaki« ali »mejaši« kot prisedniki gorskih pravd so se poizgubile iz našega besednega zaklada, kakor so izginile osebe, katere so zaznamovale. Le priimek »Gornik« nas še spominja na staro ustanovo.

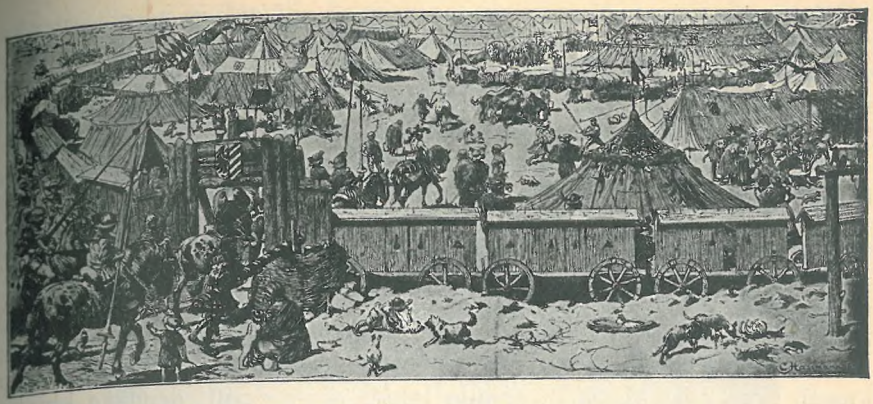

Taborišče.

23. Kmečki upori ob koncu srednjega veka.

V mirnih časih in urejenih državnih razmerah je bil položaj podložnih kmetov vzdržljiv, pod pravično gosposko, ki se je držala urbarskih dolžnosti, celó prav dober, čeprav je bila brezpravnost kmečkega stanu žalostna dediščina, ki ga je brezpogojno izročala samovoljnosti grajske gospode.

Tudi v srednjem veku so se upoštevale osebne vrline. Z delavnostjo in umnim gospodarstvom se je marsikdo dvignil do velikega blagostanja, se odkupil podložnosti in se povzpel celó do plemiča. Revni vitezi so si šteli v srečo, ako so dobili bogato kmečko hčer za ženo, in bogati kmetje so se včasih ženili pri revnih viteških hčerah, ker so upali, da si tem potom pridobe viteško dostojanstvo. Iz srednjega veka imamo mnogo poročil, ki slikajo kmečko življenje v ugodni luči. »Kmetje nosijo lepšo obleko kakor gospoda,« piše koroški župnik Unrest sredi 15. stoletja, »in pijejo boljše vino.«

O silovitih kmečkih uporih proti gospodi po naših krajih nam iz srednjega veka ni skoraj nič znanega. Edini zgled te vrste je upor stiških kmetov leta 1358, ki pa ni bil nasilen in krvav. Kmetje so odpovedali samostanu pokorščino, ker jim je bil opat Nikolaj zvišal naklade, pa so se pozneje zopet zlepa pobotali.

Proti koncu srednjega veka se je iz mnogoterih vzrokov položaj kmečkega stanu izdatno poslabšal in slednjič povzročil velike socialne boje, ki so se deloma tudi v naslednjih stoletjih ponavljali.

Predvsem so povzročili kmečko bedo dolgotrajni in hudi boji, ki so vznemirjali naše dežele za vlade cesarja Friderika III., najprej boji s Celjani in Vitovcem za celjsko dediščino, potem divjanje Baum-

kircherjevih najemnikov, ki so neusmiljeno požigali in plenili kmečke vasi. Župnik Unrest piše: »Tolika škoda se je godila deželi, da je ni mogoče popisati.« Komaj so se ti nemiri poravnali, je že stal pred durmi hudi Turek, ki si je poslej leto za letom zlasti pri nezavarovanih slovenskih kmetih iskal bogatega plena.

Medtem ko so turški navali oslabili kmečko ljudstvo, mu vzeli mnogo dragocene živine in ljudi, uničili letne pridelke in pokončali cele vasi, so se pa na drugi strani množila njegova bremena in se mu prikrajševale njegove stare pravice.

Velike denarne žrtve, ki so jih zahtevale vedne vojske, je skušala gospoda zvaliti na podložnike s tem, da je od njih terjala večje davščine v blagu, denarju in tlaki. Na ta način so nastale prenaklade ali naddavščine (Überzins). Ker je bilo zaradi turških napadov mnogo kmetij brez gospodarja in ni bilo lahko zanje dobiti drugega kmeta, so gosposke davke in tlako zapuščenega zemljiča naložile ostalim podložnikom, da se niso dohodki posestva preveč znižali. Zvišali so tudi »mrtvaščino« in tlako tako poostrili, da je kmet komaj dihal. In poleg domače tlake so prišla ob času vojske še mnogotera dela pri utrjevanju mest in trgov, ki so jih morali kmetje na cesarjev poziv opravljati. V obrambo dežele je moral vsak dvajseti, deseti, peti ali celó iz vsake hiše po en mož na vojsko, ostali so morali brezplačno prevažati vojaško blago, dajati vojakom priprego, stanovanje, hrano in še mirno trpeti surovosti razdivjanega vojaštva.

Hudo so zadele kmeta stroge prepovedi kupčevanja na deželi, ki je bilo nekdaj velike važnosti za razvoj domače obrti. Še težje so prenašali, da si je gospoda sama začela izključno lastiti pravico do gozdov, vodá in planin, branila kmetu delati nove laze in rovte, sekati v gozdovih, loviti ribe ali divjačino, da so se za uporabo planin zahtevale vedno večje davščine ali da so se raje dajale tujcem v zakup kakor domačinom.

Pri vsem tem so se še množili cesarski davki in razni notranjeavstrijski deželni zbori so zaradi turških navalov razpisavali vedno nove naklade. Kmetje niso razločevali, kaj si jemlje zemljiška gospoda in kaj zahteva cesar, oziroma deželni stanovi za obrambo proti Turkom. Občutili so vse kot neopravičeno nasilje gospode, kot nova težka bremena, ki se niso strinjala z nekdanjimi pravicami in dolžnostmi. In ob teh skupnih stiskah se je med kmeti živo vnela stanovska zavest, čutili so, da so ljudje istega stanu, ki se more le v trdni zvezi proti gospodi izvojevati svoje pravice. Zato so začeli prirejati shode in zveze, kjer so najprej mirno izražali svoje zahteve in pritožbe, jih pošiljali cesarju in gosposki, ko pa vendar ni bilo odpomoči, je izbruhnila krvava buna. Vse gibanje se je vršilo pod geslom: »Za staro pravdo«, to je za tiste pravice in dolžnosti, ki so nekdaj veljale. Socialni boji slovenskih kmetov ob koncu srednjega veka se še niso bojevali za osvoboditev kmečkega stanu, ampak so imeli le namen, olajšati mu neznosno breme.

Prvikrat čujemo o gibanju med kmeti l. 1469, ko so se zbrali podložniki z Gornjega Štajerskega pri Knittelfeldu, in izdali poziv na deželne stanove, naj branijo deželo pred Turki, sicer se jim bodo

sami nasproti postavili. Čeprav na tem shodu še niso razpravljali o svojih stanovskih zadevah, vendar je bil s tem storjen začetek ljudskega gibanja, ki je poslej vedno bolj naraščalo. Nov povod je dala leta 1470 »življenjska štibra« (Leibsteuer) cesarja Friderika, ki je obdavčila vse ljudi, od grofa do berača, od posestnika do otroka v materinem naročju. Ta naklada se je zdela revnim ljudem posebno

Jakob pl. Turjaški, ustanovitelj novomeškega kapitlja.

težka. In zopet čujemo, da so kmetje na Štajerskem napravljali shode in se posvetovali, kako bi se rešili novega davka. Cesar je te shode prepovedal, češ da se po njih napravlja le nered in škoda deželam in ljudem. Toda misel kmečkih shodov in tesne stanovske zveze se ni dala zatreti.

Leta 1478 so se zbrali kmetje iz Ziljske doline in sosednih krajev in napravili »punt« (Bund = zveza), ki se je bliskoma razširil. »Kmečka zveza je narastla, kakor potočič ob hudi uri,« piše Unrest

Vzrok razburjenju je bil, ker je ortenburški oskrbnik začel terjati podvojeno pristojbino za umeščenje na zemljišče. Ko so se kmetje branili plačevati novi davek, jih je dal deželni vicedom nekaj zapreti. Nato se je dogovorilo 40 kmetov pod vodstvom nekega Petra Wunderlicha, da bodo šli skupaj v ortenburški trg Špital k umeščenju in plačali le pristojbino po stari navadi. Ko jih je vicedom karal zaradi upornega vedenja, so se dogovorili, da napravijo v svojo obrambo močno zvezo. Prvi shod so imeli o veliki noči leta 1478 v beljaški okolici, kjer so sprejemali nove člane. Zasadili so v zemljo dva droga in privezali počez na nju gol meč. Potem so stopili mož za možem pod meč, položili nanj prste in prisegli zvestobo »puntu«. Za vrhovnega poglavarja je bil izbran že omenjeni Peter Wunderlich, kateremu je stal na strani odbor, sestavljen iz kmetov, kovačev, čevljarjev in drugih rokodelcev. Iz vsakega sodnega okraja sta bila izbrana po dva kmeta, da sta šla v Aniško dolino na Štajerskem in se seznanila z zahtevami tamošnje kmečke zveze. Vsakdo, ki je bil sprejet v zvezo, je moral plačati 6 fenigov pristopnine. »Puntarji« so se javno hvalili, da je njih zveza potrjena od samega cesarja, zahtevali so od duhovnikov, da s prižnice oznanjujejo punt, pošiljali so pisma na prelate, gospodo, mesta in trge, naj pristopijo njihovi zvezi, ki ima namen braniti domovino pred nevernimi Turki. Grajske sodnike so odstavljali in namesto njih naj bi v vsakem okraju po štirje kmeti razsojevali prepire; celó župnike so hoteli sami umeščati in odstavljati. Lahko si mislimo, koliko razburjenja je napravila ta zveza med gospodo in posestniki. Poročali so cesarju v Gradec, kaj se na Koroškem godi in dobili povelje, naj z uporneži strogo postopajo. Pa tudi kmetje so izjavljali, da imajo poziv od cesarja, naj hite s puntom. Tako se je zgodilo, da se je kmečka zveza razširila čez vso Koroško.

Medtem pa so napočili dnevi groze in stiske za deželo. Turki so pridrli 26. julija čez Predel in se razgrnili po Kanalski dolini. Puntarji so sklenili Turke napasti in pregnati, da bi mogli potem reči: »Mi smo deželo rešili, ne pa gospoda.« Tri tisoč mož se je zbralo pri Kokovem pod vodstvom kmeta Matjaža. Toda vojska ni bila izurjena za boj in najmanj sposobna se nasproti postaviti urnim turškim jezdecem, katerih je bilo okoli 30.000. Kmetom je upadel pogum in večina jih je zbežala. Ostalo je le 600 mož, ki so se hoteli braniti na utrjenem kraju. Toda Turki so jih zajeli zgoraj od vrha in spodaj od Ziljice, jih 400 posekali, druge polovili, le prav redki so ušli. »Punt« je bil uničen. Po odhodu Turkov so še gosposke mnogo kmetov polovile, jih vtaknile v grajske temnice ali pa obsodile na smrt.

Koroški punt je bilo prvo večje kmečko podjetje, ki je vzbudilo mnogo strahu med gospodo, pa zaradi pomanjkanja spretnega vodstva žalostno končalo. Iskra nezadovoljnosti in upornosti pa je med kmeti tlela naprej. Tu in tam beremo, da so se kmetje branili plačevati služnosti, cesarske davke ali cerkveno desetino. Mnogo nezadovoljnosti in odpora je vzbudil »tedenski vinar«. Leta 1475 je moral freisinški škof Sikstus župana na Dovjem pri Jesenicah resno opo-

minjati, naj izterjuje novi davek, katerega se ljudje branijo plačevati. Leta 1490 so se uprli škofovi podložniki v Loki, Železnikih in Selcih in se pritožili zaradi neznosnih davkov. Skrbni cerkveni knez je poslal svoje svetovalce v Loko, naj preiščejo razmere in je pisal svojim podložnikom:

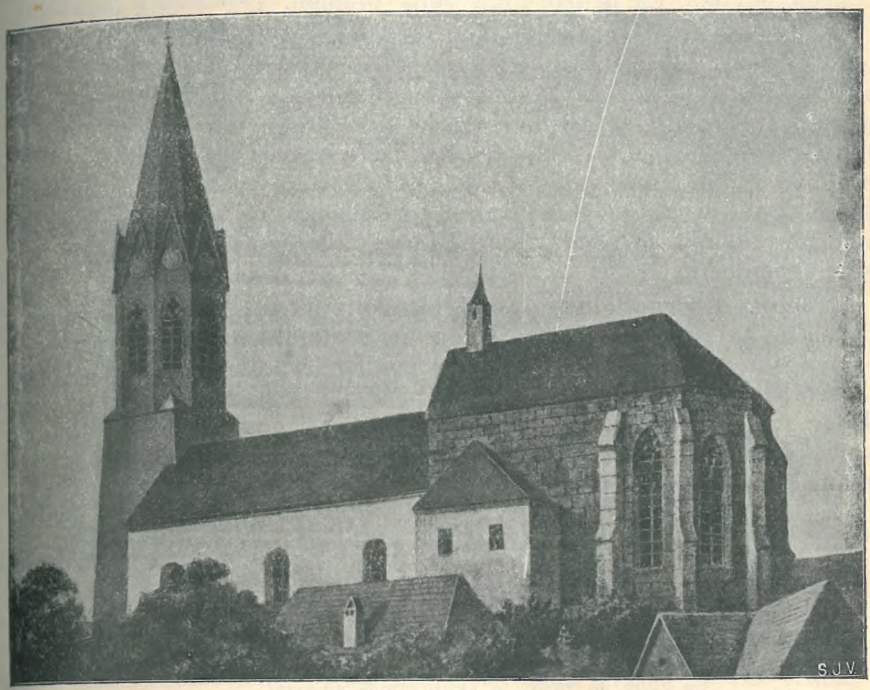

Kapiteljska cerkev v Novem mestu.

»Ničesar nas ni za dobe naše vlade, ki je bogata na raznih nezgodah, bolj užalostilo, kakor upor naših podložnikov na Kranjskem. Glede novih davkov smo vam že večkrat odgovorili, da nismo od njih prejeli niti goldinarja niti vinarja. Zahtevajo jih deželni stanovi v korist našega gospoda, rimskega cesarja in ogrskega kralja. In če jih terjajo stanovi, kako moremo mi ali naš oskrbnik vzeti kaj od tega denarja. Naročili smo tudi našemu oskrbniku, naj ne terja od vas nobenih novih davkov ali naklad in naj ničesar ne zahteva, kar niso že imeli naši predniki. Zato ostanite v pokorščini in dajajte redno, kar ste dolžni dajati gospostvu.« Škof je odredil, naj kmetje iz poedinih županstev sami izvolijo svoje zaupnike, ki bi davke primerno razdeljevali.

Leta 1495 so se uprli podložniki gornjegrajske graščine in odrekli ljubljanskemu škofu dolžne davščine. Krištof Ravbar je prosil pomoči papeža Aleksandra VI., ki je imenoval za svoja komisarja

ljubljanskega stolnega prošta in stolnega dekana, jima naročil, naj gresta v Gornji grad, pokličeta uporne kmete pred se in jim zažugata hude cerkvene kazni, ako ne bodo izpolnjevali svojih dolžnosti. — Nekateri cerkveni odloki akvilejskih patriarhov pričajo, da so kmetje na Dolenjskem in Spodnjem Štajerskem duhovnikom odrekali cerkveno desetino. Povsod je vrelo med ljudstvom in treba je bilo le malega povoda, da je izbruhnil velik plamen.

Pod cesarjem Maksimilijanom se položaj podložnikov ni izboljšal, temveč celó izdatno poslabšal. Nesrečna vojska z Benečani je hudo oškodovala naše dežele. Trgovina proti morju je bila zaprta, cesarski in beneški vojaki so pa kar vprek drli preko naših krajev in izžemali ubogega kmeta. Vrhu tega so izšle nove stroge odredbe, ki so prepovedovale izsekavanje gozdov, kupčevanje po kmetih in naseljevanje kmetov po mestih. Kakor so bile te odredbe umestne za splošno blaginjo, so vendar kmete hudo zadele in nezadovoljnost med njimi pomnožile.

Veliko uporno gibanje se je pričelo hkrati v treh slovenskih deželah: na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem. Ustanovila se je »slovenska kmečka zveza« (windischer Bauernbund), ki je zahtevala »staro pravdo«, kakršna je bila zapisana v urbarskih zapiskih. Vse druge naklade bi se naj odpravile. Nasproti gospodi so se člani te kmečke zveze imenovali »uboga gmajna«. Neka nemška pesem »od kranjskih kmetov« popisuje to gibanje:

Hört Wunder zu, der Bauern Unruh
that sich so sehr ausbreiten.
In kurzer Zeit, zu Krieg und Streit,
kam mancher her von Weitem.
Aus ihrer Gemein, täten sie schreien: »Stara pravda!«
Ein jeder wollt sich rächen, seines Herrn Gut nun schwächen.
Le vkup, le vkup, le vkup uboga gmajna!
Mit gemeinem Rat si kamen dar,
für G'schlösser und Markt, das ist wahr.

Kmečki upori leta 1514, ki so se vršili na Ogrskem in Virtemberškem, so ogenj še podnetili. Na Gorenjskem je vrelo zlasti med bohinjskimi in blejskimi kmeti, ker so jim plemiči Jurij in Hartman Kraig in Jurij Puchheim, ki so imeli več desetletij blejsko gospostvo v zakupu, vzkratili mnogo starih pravic. Sestavili so pritožbo na briksenškega škofa, kjer pravijo:

»Mi revni ljudje moramo dajati gospostvu vsake kvatre po 24 rib. Zato smo pa smeli za časa celjskih grofov in cesarja Friderika v vseh vodah prosto ribariti, izvzemši deset tednov med sv. Mihaelom in sv. Andrejem. Sedaj pa Kraig in njegovi hlapci sami ribarijo, nam pa branijo. Pobrali so nam že petkrat naše mreže in še sedaj jih nismo dobili nazaj. Tudi so nas njegovi ljudje napadli, pretepli in s silo odpodili od vode. — Že od nekdaj smo imeli po gorah prost lov s pastmi, zanjkami, vrvmi na divje koze in kune. Gospod Kraig pa je brez vzroka in pravice naše pasti razdrl, jih na en dan 25 sesekal,

in kar jih še dandanes dobi, jih dá sesekati in nas moti pri lovu. Vsakdo okoli nas lovi divjačino in mi, kraljevi podložniki, ki smo sredi gozdov, bi je ne smeli loviti?« ... Še mnogo drugih pritožb in krivic navajajo v svoji spomenici, ki jih je obljubil škof vestno preiskati.

Medtem se je kmečka zveza po Gorenjskem močno razširila. Bohinjcem so se pridružili Blejci, potem kmetje iz radovljiškega, kranjskega, kamniškega in polhograjskega okraja. Punt je štel okoli 20.000 mož. Na čelu sta bila: kmet Klander, ki je ljudem blagoslavljal križe in molke in pravil, da Sveti Duh iz njega govori, in pa »krofasti krojač« iz Radovljice. Zvezarji so poslali cesarju Maksimilijanu svoje zaupnike s pritožbami in prosili pomoči. Cesar jih je prijazno sprejel in jim svetoval, naj se mirno razidejo, češ da se hoče sam zavzeti za njihove zahteve. Ko so se pogajanja še vršila, je že počilo na Dolenjskem.

V Kočevju in Krškem je bil velik zatiralec kmetov Jurij pl. Thurn, ki je z vso krutostjo izterjaval davke od podložnikov; še na slabšem glasu je bil njegov valpet Gregor Stržen. Ko so njegovi kmetje začeli zahtevati »staro pravdo«, je upal Thurn gibanje s tem udušiti, da je dal nekatere voditelje zapreti in usmrtiti. Toda razjarjeni kmetje so napadli grad v Kočevju in ubili Thurna in njegovega valpta Stržena. Zdaj se je povsod razvnel ogenj upora.

Na nebu so bila videti tri sonca in tri mavrice, ki so napovedovale hude čase. Kmetje so pozvali meščane in duhovnike, naj se jim pridružijo, toda oboji so stali ob strani. Edini plemič Glanhofer je potegnil s kmeti, morda prisiljen. Dal jim je en top, s katerim so oblegali Andreja Lamberga na Črnelem (Rottenbüchel).

Dne 17. maja so naskočili uporni kmetje grad Mehovo pri Novem mestu, ki sta ga imela takrat v zakupu brata Mindorfer. Oba grajska gospoda in še 16 drugih plemičev je poginilo pod bati in kosami razjarjenih kmetov. Umorili so tudi dva njuna sinova in vsa trupla zmetali čez zid v grajski jarek. Mater grajskih gospodov in njeni dve hčeri pa so prisilili zmagovalni podložniki, da so se nemudoma preoblekle v kmečko obleko in jih odvedli na polje, češ, naj same poskusijo, kako težko je delo podložnika. — Kakor Mehovo, so padli tudi gradovi: Thurn, Raka, Mokronog, Polhov Gradec, Čušperk.

Na Štajerskem se je pričel upor v konjiškem okraju in se kmalu razširil čez ves Spodnji Štajer tja do Gradca. Povsod so trume kmetov napadale gradove in jih plenile. Dne 12. julija so naskočili Kunsperg, Podsredo, Bizeljsko in začeli oblegati Brežice. Tu se je zbrala izredno mnogoštevilna kmečka vojska, poznejši zgodovinarji trdijo, da jih je bilo 80.000, in se kmalu polastila mesta. Cesarski poveljnik Marko Kisl je mesto zažgal in se umaknil v utrjeni grad. Kmetje so kmalu vse tri grajske zidove izpodkopali in vdrli v grad. Poveljnik se je hotel z nekaterimi spremljevalci rešiti, toda grajski most, ki je bil podžagan, se je pod njim vdrl, padel je v jarek, kjer so ga kmetje pobili. Padlo je še nekaj drugih hrvaških plemičev. Zmage pijani kmetje so njihove glave nataknili na sulice, jih nosili po taboru in mrtva trupla pustili nepokopana. Toda prav pri Brežicah jih je zadela maščevalna usoda.

Ob istem času kakor na Štajerskem so se pokazali prvi pojavi kmečkega punta na Koroškem. Neki kmet iz Pustrice, ki je bil podložnik šentpavelskega samostana, je šel v Konjice, da se dogovori s tamošnjimi puntarji o zahtevah, ki jih hočejo kmetje staviti in o pomoči, ki bi jo mogli pričakovati od Štajercev. Čeprav naprošene pomoči ni bilo, so Korošci vendar sklenili ustanoviti »punt« za vso deželo. Pregovorili so kaplana pri Sv. Martinu v Lavantinski dolini, da je oznanil s prižnice, naj vsi podložniki pridejo na kmečki shod v Pustrico. Kmalu je zveza štela 3000 mož in si izbrala svoje poveljnike. V Rojah blizu Št. Andraža je bilo središče. Od tu so izdajali svoje pozive in povelja. Sklicevali so se na božjo pravico, ki mora zmagati, in izjavljali, da niso nikomur sovražni, pač pa hočejo vztrajati, dokler ne bodo pravice dosegli. Na kmečkem shodu v Trušnjah je bilo že zelo viharno in 2000 kmetov je šlo od tam v Ziljsko dolino, da pridobé Ziljane. Polastili so se trdnjave Stari dvor (Althofen) in se pričeli pripravljati za boj. Koroški deželni stanovi so proti njim poslali armado, ki je štela 1500 mož, in po kratkem boju uporne kmete pri Starem dvoru premagala. S tem je bil punt na Koroškem pobit. Vzdignili so se sicer še kmetje v Junski dolini, prodrli do Velikovca in tamkaj zasedli most čez Dravo, toda bili so v kratkem potolčeni in razpodeni.

Medtem je skušal cesar Maksimilijan posredovati. Poslal je v vse tri dežele svoje komisarje, ki naj bi proučili razmere, pomirili kmete in brez prelivanja krvi zopet napravili red. Toda milo postopanje ni bilo po volji deželnim stanovom, ki so bili že zbrali svojo vojsko in ji postavili Jurija pl. Herberštajna na čelo. Ta mož je postal glavni junak nesrečni kmečki vojski in je bil za upornike velik strah. Bil je brat slovitega Sigismunda Herberštajna, »razkritelja Rusije«.

Jurij Herberštajn je napadel najprej trumo kmetov pri Gleisdorfu in jo razgnal. Ko je zvedel, da se zbirajo uporniki pri Vuzenici ob Dravi, je drl s svojo vojsko tja in jih potolkel. Večje trume kmetov so bile takrat zasedle Celjski grad in se nameravale združiti s Kranjci. Te združitve se je gospoda najbolj bala. Zato je Herberštajn takoj, ko je dobil iz Koroške nekaj pomoči, kmete pri Celju napadel in po hudem boju jih okoli 700 pobil, drugi so se razpršili na vse strani. Glavni tabor kmečke vojske je bil takrat še pri Brežicah, kjer so bili pa uporniki brez pravega voditelja. Proti njim je šel štajerski glavar Sigismund pl. Dietrichštajn z 850 jezdeci, osmimi četami hlapcev in nekaterimi topovi. Kmetje so bili oboroženi le z malimi sulicami, meči in kosami. Z majhnim trudom je Dietrichštajn kmečko vojsko premagal. Begunce so večinoma pobili. Izid slovenske kmečke vojske sedaj že ni bil več dvomljiv.

Na Kranjskem se deželni stanovi niso upali proti kmetom ničesar storiti. »Mi smo preveč slabi v primeri s kmeti, pomoči ne dobimo od nikoder in prizadevanje cesarskih komisarjev je brezuspešno,« je pisal kranjski deželni glavar Ivan pl. Turjaški na Štajersko. Vse je pričakovalo rešitve od Herberštajna. Toda strašne vesti o porazih štajerskih kmetov pri Celju in Brežicah so tudi kranjskim upornikom

vzele pogum. Ko je šel Herberštajn pri Rajhenburgu čez Savo, je že glas o njegovem prihodu kmete tako prestrašil, da so se kar razkropili. »Sedaj ni nikakih kmečkih shodov več,« mu piše deželni glavar, »rešili ste nas iz pekla.« Vendar je Herberštajn s svojo armado šel skozi vso Kranjsko in si jo popolnoma podvrgel. Kmet Klander, »krofasti krojač« in nekateri drugi voditelji upornikov so zbežali na Beneško.

Po zmagi je sledila kazen puntarjev. Na Koroškem je moral vsak podložnik plačevati 8 fenigov na leto, na Kranjskem so naložili vsaki hiši en goldinar novega davka, na Štajerskem nam sicer naložena vsota ni znana, vendar so tudi tukaj kmetje morali plačevati denarne globe svoji gosposki.

Tri mesece je trajala nesrečna kmečka vojska. Končala se je s popolno zmago plemstva, a do sprave med gospodo in kmetom ni prišlo. Plemstvo, v svesti si svoje moči, ni hotelo priznati svojih krivic in zlajšati bremen, temveč zahtevalo, da se kmet brezpogojno ukloni. Kmet pa je videl, da se ne more drugače rešiti, kakor da zgrabi za orožje. Zato je prišlo zopet in zopet do novih bojev. Doba osvoboditve kmečkega stanu pa še dolgo ni napočila.

Sprejem odličnih gostov.

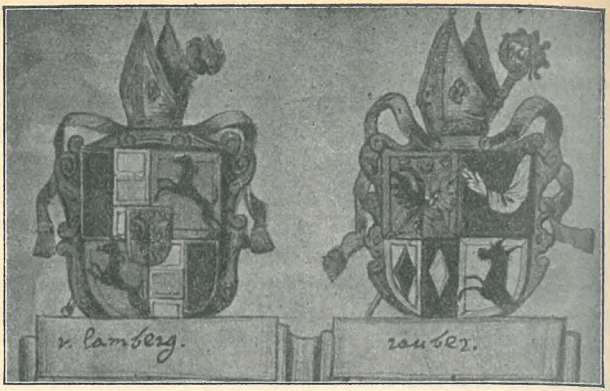

Grba prvih dveh ljubljanskih škofov.
(Iz Valvasorjeve knjige grbov.)

24. Pod akvilejskimi patriarhi.

Sredi 13. stoletja se je zgodila v akvilejski patriarhiji važna izpremememba. S patriarhom Bertoldom konča vrsta Gibelinov na starodavni stolici, to je onih škofov, ki so v velikem boju med papeži in nemškimi cesarji stali na strani poslednjih. Bili so ti patriarhi nemškega rodu, večinoma plemiči iz odličnih rodbin, ki so prišli do svojega dostojanstva s pomočjo svojih visokih pokroviteljev. Akvilejski kapitelj je sicer imel pravico voliti si svojega škofa, pa tudi nemški cesar je bil član kapitlja in oddal svoj glas, ki je bil navadno odločilen. Za naše dežele so bili gibelinski patriarhi od 11. do 13. stoletja zato posebno važni, ker so bili z njimi v tesni zvezi in jih večkrat obiskovali. Mnogo važnih cerkvenih ustanov izvira iz njihove dobe.

Po smrti patriarha Bertolda († 1251), iz rodu andeških grofov, se pričenja vrsta Welfovcev, zvestih privržencev papeževih, ki so bili po večini Italijani in kojih skrb je merila zlasti na politične in cerkvene razmere v Furlaniji in Lombardiji. Za pokrajine »onstran gora«, to je za naše dežele, so se mnogo manj brigali. Pa tudi pri nas so se politične razmere kmalu zasukale tako, da so povzročile hudo nasprotstvo med avstrijskimi vojvodi in patriarhi. Zato je svetna oblast patriarhova pri nas kmalu popolnoma propadla, cerkvena pa zelo oslabela.

Kdor obišče starodavno akvilejsko stolnico, najde grobne spomenike gibelinskih patriarhov raztresene po glavni ladji. Tam počivajo: Popon, Ulrik I. in II., Peregrin II. in Bertold. Welfovce pa najdeš zbrane v stranski kapeli sv. Ambrozija, kjer se bleste njihovi marmornati sarkofagi. Tako se še po smrti nehote izraža politično nasprotstvo, ki jih je ločilo v življenju.

Prvi odločen Welfovec je bil patriarh Gregor de Montelongo (1251—1269), katerega je papež Inocencij IV. posadil na akvilejsko stolico. Odlikoval se je s hrabrostjo in bojno podjetnostjo. Zato

je vsa njegova vlada polna bojev za svetno oblast. Istrska mesta si je pridobil s tem, da jim je dovolil prosto volitev županov. Zaradi kranjskih posestev se je zapletel v hud spor s koroškim vojvodom Ulrikom III., ki se je bil polastil akvilejskih gradov in posestev. Vnel se je kratek, pa vroč boj, ki je deželo zelo oškodoval. Vojvoda Ulrika je zadelo cerkveno izobčenje. Slednjič se je leta 1261 sklenil mir med obema nasprotnikoma. Ulrik je priznal patriarhu Gregoriju oblast nad mestom Ljubljano in pripadajočimi gradovi: Goričane, Hertenberg, Falkenberg, Ig in Auersperg, obljubil je tudi, da mu izroči Slovenji Gradec, da v treh letih iznova sezida podrti akvilejski grad Werdeneg in da se odpove vsem pravicam do Vipave in Postojne. Patriarh Gregor pa je podelil ljubljansko gospostvo z mestom in gradovi vred vojvodu Ulriku v fevd. — Najhujši preganjalci patriarhovi so bili goriški grofi, med njimi posebno A l b e r t II. Za vsako malenkost so se ob goriško-furlanski meji vneli hudi boji. Goriški grofi so se hoteli polastiti vrhovne vojaške oblasti v patriarhiji in si pridobiti kolikor mogoče furlanske zemlje, patriarhi pa so branili svojo posest in neodvisnost. Kako strastno sovraštvo se je vnelo med grofom Albertom in patriarhom Gregorijem, priča sramotni dogodek pri Rozaču l. 1267, kjer je goriški grof premagal svojega nasprotnika, ga ujel, na pol razgaljenega posadil na mršavo kljuse in ga ljudem v zasmeh v sprevodu odpeljal v Gorico. Šele češki kralj Otokar je rešil patriarha iz goriške ječe. Da so se zaradi tega vneli novi hudi boji, je umevno. Šele smrt je rešila patriarha Gregorija hudega sovražnika. Umrl je leta 1269, ne da bi bil v škofa posvečen.

Po Gregorijevi smrti je bila patriarhovska stolica štiri leta prazna. Akvilejski kapitelj je pod vplivom češkega kralja Otokarja sicer izvolil solnograškega nadškofa Filipa, brata koroškega vojvoda Ulrika III. za patriarha, toda papež Gregor X. ga ni hotel potrditi, ker mu je manjkalo potrebnih zmožnosti. Leta 1273 pa je bil imenovan na to odlično

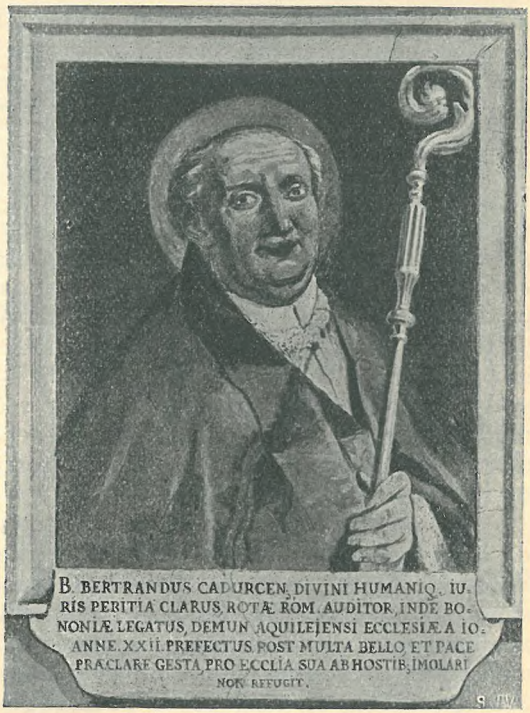

Patriarh Bertrand.

mesto Rajmund iz ugledne milanske rodbine »della Torre« (1273—1299). Za njim so prišli še trije člani tega rodu na akvilejsko stolico, tako da jo je imela imenovana rodbina 48 let v posesti. Tudi Rajmundova vlada je polna bojev z goriškimi grofi, ki so mu hoteli vzeti Tolmin, z Benečani, ki so vedno bolj širili svojo oblast po Istri, in z Milanci, kjer se je rodbina Viscontijev povzpela do vrhovne oblasti. Splošno patriarh Rajmund v teh bojih ni dosegel velikih uspehov. Najznamenitejše njegovo bojno podjetje je bila osvoboditev Trsta leta 1289. Benečani so se hoteli polastiti važnega trgovskega mesta, ki je z njimi uspešno tekmovalo, in so ga oblegali z močno vojsko. Patriarh Rajmund pa zbere okoli 30.000 pešcev, 5000 konjikov, si pridruži še Goričane in gre s to mnogoštevilno armado nad Benečane, ki so spričo tako velike bojne sile takoj zbežali. Trst je bil rešen, istrskih obrežnih mest pa vendar patriarh ni dobil nazaj, v čedadskem miru (leta 1291) so bila prisojena Benečanom. Zaman se je trudil Rajmund, da bi si po smrti koroškega vojvoda Ulrika pridobil Ljubljano in pripadajoče ji gradove. Zadnji Španhajm je sicer v svoji oporoki ljubljansko gospostvo zapustil akvilejski cerkvi, toda češki kralj Otokar važnega mesta ni hotel dati iz rok. Ko je goriški Majnard zavladal na Koroškem in Kranjskem, je Rajmund od njega iznova zahteval Ljubljano, pa tudi sedaj brez uspeha (1288). V zadoščenje je bilo patriarhu, da sta dva mogočna gospoda se priznala za vazala (podložnika) akvilejske cerkve, to sta bila Friderik iz Ptuja, ki je junaško branil svoje ogroženo mesto proti Madžarom, in grof Sternberg na Koroškem. Rajmund je čutil, da grozi akvilejski cerkveni državi največja nevarnost od Habsburžanov. Zato je skušal na kak način si pridobiti zvestih pomočnikov v nevarnosti; v ta namen je sklenil tudi zvezo s solnograškim nadškofom in vovbrškimi grofi (Heunburžani). — Svojih cerkvenih poslov patriarh Rajmund ni zanemarjal. Leta 1282 je imel veliko sinodo (cerkveni zbor) v Akvileji, ki je izdala stroge odredbe proti napadalcem cerkvenih oseb, roparjem cerkvenega premoženja, proti onim, ki ne plačujejo cerkvene desetine, ali ki cerkveno pokopavajo izobčence. Sinoda je tudi ukazala slovesno praznovanje spominskega dne sv. Mohorja in Fortunata, zapovedala podložnim škofom, da morajo vsako leto obiskati akvilejsko stolnico in poročati patriarhu o svojih škofijah. — Župnijo Tolmin je patriarh podaril leta 1297 čedadskemu kapitlju, v čigar oblasti je potem ostala mnogo stoletij. Ko je Rajmund della Torre umrl leta 1299, je zapustil sloves viteškega in vzlic svoji bojevitosti pobožnega in spravljivega cerkvenega kneza.

Naslednja dva patriarha je imenoval papež Bonifacij VIII., ne da bi se oziral na volitev akvilejskega kapitlja. Prvi je bil imenovan Peter Gerra, ki je vladal komaj 20 mesecev, in po njegovi zgodnji smrti Otobono de Razzi (1302—1315). Pod njim so se množila znamenja propada akvilejske cerkvene države. V deželi so se bojevali med seboj prevzetni plemiči in mnogokrat napadali tudi svojega deželnega kneza, na meji pa so prežali goriški grofi na vsako ugodno priložnost, da se okoristijo na račun patriarhov. Res se je grofu Henriku po mnogih bojih in praskah posrečilo, da je postal generalni

kapitan v Furlaniji in si s tem pridobil vrhovno oblast nad vojaštvom. — Zaradi vednih bojev je bil patriarh Otobon mnogokrat v velikih denarnih zadregah in je moral podložnim cerkvam nalagati visoke davke, kar je povzročilo veliko nezadovoljnost med duhovstvom. Po smrti papeža Klementa V. so baje kardinali Otobonu dajali upanje, da postane njegov naslednik. Zaradi tega se je podal v Genovo na pogajanje, pa je že na poti umrl pri Piačenci.

Za Otobonom sta zasedla patriarhijsko stolico zopet dva člana rodbine Thurn: Gaston della Torre (1316—1318), prej nadškof v Milanu, in Pagano della Torre. Prvi ni niti prišel v Furlanijo, ampak

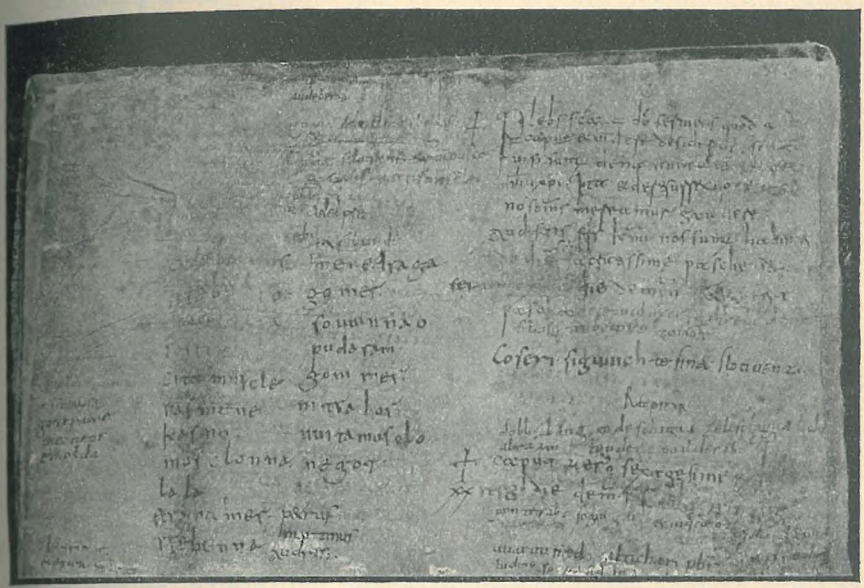

List iz čedadskega (štivanskega) evangelija.
(Slovenska imena: Menedraga, Trebelio, Gomer, Sovinao, Pudaram, Žitomisel, Gonimer, Razmene, Nitrabor, Kasno, Vitomisel, Mislena, Negota, Sala, Stranimer, Trebenja.)

se je mudil nekaj časa na papeškem dvoru v Avinjonu, in ko je preko Neaplja potoval v svojo škofijo, je po nesreči padel s konja in se ubil. Tem pomenljivejša je bila vlada njegovega naslednika P a g a n a della T o r r e (1318—1332), ki je bil odločen in skrben cerkven knez. Pagano je bil prej škof v Padovi in si je že tam pridobil mnogo zaslug za povzdigo cerkvene discipline in verskega življenja. Z goriškimi grofi in avstrijskim vojvodom Friderikom Lepim so ga družile prijateljske vezi. Zato je bilo pričakovati srečne in blagonosne vlade, toda prišlo je drugače.

Svojo cerkveno državo je našel Pagano v popolnem neredu. Grajska gospoda je živela v vednih bojih med seboj, duhovščina in

meščani so bili razprti, roparski vitezi so prežali po cestah, napadali trgovce in onemogočili vsako trgovino med Koroško, Goriškim in Furlanijo. Največji roparji so bili plemiči Villalta, ki so obvladovali cesto čez Kobarid, Bovec in Predil. Potnikom so navadno ugrabili imetje, jih metali v ječo in jim le za visoko odkupnino zopet dajali prostost. Slednjič se nikdo ni več upal potovati po tej cesti. Mesto Čedad je zaradi tega trpelo veliko škodo. Enako kakor plemiči Villalta so tudi gospodje Varmo, Ossopo, Prambergo živeli od cestnega ropa. Patriarh je drzne nasilnike pozval na odgovor, jih deloma kaznoval, a roparskih gnezd le ni mogel iztrebiti.

Nesreča je bila za patriarha, da se je zapletel v hude boje z mestom Milanom, kjer je hotel svoji rodbini zopet pomagati do vrhovne oblasti. Toda šestletni boj je bil brezuspešen in se je končal s popolnim porazom welfovske stranke, doma pa se je medtem anarhija le še bolj razširila. Še na večer življenja je moral Pagano izvojevati nove boje z goriškimi grofi in Frankopani, svojimi nekdanjimi zavezniki. Umrl je leta 1332 v mestu Vidmu (Udine), pa še po smrti ni našel miru. Ko so njegovo truplo nesli v Akvilejo, napade roparska tolpa sprevod, razpodi pogrebce, ugrabi mrliču nakit in dragocena oblačila. Razgaljeno truplo mrtvega patriarha Pagana so našli drugi dan kmetje in ga prinesli v Akvilejo.

Za vlade Pagana della Torre se je baje mudil v Tolminu leta 1319 sloveči italijanski pesnik Dante in tu zložil nekaj spevov »božje komedije«. Pripoveduje se, da je veliki pesnik noči preživel na tolminskem gradu med vitezi in gospemi, dneve pa v jami, ki je po njem dobila ime »Dantejeva jama« (ali Založka jama). O mraku so ga baje večkrat videli v rdeči obleki pred jamo sedeti. Nekateri so sicer Dantejevo bivanje na Tolminskem tajili, vendar najnovejši preiskovalci njegovih del zopet trdé, da so morali biti pesniku naši kraji znani, kar izpričujejo nekateri popisi v »komediji«.

Paganov naslednik na starodavni akvilejski stolici se po pravici prišteva najznamenitejšim srednjeveškim patriarhom; cerkev ga celó časti kot svetnika. Bil je to Bertrand de St. Ginnes (1334 do 1350), Francoz po rodu. Prej je bil profesor cerkvenega prava na vseučilišču v mestu Toulouse (Tuluz) in pozneje svetovalec na papeškem dvoru v Avinjonu. Bil je moder državnik, hraber v vojski, skrben oče svojim podložnikom, izredno pobožen, velik dobrotnik cerkva in samostanov. S češkim kraljem Karlom Luksenburškim so ga družile tesne prijateljske vezi in nekajkrat ga je imel pri sebi v gosteh. V vojski je bil srečen. Domače uporne plemiče je kmalu ukrotil in tudi zunanje svoje sovražnike premagal. Enako kakor njegovi predniki, se je moral tudi Bertrand bojevati z goriškimi grofi za svoje pravice. Ojačen s četami moravskega mejnega grofa se je leta 1340 polastil Kormina, prodrl do Gorice in začel oblegati utrjeni grad. Ker je posadka trdnjavo hrabro branila in je nastopila huda zima, je moral Bertrand obleganje opustiti in se brez uspeha vrniti. Tu v taboru pred Gorico se je baje zgodilo, da je patriarh v sveti noči iz strahu pred sovražnim napadom v viteški opravi, ki jo je nosil pod cerkvenimi oblačili, služil polnočno sveto mašo. Te navade so se potem njegovi

nasledniki držali, dokler ni bila patriarhija zatrta. Menda še sedaj spominja na ta dogodek navada, da v Gorici, Čedadu in Vidmu pri polnočnici diakon poje evangelij z mečem v roki in da je imel včasih celó čelado na glavi.

Bertrand se je mnogo trudil, da bi zemljišča, gozdove in mesta, ki so bila nekdaj last akvilejske cerkve, pa so ji bila v teku časa ugrabljena, zopet pridobil. Večinoma se mu je to posrečilo z vojsko ali pa s prijateljskim pogajanjem. Leta 1335 je prišel z mnogoštevilnim sijajnim spremstvom v Ljubljano, kjer je imel sestanek z avstrijskim vojvodom Otonom in se z njim pogajal o svetnih in cerkvenih zadevah naših dežel. Na povratku je prenočil v Cerknici, potem pa hitel domov, kjer je zopet izbruhnil boj med furlanskimi plemiči.

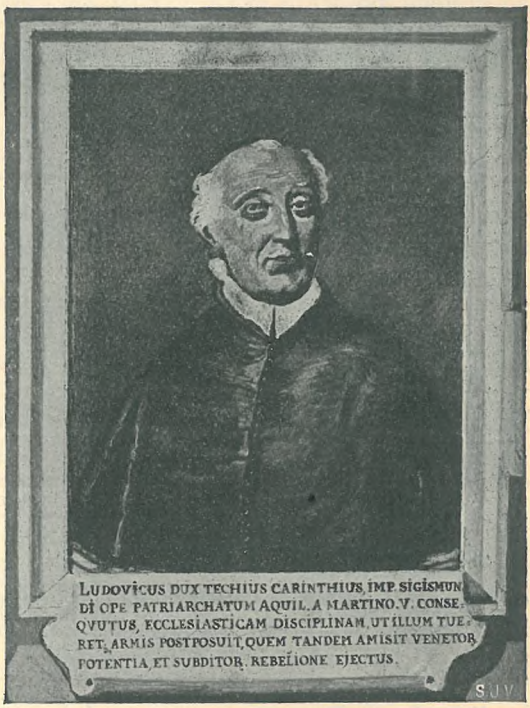

Vojvoda Teck, patriarh akvilejski.

Za Bertrandove vlade so zadele akvilejsko cerkveno državo hude nadloge: kobilice, kuga, potres, lakota. Bertrand je skušal po svoji moči ljudstvu olajšati strašno stisko. Vsak dan je pogoščeval čez 2000 revežev. Da bi dvignil duha svojih potrtih podložnikov, je ukazal prirejati cerkvene slovesnosti in javne veselice, revnim deklicam je izplačeval doto, da so se mogle omožiti. Predvsem pa je skrbel za povzdigo verskega življenja in ugled duhovščine. Leta 1339 je imel velik cerkven zbor, ki je izdal navodila za življenje duhovnikov, stroge odredbe proti oderuhom, proti onečaščenju cerkva in pokopališč in raznim drugim razvadam. Leta 1342 je objavil patriarh poseben odlok proti razkošnosti in gizdavosti v obleki. Nevredne samostanske predstojnike in duhovnike je strogo kaznoval, cerkve in samostane bogato obdaroval. Trgovino je skušal dvigniti z napravo novih cest in s tem, da je skrbel za varnost trgovskih karavan. Gnezda roparskih vitezov je brez usmiljenja razdejal. S tem si je nakopal hudo sovraštvo razvajene viteške gospode, ki mu je stregla po življenju. Ko se je nekoč vračal iz Padove domov, so ga zarotniki

napadli pri gradu Spilimbergo in neki Villalta mu je zadel pet smrtnih ran. Patriarh je izkrvavel na cesti, medtem ko je njegovo spremstvo zbežalo. Še danes označuje znamenje kraj tega strašnega umora. Bertranda so pokopali v Vidmu pod velikim oltarjem in pozneje zaradi njegovih kreposti proglasili za blaženega.

V naslednjih desetletjih se pojavlja velik vpliv čeških Luksemburžanov na patriarhovsko stolico. Luksemburžani so bili tekmeci avstrijskih vojvodov. In ker so se ti polastili alpskih dežel, je hotel češki kralj Karel IV. vsaj akvilejsko cerkveno državo ohraniti pod svojim vplivom. Na njegovo prošnjo je papež Klement VI. imenoval Karlovega polbrata Nikolaja za patriarha (1350—1358). Pa tudi Habsburžani so dobili svoj delež. Vojvoda Albreht II. je zasedel gorenjo vipavsko dolino, ki je odslej ostala v oblasti njegovih naslednikov. Ko je cesar Karel IV. leta 1354 potoval v Italijo, ga je patriarh Nikolaj v Vidmu zelo slovesno sprejel. S tem obiskom sta v zvezi dva znamenita dogodka.

Že patriarh Bertrand je dobil od papeža dovoljenje, da sme ustanoviti v Čedadu vseučilišče (1339), cesar Karel je zdaj na prošnjo svojega brata izdal ustanovno listino, v kateri izjavlja, da hoče ustanoviti visoko šolo, katero bi lahko obiskovali mladeniči iz sosednih dežel: Nemci, Ogri, Slovani in Italijani. Gotovo je bil Čedad, ki leži skoraj na jezikovni meji treh narodov, v ta namen pripraven kraj, vendar se ustanova ni izvršila zaradi ugovora bližnjega padovanskega vseučilišča, ki bi bilo po njej trpelo veliko škodo. — Druga znamenitost, ki je v zvezi s Karlovim bivanjem v Vidmu, je dragocen dar, ki ga je ob tej priliki prejel od patriarha, namreč dva zvezka dragocenega »čedadskega ali štivanskega evangelija«, ki je veljal za rokopis svetega Marka. Za nas Slovence je ta evangelij posebno zato pomenljiv, ker so posamezni listi popisani z imeni slovenskih romarjev iz 9. in 10. stoletja. Cesar Karel je dal darovanemu rokopisu napraviti dragocene platnice iz zlata in biserov in ga poslal nadškofu v Prago z ukazom, naj vsako leto na velikonočni praznik eden izmed kanonikov iz njega bere sv. evangelij. — Tudi vlada češkega Nikolaja ni minila brez bojev. Ko je ogrski kralj Ludovik Benečanom napovedal vojsko, sta bila patriarh Nikolaj in grof Majnard VII. Goriški njegova zaveznika. Patriarh je takrat napadel Gradež in odnesel z otoka relikvije sv. Mohorja in Fortunata. Želel je tudi svojo stolnico prestaviti iz nezdrave Akvileje v Videm, pa ni dobil papeževega privoljenja. Leta 1358 je imel Nikolaj sinodo za ureditev cerkvenih razmer svoje škofije in je še tisto leto umrl.

Za Luksemburžanom je dosegel patriarhovsko čast zopet eden iz rodbine Thurnov, Ludovik della Torre (1359—1365). Njegova vlada je bil veden boj z avstrijskim vojvodom Rudolfom IV. »Ustanovnikom«, ki si je prisvojil mnogo akvilejskih posestev in vedno bolj širil svoj vpliv po gornji Italiji. Takoj v začetku se je patriarh Ludovik pritožil pri papežu, da si je vojvoda Rudolf nepostavno prilastil Zgornjo in Spodnjo Vipavo, Lož, Postojno, Vencone z mitnico in sotesko ob Beli, Trebnje na Koroškem in Slovenji Gradec.

Tudi Aufenštajni, ki so imeli na Koroškem in Spodnjem Štajerskem mnogo akvilejskih fevdov, so mu odrekli pokorščino in se izjavili za podložnike avstrijskih vojvodov. Ker pogajanja in prošnje niso pomagale, se je vnel boj. Vojvoda Rudolf je hitro premagal patriarhove čete in prodrl globoko v Furlanijo. Ludovik je moral v spremstvu dvanajstih plemičev potovati na Dunaj, da si izprosi miru, in ga je dobil le pod pogojem, da odstopi vse fevde, ki jih je imela akvilejska cerkev na Štajerskem, Koroškem Kranjskem, v Slovenski marki in na Krasu, vojvodu Rudolfu. S tem je svetna oblast akvilejskih patriarhov po naših krajih popolnoma prejenjala. Pa tudi po tem dunajskem miru še ni bilo konec bojev. Podjetni Rudolf je iskal novih pridobitev v Furlaniji, ker je vedel, da mu patriarh ni kos. Bojna sreča se je nagibala zdaj na eno, zdaj na drugo stran, dokler ni smrt leta 1365 obeh tekmecev hkrati poklicala s pozorišča.

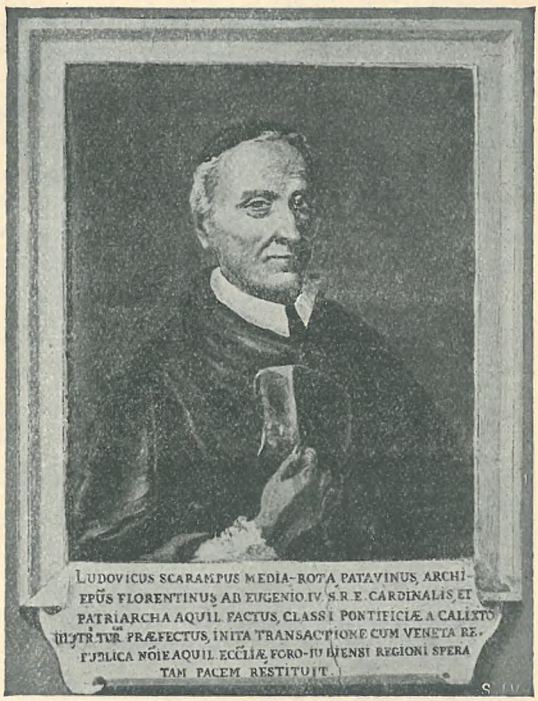

Patriarh Ludovik Scarampo.

Po Ludovikovi smrti se je zopet pojavil luksemburški vpliv. Papež Urban V. je postavil na prošnjo cesarja Karla IV. njegovega nekdanjega kancelarja Markwarda pl. Randecka za patriarha (1365 do 1381). Z velikim sijajem je bil umeščen v svojo duhovsko in svetno oblast. Pričel je vladati v zelo ugodnih razmerah. V deželi je bil mir in z vsemi sosedi je prijateljsko občeval. Za upravo svoje dežele si je pridobil veliko zaslug s tem, da je ukazal zbrati vse pravne navade, ki so bile v veljavi, in jih združil v zakonik. Ta zbirka postav je bila sicer izprva izdana le za Furlanijo, pa je dobila pozneje veljavo tudi za druga akvilejska okrožja po Istri, Kranjski, Slovenski marki in Goriškem. — Ker je potres leta 1348 akvilejsko stolnico zelo poškodoval, jo je dal Markward iznova pozidati in ji dal tisto obliko, ki jo ima še dandanes. Vzlic svoji miroljubnosti se je zapletel v razne boje. Ker mu je primanjkovalo denarja, je leta 1379 zastavil Tolminsko za šest let mestu Čedadu za 6000 mark soldov. S tem je bila

deželica za patriarha izgubljena, ker je Markwardovi nasledniki niso dobili več nazaj.

Z Markwardom je legel v grob zadnji samostojni patriarh, ki je svojo oblast uveljavil v vsem obsegu in v miru vladal svojo deželo. Za njim so se množila znamenja razpada, ki so spravila vso državo v nered in jo slednjič vrgla v žrelo grabežljivemu južnemu sosedu. Po Markwardovi smrti je dobil patriarhijo kardinal Filip Alençon, stričnik francoskega kralja, ne da bi bil obvezan v njej bivati. Ker so se pa ljudje temu uprli, je imenoval papež Ivana iz Morave, strička cesarja Karla IV. za patriarha (1387—1394). Ivan je sicer prišel v Furlanijo, pa je s svojim posvetnim življenjem in ošabnim nastopom odbil vse podložnike. Umrl je leta 1394 nasilne smrti pod meči zarotnikov. — Prišli so potem žalostni časi cerkvenega razkola. In kakor sta si v cerkvi dva papeža delila vrhovno oblast, tako je tudi akvilejska patriarhija imela dva višja pastirja, Antona da Ponte in Antona Panciera, ki sta imela vsak svojo stranko za seboj in se borila za priznanje. Mesto se je vzdignilo zoper mesto, grad zoper grad. Benečani pa so porabili te domače razprtije, da so širili svoj vpliv po Furlaniji in skušali plemstvo potegniti na svojo stran. Že takrat bi se bili polastili velikega dela dežele, da ni bil za vojaškega poveljnika imenovan grof Friderik Ortenburški, ki jih je s pomočjo cesarskih čet izrinil iz Furlanije.

Pod vplivom mogočnega grofa Ortenburškega se je vršila tudi volitev novega patriarha. Izvoljen je bil njegov svak Ludovik, vojvoda Teck (1412—1435) iz plemenite bavarske rodbine. Imel je takrat šele nižje redove in dolgo časa ni mogel dobiti papeškega potrjenja. Šele na cerkvenem zboru v Kostnici ga je novoizvoljeni papež Martin V. leta 1418 priznal za patriarha in mu s tem podelil oblast v cerkvenih zadevah.

A prav takrat, ko je Ludovik dosegel zaželjeno priznanje in utrdil svojo veljavo, se je zrušila njegova svetna oblast. Benečani so porabili njegovo odsotnost iz dežele in hitro zasedli najvažnejša mesta v Furlaniji: Čedad, Sacile, Videm. Spoznali so namreč, da jim je ta dežela za trgovinsko zvezo z Nemčijo nujno potrebna. Bilo jim je tem laže deželo zasesti, ker se je ljudstvo že naveličalo vednih razprtij v patriarhovi državi in je samo želelo priti pod varstvo mogočne republike. Hkrati s Furlanijo so dobili Benečani tudi velik kos Istre, posestva goriških grofov pa so morali zaradi posredovanja nadvojvoda Ernsta pustiti pri miru. — Poskusi patriarha Ludovika, da bi s pomočjo cesarja Sigismunda dobil svoje dežele nazaj, se niso obnesli. Prav tako ni nič pomagalo posredovanje papeža Martina V. in slovesno izobčenje, katero je proglasil nad Benečani bazelski cerkveni zbor (1435).

Razpad patriarhove države je imel za akvilejsko cerkev važne posledice. Ludovik je za vedno zapustil Furlanijo in se poslej mudil v avstrijskih deželah. O cerkveni vladi na Beneškem ni hotel nič slišati. Ker so mu odvzeli žezlo, je odložil tudi pastirsko palico. Večinoma je bival kot gost pri svojem prijatelju in sorodniku, celjskem grofu Hermanu v Celju, Krapini, Rogatcu in Slovenjem Gradcu. V Celju je imel več ko deset let svoj dvor in svoje sodišče.

Stolnica v Čedadu. (Pročelje.)

Zadnja doba Ludovikovega življenja in delovanja je tesno združena z bazelskim cerkvenim zborom, kjer se je dal zapeljati v hudo nasprotstvo proti papežu. Dolžil je po krivici papeža Evgena IV., ki je bil rojen Benečan, da je sporazumljen s svojimi rojaki in zadovoljen z okupacijo akvilejske cerkvene države. S tistim strastnim sovraštvom, ki ga je gojil do Benečanov, je nasprotoval tudi Evgenu. Za seboj pa je potegnil tudi skoraj vso svojo škofijo in tako povzročil cerkveni razkol. Umrl je v Bazelu leta 1439 za neko kužno boleznijo.

Ko je bila po smrti vojvoda Tecka akvilejska škofijska stolica izpraznjena, jo je papež Evgen podelil Ludoviku III. Scarampo-Mezzarota (1439—1465), ki je bil nadškof v Florenci, pa tudi bazelski cerkveni zbor je imenoval patriarha, in sicer tridentinskega škofa Aleksandra Ziemowitskega, Poljaka po rodu. Ludovik III. Scarampo je našel priznanje in pokorščino le v beneškem delu akvilejske škofije; avstrijske dežele z Goriškim vred so priznavale oblast bazelskega patriarha Aleksandra. Za Aleksandrom, ki je leta 1444 umrl, sta vladala v naših deželah še razkolna škofa Lovrenc pl. Lichtenberg in Martin, škof pičenski. Šele leta 1447, ko se je Enej Silvij v imenu cesarja Friderika šel poklonit smrtno bolnemu papežu Evgenu, priznal njegovo oblast in s tem zavrgel bazelske strankarje, se je cerkveno edinstvo zopet obnovilo in Ludovik III. Scarampo je bil splošno priznan za patriarha. Vendar je bila njegova oblast v avstrijskih deželah le navidezna. Kot njegov namestnik je Martin, škof pičenski, precej samostojno vodil cerkvene posle v naših krajih. Politično nasprotstvo med Avstrijo in Benečani, ki je že za Ludovika Tecka povzročilo delitev akvilejske škofije in pozneje celó razkol, je tudi sedaj omejevalo akvilejskim patriarhom izvrševanje njihove pastirske službe. Vse stremljenje Habsburžanov je šlo za tem, da avstrijske dežele odtrgajo od akvilejske patriarhije in jih podrede posebnemu škofu. Deloma se je to izvršilo z ustanovitvijo ljubljanske škofije leta 1462.

O tej znameniti ustanovi smo že razpravljali na drugem mestu. Nova škofija je imela sicer le majhen obseg, večina slovenske zemlje je še ostala podložna akvilejskemu patriarhu. Vendar je bila njegova oblast pri nas zelo omejena. Skoraj nobene župnije ni več podeljeval patriarh, temveč vse so bile v oblasti cesarjevi ali pa vtelešene samostanom. Patriarh Ludovik III. Scarampo si je pomagal s tem, da je avstrijski del svoje škofije podredil posebnemu generalnemu vikarju. Po smrti škofa Martina beremo v listinah zapored imeni pičenskih škofov Jakoba in Konrada kot pooblaščencev akvilejskih.

Ko je leta 1465 umrl Ludovik, je papež Pavel II. imenoval za patriarha svojega nečaka, kardinala Marka Barbo (1471—1491). Ta je imel mnogo opraviti z diplomatiškimi posli in je poveril vlado svoje škofije vikarjem (namestnikom). V njegovem imenu je l. 1487 kaprulanski škof Peter Carli napravil kanoniško vizitacijo po slovenskih deželah. Z avstrijsko vlado so se prej vršila pogajanja, da je dovolila izvrševati cerkveno oblast beneškemu škofu. Bil je to prvi obisk višjega pastirja izza časa cerkvenega razkola, torej prvi po dolgi dobi petdesetih let.

Stolnica v Čedadu. (Notranjščina.)

Izza časa Marka Barba so dosegli le Benečani patriarhovsko dostojanstvo. Prišlo je celó v navado, da se je vladajoči patriarh v starosti odpovedal svoji časti na korist kakega sorodnika. Tako se je ohranila patriarhovska služba dolgo časa v posesti nekaterih plemenitih benečanskih družin (Grimmani, Barbaro). Zaman je cesar Maksimilijan leta 1509 zasedel mesto Akvilejo in jo spravil pod av-

strijsko oblast, da bi si pridobil vpliv na patriarhijo. Akvilejska stolica je ostala v posesti Benečanov, dokler ni bila zatrta.

Proti koncu srednjega veka imamo še omeniti patriarha Hermolaja Barbaro (1491—1493) in Nikolaja Donato (1493 do 1497). Poslednji je vedno bival v Čedadu, kjer je popolnoma prezidal in obnovil krasno stolnico. Zveza s slovenskimi deželami je bila od tu zopet živahnejša, kar priča veliko število slovenskih duhovnikov, ki so bili takrat v Čedadu posvečeni, in pogosti obiski patriarhovih vikarjev v naših krajih. Leta 1492 je obiskal koprski škof Jakob Valaresso Gorenjsko, zlasti kranjski in kamniški okraj in se vrnil preko Beljaka v Italijo. Dve leti pozneje je prišel iz Čedada Peter Carli, škof kaprulanski, na kanoniško vizitacijo. Obiskal je Gorenjsko, Spodnji Štajer in deloma Spodnjo Koroško, umeščeval župnike, posvečeval cerkve in oltarje, birmoval in delil sv. redove. Povod tem pogostim obiskom je bil pač žalosten položaj slovenskih dežel za časa najhujših turških napadov, pa tudi skrb patriarhov, da ohranijo svoj vpliv na te oddaljene pokrajine.

Politični dogodki v začetku šestnajstega stoletja so kmalu porušili to tesno zvezo.

* * *

Izmed naštetih akvilejskih višjih pastirjev moremo komaj reči o enem ali dveh, da sta kdaj obiskala svoje slovenske podložnike, vsi drugi so bili zapleteni v politične boje v toliki meri, da je njihovo cerkveno delovanje trpelo hudo škodo. Za izvrševanje onih cerkvenih poslov, ki je bilo zanje treba škofovskega reda (birmovanja, posvečevanje cerkev, oltarjev itd.), so imeli navadno pomožne škofe ali namestnike (vikarje), ki so v patriarhovem imenu obiskovali župnije, nadzirali duhovščino, sklicevali sinode in izvrševali še druge sodne in upravne posle. Za naše cerkveno življenje so bili ti vikarji skoraj večjega pomena kakor patriarhi sami, ker so bili v tesnejši zvezi z duhovščino in ljudstvom v slovenskih deželah. Nekateri so stalno bivali na Kranjskem ali pa so vsaj deželo pogosto obiskovali. V trinajstem stoletju so opravljali službo vikarjev pičenski škofje (Pičan, Pedena v Istri): Popo I., Popo II., Oto. Za vlade patriarha Pagana della Torre je bil vikar v naših deželah avguštinec Fr. Enoch. Patriarh mu je leta 1322 dovolil, da sme stalno bivati v Ljubljani ali pa v Bistri pri kartuzijanih. Le včasih je dolžan obiskati svojo škofijo. Škof Enoch je umrl leta 1324 v Ljubljani pri avguštincih. Pod patriarhom Nikolajem je bil vikar za naše dežele senjski škof Simon Protiva (1352—1360). V 15. stoletju sta bila vikarja pičenska škofa Gregor (1418—1433) in Martin (1436—1456). Prvi je bival navadno v Bistri, kjer je tudi pokopan, drugi je imel svojo stolico v Ljubljani pri šenklavški cerkvi. Pozneje nahajamo v enaki službi še druge škofe, ki smo jih deloma omenili v razpravi. Ta način cerkvene vlade se je za avstrijski del akvilejske škofije ohranil do 18. stoletja.

Medtem ko so imenovani škofje le od časa do časa obiskovali naše dežele, je bila cerkvena uprava sama skoraj izključno v rokah

arhidiakonov. Njih oblast je bila tem večja, čim bolj je bil oddaljen akvilejski škofijski sedež, čim bolj je bila zveza z njim omejena ali celó pretrgana. Arhidiakoni so imeli oblast sklicevati shode duhovščine svojega okraja, izpraševati duhovske kandidate in jih priporočati za sprejem višjih redov, umeščati nižje beneficiate in podeljevati odvezo od nekaterih patriarhu pridržanih grehov in kazni. V manjših kazenskih zadevah so imeli nad duhovniki tudi sodno oblast. Arhidiakone si je duhovščina sama volila in vsi poizkusi, omejiti ji to pravico, so bili brezuspešni.

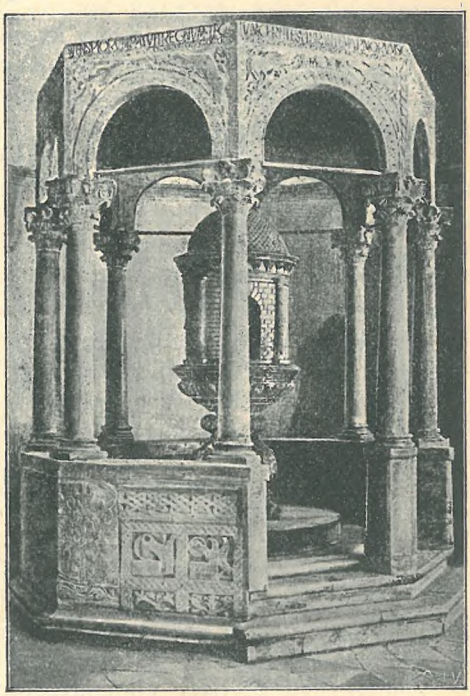

Krstilnik patriarha Kaliksta v čedadski stolnici (8. stoletje).

Od naših dežel je Goriško z Vipavsko dolino pripadalo arhidiakoniji akvilejski. Tolminsko je bilo podložno čedadskemu kapitlju, ki je imenoval župnike, in od koder je tudi včasih prišel eden kanonikov nadzorovat dušno pastirstvo. Vsa dežela Kranjska je bila izprva podložna enemu arhidiakonu, ki se je imenoval »arhidiakon Kranjske in Marke« (t. j. sedanje Dolenjske). V 15. stoletju se je ta veliki arhidiakonat razdelil. »Arhidiakonija kranjska« je obsegala sedanje Gorenjsko z Ljubljano in Cerknico, »arhidiakonija dolenjska« pa Belo Krajino, dolino Kolpe, Krke in Mirne. »Arhidiakonija savinjska« je obsegala Štajersko južno od Drave in tudi še del jugovzhodne Koroške; »arhidiakonija Koroška« ali Junske doline pa večji del Koroške južno od Drave. Nekaj izjem so v tej razdelitvi povzročili samostani, katerim so bile vtelešene mnoge župnije in zaradi tega izvzete iz oblasti svetnega arhidiakona. Podobna izjema je bila tudi arhidiakonija ribniška, ki je nastala proti koncu 15. stoletja. Stara ribniška župnija je bila zelo obsežna. Obsegala je ves kočevski svet doli do Črnomlja. Ko so Ortenburžani sredi 14. stoletja na Kočevskem naselili Nemce, zanje zidali cerkve in ustanovili mnogo novih župnij (Kočevje, Poljane, Kostel, Osilnica, Gotenica), so dobili ortenburški grofi pravico patronstva, ribniški župniki pa oblast predlagane duhovnike kanoniško umeščati. Isto pravico so si lastili glede župnij Lož in Bloke, češ da sta tudi ti dve župniji ortenburški ustanovi.

Ker so sami izvrševali pravice in posle arhidiakona v svojem okrožju so si kmalu nadeli tudi naslov, katerega so patriarhi molče priznali.

Nova ustanova v cerkveni organizaciji na Kranjskem je bi novomeški kolegiatni kapitelj.

Skupno življenje duhovnikov je veljalo skozi ves srednji vek za vzor pravega duhovniškega življenja. Najbolj vneti škofje so pospeševali tako združevanje, n. pr. solnograški metropolit Eberhard II., toda ohranilo se je le v krajih, kjer je bila cerkvena disciplina dobro urejena. Na Koroškem je bilo že v 13. stoletju po raznih mestih več duhovniških družb, na Kranjskem se pojavi šele ob koncu srednjega veka taka ustanova.

Iz ustanovne listine novomeškega kapitlja povzamemo, da so nekateri dolenjski duhovniki prosili cesarja Friderika, naj jim dovoli združiti se v kolegij, kjer bi »pod eno streho in pri eni mizi« skupno živeli. Na čelu teh duhovnikov je bil Jakob Auersperger (Turjaški), župnik v Št. Rupertu in arhidiakon v Slovenski krajini. O njegovi vnemi za božjo čast pričata krasni gotski cerkvi v Št. Rupertu in Novem mestu. Za ustanovitev kapitlja so še z njim vred prosili Kancian, župnik v Dobrniču; Klement in Jakob, kaplana bratovščine sv. Trojice v Novem mestu; Pavel, kaplan bratovščine sv. Jakoba in še več drugih duhovnikov. Cesar Friderik je prošnji ugodil dne 27. aprila 1493 in leto pozneje (30. aprila 1494) je papež Aleksander VI. ustanovitev kapitlja potrdil in mu določil organizacijo. Kapitelj naj šteje 13 kanonikov; prvi med njimi bodi prošt, drugi dekan. Vsi člani kapitlja naj žive skupno. Število kanonikov pa ni bilo nikdar popolno, ker je primanjkovalo dohodkov.

Število župnij, ki je bilo še do 12. stoletja zelo majhno, se je od tistega časa začelo polagoma množiti. V starih velikih župnijah, ki so bile preobsežne, da bi bilo mogoče redno duhovno pastirstvo, so se pričeli ustanavljati vikariati (podžupnije) in kaplanije pri posameznih cerkvah.

V obsežni župniji sv. Petra v Ljubljani, ki se je raztezala od izliva Ljubljanice do Hrušice, sta že leta 1291 bila ustanovljena vikariata na Igu in v Logatcu. Okoli leta 1320 se tudi že omenja Vrhnika. V župniji Loki je v isti dobi obstojal vikariat Poljane, medtem ko sta bila v Selcih in Železnikih ustanovljena mnogo pozneje. Za prostrano radovljiško župnijo je v zapisniku iz leta 1291 izpričan vikariat Bohinj (Srednja vas) in kapela na Bledu. Nekaj desetletij pozneje (1323) so bile že Gorje samostojna župnija. V Kranjski gori in na Dovjem so nastale cerkve šele okoli leta 1360, na Jesenicah pa v začetku 16. stoletja. Kamniška župnija se je raztezala po Tuhinjski dolini do štajerske meje; imela je l. 1291 le v Špitaliču gostinjec z enim duhovnikom in kapelo v Mekinjah. Na Štajerskem so se iz župnije sv. Jurija v Škalah v 13. stoletju izločili vikariati: Sv. Martina pod Šalekom, sv. Mihaela v Šoštanju in sv. Janeza na Peči, pozneje tudi sv. Ilja pri Gradiču. Župnija Gornji grad je do 12. oziroma 14. stoletja obsegala vso sedanjo dekanijo s kuracijo sv. Andreja v Belih vodah vred. Najprej se je tu izločil vikariat na Rečici (1173), v 14. stoletju pa vikariati v Solčavi, v Ljubnem in v Mozirju.

Predaleč bi nas zavedlo, ako bi hoteli zasledovati razvoj cerkvene organizacije po vseh posameznih okrožjih. Že navedeni zgledi dovolj pričajo, kako so se izza 13. stoletja množile duhovnije po deželi. Ako se prej omenja le malo župnij z velikimi okrožji, ne smemo iz tega sklepati le na pomanjkanje rednega duhovnega pastirstva, ampak tudi na redko naseljenost prebivalcev.

Med župniki in beneficiati opažamo po naših krajih poleg domačinov tudi dosti tujcev. Mnogokrat so dobivali dobre župnije Italijani in celó Francozi. Seveda niso sami izvrševali duhovnega pastirstva, ampak dobivali le dohodke in za oskrbovanje duhovskih poslov imeli nastavljene slabo plačane vikarje (namestnike). Iz tega se je razvila navada, da župniki mnogokrat sploh niso bivali na kraju svoje službe, ampak drugod, in prepuščali pastirovanje najetim duhovnikom. — Nekaj zgledov: V Kamniku je bil leta 1291 župnik Manfred della Torre; v Mengšu (1325) Franc della Torre, kanonik akvilejski, ki je dal župnijo za tri leta v najem plemenitemu Frideriku de Varmo za letnih 60 mark. V Radovljici je bil leta 1348 župnik Viljem pl. Gurnery de Cuchanea, njegov vikar pa Nikolaj Mels. Cerkniško župnijo so imeli pogosto tujci, n. pr. Taddeus de Palude, patriarhov kaplan, Ivan de Reate in drugi. V Konjicah na Štajerskem so bili župniki: Kandid de Varmo, Askulin della Torre, Aleman della Torre; v Laškem: Peter Camillus de Calumpna, Franc de Uttino. — Med srednjeveškimi duhovniki opažamo tudi mnogo plemičev iz najodličnejših rodbin, in sicer ne le na škofijskih sedežih, temveč tudi na župnijah po deželi. Ortenburžani so bili župniki v Radovljici, gospodje Limbarski (de Lilienberg) župniki v Mengšu in Moravčah; Ahacij pl. Sebriach, župnik v Laškem; Albert Ostrovrhar, župnik v Konjicah (1319); Baltazar Turjaški, župnik v Škocijanu pri Turjaku (1280); Jakob Turjaški, župnik v Št. Rupertu (1490). In te zglede bi še lahko pomnožili z mnogimi drugimi.

Duhovski naraščaj se je večinoma izobraževal in vzgajal doma. Župniki so imeli po enega ali več dijakov, ki so se izobraževali pod njihovim vodstvom in se pri njih učili praktičnega pastirovanja. Zlasti opažamo take duhovske šole na imenitnejših župnijah (Kranj, Ribnica), kjer so izobraženi duhovniki zbrali okoli sebe po več dijakov in jih poučevali v potrebnih znanostih.

O verskem življenju našega ljudstva hočemo pozneje razpravljati v posebnem poglavju. Tu naj le omenimo, da velika krivoverska gibanja srednjega veka niso šla brez sledov mimo naših dežel. V prvi vrsti velja to o krivoverstvu bogomilov, ki se je razširilo iz Bosne in Hrvaške preko naših dežel po Gornji Italiji in Francoski, kjer so se imenovali patareni ali katari (čisti). Bogomili so zametali vse cerkvene zakramente in vse duhovstvo. Od raznih molitev so sprejeli le »Oče naš«. Učili so, da v cerkvah prebiva satan, in se zbirali v šumah ali podzemeljskih jamah. V življenju so se vzdrževali mesa in vina, vsakega uboja kake živali in so imeli množitev človeškega rodu za greh, kar pa ni zabranjevalo, da so se vdali mnogim razuzdanostim. Tem krivim naukom so se pridružile pri jugoslovanskih bogomolih še mnoge narodne vraže iz poganske dobe, n. pr. zagovor

raznih bolezni pri ljudeh in živini, čarovniške svetinje (amuleti) itd. V naših deželah se je krivoverstvo bogomilov ali patarenov posebno razširilo po Koroškem, kjer je bila živahna trgovinska zveza z Italijo. Zasledujemo jih pa tudi po Kranjskem, zlasti v Beli Krajini. Ko je patriarh Bertold leta 1228 ustanovil župnijo Črnomelj, pravi sam, da je to storil, »ker je ljudstvo v okraju Metliki bilo zaslepljeno po zmotah in posnemalo poganske navade« in da je »čredo, ki je zgrešila pravi hlev, zopet pripeljal na pot resnice«. Enako izraža v pismu na papeža Gregorija leta 1238 bojazen, »da se utegne ljudstvo po naših krajih vdati krivoverskim zmotam, iz katerih ga ne bo lahko rešiti«. Vsekako je tu misliti na bogomilstvo, ki je bilo v bližnji Hrvaški zelo razširjeno.

O novem krivoverskem gibanju čujemo okoli leta 1312 na Spodnjem Štajerskem. Takrat je pisal patriarh Otobon priorju v zajčkem samostanu, »da so nekateri njegovih podložnikov onstran gora okuženi po krivoverskih naukih in da se je zmota že tako razširila, da mnogi po raznih krajih dvomijo o katoliški veri«. Zato mu naroča, naj v družbi z arhidiakonom prepotuje akvilejsko škofijo, pridiguje božjo besedo in preiskuje, koliko je sumljivih krivoverstva. O uspehih svoje preiskave naj mu pismeno poroča. Videti je, da je bilo to krivoverstvo hitro zatrto.

Čudni sledovi starega poganstva: češčenje dreves in svetih studencev so se med Slovenci ohranili do 14. stoletja. Okoli leta 1331 so se še Kobaridci shajali pod nekim starim drevesom in molili pri studencu, ki je pod njim izviral. Verski inkvizitor za Beneško in Furlansko, Franc de Clugia, ki je izvedel o tem malikovalstvu, se menda sam ni upal odpraviti starodavne ljudske razvade. Šel je v Čedad in tam pozval ljudi na križarsko vojsko proti Tolmincem. Na čelu močne čete je prišel potem v Kobarid, posekal drevo, zamašil studenec in tako izruval zadnji ostanek stare poganske vere.

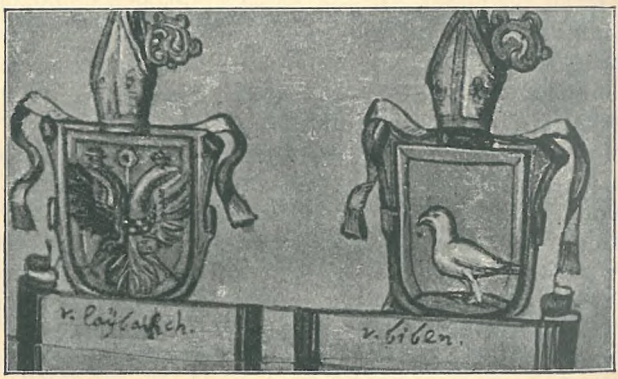

Škofijska grba: ljubljanski in pičenski.

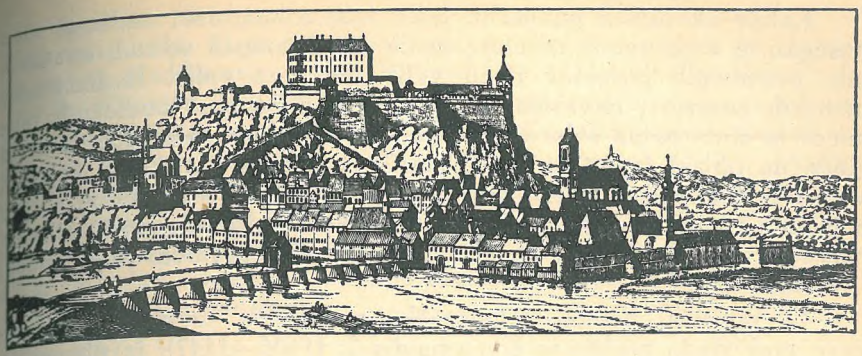

Ptuj.

25. Pod solnograškimi nadškofi.

Vezi, ki so družile slovenske dežele z nadškofijo v Solnogradu, so se pričele še prej rahljati kakor pa one, ki so nas vezale s patriarhijo na jugu. Iz Solnograda je sicer zasinil prvi žarek krščanske vere v Karantanijo in misijonsko delo se je od te strani začelo z večjo vnemo in vztrajnostjo kakor iz Akvileje, toda kmalu je cerkvena organizacija tako napredovala, da sta Koroška in Štajerska v cerkvenem oziru postali precej samostojni in je vpliv solnograških škofov vedno bolj ginil.

Znano je, s koliko vnemo sta za časa slovanskih apostolov nadškofa Liupram in Adalwin izvrševala svojo pastirsko službo. Vkljub zimi in mrazu sta večkrat prehodila dolgo pot iz Solnograda v Karantanijo in Panonijo, obiskovala slovenska vojvoda Pribina in Kocela, posvečevala cerkve in nastavljala pri njih duhovnike.

Navali Madžarov so proti koncu devetega stoletja ustavili daljnje misijonsko delovanje in skoraj uničili, kar je bilo prej storjenega. Ko so se povrnili mirnejši časi, so nadškofi iz Solnograda obnovili svoje apostolsko delo. Srečujemo jih pogosto na potovanjih po Koroškem in Štajerskem, kjer so posvečevali cerkve in ustanavljali samostane. Pri tem delu so jih podpirali odlični plemiči in deželni knezi. Sijajen zgled te vrste je Hema, grofica krška, ki je ustanovila dva samostana in celo vrsto cerkvá na svojih posestvih. — Iz te dobe je posebno znamenito delovanje nadškofa Balduina (1041—1060), ki je mnogim novopostavljenim cerkvam podelil krstno in pogrebno pravico in nakazal za vzdrževanje potrebno desetino. Njegov naslednik Gebhard (1060—1088) je cerkveno organizacijo v Karantaniji posebno s tem pospešil, da je deželo razdelil v župnije z določenimi mejami in ustanovil krško škofijo (1070).

Kakor akvilejski patriarhi, tako tudi solnograški nadškofi niso posegali le v cerkvene razmere naših dežel, ampak so tudi kot lastniki premnogih posestev imeli velik političen vpliv. Radodarnost nemških cesarjev, bavarskih vojvodov in pobožnost podložnih plemičev je obdarovala solnograško cerkev s tolikimi zemljišči, da se je glede na oblast in ugled lahko merila s samimi koroškimi vojvodi. Važna mesta, kakor Breže na Koroškem, Ptuj na Štajerskem so jim bila pokorna, celo vrsto gradov so šteli med svojo lastnino in njihova posestva so se raztezala tja do Save in Sotle (Sevnica, Rajhenburg, Brežice).

Ta politični pomen solnograške nadškofije se posebno jasno kaže pod vlado nadškofa K o n r a d a I. (1106—1147), iz plemenite bavarske rodbine Abensbergov. — Ko se je koroški vojvoda Henrik Epenštajnski polastil nekaterih solnograških posestev v Furlaniji in se branil jih vrniti, je pridrl nadškof Konrad s tisoč možmi na Koroško, da si je s silo priboril pravico. Tu mu je prišel na pomoč še krški škof Hildebolt s 300 vojaki. Pri Glanecku blizu Št. Vida sta se približali vojvodova in nadškofova armada. Vendar ni prišlo do krvavega spopada. Stari vojvoda je spoznal svojo krivico, v platneni obleki in bosonog je prišel v škofov tabor prosit odpuščanja. Povrnil je vsa ugrabljena posestva in se zopet spravil s Cerkvijo. Konrad je prenovil in utrdil svoj grad pri Brežah, da se je zdel kakor kraljeva stolica, in je prisilil meščane, da so se naselili v njegovem okrilju na desnem bregu reke Motnice. Odslej so bile Breže glavna opora solnograških nadškofov na Koroškem. Tudi za svoje vzhodne pokrajine na ogrski meji je skrbel nadškof Konrad. Ker so bili ti kraji posebno izpostavljeni roparskim pohodom Madžarov, ki so ugrabljali ljudi in imetje, se je l. 1127 sam podal na vzhodno Štajersko, prepotoval obmejne kraje in z ogrskim kraljem Štefanom II. sklenil pogodbo, ki naj bi v bodoče preprečila ropanje plenaželjnih čet. V varstvo svojih posestev proti Madžarom je sezidal grad Lipnico (južno od Gradca) in obnovil Rajhenburg za Savo. Nič manj ni bil Konrad delaven za povzdigo verskega življenja v svoji nadškofiji. Pri svojem stolnem kapitlju je vpeljal skupno življenje kanonikov in redovna pravila

Gebhard I., nadškof solnograški.

sv. Avguština, katere je moral sprejeti tudi škofijski kapitelj v Krki. Krškemu škofu, ki je imel do tedaj le škofovsko čast, pa nobene podrejene vladikovine, je šele Konrad leta 1131 odločil malo okrožje v dolini Motnice in Krke. V Brežah je ustanovil hospital za bolnike in reveže in ga bogato obdaroval. Novi samostani so nastali za njegove vlade v Rainu pri Gradcu (1129), Sekovi (1140), Vetrinju (1142). Trikrat je zbral nadškof Konrad svojo duhovščino in podrejene škofe k sinodi okoli sebe, da z njimi uredi cerkvene razmere. Po štiridesetletni plodonosni vladi ga je dohitela smrt v Lungavu, ko se je že bolan vračal iz Koroške domov (9. aprila 1147). Pokopali so ga v solnograški stolnici.

Eberhard I. (1147—1164) je bil že zapleten v hude boje, ki so za časa Štaufov nastali med papeži in nemškimi cesarji. Stal je stanovitno na strani papeža Aleksandra III., ki ga je imenoval za svojega legata (poslanca) v Nemčiji. Večkrat ga srečujemo na škofijskih potovanjih po Koroškem in Štajerskem, kjer je imel shode duhovske in svetne gospode, tako v samostanu Rain, v Brežah, Beljaku, v Lipnici in Ljubnem. Ko je admontski samostan leta 1152 popolnoma pogorel, se je z nadškofovo pomočjo na novo dvignil iz pepela. Župnijska organizacija je pod njim vztrajno napredovala. Pomenljiva je ustanova male lesene kapele z izrezljano Marijino podobo v dolini gorskega potoka Zell iz leta 1159, kjer so rudokopi in solinarji iz okolice opravljali svojo pobožnost. Leta 1200 se je namesto lesene kapele postavila iz kamna zidana cerkev in je kmalu postala sloveča božja pot — sedanje Marijino Celje. Nov samostan je nastal za Eberhardove vlade v Borovi (Vorau, leta 1161), ki ga je ustanovil štajerski mejni grof Otokar VII.

Nadškof Lenart Hodiški (von Keutschach).

Pod Eberhardovimi nasledniki, Konradom II. in Adalbertom III. so se razprtije z nemškim cesarjem tako poostrile, da sta morala večinoma bivati izven Solnograda, navadno v Brežah ali Admontu. Adalbert je bil celó l. 1174 odstavljen in sam cesar Friderik Rdečebradec je v tistih hudih bojih prišel na Koroško in Štajersko, imel shode v Brežah in v Lipnici, da izpodkoplje vpliv svojega mogočnega nasprotnika.

Ako so cerkvene razmere v solnograški nadškofiji zaradi teh razprtij hudo trpele, so se vendar kmalu na bolje obrnile pod mogočno vlado Eberharda II. (1200—1246), katerega smemo šteti med najodličnejše srednjeveške škofe. Neumorno je obiskoval Eberhard svoje pokrajine tostran Velikih Tur. Skoraj vsako leto ga srečamo v Lipnici, v Brežah, Rainu ali Ptuju, kjer je imel cerkvene shode

duhovnikov ali zbiral svetno gospodo okoli sebe. Leta 1202 je na sinodi v Brežah potrdil samostanu Admontu posest župnije Jarenina v Slovenskih goricah. Samostana Rain in Sekovo je bogato obdaril S posebno vnemo je pospeševal skupno življenje duhovnikov v kolegiatnih kapitljih, katerih štejemo iz njegove dobe celo vrsto. Med prve ustanove te vrste je menda šteti proštijo sv. Janeza na Mostiču (St. Johann am Brückl) pri izlivu Krčice v Krko, ki je bila pozneje prestavljena v Spodnji Dravograd (okoli leta 1200). Pri stari cerkvi sv. Andreja v Lavantinski dolini je ustanovil nadškof Eberhard I. 1212 kolegij kanonikov po redovnih pravilih sv. Avguština. Nekaj let pozneje je nastal kapitelj v Podkrnosu (1219). Mnogo si je prizadeval pobožni nadškof, da je bil znameniti njegov prednik Virgilij, znan karantanski apostol, ki je poslal škofa Modesta z mnogimi duhovniki med Slovence, v Rimu prištet med svetnike. Njemu v čast je sezidal potem v Brežah leta 1230 cerkev sv. Virgilija in ob njej ustanovil kolegiatni kapitelj. — Trg Velikovec je tedaj še pripadal župniji sv. Ruperta izven mesta. Tu je ustanovil Eberhard kolegiatni kapitelj s 13 kanoniki in proštom na čelu. Ker v trgu samem še ni bilo cerkve, meščani pa so vendar želeli imeti tamkaj božjo službo, so stavili škofu ponudbo, da na svoje stroške kupijo stavbišče za cerkev in kapiteljsko hišo, ako dovoli, da se kapitelj prestavi v mesto. To se je zgodilo. Meščani so kupili od šentpavelskega opata Hartwiga primeren prostor in ga izročili škofu, ki je tamkaj dal sezidati novo lepo cerkev sv. Magdalene. Kapitelj je oskrboval dušno pastirstvo po župnijah: Št. Rupert, Tinje, Sv. Marjeta pri Telenbergu, Sv. Štefan pri Trušnjah, Sv. Martin na Djekšah in Sv. Magdalena v Kneži. Od leta 1662 biva prošt velikovškega kapitlja v Tinjah.

Goreči višji pastir je spoznal, da je redno nadzorstvo in skrbno škofovsko poslovanje ob velikem obsegu solnograške škofije nemogoče. Že leta 1215 je pri splošnem cerkvenem zboru v Rimu predložil papežu Inocenciju III. načrt za ustanovo treh škofij. Ena bi se naj ustanovila na otoku Kiemskega jezera, kjer je nekdaj stal prastari samostan sv. Odrešenika s slovečo šolo in kjer sta se nekdaj vzgajevala sloveča vojvodiča Gorazd in Hotimir v krščanstvu, druga v Sekovem, tretja v Št. Andražu na Koroškem. Papež Inocencij III. je z veseljem pritrdil nadškofovemu načrtu. Ko se je Eberhard vrnil iz Rima, je pričel takoj izvrševati svoje namere. Leta 1218 sta bili že prvi dve škofiji ustanovljeni. V ustanovnem pismu papeža Honorija III. za Sekovo iz leta 1218 beremo: »Po modrem preudarku, da je ob veliki razsežnosti solnograškega okrožja nemogoče, da bi mogel vsem njegovim prebivalcem nakloniti pastirsko skrb in v strahu, da ni nikogar, ki bi podajal malim mleko dobrega nauka, odraščenim pa tečno jed, ki bi potrdil, kar je slabotnega, in privezal, kar je od trganega, si nam po ljubljenem sinu Karlu, proštu v Brežah, poslal pismeno prošnjo, naj ti damo dovoljenje in oblast, da v sekovski cerkvi tvoje škofije ustanoviš škofijsko stolico in da ji s privoljenjem tvojega kapitlja odločiš okrožje poldrug dan hoda v premeru in 300 mark letnih dohodkov... Ker smo po skupnem posvetovanju z našimi brati prišli do prepričanja, da je ta tvoja namera v proslavo

božjega imena in povišanje krščanskokatoliške vere, radi ugodimo tvojim zahtevam, kakor so gori omenjene.« — Pravica imenovati in umestiti sekovskega škofa je bila pridržana solnograškemu metropolitu. Prvi je zasedel novo stolico prošt Karel iz Brež. — Leta 1225 je Eberhard zopet predložil papežu Honoriju prošnjo za ustanovitev nove škofije v Št. Andražu. Utemeljil jo je s tem, »da množica izročene mu črede potrebuje skrbi še drugega pastirja, ker more sam zaradi neugodnih potov komaj obiskati vso škofijo. Zato prosi, da se v cerkvi s v. A n d r e j a v L a v a n t i n s k i d o l i n i, pri kateri je prej služil le en svetni duhovnik in kjer je nedavno uredil redovni kolegij s proštom na čelu, ustanovi škofijska stolica.« Papež je tudi tej želji rad ugodil, in Eberhard je 10. maja 1228 izdal ustanovno

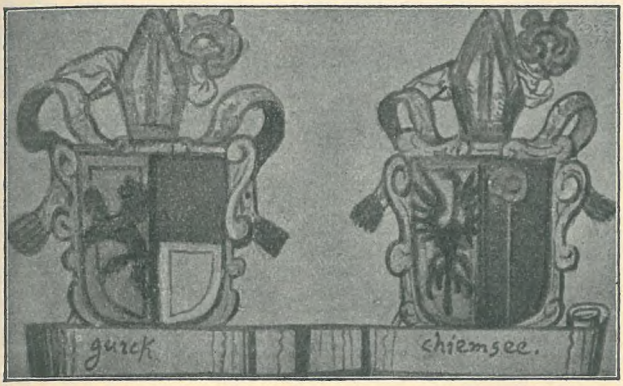

Grba škofij: Krka in Chiemsee.

pismo, v katerem si je zlasti sebi in svojim naslednikom izgovoril pravico imenovati lavantinskega škofa in prepovedal kapitlju v Št. Andražu vsako izvolitev. O mejah nove škofije ustanovno pismo ničesar ne omenja. Šele iz neke listine nadškofa Friderika II. iz leta 1280 zvemo, da je obsegala sedem župnij s podrejenimi kapelami, ki so bile deloma na Koroškem, deloma na Štajerskem. Obdržala je ta majhen obseg celo vrsto stoletij.

Ustanovitev novih škofij je nadškof Eberhard utemeljeval posebno z veliko oddaljenostjo mnogih svojih pokrajin od solnograške stolice in z velikim številom podložne mu črede. Vendar se ne motimo, če trdimo, da so ga k temu nagnili še drugi vzroki. Prav takrat se je tako po Kranjskem, Koroškem in Štajerskem širilo krivoverstvo bogomilov ali patarenov. Avstrijski vojvoda Leopold VI. je postopal proti njim z veliko strogostjo in je hotel zaradi njih že leta 1210 na Dunaju ustanoviti škofijo. Toda namera se ni izvršila zaradi ugovora pasavskega škofa, kateremu so pripadale pokrajine ob Donavi. Kar se vojvodu ni posrečilo, je lahko izvršil nadškof Eberhard, ker je popolnoma prosto določeval v mejah svoje škofije. Ni brez po-

mena, ako poudarja papež v ustanovnem pismu sekovske škofije, da doslej ni bilo tamkaj višjega pastirja, ki bi podajal vernikom pravi nauk, »zopet utrdil, kar je slabotnega, in privezal, kar je odtrganega«. Enaki razlogi so prilično ob istem času (1237) nagnili akvilejskega patriarha Bertolda, da se je potegoval za škofijo v Gornjem gradu, »ker se bo sicer ljudstvo vdalo zmotam, iz katerih ga bo težko rešiti«. Eberhard je izprevidel, da je najboljše sredstvo proti krivoverstvu dobro urejena cerkvena organizacija in skrbno pastirsko delovanje.

Kako zelo so bili patareni ali katari po Koroškem razširjeni, pričajo tudi strogi odloki, ki jih je izdal nadškof proti njim. V pomoč pri tem boju je dobil redovnike, ki so bili že deset let prej uspešno nastopili proti katarskemu krivoverstvu na južnem Francoskem, — d o m i n i k a n c e. Prvi samostan tega reda je nastal v Brežah, kjer je bila okolica od krivovercev posebno okužena. Pravi ustanovitelj te dominikanske naselbine je sv. Hiacint, krakovski kanonik in Poljak po rodu. Ko se je Hiacint okoli leta 1225 podal s poljskim kraljem v Rim, je tam spoznal novoustanovljeni red dominikancev, ki se mu je tako dopadel, da je sam vanj stopil in oblekel belo redovno haljo. Na povratku v domovino je prišel v Breže, koroško stolico solnograških nadškofov in s pomočjo Eberharda II. postavil prvi samostan tega reda v alpskih pokrajinah (1227). Kmalu potem je bil ustanovljen dominikanski samostan v Ptuju. V Brežah so novi redovniki vzdrževali slovečo latinsko in bogoslovno šolo, kamor so bližnje škofije in samostani pošiljali svojo duhovščino po strokovno izobrazbo. Leta 1231 je papež Gregor IX. imenoval priorja in subpriorja, njegovega namestnika, v Brežah za inkvizitorje (preiskovalce) proti krivovercem po Koroškem in Štajerskem in jima ukazal, naj posebno strogo postopata proti odpadlim duhovnikom.

Razen dominikancev so se za Eberhardove vlade naselili v naših deželah še minoriti v Gradcu, Ptuju in Volšpergu; avguštinci v Velikovcu, nemški križarji v Brežah in pri Veliki Nedelji na vzhodnem Štajerskem.

Z veliko vnemo in odločnostjo je vladal nadškof Eberhard svojo prostrano vladikovino celih 46 let in si z velikimi ustanovami zagotovil častno mesto v cerkveni zgodovini. Umrl je 1. decembra 1246 v Brežah; njegovo truplo so prepeljali v Solnograd.

Po Eberhardovi smrti so napočili za solnograško nadškofijo hudi časi, ko so se na stolici sv. Ruperta hitro menjavali možje raznih značajev in teženj, med katerimi se je komaj ta ali oni izkazal vrednega svojega visokega dostojanstva.

Najprej je bil izvoljen za nadškofa F i l i p , sin koroškega vojvoda Bernarda in češke Jute. Bil je leta 1247, ko je bil pozvan na solnograško stolico, že prošt v Višegradu in papežev kaplan, pa zelo posveten, bojevit človek, ki ni nikdar prejel višjih duhovniških redov. Vse njegovo prizadevanje je merilo na razširjenje svetne oblasti. Leta 1251 je pridrl z močno četo v dolino Aniže, da bi se s pomočjo svojih podložnih ministerialov polastil vlade na Štajerskem. Menda ga zato tudi večkrat srečujemo na solnograških posestvih v Ptuju,

Lipnici in Brežicah. Iz istega vzroka se je zapletel v boje z goriškimi grofi na Koroškem. Ker ni hotel prejeti višjih redov, ga je stolni kapitelj solnograški leta 1256 odstavil in izvolil sekovskega škofa Ulrika za metropolita. Filip se je maščeval s tem, da je hudo opustošil posestva solnograške cerkve po Koroškem in Štajerskem. Med obema tekmecema je izbruhnila krvava vojska. S pomočjo češkega kralja Otakarja II. in koroškega vojvoda Ulrika se je sicer še nekaj časa držal. Slednjič je bil na posredovanje Otakarjevo izvoljen za akvilejskega patriarha, kjer je bil pa še manj na mestu. Ko se je tudi njegov namestnik Ulrik odpovedal nadškofovski službi (1265), je dobil Vladislav, sin šlezijskega vojvoda enakega imena, solnograško stolico. Vladislav se je pač zavzel za svoje pastirske posle, ustanavljal župnije in cerkve in jih zastavljal z delavnimi duhovniki. Skušal je tudi poravnati škodo, ki so jo trpeli samostani in cerkve pod njegovim prednikom, vendar je le kratko časa vladal. Umrl je leta 1270 v svoji domovini, v mestu Vratislavi (Breslau).

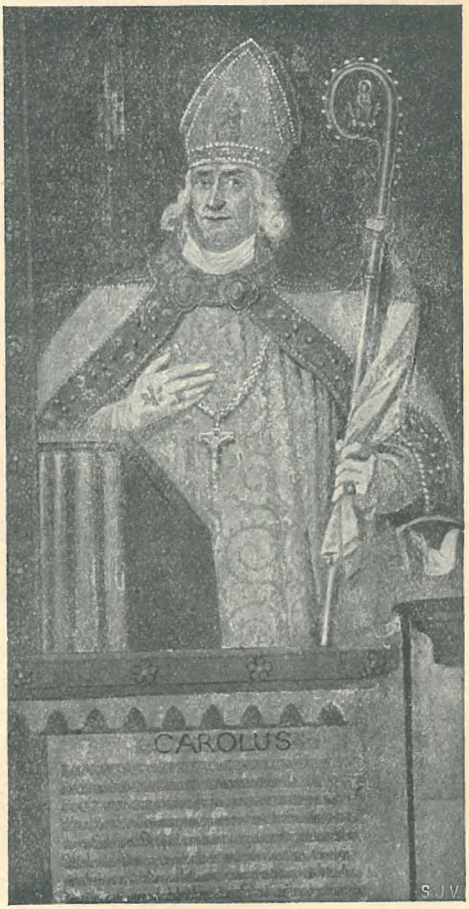

Karol iz Brež, prvi škof sekovski.
(Po sliki v sekovski stolnici.)

Pod Friderikom II. (1270—1285) se je izvršil v naših krajih oni veliki prevrat, ko je po kratkem češkem medvladju habsburška rodovina pridobila vzhodne alpske dežele. Nadškof Friderik je pomagal cesarju Rudolfu s svetom, četami in denarjem, pa je zato moral trpeti, da je Otakarjev namestnik na Štajerskem, Milota, požgal in opustošil solnograška posestva. Habsburški vpliv na solnograško stolico se je pokazal že po njegovi smrti, ko je Rudolf pl. Hoheneck, prej kancelar cesarja Rudolfa, dosegel nadškofovsko čast (1285—1290). Ta vpliv se je moral kmalu izprevreči v hudo napetost, ko so začeli Habsburžani razširjati in utrjevati svojo oblast po vzhodnih alpskih deželah in hoteli tudi solnograško kneževino, katero so vladali nadškofi, spraviti v odvisnost. Večkrat so izbruhnili sovražni boji, tako že pod

Rudolfom in posebno še pod njegovim naslednikom Konradom IV. Ker so imeli solnograški cerkveni knezi tudi na vzhodu, na Bavarskem, nevarne nasprotnike svoje neodvisnosti, zato se jim je bilo večkrat treba boriti na dve strani. Sklepali so zveze zdaj z enim, zdaj z drugim svojim sosedom, kakor jim je ravno kazalo.

Iz življenja teh državnikov in diplomatov, katerih delovanje je večinoma merilo na visoke politične cilje, nas zanimajo le oni dogodki, ki so v neposredni zvezi z našimi deželami. Tu je omeniti predvsem spor z mogočnimi gospodi P t u j s k i m i.

P t u j in z njim ves svet na jugovzhodu okoli Ormoža in Središča je že okoli leta 863 prišel v last solnograške cerkve. Za madžarskih napadov je sicer ta oblast prenehala, toda ko so se povrnili mirnejši časi, so dobili solnograški škofje Ptuj nazaj, ki je postal važen obmejni branik proti Madžarom. Sedanji ormoški in ljutomerski okraj sta pa še dolgo ostala pod madžarsko oblastjo. Te najvzhodnejše, vedno ogrožene in sovražnim napadom izpostavljene pokrajine so izročili solnograški nadškofi v oskrbo in obrambo nekim plemenitašem, ki so kmalu po kraju dobili svoje ime in se nazivali g o s p o d j e P t u j s k i. Imeli so vedne boje z Madžari, katerim so trgali kos za kosom zemlje izpod njihove oblasti. Posebno se je proslavil Friderik Ptujski leta 1199, ko je grabežljive roparje premagal pri Veliki Nedelji in spodil iz krajev okrog današnjega Ormoža in Središča. Osvojena zemlja je bila last deželnega vladarja, a vojvoda Leopold jo je prepustil zmagovalcu. Friderik Ptujski je potem svoje posestvo pri Veliki Nedelji, ki je bilo zelo prazno in neobljudeno, podaril nemškim križarjem. — Ni se čuditi, če so se čutili gospodje Ptujski precej neodvisne od solnograških cerkvenih oblastnikov in so svojevoljno gospodarili na zemlji, ki so jo priborili in vzdrževali le s svojo hrabrostjo. Okoli leta 1263 je prešel Ptuj zopet v oblast Madžarov, ker ga je nadškof Ulrik zastavil kralju Beli IV. za 3000 mark srebra. Ko so se Madžari umaknili iz Štajerske, je dobil mesto kralj Otakar in pozneje cesar Rudolf Habsburški, ki ga je prepustil Frideriku Ptujskemu za 2100 mark. Sedaj so se imeli gospodje Ptujski popolnoma za neodvisne, niso hoteli več priznati oblasti solnograških nadškofov in so se celó zvezali z njihovimi nasprotniki. Nadškof Rudolf je pozval zaradi tega ošabnega Friderika v Gradec pred sodišče, ki je upornega ministeriala odstavilo od službe mestnega in grajskega poveljnika in mu odvzelo vse solnograške fevde (1285). Razsodba se je sicer izvršila, vendar je prišlo zaradi posredovanja uglednih štajerskih plemičev čez dve leti do poravnave. Friderik je priznal oblast solnograških nadškofov in je bil s svojim bratom Hartnidom vred zopet umeščen na svoja prejšnja posestva in službe. — Razen mesta, po katerem so se imenovali, so imeli gospodje Ptujski še v posesti Vurberg, Ormož in Središče. Rodbina, ki se je dvignila do velike moči in slave, je izumrla s Friderikom V. leta 1438.

Razen Ptuja so bili še glavni solnograški gradovi na Spodnjem Štajerskem: Lipnica (Leibnitz), Sevnica, Rajhenburg in B r e ž i c e. — Naravno je, da se je poslednji kraj, ležeč ob steku dveh rek, Save in

Krke, kmalu razvil v cvetočo naselbino z živahno trgovino. Nadškof Ortolf je leta 1353 Brežicam potrdil mestne pravice in določil tržni red. Iz njega povzamemo tole: Mestnega sodnika imenuje nadškof ali pa solnograški vicedom v Lipnici. Štirinajst dni se sme vsakdo v Brežicah muditi, potem lahko postane meščan ali pa svobodno odide. Ob dveh semnjih, ki se vršita o binkoštih in sv. Lovrencu, sme vsakdo tržiti osem dni prej in osem dni pozneje. Mestni sodnik sodi o vseh tožbah meščanov in plemičev, okoličani smejo tožiti breške meščane le pri mestnem sodniku. Nikdo ne sme v Brežicah vina na drobno prodajati, ako ni meščan. Kdor je kakemu meščanu kaj dolžan, naj se ga pridrži v mestu, dokler ne plača.

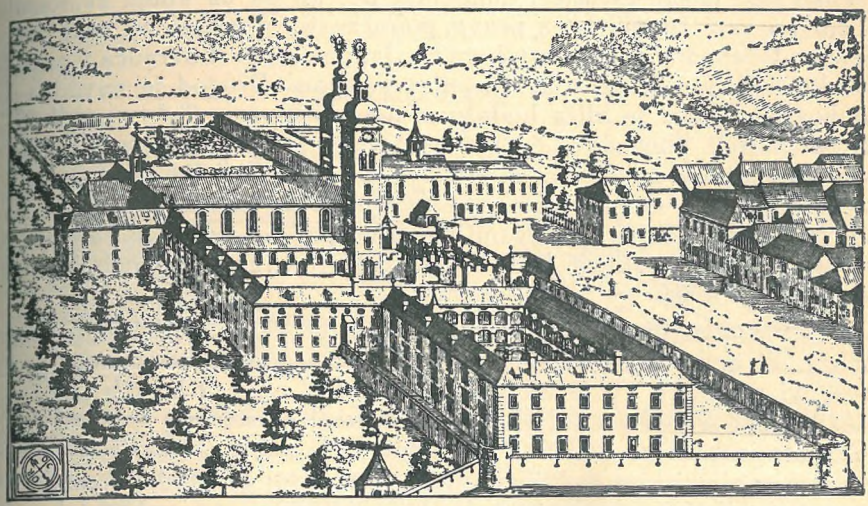

Škofija v Krki.

Enake tržne pravice je dal nadškof Eberhard III. leta 1408 za S e v n i c o. Naj omenimo le nekatere posebnosti: Vicedom v Lipnici mora skrbeti za sodstvo in varnost v Sevnici, ne da bi se dal od koga podkupiti. Kdor se zateče v Sevnico in ni proti nadškofiji ničesar zagrešil, uživa tamkaj 14 dni zavetje in varnost, po 14 dneh se mora na lastno nevarnost podati kamor hoče ... Hčere imajo v Sevnici isto dedinsko pravico kakor sinovi. Ako kak Sevničan zakrivi uboj, mora plačati kazen vicedomu, sodniku in sorodnikom umrlega, da si reši življenje, kakor je navada v Ptuju in Lipnici.

O cerkvenem delovanju solnograških nadškofov proti koncu srednjega veka ni mnogo povedati. Zelo pogosto so bili v Solnogradu cerkveni zbori, kjer so se zbrali podrejeni škofje: krški, lavantinski, sekovski, opati raznih samostanov in redovni predstojniki, arhidiakoni in tudi mnogo druge duhovščine. Od leta 1335 do 1518 jih štejemo deset. Predmet obravnavam so bile križarske vojske, pobiranje desetine za vojne namene, navodila za nošo in življenje duhovnikov, reforma

samostanov, razmere med redovniki in župniki, ureditev božje službe in odprava mnogih razvad. Marsikateri teh zborov nam podajajo zanimivo sliko tedanjih cerkvenih razmer. Na sinodi, ki jo je sklical nadškof Sigismund pl. Volkersdorf leta 1456 v Solnograd, se je duhovščina iz Zgornje in Spodnje Štajerske pritoževala nad vmešavanjem svetnih gospodov v duhovsko pastirovanje in kršenjem duhovske sodne oblasti. Isto sta potrdila škofa lavantinski in sekovski: svetni gospodje svojevoljno nastavljajo ali odstavljajo učitelje in cerkvenike brez vednosti župnikov, duhovnike silijo, da imajo pridigo in sveto opravilo ob uri, ki je gospodi prijetna, jih silijo obiskovati njihove krčme, cerkvi podložne kmete izrabljajo za tlako na svojih posestvih. Značilne so tožbe o razvadah, ki so se tu in tam udomačile. Na veliko noč nosijo nekateri duhovniki peš ali pa na konju sv. Rešnje Telo po vsej župniji brez prave pobožnosti. Marsikje so med vstajenjem Gospodovim in praznikom sv. Jakoba ali sv. Lovrenca v navadi vsako nedeljo obhodi s sv. Rešnjim Telesom. Drugod je navada, da duhovnik, kadar se bliža huda ura, nese sv. Rešnje Telo na pokopališče in deli blagoslov, čeprav nima pri sebi niti dečka, ki bi z zvončkom dajal znamenja, in ljudstvo, ki dela na polju, ne pazi na to sveto opravilo. Odpravijo naj se tudi nekateri prazniki, ki se v nasprotju s cerkvenimi postavami slovesno praznujejo, n. pr. četrtek po veliki noči, binkoštih in božiču, petek po Kristusovem vnebohodu in še nekateri drugi.

Ob koncu 15. stoletja srečamo na solnograški stolici mogočnega moža, ki je bil nam Slovencem nekoliko bližje, kakor mnogi drugi njegovi predniki. To je bil L e n a r t p l. K e u t s c h a c h (1495 do 1519). Njegov rodni grad Hodiše (nemško Keutschach) leži južno od Celovca in rodbina hodiških gospodov se je prištevala najodličnejšim koroškim plemiškim rodbinam. Lenart je prišel že zgodaj v samostan avguštinskih kanonikov v Dobrli vesi, kjer se je vzgojeval za duhovski poklic. Postal je potem samostanski prošt, pozneje stolni prošt v Solnogradu in slednjič nadškof. Odlikoval se je z izredno odločnostjo. Leta 1496 je ukazal preiskati in preurediti vse samostane v škofiji. Dve leti pozneje je izgnal vse žide s solnograških posestev, češ da so krivi oderuštva, goljufije in drugih zločinov. Podrejene škofijske stolice je izročil znamenitim možem. Krški škof je postal kancelar cesarja Maksimilijana, slavni Matej Lang, pozneje Lenartov naslednik v Solnogradu in kardinal; škofijo lavantinsko je dobil Lenart plem. Peuerl, upravo sekovske škofije pa je izročil ljubljanskemu škofu Krištofu pl. Ravbarju. Z umnim in previdnim gospodarstvom je spravil solnograško deželo do velikega blagostanja. V dolgi vrsti solnograških nadškofov je Lenarta Hodiškega prištevati med najznamenitejše.

* * *

Tri škofije: krška, sekovska in lavantinska, ki so se ustanovile v solnograškem ozemlju, niso imele namena odvzeti nadškofu vlado na Koroškem in Štajerskem, temveč mu pridružiti pomočnike, ki so

bili popolnoma od njega odvisni in katerim se je odločilo za škofijsko okrožje le toliko župnij, kolikor jih je bilo nujno potrebnih, da so se z njihovimi dohodki vzdrževali škof in kapitelj. Višjepastirsko oblast nad pokrajinami onkraj Drave so si slej ko prej pridržali solnograški nadškofi.

K r š k i š k o f j e so navadno bivali na svojem gradu Strassburgu, od koder je bilo izdanih večina njihovih listin in odlokov. Ob vznožju tega gradu je nastalo malo mestece, kjer je škof Gerold leta 1331 ustanovil kolegiatni kapitelj. Cesar Friderik mu je leta 1468 vtelesil župnijo Vipavo na Kranjskem in Novo cerkev na Štajerskem.

V vrsti krških škofov srečujemo le može nemškega plemiškega rodu, ki so iz solnograškega stolnega kapitlja ali iz proštije pri

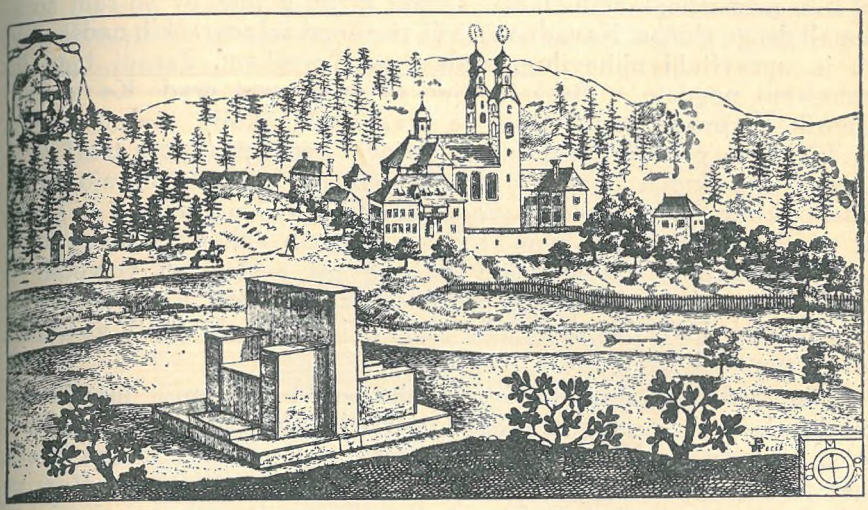

Gospa Sveta.

Gospe Sveti prišli na škofijsko stolico. Na Koroškem so izvrševali službo solnograškega generalnega vikarja (namestnika) in opravljali tiste duhovniške posle, za katere je treba škofovskega reda. Ob slovesnem umeščenju koroških vojvodov je krški škof novega kneza vpeljal v slavnostnem sprevodu v gosposvetsko cerkev in vpričo zbrane gospode in ljudstva opravil sveto opravilo. Mnoge krške škofe nahajamo tudi kot kancelarje v diplomatski službi pri avstrijskih vojvodih, tako že Pavla pl. Harracha leta 1354, Ivana II. in mnogo drugih. Škof Henrik I. je ustanovil okoli leta 1170 kartuzijanski samostan Jurklošter na Spodnjem Štajerskem. Zelo nemiren duh je bil Lovrenc plem. Lichtenberg, menda iz kranjske plemiške rodbine Lichtenbergov, ki je imela svoj grad blizu Litije. Bil je izprva kancelar pri avstrijskih vojvodih in leta 1424 postal škof lavantinski. Ker so mu bili dohodki te škofije prepičli, se je že ob življenju škofa Ernesta polastil posestev in dohodkov krške škofije, da si zagotovi

nasledstvo. Vendar se mu to ni posrečilo, ker je papež Evgen IV. imenoval Janeza Schallermana za krškega škofa. Upravo posestev krške škofije na Kranjskem in Štajerskem (Mokronog, Vitanje, Pilštanj) je pa vendar obdržal Lovrenc, ki je iz dohodkov prejemal 1100 funtov vinarjev na leto. Leta 1438 je postal zopet škof lavantinski in bazelski cerkveni zbor ga je protipostavno imenoval za akvilejskega patriarha. Zdaj je po Koroškem in Kranjskem nastopal zelo nasilno, da bi si pridobil priznanje. Skliceval je shode duhovstva, odstavljal arhidiakone in župnike, ki ga niso hoteli priznati in jim nalagal razne cerkvene kazni. Zato ga je papež odstavil in izobčil. Umrl je menda sprt s cerkvijo v Št. Andražu in bil tamkaj pokopan (1446).

Mnogo neznatnejša po obsegu in dohodkih je bila lavantinska škofija. Prvi škofje so navadno bivali v Volšpergu, ker v Št. Andražu ni bilo primernega stanovanja. Zaradi pičlih dohodkov so radi sprejemali druge službe. Navadno so bili vicedomi solnograških nadškofov, to je upravitelji njihovih posestev na Koroškem. Zaradi tega jih nahajamo pogosto v Brežah, kjer so imeli svoj grad. Ko je škof Henrik II. prosil papeža, naj se lavantinski škofiji vtelesi župnija sv. Florijana pri Mariboru, je utemeljeval svojo prošnjo s tem, da je lavantinska škofija najmanjša v nemškem cesarstvu, da morajo lavantinski škofje živeti kakor navadni župniki po kmetih in si z delom in raznimi posli služiti svoj kruh. — Pogosto nahajamo lavantinske škofe v zaupnih diplomatskih službah pri avstrijskih vojvodih in kot solnograške arhidiakone za Spodnje Koroško. Tudi to stolico so navadno dobivali solnograški kanoniki, prošti ali opati, večinoma možje plemenitega stanu.

Župnijska organizacija je v solnograški nadškofiji hitreje napredovala, kakor pa v akvilejski patriarhiji tostran Drave. V celovškem okrožju je bila še vedno najznamenitejša cerkev Gospa Sveta, kjer je bila župnija za vso okolico, kolegiatni kapitelj s proštom na čelu in sloveča božja pot. Tu so se vršili mnogi cerkveni zbori pod vodstvom solnograških nadškofov ali krških škofov in cerkvene občine so prihajale od blizu in daleč s svojimi duhovniki obiskovat starodavno koroško svetišče. Kanoniki od Gospe Svete so oskrbovali pastirstvo daleč na okoli. Prva celovška cerkev sv. Egidija je bila skozi ves srednji vek gosposvetska podružnica. Tudi Št. Rupert pri Celovcu in Čanjče sta se izločila iz te prastare župnije. Poleg Gospe Svete je v celovškem okrožju najstarejša cerkev Marije Device na Otoku ob Vrbskem jezeru. Tam je stala že v devetem stoletju cerkev, posvečena sv. Primožu in Felicijanu, v kateri so bile shranjene tudi svetinje teh dveh svetnikov. Cerkev je bila v posesti freisinških škofov, ki so tamkaj ustanovili kolegiatni kapitelj. Svetinje sv. Primoža in Felicijana so baje v 14. stoletju prenesli k cerkvi sv. Primoža nad Kamnikom. Stare matice župnije so tudi Tinje in Št. Rupert pri Velikovcu. Prva, ki se je leta 1232 združila z velikovško proštijo, je obsegala vso dolino Krke od Sv. Janeza na Mostiču do izliva v Dravo in še dolino Mögriach onstran Krke. Velikovški prošt je bil navadno tudi solnograški arhidiakon za Spodnje Koroško.

Na Štajerskem so najstarejše župnije v slovenskem ozemlju med Muro in Dravo: Maribor, Jarenina, Radgona, Ptuj. Prvotno ptujska župnija s starima podružnicama pri Sv. Lovrencu v Slovenskih goricah in Sv. Marjeti na Dravskem polju je segala do razvodja med Pesnico in Ščavnico in šla ob madžarski meji do izliva Pesnice v Dravo. V ormoškem in ljutomerskem okraju so še do konca 12. stoletja gospodovali divji Madžari, zato se še niso mogle tamkaj razviti stalne župnije. Šele potem, ko se je posrečilo ptujskim gospodom to okrožje rešiti izpod madžarske oblasti (1199), je postala Velika Nedelja zanje duhovno središče. V 13. stoletju so se zgradile cerkve tudi v Ormožu in Središču.

Reka Drava je sicer še vedno ločila solnograško nadškofijo od akvilejske patriarhije, kakor za Karla Velikega, vendar se je vpliv obeh verskih središč proti koncu srednjega veka zelo zmanjšal. V teku stoletij so se razvile nove razmere, ki so vedno nujnejše zahtevale preureditev cerkvene organizacije.

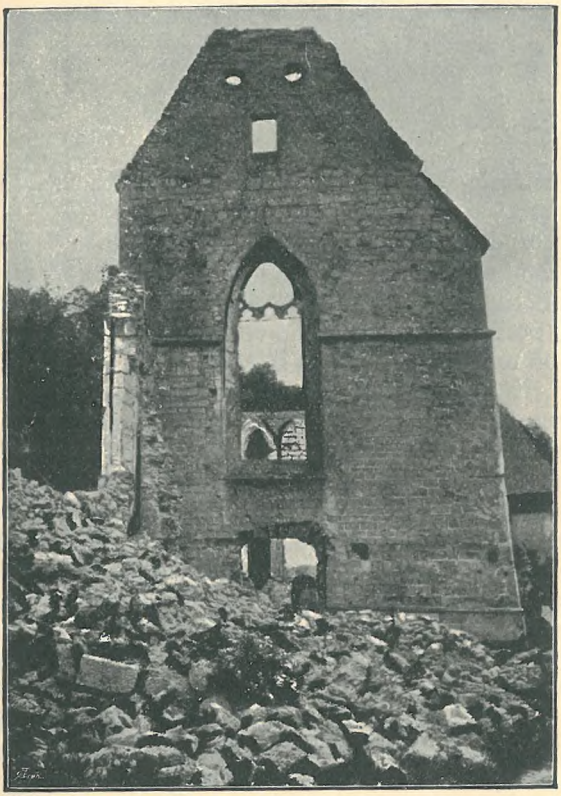

Razvaline žičke cerkve.

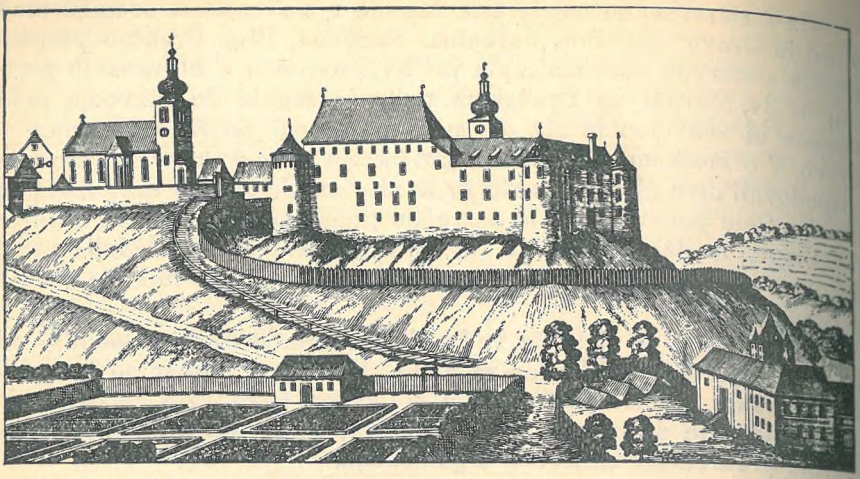

Velika Nedelja. (Komenda nemškega viteškega reda.)

26. Stari in novi redovi.

Redovi iz zgodnjega srednjega veka nosijo na sebi znak časa, v katerem so nastali. Benediktinske in cistercijanske naselbine, ležeče navadno na nizkih, prijaznih gričih ali sredi rodovitne doline s svojimi zemljišči, podložnimi vasmi, s svojim velikim gospodarstvom napravljajo popolnoma vtis mogočnih gradov, ki so jim bili vrstniki v tedanjih časih. Njihov pomen se tudi ne sme presojati le z verskega stališča, še mnogo bolj so bili pomenljivi za razširjanje kulture, za povzdigo kmetijstva, za promet in trgovino.

Gospodarstvo in z njim naraščajoče blagostanje pa je samostanom prineslo marsikatere nevarnosti. Posamezni član, ki je vstopil v benediktinski ali cistercijanski red, se je sicer odpovedal vsakemu imetju, toda samostani sami so vedno bolj bogateli. Pobožni plemiči so jim darovali velike kose zemlje in zlasti v dobi križarskih vojsk se je samostanska posest zelo pomnožila. Marsikak vitez, ki je šel na boj v Sveto deželo, je pred odhodom doma podaril samostanu v bližini del svojega posestva, da si zagotovi molitev pobožnih bratov. Z bogastvom pa je preprosto življenje, ki je v samostanih v začetku vladalo, vedno bolj ginilo, naselila se je razkošnost, propadala je samostanska disciplina in verska vnema, vgnezdile so se raznovrstne razvade. Zato kažejo benediktinski in cistercijanski samostani proti koncu srednjega veka splošno znamenje propada. — Pri nas je treba k naštetim vzrokom še pridejati turške navale, ki so mnoge samostanske naselbine popolnoma uničile, druge spravile na rob pogube.

Najstarejši koroški samostan na Osojah je v teku 14. stoletja v blagostanju in veljavi zelo napredoval. Da se je laže vzdrževal, mu je bila vtelešena župnija sv. Jakoba v Rožni dolini. Tudi plemiška rodbina Aufenštajnov ga je bogato obdarovala. Ko so pa v 15. stoletju v cerkvi in državi izbruhnile velike homatije, so Osoje pričele propadati. Samostanski predstojniki so se hitro menjavali, množe se tožbe o slabem gospodarstvu, mnogo posestev je bilo treba zastaviti ali prodati, da so se mogli plačati vojni davki. Leta 1484 je samostan do tal pogorel, prav v tistem času so Turki in Ogri plenili in požigali po deželi. Redovna družina je štela takrat komaj 6 duhovnikov. Šele leta 1500 se je samostan s cerkvijo zopet dvignil iz razvalin. —

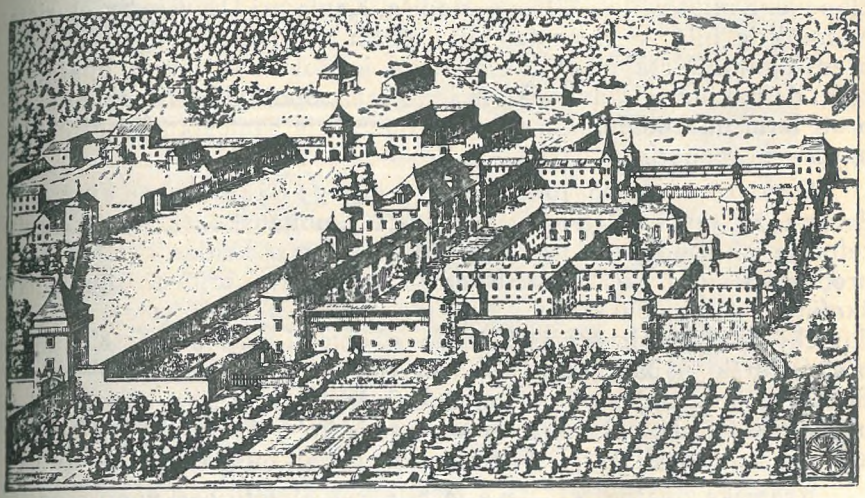

Opatija Vetrinj pri Celovcu.

Mnogo večji ugled kakor osojski samostan je imela šentpavelska opatija, katero so posebno Španhajmi podpirali. Ko je pa ta rod izumrl, je izgubila svojo najmočnejšo oporo. Zato ji poznejši časi niso prinesli posebnega dobička, nasprotno je zaradi ognja in sovražnih napadov mnogo trpela. Cesar Friderik III., ki je bil v vednih denarnih zadregah, si je za časa svojih razprtij z vitezom Baumkircherjem in bojev z Matjažem Korvinom od šentpavelskega samostana izposodil mnogo denarja, katerega seveda ni nikdar vrnil. Turški in madžarski napadi, slabo gospodarstvo in z njim vred propadanje redovnega življenja so samostan skoraj popolnoma uničili. — Manjši, pa od svojih zavetnikov, bamberških škofov, dobro preskrbljen je bil samostan Arnoldštajn pri Beljaku. Strašen potres leta 1348, ki je razklal goro Dobrač, sicer samostanskega poslopja samega ni razsul, pač pa je del gore zasul 17 vasi, ki so bile večinoma samostanu podložne. Bamberški škof Leopold je zato redovnikom podaril 52 zemljišč, da se je mogla naselbina še dalje vzdržati. Leta 1476 so »Podklošter«

oblegali Turki, katerega so redovniki junaško branili. Zavzeti ga sicer niso mogli, pa zanetili so požar, ki je samostan s cerkvijo vred popolnoma uničil. — V gospodarskem oziru velevažen je bil cistercijanski samostan v V e t r i n j u, ki je imel tudi na Kranjskem mnogo posestev okoli Preddvora, župnijo Soro in Špitalič v Tuhinjski dolini. Kakor večina drugih samostanov je tudi vetrinjska opatija vzdrževala poleg samostana ubožnico, kamor so sprejemali bolnike in stare hiralce. Značilno je za gostoljubnost in dobrodelnost tega samostana, da je moral leta 1358 zaradi mnogih gostov in siromakov, ki so se vanj zatekali, prodati nekaj zemljišč. Samostansko poslopje je bilo z zidovjem in jarki tako utrjeno, da mu Turki in Madžari niso mogli do živega. Vetrinjski opatiji so bile vtelešene župnije: Vetrinj, Kamen, Žihpolje, Kotmara ves, Bilčovs, Hodiše, Kapla pri Dravi in Sv. Marjeta. Nesreča je bila za samostan, da včasih ni imel nobenega pravega predstojnika. Krški škof Matej Lang je dobil vetrinjsko opatijo le zato, da mu je nesla dohodke in jo je sam zopet oddal drugemu škofu proti letni odškodnini. Ob takih razmerah je samostanska disciplina morala propadati.

O razmerah, ki so vladale v g o r n j e g r a j s k i o p a t i j i, smo deloma že razpravljali pri ustanovitvi ljubljanske škofije. Potreba reforme se je pokazala že v 15. stoletju. Cesar Friderik III. je hotel preosnovo na ta način izvršiti, da je Gornji grad pridružil ljubljanski škofiji in ga izročil škofu Lambergu v last. Toda gornjegrajski redovniki niso hoteli priznati škofove oblasti nad seboj. Ko so se pričeli turški napadi, se je vsa redovna naselbina razdružila. Papež Sikst IV. je slednjič z bulo od dne 8. aprila 1473 samostan zatrl in ukazal škofu, naj v Gornjem gradu osnuje kolegij svetnih duhovnikov, ki bodo vzdrževali božjo službo in oskrbovali duhovno pastirstvo.

Kranjska opatija S t i č n a je bila več stoletij cerkveno središče za vso deželo in skozi ves srednji vek najuglednejši samostan. Ob velikem kulturnem pomenu, ki ga je samostan imel, se ni čuditi, da je užival naklonjenost cerkvenih in svetnih oblastnikov. Ugledne družine so ga obdarile s posestvi in napravile razne ustanove, habsburški vladarji, papeži in cerkveni zbori so mu naklonili pravice in privilegije. Stiški opat je smel blagoslavljati cerkveno obleko, posvečevati kelihe, oltarje in podložne cerkve, smel je rabiti škofovska znamenja (mitro in pastirsko palico) in deliti nižje redove. S tolikimi pravicami obdarovan, je lahko nastopal kot cerkveni knez v deželi. Področje redovnikov se je povečalo, ko so se samostanu vtelesile mnoge župnije, kjer so morali sami oskrbovati duhovno pastirstvo, tako Št. Peter v Savinjski dolini (1256), Št. Vid s sedemdesetimi podružnicami, Dobrniče, Žužemberk, Krka, Bela cerkev (s podružnicami Škocijan, Šmarjeta in Št. Peter pri Novem mestu) in slednjič Šmarje pri Ljubljani (1496).

Posebno velika dobrotnica stiške opatije je bila vojvodinja Virida, ki je »na Pristavi« pri Št. Lambertu, eno uro od Stične, imela svoj gradič. Opat Albert pl. Lindeck (1388—1405), ki je v tistem času vladal, je bil precej posveten mož, ki je lahkomiselno zapravljal

samostansko premoženje. Leta 1405 se je moral opatiji odpovedati, pa je imel še vedno zaslombo pri nekaterih menihih in svetnih veljakih, ki so mu hoteli pomagati zopet do vlade. Hudi boji, ki so sledili pod njegovim naslednikom Petrom Limšakom (1405—1424),

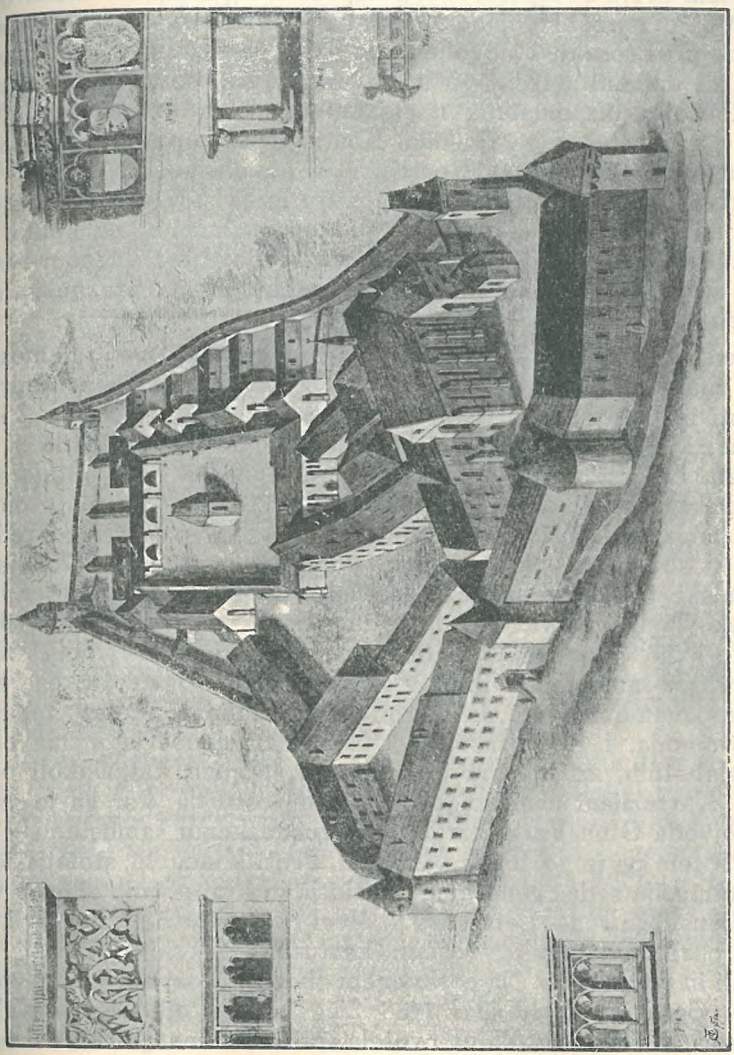

Kartuzija v Žičah.

so zelo škodili redovnemu življenju. V teh žalostnih časih je Virida opetovano samostanu posodila velike vsote. Vzela je sicer v zastavo zemljišča, pa določila, da po njeni smrti pripadajo redovnikom. Komaj so se te rane nekoliko zacelile, že so prišle druge nadloge, turški napadi. Leta 1471 je bila stiška opatija popolnoma razdejana, menihi

pa večinoma odpeljani v sužnost. In komaj se je samostan dvignil iz razvalin, že ga je zadel nov turški naval. Ob takih razmerah se ni čuditi, da je gospodarstvo propadalo in redovno življenje pešalo.

Z ugledno in bogato opatijo stiško nikakor ni mogla tekmovati druga naselbina cistercijanov v Kostanjevici. Bila je na zelo ogroženem kraju in izpostavljena napadom ropaželjnih Madžarov. Že leta 1235 je koroški vojvoda Bernard daroval samostanu posestvo Osredek pri Proseku z dovoljenjem, da si na bližnjem hribu napravi leseno ali kamenito trdnjavo in zavaruje proti sovražnim napadom. Med dobrotniki samostana nahajamo ogrskega kralja Belo IV. in hrvaškega bana Štefana Boguda. Kostanjeviški opatiji so bile vtelešene župnije: Sv. Jakob v Kostanjevici, kapela sv. Lovrenca, Videm z vikariati Brežice, Sevnica, Rajhenburg in Sv. Križ pri Kostanjevici. Turški navali so samostan skoraj popolnoma uničili. Za opata Konrada (1481) je bil v Kostanjevici en sam redovnik z imenom Martin; včasih se je zgodilo, da so bile celice popolnoma prazne in da je bilo treba samostan naseliti z novimi redovniki iz Vetrinja.

Medtem ko se pri benediktinskih in cistercijanskih samostanih množe znamenja propada, se je neki drugi red vzdržal v svoji prvotni strogosti in ohranil svoj ugled, namreč kartuzijani. — Žička kartuzija, ki je bila najstarejša na Slovenskem in celó v vsem nemškem cesarstvu, se je mirno pa vztrajno razvijala. Štajerski in habsburški vojvodi so ji bili zelo naklonjeni in izkazali svojo naklonjenost z bogatimi darili. Celó plemiči so vstopali med redovne brate, ki so bili na glasu modrih in svetih mož. Leta 1234 je stal ob bolniški postelji konjiškega graščaka Leopolda prior Peter in mu znal tako lepo prigovarjati, da je ta sklenil sprejeti iz njegovih rok meniško haljo v znamenje pokore. Ko je ozdravel, je vstopil kot preprost brat v samostan in umrl v sluhu svetosti. Ugled žičkega samostana spoznamo iz tega, da mu je ogrski kraljevič Štefan, tedaj štajerski vojvoda, l. 1259 izročil gostinjec na Semmeringu »za okrepčanje slabotnih, za tolažbo bolnikov in sprejem katerihkoli popotnikov«. Kartuzijani niso dolgo upravljali gostinjca, ker ga je že leta 1331 vojvoda Oton Veseli izročil cistercijanskemu samostanu v Neubergu. S tem pa je gostinjec propadel. Proti koncu 14. stoletja je bila žička kartuzija sedež generalnega priorja in kraj občnih zborov vsega kartuzijanskega reda. Leta 1424 je živel tam prior brat Bernard, ki je bil že prej predstojnik v osmih kartuzijah in slovel zaradi svoje učenosti in pobožnosti. Na cerkvenem zboru v Kostnici je imel vplivno besedo. Cesar Friderik je l. 1438 Žiče bogato obdaroval. Kako je v tistih časih žička naselbina cvetela, priča krasna gotska cerkev, ki je bila takrat zidana, in mnoga druga poslopja, katerih razvaline so še danes videti. Ko so pričeli Turki napadati deželo, so morali kartuzijani svoj samostan izpremeniti v trdnjavo in nastaviti svetne vojake za njeno obrambo. Vendar so bila posestva opustošena, včasih tudi redovne hiše, tako leta 1494, ko so Turki odvedli s seboj priorja in dva redovnika. Ker novinci niso več vstopali, se je samostanska družina zelo krčila.

Iz tihega življenja drugih slovenskih kartuzij, Jurkloštera, Bistre in Pleterja, nimamo zabeležiti posebnih dogodkov. Značilno je, da so celjski grofje, ki sicer niso bili na glasu pobožnih mož, ta strogi red izdatno podpirali. Grof Herman II. je leta 1407 na svoje stroške dal zgraditi pletersko cerkev s samostanom in je bil tamkaj tudi pokopan. Grof Friderik in Veronika Desiniška sta bogato obdarovala Bistro in Jurkloštor, kjer je nesrečna Veronika slednjič našla svoje zadnje počivališče. — Splošno je opaziti pri vseh kartuzijanskih samostanih do srede 15. stoletja živahen razvoj in napredek. Med redovniki nahajamo celo vrsto znamenitih pisateljev, bogoslovcev,

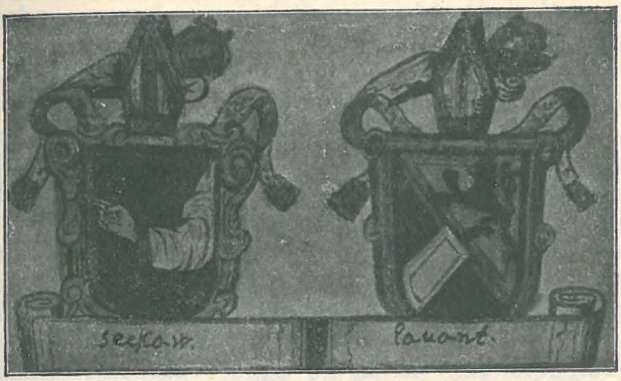

Grba: sekovski in lavantinski.

učenjakov, tako že imenovanega brata Bernarda v Žičah, Nikolaja Kemfa v Pleterjah in še mnogo drugih. Svetni knezi in vladarji so jih jemali za svoje spovednike in svetovalce in jih obsipali z dokazi svoje naklonjenosti. Najbolje osvetljuje ugled, ki so ga v tedanji dobi uživali kartuzijani, da je celó ljubljanski sodnik Henrik Stauthaimer, velik dobrotnik bistriškega samostana, oblekel v Bistri belo haljo in umrl kot kartuzijanski redovnik. Isto je storil tudi ljubljanski župnik Ernst Messenberg. — V zadnjih desetletjih 15. stoletja pa so tudi njim vsekali smrtne rane turški napadi. Leta 1471 sta bila razdejana Jurkloštor in Pleterje. Bistriški redovniki so morali prositi, naj se jim popuste davki in desetina, ker so Turki vsa samostanska posestva opustošili in podložne kmete odpeljali. Samostan se je moral vzdrževati z miloščino.

* * *

Vsi našteti samostani so bili za naše kulturno življenje v srednjem veku brez dvoma velikega pomena. Toda razširjali so svoj vpliv le na deželi, kjer so se v samotnih dolinah ali na hribih dvigale redovne naselbine, podobne gradovom v okolici. Izza 13. stoletja pa se začnó pojavljati poleg gradov tudi trgi in mesta, ki so polagoma potegnila nase vso trgovino in obrt in postala žarišča duševnega življenja. Starejši redovi niso bili primerni za delovanje po teh novih posto-

jankah, ker so njihovim ustanoviteljem stali drugi cilji pred očmi. Toda nove potrebe so rodile tudi nova sredstva. Iz cerkve so vzšli redovi, ki so se posvetili posebno dušnemu pastirstvu po mestih in trgih, ki so hkrati poudarjali načelo popolnega uboštva in se tako izognili nevarnostim, ki jih je prineslo starejšim samostanom preveliko gospodarstvo in bogastvo. To so bili tako imenovani beraški redovi: minoriti, avguštinci in dominikanci.

Manjši bratje ali minoriti, duhovni sinovi sv. Frančiška Asiškega, so se kmalu po smrti svojega ustanovitelja iz Italije razširili po naših deželah. Prvi minoritski samostan je menda dobila Gorica, kjer je po sporočilu sam sv. Anton Padovanski pridigoval in l. 1225 ustanovil cerkev in minoritski samostan v spodnjem mestu. V naslednjem letu je dal sezidati kapelo sv. Katarine in je tri leta sam vodil novo redovno naselbino. Med tem časom je ustanovil še samostane v Trstu, Poreču in Pulju. Po vplivu sv. Antona so baje prišli minoriti tudi v Ljubljano, kjer jih nahajamo že leta 1242. S svojo skromnostjo in vnemo so se meščanom hitro priljubili. Skoraj ob istem času so nastale še naselbine v Celju, Ptuju in Mariboru. V Celje so jih menda leta 1241 poklicali grofi Vovbrski. Njihovi nasledniki, celjski grofi, so bili največji dobrotniki minoritov. Grof Friderik I. je sezidal bratom leta 1341 novo cerkev in samostan in grof Herman jim je nakazal bogata posestva. Skoraj vsi člani celjske rodbine so pokopani v minoritski cerkvi. — V Ptuju, kamor so došli minoriti okoli leta 1239 in se do danes vzdržali, so našli največjo oporo pri ptujskih gospodih, ki so jih zalagali z žitom in vinom. Bernard Ptujski jim je leta 1399 še posebej odstopil dvoje županstev: Jasenice in »Lichtenegk« in v ustanovnem pismu določil, naj se v ptujskem samostanu vedno vzdržujejo: en gvardijan, en pridigar, deset duhovnikov in štirje novinci. — V Mariboru je mestni župnik l. 1282 odstopil minoritom neko podružnico ne daleč od mesta, na levem dravskem bregu, da so tamkaj imeli svojo božjo službo. Na Koroškem je bil velik dobrotnik minoritov bamberški škof Henrik I. Vpeljal jih je na svoja posestva in jim sezidal dva samostana v Volšpergu in Beljaku. V Beljak so došli prvi redovniki iz Italije in čeprav so živeli le od miloščine, so se prav hitro pomnožili. Na obeh krajih so imeli nižje latinske šole.

Vzroki, da so se minoriti tako hitro razširili po naših krajih, so bili različni. Iz poročila patriarha Bertolda nam je znano, da je bilo naše ljudstvo takrat v verskem oziru še zelo zapuščeno, brez dušnih pastirjev, da so mnogi živeli v raznih zmotah in umirali brez svetih zakramentov. Ta duhovna zapuščenost je bila tembolj nevarna, ker se je prav takrat krivoverstvo bogomilov ali patarenov iz Hrvaške in iz Italije razširjalo po naših krajih. Ob takih razmerah so bili novodošli redovniki sv. Frančiška nujno potrebni delavci v zapuščenem vinogradu, tembolj, ker so vso svojo skrb posvetili pouku in tolažbi preprostega ljudstva. S svojim siromaštvom in versko vnemo, s poljudnimi govori in zlasti s »spokornimi bratovščinami« (tretjim redom) so mogočno vplivali na versko mišljenje in življenje tedanje dobe.

Zgodovina nam o vsem tem delu le malo poroča, vendar se kažejo njega sadovi v zaupanju, s katerim se je ljudstvo oklepalo siromašnih bratov, in velikem ugledu, ki so ga uživali. Le o delovanju posameznih minoritov, ki so zavzemali odlična mesta in opravljali zaupne posle, nam ve tudi naša domača zgodovina nekaj povedati.

Boj proti krivoverstvu in raznim zmotam je bil že izpočetka združen z namenom minoritskega reda v naših krajih. To nam izpričuje poročilo o delovanju papeževega poslanca brata Fabijana, ki je leta 1325 izdal stroge odredbe proti nekaterim krivovercem v tržaški okolici in goreče izpodbujal ljudstvo k pravi veri. Nekaj

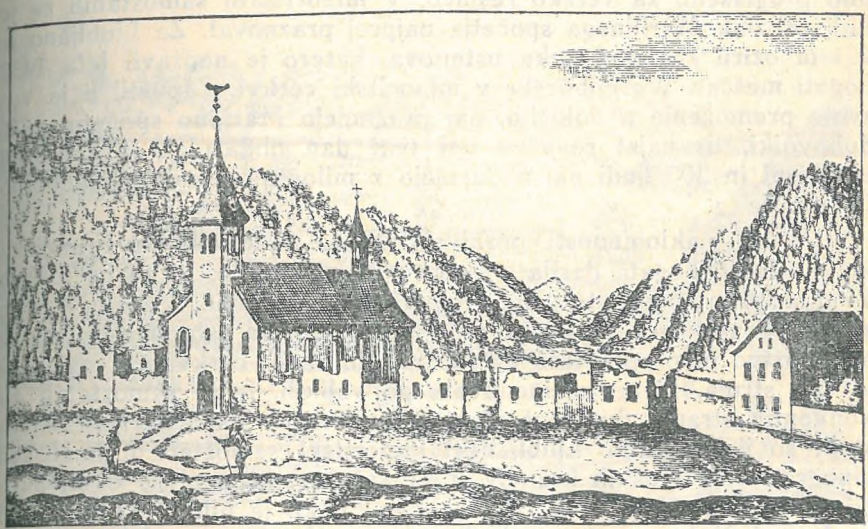

Razvaline Jurkloštra.

let pozneje (1331) je minorit Frančišek de Clugija prepotoval akvilejsko škofijo in se trudil, da iztrebi praznoverje in zmote, ki so še ostale iz dobe poganstva. Kobaridcem je takrat posekal drevo in zamašil studenec, ki so ga po božje častili. Velik socialni ugled, ki so ga uživali minoriti pri vseh slojih prebivalstva, jim je pridobil tudi vpliv na tedanje politične razmere. V bojih papežev s Hohenštaufi so stali odločno na strani rimske stolice in leta 1250 oznanjevali tudi po naših krajih križarsko vojsko zoper Konrada IV. Ko se je bojeval nekaj desetletij pozneje odločilen boj za naše dežele med češkim kraljem Otokarjem in Rudolfom Habsburškim, tedaj so zopet minoriti zastavili svoj vpliv v korist Rudolfa, hiteli od mesta do mesta, od gradu do gradu, pridobivali meščanstvo za novoizvoljenega cesarja in odvezovali Otokarjeve podložnike od zapriseženе zvestobe.

O njihovem vplivu na versko življenje pričajo mnoge pobožnosti, ki so se najprej pričele v redu in od tu našle pot med vernike. Na

prvem mestu je imenovati ljubke jaslice, katere so minoriti po zgledu svojega ustanovitelja razširjali. Kdo ne ve, kako so se udomačile med našim narodom? In poleg rojstva Kristusovega je bila tudi pobožnost do njegovega prebridkega trpljenja, ki so ga z vso vnemo oznanjevali in gojili. V ta namen je služil zlasti križev pot in razne pasijonske igre, katerih pričetki segajo nazaj v dobo ustanovitve frančiškanskega reda in katere so kapucini v 17. stoletju iznova oživili. Za naš narod so kulturnega pomena, ker vidimo v njih prve pojave ljudskih iger, pri katerih se je uporabljal slovenski jezik. Tudi za Marijino češčenje so minoriti mnogo storili. Njihov red se je zlasti potegoval za brezmadežno spočetje Marijino, ki takrat še ni bilo proglašeno za versko resnico. V minoritskih samostanih se je tudi praznik Marijinega spočetja najprej praznoval. Za Ljubljano je v tem oziru značilna neka ustanova, katero je napravil leta 1439 bogati meščan Werenburger v minoritski cerkvi. Zapustil ji je vse svoje premoženje z določbo, naj praznujejo Marijino spočetje s 16 duhovniki, dvanajst revežev naj tisti dan obdarujejo z zimskimi suknjami in 300 ljudi naj obdarujejo z miloščino, vsak naj dobi po tri vinarje.

Zaradi naklonjenosti prebivalstva, so redovniki sv. Frančiška kmalu dobili bogata darila v denarju in zemljiščih, ki so pa mnogo škodila prvotnemu strogemu redovnemu življenju. V teku let je skoraj ves red precej popustil od nazorov svojega ustanovitelja, glede na uboštvo in preprostost v redovnih hišah in cerkvah. Prevladala je ona struja, ki se je imenovala po velikih, lepih samostanih ali konventih stranka konventualov ali minoritov. Vsi avstrijski samostani so ji pripadali. Ljubljanski minoritski samostan je imel več vinogradov in vinskih hramov v Vipavi, mnogo zemljišč okoli Škocijana in Žužemberka na Dolenjskem. Enako je bilo v Ptuju, Celju in drugod. Kakor pa je rastlo bogastvo, tako je propadala redovna disciplina in izginjala prvotna vnema. Propad so še povečale velike razprtije v 15. stoletju, predvsem cerkveni razkol, ki se je pojavil tudi v minoritskem redu in povzročil mnogo zmešnjav. Kaj čuda, če sta ginila tudi zaupanje in naklonjenost prebivalstva. Leta 1482 je poročal kranjski deželni glavar Viljem Turjaški cesarju Frideriku III., da se ljubljanski minoritski samostan bliža razpadu, da je v njem le malo bratov in da je redovna disciplina slaba. Podobne razmere so vladale drugod. Tu je pa prišla reforma iz reda samega, od duhovnih sinov sv. Janeza Kapistrana. Namesto minoritov, ki so nosili črno haljo, so po naših samostanih večinoma stopili observanti ali f r a n č i š k a n i, ki so nosili rjavo redovno obleko. Minoriti so ostali še v Gorici, Trstu, Celju, Ptuju in Beljaku.

Sv. Janez Kapistran se prišteva med največje zgodovinske osebe 15. stoletja in njegova redovna družina, ki jo je zbral okoli sebe, da jo vname za stare frančiškanske vzore uboštva in ponižnosti, je kmalu zaslovela posebno v Avstriji. Leta 1451 je prišel Janez Kapistran na vabilo cesarja Friderika na Dunaj, da pridiga zoper husite in vnema za vojsko proti Turkom. Potoval je iz Italije v spremstvu dvanaj-

sterih redovnih bratov preko južne Koroške in Štajerske. Slovel je kot pridigar in čudodelec. Na tisoče ljudi je poslušalo njegove govore in čeprav niso razumeli njegovih besed, jih je vendar navdušil in ganil njegov ogenj. Valvasor poroča, da je leta 1454 pridigoval tudi v Ljubljani. Cesar Friderik mu je bil zelo naklonjen in mu je izročil že leta 1451 samostan sv. Teobalda v dunajskem predmestju, da ondi vpelje svoje observante. Ob koncu 15. stoletja je bilo v Avstriji že 19 reformiranih samostanov.

V naših deželah so se Kapistranovi frančiškani najprej naselili v Beli Krajini. Jurij in Gašper Črnomeljski in Andrej Hohenwart,

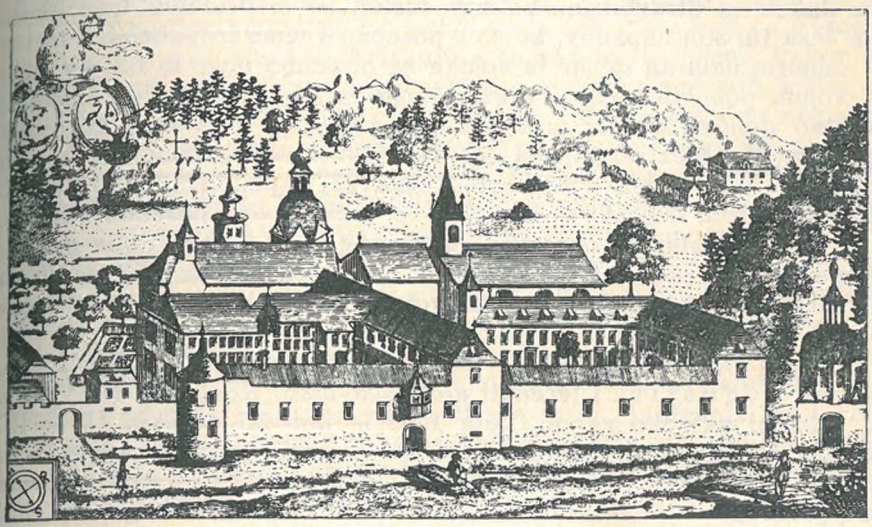

Samostan premonstratov v Grebinju.

stotnik metliški, so sklenili l. 1466 pri G r a d a c u , na otoku Lahinje, jim sezidati samostan. Papež Pavel II. je v to rad privolil, in že leto pozneje so pričeli z zidavo. Trije ustanovniki so obljubili prispevati vsak po 400 goldinarjev. Prvi redovniki so prišli iz Bosne, kjer je bilo takrat mnogo samostanov od Turkov porušenih. Toda že leta 1469 je tudi novo naselbino pri Metliki uničil turški naval. Frančiškani so morali bežati v Metliko za varno mestno obzidje. Tu jim je došlo vabilo novomeških meščanov, naj v kapeli sv. Lenarta v Novem mestu opravljajo božjo službo. Frančiškani so ponudbo sprejeli in že leta 1470 prevzeli cerkev sv. Lenarta. Stanovali so menda izprva v zasebnih hišah. Leta 1472 je Elizabeta pl. Črnomeljska, vdova Ivana Snopovčana, nakupila v Novem mestu osem hiš z vrtovi in jih izročila redovnikom za samostansko stavbišče. — Kmalu so prišli frančiškani tudi v Ljubljano. Viljem Turjaški, zavetnik ljubljanskih minoritov, je sam predlagal cesarju Frideriku, naj se minoritski samostan izroči observantom. Frideriku je predlog ugajal in po njegovem naročilu je krški pomožni škof Nikolaj Kaps 27. avgusta 1491

izročil ljubljansko cerkev in samostan novodošlim redovnikom. Tretja naselbina frančiškanov je nastala v Kamniku, kjer so jo ustanovili kamniški meščani leta 1493. Imenovala se je »samostan sv. Primoža in Felicijana«. Poleg imenovanih so nastali še na slovenskih tleh: samostan v Pazinu (1491), v Ormožu (1495) in na Sveti Gori pri Gorici (1565).

Delovanje frančiškanov je merilo na versko obnovo in povzdigo ljudstva. Zato so bili predvsem goreči pridigarji po zgledu svojega duhovnega očeta. Ljubljanski gvardijan Aleksander iz Požuna je oznanjeval po Štajerskem, Koroškem, Solnograškem križarsko vojsko zoper husite. Kot pridigarja sta slovela tudi brat Ludovik iz Slavonije in Jakob iz Štravbinga. Velikih zaslug so si pridobili frančiškani za časa turških napadov, ko so s posebno vnemo izpodbujali ljudstvo k odporu, nabirali denar in vojake za obrambo meje in bili voditelji v vojnih pohodih zoper Turke. Mnogi neljubi spori pa so nastali s svetno duhovščino, ki je tožila redovnike, da ji kratijo župnijske pravice, da brez dovoljenja izpovedujejo vernike, pobirajo od njih desetino in jih pokopujejo v svojih cerkvah. Papež Leon X. je slednjič ta hud prepir razsodil in frančiškane vzel v svoje posebno varstvo.

Sicer je bila pa observantom prisojena le kratka doba procvitanja. Komaj pol stoletja je minulo, odkar so se naselili po naših krajih in že je vihar luteranstva cvetočo provincijo skoraj popolnoma uničil.

Drug beraški red, ki se je že zgodaj naselil po naših krajih, so bili avguštinci (eremiti ali puščavniki). Kdaj so prišli v naše dežele, ni natanko znano. Leta 1263 je koroški vojvoda Ulrik III. ustanovil avguštinski samostan v Velikovcu, kmalu potem so se nastanili tudi v Muti na Štajerskem. V Ljubljani so jim menda Ortenburžani sezidali samostan, ki se prvikrat omenja leta 1329. Stal je pri špitalskem mostu (na sedanjem Marijinem trgu) in bil združen s cerkvijo sv. Martina. Zato se v listinah navadno imenuje »samostan sv. Martina pri mostu«. O njihovem delovanju nimamo dosti poročil. Leta 1490 so Turki razdejali cerkev in samostan, ker sta bila izven mestnega ozidja. Avguštinci so se potem preselili na Stari trg k cerkvi sv. Jakoba.

O dominikancih in povodu, ki jih je privedel v naše kraje, smo že razpravljali v prejšnjem poglavju. Razen Brež in Ptuja so imeli še eno naselbino južno od Drave, »Novi Kloštr« pri Celju. Samostan je ustanovil grof Friderik Celjski leta 1453 za deset patrov, dva novinca in dva brata lajika. — Izmed drugih redov je omeniti še premonstrate v Grebinju na Koroškem, ki so bili enako avguštinskim kanonikom neka vrsta v družbi živečih duhovnikov z redovnimi obljubami. Nosili so bele redovne halje in izvrševali dušno pastirstvo po župnijah. Grebinjski premonstrati so prevzeli župniji Matere božje v Grebinju in sv. Petra (zdaj sv. Križa) na Peravi pri Beljaku; oskrbovali so tudi bolnišnico sv. Katarine v beljaškem predmestju.

Mnogo važnejši, kakor te male redovne naselbine, ki so jih srednjeveške razmere rodile, pa jih je novi vek kmalu pokopal, je

bil drug red, ki je lepo strnil viteško hrabrost z meniško vzdržnostjo in skoraj vse svoje postojanke po naših deželah ohranil do današnjega dne, red nemških križarjev.

Začetek nemškega viteškega reda moramo iskati v Jeruzalemu, kjer so nemški trgovci leta 1128 ustanovili bolnišnico in zavetišče za svoje rojake. Člani so se pečali izprva le z bolniško postrežbo in so se delili v brate in duhovnike. Vojvoda Friderik Švabski je leta 1190 izpremenil to organizacijo v viteški red in mu dal nalogo, braniti Sveto deželo proti nevernikom. Nemški križarji so si kmalu pridobili mogočne prijatelje, ki so jim podarili mnogo posestev v Aziji in Evropi. Niso se omejili le na to, da branijo svete kraje proti Saracenom, ampak so raztegnili svoje delovanje tudi na Evropo, zlasti na tiste dežele, kjer krščanstvo še ni bilo razširjeno, kakor na Pruskem, ali pa le slabo utrjeno. Prva postojanka nemških križarjev po naših deželah je bila v Brežah, kjer jim je nadškof solnograški Eberhard II. leta 1203 prepustil zanemarjen hospital in jim nakazal vso desetino, ki jo je dobival tamošnji njegov grad. Skoraj istočasno ali pa še prej jim je Friderik Ptujski prepustil svoje posestvo s polovico desetine pri Veliki Nedelji. Pripoveduje se, da so prvi nemški vitezi prišli v Ptuj na veliki petek leta 1199 in so dva dni pozneje že pomagali Frideriku Ptujskemu v bitki pri Veliki Nedelji. Menda ta pripovedka ne izraža drugega kakor namen, ki ga je imel Friderik, ko je poklical nemške viteze na ogroženo madžarsko mejo. Naselili naj bi opustošeni in neobljudeni svet okoli Nedelje in bili močna, vedno za boj pripravljena straža proti Madžarom. Že l. 1219 je imela Velika Nedelja svojega komturja, brata Otona in župnika brata Ditricha. Leta 1233 je Friderik Ptujski prepustil nemškemu viteškemu redu tudi patronske pravice, ki jih je imel do cerkve »sv. Nedelje«, da bi križarji tem skrbneje opravljali božjo službo in

Samostan dominikank v Velesovem.

pospeševali verski pouk. Vse to je potrdil nadškof Eberhard leta 1236, in sicer posebno zaradi tega, »ker bodo lahko nemški bratje tamošnje slovensko prebivalstvo s previdnim ravnanjem poboljšali.« — Iz zadnjih dveh listin se še natančneje poučimo o delovanju križarjev. Kakor povsod so gotovo tudi v Veliki Nedelji ustanovili bolnico, ker je bila to njihova redovna dolžnost. Zraven tega pa je bil njihov poklic poučevati ljudstvo v verskih resnicah. Zato opažamo, da so

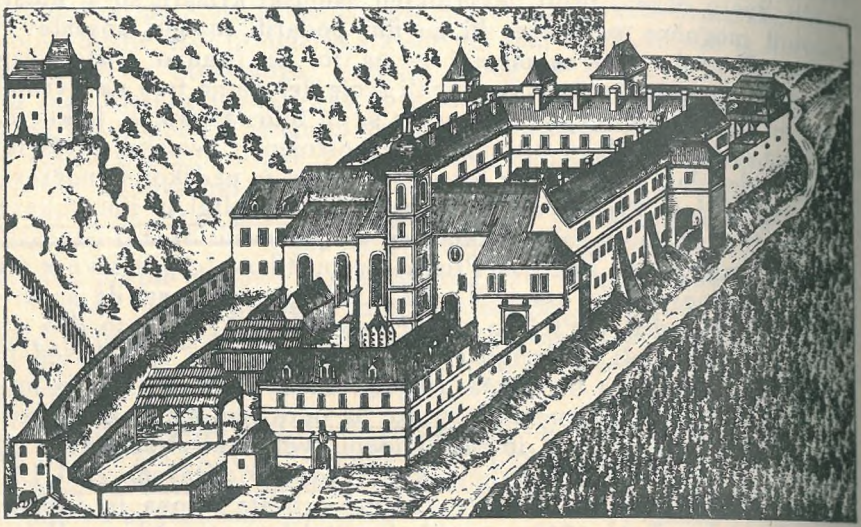

Samostan Studenice pri Poljčanah.

povsod ustanavljali š o l e, kjer so zbirali otroke, jih poučevali v najpotrebnejšem znanju in še posebno v krščanskem nauku. Nadškofove besede pa kažejo, da je moral tak pouk v krajih okoli Velike Nedelje biti zelo potreben in da je tam živelo ljudstvo v verskih zmotah, ker pričakuje nadškof od modrega postopanja nemških križarjev »izboljšanje slovenskega ljudstva«. Slednjič so nemški vitezi imeli nalogo, braniti deželno mejo proti madžarskim napadom. Po krajih ob ogrski meji, ki so bili last deželnega vladarja, nahajamo v 13. stoletju veliko število »strelskih dvorcev« (Schützenhöfe), to je zemljišč z utrjenim dvorcem, ki so jih deželni vladarji podarili posameznikom, zato da so bili vsak čas pripravljeni, prijeti za orožje, če bi sovražnik vdrl v deželo. Zlasti jih je bilo mnogo okoli Radgone, Ljutomera in Sv. Lenarta v Slovenskih goricah. V okolici Velike Nedelje, Središča in Ormoža takih strelskih dvorcev ni bilo, ker je bila zemlja tukaj last solnograških nadškofov, oziroma ptujskih gospodov, ki so sami skrbeli za deželno brambo. Njihova desna roka so bili pa nemški vitezi, ki so imeli v krajih med Središčem in Ljutomerom res veliko območje: skrbeti za versko-duševno izobrazbo ljud-

stva, obdelovati od Madžarov opustošene kraje, skrbeti za popotnike in bolnike, pa tudi z mečem braniti mejo. Toda veliko bogastvo je bilo redu v pogubo. Veliki mojstri, komturji in vitezi so se vdali razkošju in posvetnemu življenju, zaradi tega so začeli gmotno in nravno propadati in niso bili več kos veliki nalogi, ki je bila redu zastavljena. Ob času, ko se je vzdignil vihar Lutrove nove vere, so bile razmere v področju nemškega reda najbolj žalostne.

V Ljubljano je poklical nemške križarje koroški vojvoda Ulrik III. okoli leta 1247. Nastanil jih je najprej v mestu na Starem trgu, potem pa jim zidal hišo in cerkev izven ozidja na sedanjem »Križevniškem trgu«. Križarji so tu vzdrževali bolnico za gobavce,

Grba: briksenški in freisinški.

šolo in pozneje tudi sirotišnico. Proti koncu 15. stoletja je deloma zaradi turških napadov, deloma zaradi slabega gospodarstva hiša tako propadla, da je komtur že predlagal, naj se opusti. — V Beli Krajini se je naselil nemški viteški red okoli leta 1256. Tudi tukaj so bili merodajni isti smotri, kakor za naselbino pri Veliki Nedelji. Treba je bilo poučevati ljudstvo, ki je po besedah patriarha Bertolda bilo »zaslepljeno po zmotah in posnemalo poganske navade«, pa tudi mejo je bilo treba stražiti proti ropaželjnim madžarskim četam. Nemški red je dobil župnijo Črnomelj s podružnicami: Tri fare pri Metliki, Vinica, Semič, Podzemelj. V Metliki so vzdrževali bolnico, ki je sicer v začetku 15. stoletja propadla, pa jo je metliški stotnik Andrej Hohenwart zopet obnovil. O redovni šoli iz srednjega veka nimamo nobenih vesti, pač pa vemo, da je bila v 16. stoletju v Črnomlju šola, na kateri so se poučevala tudi glagolska in cirilska pismena. Že leta 1411 je bila metliška komenda tako od Turkov opustošena, da se ni mogla več sama vzdrževati. Še huje je bilo proti koncu stoletja. Leta 1469 so Turki razdejali metliško župno cerkev Matere božje pri Treh farah, zato se je župnija prestavila v mesto k sv. Nikolaju. Žalostne razmere

med vitezi in redovnim duhovstvom so tudi tu pospeševale razširjanje lutrovstva, kakor na Štajerskem.

* * *

Ako se slednjič ozremo še na ženske samostane po Slovenskem, moramo reči, da niso bili tako številni kakor moški. Prvo mesto med njimi je zavzemal samostan velesovski (ustanovljen leta 1238), kjer so se naselile dominikanke. Ugled, ki ga je samostan užival, izpričujejo obila darila, privilegiji in duhovne milosti, ki jih je dobival od svetnih vladarjev, patriarhov in papežev. Med redovnicami nahajamo skoraj izključno plemiške hčere iz najodličnejših družin, kakor: Sauer, Paradeiser, Gall, Grimschitz in drugih. Prednico so si dominikanke same izvolile. Patriarh jo je čez osem dni potrdil, ako se ni nihče pritožil pri arhidiakonu. V redovnih zadevah so bile nune podložne dominikancem v Čedadu, ki so imeli pravico jih nadzorovati, izpovedovati in vpeljati potrebne reforme. Samostanu so bile vtelešene tri župnije: Velesovo, Št. Jurij in Cerklje. Pri samostanski cerkvi, kjer je bila znamenita božja pot, je bilo nastavljenih več kaplanov, beneficiatov in altaristov. S poukom in vzgojo plemiških deklic so se velesovske nune pečale že izpočetka: leta 1504 pa je dovolil patriarh, da ustanove v ta namen poseben zavod. Ko so se začeli turški napadi, je služil redovnicam bližnji grad Kamen (Frauenstein) v zavetišče. Prednica Julijana iz Peč je leta 1533 grad s kapelico vred prenovila in utrdila.

Skoraj ob istem času kot velesovski samostan je nastala tudi naselbina dominikank v Studenicah pri Poljčanah (1237). V redovnih zadevah je bil studeniški samostan podložen dominikancem v Ptuju, izmed katerih so menda nekateri stalno tam bivali kot nunski spovedniki. Vtelešene so mu bile župnije: Studenice, Slivnica, Poljčane, Laporje. Dohodke od njih je dobival samostan, opatija pa je imela pravico predlagati patriarhu župnike za te beneficije. O kakem vzgojnem zavodu v Studenicah nimamo poročil, vendar smemo sklepati, da so se redovnice tudi tu pečale s poukom in vzgojo deklic, ker je bila to njihova redovna dolžnost. Večkrat je bil samostan od Turkov oropan in požgan. Leta 1487 je škof Peter Carli posvetil od Turkov oskrunjeno cerkev in samostan, iznova je moral isto storiti škof Danijel de Rubeis. — Tretja naselbina dominikank je nastala leta 1251 v Marenbergu. Ustanovnika sta bila Seyfried Marenberški in njegova soproga Gizela.

Poleg nun sv. Dominika smo imeli na Slovenskem tudi redovnice sv. Frančiška, klarisinje. Prvi samostan te vrste je bil ustanovljen v Mekinjah pri Kamniku leta 1300. Ustanovila sta ga Siegfried in Elizabeta pl. Gallenberg. Ta plemiška družina je zaradi tega dobila pravico patronstva in je bila dolgo časa samostanu velika dobrotnica. V mekinjski cerkvi se nahajajo mnogi grobni spomeniki Gallenberžanov. Kakor v Velesovem nahajamo tudi v Mekinjah hčere najodličnejših družin med redovnicami. — Drugi samostan istega reda je bil v Škofji Loki. Ustanovil ga je leta 1358 Otokar Bla-

goviški, župnik v Kamniku. Loške redovnice niso imele toliko odličnih dobrotnikov ko drugi samostani. Zato so morale živeti v ubožnejših razmerah, vendar jih je bilo včasih prav mnogo, baje do 250. V boju med Vitovcem in Friderikom je bil samostan leta 1458 požgan, pa dvignil se je zopet iz razvalin. Redovna disciplina se je splošno ohranila v dobrem stanu.

Pogled na razvito redovništvo nam priča o globoki vernosti in pobožnosti vseh slojev prebivalstva v srednjem veku. Meščanstvo je tekmovalo s plemstvom v snovanju redovnih naselbin. In zlasti da so uspevali strogi redovi kartuzijanov, frančiškanov, dominikancev in sorazmerne ženske redovne organizacije, vse to dokazuje, da je ljudstvo prešinjala velika nravna moč, ki se je razodevala v teh množicah redovnikov in redovnic. Le verska vnema more roditi take organizacije in jih prav voditi v splošni blagor. Zato opažamo ob verskih razprtijah 16. stoletja predvsem nagel propad redovništva.

Romar na strmi poti.

Stenske slike v kapeli na Turjaku.

27. Šolstvo. Znanost in umetnost.

Ljudske šole v današnjem pomenu besede, ki bi jo otroci določene starosti morali obiskovati, srednji vek ni poznal. Znanost — in k tej se je že prištevalo najenostavnejše pojmovanje branja in pisanja — je bila predpravica odličnih stanov, predvsem duhovstva in plemstva. A celó med temi nahajamo pogosto može, ki niso imeli najpotrebnejšega znanja. Iz ljudstva so obiskovali šolo le tisti, ki so se hoteli usposobiti za kak »učen« poklic, za duhovnika, učitelja, grajskega pisarja ali cerkovnika. Število učencev na posameznih šolah je bilo zato vedno omejeno, menda ni nikdar presegalo števila 20 ali 30, navadno pa je bilo manjše. — Po cerkveni postavi je moral vsak župnik imeti klerika, ki je oskrboval petje v cerkvi in vodil šolo. V kolikem obsegu se je ta zapoved na Slovenskem izvrševala, ne moremo natančno določiti, ker nam manjka podatkov iz posameznih župnij. Le mimogrede posnemamo iz podpisov na starih listinah, da je tu ali tam bival »pevec in učitelj«. Posebno jih zasledujemo na starih župnijah, ki so postale matice drugim manjšim vikariatom.

V Ljubljani je bila stara župnijska šola pri sv. Petru, ki se omenja že leta 1262. Pozneje se pojavi enaka ustanova pri sv. Nikolaju, ki je proti koncu 14. stoletja zaradi malomarnosti župnikov in meščanov prenehala. Leta 1418 sta prosila župnik Jurij Haugenreuter in mestna občina ljubljanska vojvoda Ernesta, naj se šola pri sv. Nikolaju obnovi. Vojvoda je želji ustregel in šenklavška šola se je poslej vzdržala tja do srede 16. stoletja. Tretjo šolo so v Ljubljani ustanovili nemški križarji. Z njo je bil združen neki zavod za vzgojo revnih dečkov in deklic. — Nekaj zanimivih podatkov imamo o šoli v Kranju. Že v začetku 15. stoletja je imelo kranjsko mesto svoje šolsko poslopje. Stalo je »auf der Hofmarch«, to je na cerkvenem trgu za pokopališko kapelo. Leta 1423 je župnik Koloman

Odlomek iz glagolske knjige.

de Mannswerde, ki je bil hkrati tudi prošt kolegiatnega kapitlja sv. Virgilija v Brežah in arhidiakon za Gorenjsko, to poslopje podrl in na pridobljenem stavbišču sezidal novo župnišče. Mestna občina se je zaradi tega pritožila pri deželnem knezu, ki je v Kranj poslal posebno komisijo, da je zaslišala obe stranki in sklenila poravnavo. Koloman je ponudil mestni občini tri hišice »na pungrtu« kot odškodnino za »dvorno marko«. Ena izmed njih, kjer je prebival čevljar Flohel, se je odločila za šolo in cerkovnikovo stanovanje. V Škofji Loki so freisinški škofje že v 14. stoletju vzdrževali šolo, za katero je pozneje tudi mesto skrbelo. Tudi briksenški škofje so smatrali za svojo dolžnost, skrbeti za ljudski pouk na svojih posestvih. Na Bledu je bila šola že v začetku 15. stoletja. Listine nam poročajo celó o učitelju, ki je bil vešč slikarstva in je okrasil steno poleg tabernaklja v župni cerkvi z lepimi slikami. V Kamniku je bil leta 1481 učitelj Jurij Loški, v Novem mestu Krištof Vranič iz Kranja. V ustanovnem pismu novomeškega kapitlja beremo, da so učenci v cerkvi pomagali peti dnevni oficij. Dalje se omenjajo šole še v župnijah: Šmarje pri Ljubljani, kjer je zabeležen leta 1504 Štefan Pehlar, klerik in voditelj šole, Višnja gora (leta 1499 Martin Sevniški, učitelj in pevovodja), Krško (leta 1478 učitelj Peter), Radovljica, Ribnica, Vipava (leta 1504 šolski vodja Luka). Tudi v Črnomlju in Metliki je gotovo nemški red že pred koncem srednjega veka ustanovil šole, kakor je imel navado drugod. — Celjska šola je bila nameščena v bolnici sv. Uršule, pozneje sv. Elizabete za župno cerkvijo. Nastala je za časa celjskih grofov. Poučeval je cerkvenik, ki je zato vsako leto dobival dva funta vinarjev. Leta 1460 se omenja Pavel Pildhawer, »ravnatelj celjske šole«. Še prej je imelo mesto Maribor svojo šolo, kjer se leta 1325 omenja učitelj Hartwick. Izpričane so tudi šole v Velikovcu, Celovcu in Gorici. Enako kakor župnije in mestne občine so tudi samostani vzdrževali svoje šole, deloma za izobrazbo redovnega naraščaja, deloma za vnanje učence. Prve so se imenovale notranje, druge zunanje šole. O kartuzijanskem samostanu Bistra beremo, da je v začetku 16. stoletja vzdrževal šolo s približno 12 učenci, ki jo je vodil poseben učitelj. Podobne naprave so bile v Podkloštru, Vetrinju, Stični, Kostanjevici. Celó v mali lavantinski škofiji je moralo proti koncu srednjega veka biti več župnijskih šol, ker se leta 1456 pritožujeta škof in prošt lavantinski v postopanju plemiških posestnikov proti župnikom, češ da svojevoljno nastavljajo in odstavljajo učitelje.

Večinoma so bile imenovane šole ljudske ali elementarne. Poučevali so se v njih temeljni nauki latinščine, ki so jo rabili učenci pri petju cerkvenega oficija, slovesnih maš in drugih pobožnosti. Poleg tega so se učili nemško brati in pisati. Pouk slovanskih pismenk (glagolice in cirilice) je izpričan za Belo Krajino. Slovenščina s cirilskimi in glagolskimi pismenkami se je morala pa tudi poučevati v Vipavi, kjer si je Sigismund Herberštajn v nežni mladosti pridobil potrebno znanje, da je mogel pozneje z Rusi občevati in dopisovati.

Nekatere imenovanih učnih zavodov moramo staviti med šole višje vrste. Semkaj spada predvsem sloveča šola dominikancev

v Brežah, ki je duhovnikom nudila popolno strokovno izobrazbo. Enako je bila sloveča šola v Št. Pavlu, kjer so se mladeniči učili vseh »prostih umetnosti«, to je: latinskega jezika in slovstva, govorništva, modroslovja, računstva, glasbe, geometrije in astronomije (zvezdoslovja). Tudi stolni kapitelj v Krki je imel šolo take vrste, katero je nadzoroval eden stolnih kanonikov (šolastik). Tu so se izobraževali plemiški sinovi, duhovski kandidati, pa tudi drugi revni dijaki, za katere so poskrbeli še posebej z ustanovami. Proti koncu 15. stoletja, ko je zaradi turških napadov šolstvo po naših krajih že precej opešalo, je bilo v krški notranji šoli še 18, v zunanji pa deset plemiških dijakov. Izmed kranjskih šol moramo v to vrsto staviti ljubljansko šenklavško šolo, ki je nudila toliko znanja v latinščini in drugih potrebnih znanostih, da so dijaki od tu lahko prestopili na vseučilišče. Enako je bil tudi učni zavod v Ribnici, »latinska šola«, za izobrazbo duhovskega naraščaja. Švabski kronist Burkhardt Zink pripoveduje, da je potem, ko je dovršil ljudsko šolo v mestu Memingen, leta 1407 prišel v Ribnico in tamkaj hodil v šolo sedem let, da se pripravi za vseučilišče. Tudi na šoli v Kranju so dobili duhovski kandidati vso potrebno izobrazbo. Učitelji in učenci so si radi nadevali imena slavnih grških modroslovcev ali latinskih pisateljev. Tako beremo, da je patriarh Ludovik Teck za svojega bivanja v Celju dal dijaku Sokratu, ki se je učil pri Platonu v Kranju, dovoljenje, da mu sme vsak škof podeliti višje redove.

Odlomek lesene pratike.

Skoraj vse šole, ki smo jih našteli, so bile cerkvene ustanove. Vendar so dobivale proti koncu srednjega veka mestne občine vedno več vpliva nanje, deloma so jih tudi ustanovile in vzdrževale. V Ljubljani se je poleg župnika posebno mestna občina zavzela za obnovitev šenklavške šole. Ko je v Kranju župnik Koloman podrl staro šolsko poslopje, so se mestni svetovalci pritožili pri vojvodu Ernestu in zahtevali, da župnik odstopi za šolo drugo primerno poslopje, kar se je tudi zgodilo. O Škofji Loki beremo l. 1474, da je mestno starešinstvo svojevoljno nastavilo novega učitelja, ne da bi vprašalo župnika, ki je do tistih dob imel neoporečno tako pravico.

Vseučiliško izobrazbo so si Slovenci v srednjem veku večinoma poiskali v Italiji. Najbolj sta bili obiskani vseučilišči v Bolonji in Padovi. Ne le mladeniči, ampak tudi zreli možje, ki so že bili župniki

ali pa opravljali druge častne službe, so si izprosili dovoljenje, da so smeli zapustiti svoje beneficije in oditi na vseučilišča. Zato nahajamo zlasti v 15. stoletju mnogo duhovnikov z akademiškimi častmi. V Bolonji so študirali: Ulrik Schayn, župnik ljubljanski, Paulus iz Kamnika (de Oberstein), Baltazar pl. Lamberg; v Padovi: Krištof baron Ravbar, Mihael Tiffernus in drugi. — Ustanovitev vseučilišča v Čedadu, ki jo je nameraval akvilejski patriarh Nikolaj (l. 1357) in ki bi gotovo našemu duševnemu življenju dala drugo smer, se žal ni izvršila.

Ko je vojvoda Rudolf IV. »Ustanovnik« leta 1365 osnoval vseučilišče na Dunaju, so se naši dijaki pričeli tja zatekati. Vendar italijanska vseučilišča niso izgubila svojega vpliva, temveč so veljala še vedno za najodličnejša središča znanosti in umetnosti. Na Dunaju so se prištevali Slovenci »avstrijski narodnosti« in so imeli svoje zavetišče v dijaškem zavodu, imenovanem »bursa agni« (zavod jagnjeta), kjer je Brikcij Preprost iz Celja ustanovil nekaj štipendij. Tudi med profesorji dunajskega vseučilišča nahajamo v 14. in 15. stoletju mnogo odličnih mož iz naših dežel. V zapisnikih beremo tale imena: O. Lenart iz Kranjske, avguštinec, profesor bogoslovja (leta 1388); Andrej iz Ljubljane, profesor prostih umetnosti (1431); Gregor iz Kranja, profesor prostih umetnosti (1448); Lavrencij iz Gornjega grada, profesor civilnega prava (1426); Mihael iz Kranja, profesor prostih umetnosti (1446); Tomaž Prelokar iz Celja, profesor prostih umetnosti; Krištof iz Kranjske, profesor prostih umetnosti (1458); Matija Hvale iz Vač, l. 1510 dekan na fakulteti prostih umetnosti. Posebno znamenit je bil Brikcij Preprost iz Celja, v dobi od leta 1476—1501 trikrat dekan na fakulteti prostih umetnosti in petkrat na bogoslovnem oddelku, trikrat rektor (ravnatelj) dunajskega vseučilišča.

Za žensko izobrazbo v srednjem veku sicer ni bilo tako preskrbljeno kakor za moško, vendar se tudi ta ni popolnoma zanemarjala. Največ so tu vplivali ženski samostani. O izobrazbi redovnic pričajo bogate zaloge rokopisov, ki so se našle v njih knjižnicah. Poleg nemščine se je posebno poučevala latinščina, ki je imela v javnem življenju prilično enako veljavo, kakor pozneje francoščina, in pa glasba. Kadar so samostani predlagali novoizvoljeno prednico patriarhu v potrjenje, so v prošnji navadno poudarjali, da je v latinščini in glasbi dobro poučena.

Znanstveno in slovstveno delovanje v srednjem veku še ni bilo tako živahno, kakor pozneje v 16. stoletju. Manjkalo je še glavnega pripomočka — tiska. Zato so bile knjige še redka dragocenost, ki so se čuvale kakor zaklad in bile pristopne le malemu številu izvoljencev. Pomnoževale so se le s prepisovanjem. Največ so se prepisovale na pergament, to je na prirejeno tanko belo kožico mladih telet, koz ali jagnjet, bogoslužne knjige: mašne knjige, duhovniški brevir, zbirke pridig in obredniki, ali pa take knjige, ki so služile za izobrazbo duhovnikom. Samostani so imeli svoje kronike, kamor so zabeleževali najimenitnejše dogodke svojega časa, potem zapisnike umrlih članov svojega reda s kratkimi podatki iz njihovega življenja, zbirke prepisanih listin o svojih pravicah, posestvih in privilegijih. Marsikateri teh rokopisov so prava umetnina zaradi krasnih

malih slikarij, s katerimi so prepisovatelji krasili zlasti naslovni list, začetne črke ali robove posameznih listov. Z občudovanjem vredno vnemo in marljivostjo so se pečali s tem delom predvsem menihi. Najstarejši umetnik te vrste, čigar ime nam je zgodovina ohranila, je bil brat Bernard iz stiškega samostana, ki se je na nekem rokopisu iz 13. stoletja podpisal: »Bernard, najmanjši izmed redovnikov Kristusovih«. Prepisal je obsežno latinsko knjigo sv. Gregorija, ki je znana pod imenom »Liber Moralium« (Knjiga nravnih naukov) in

Kostnica pri Mokronogu.

ko je svoje delo dokončal, je pristavil prošnjo: »Kadar boš, čitatelj, vzel to knjigo v roke, spomni se, prosim te, mojega truda in mi pomagaj z dobroto molitve.« Iz bistriške kartuzije nam je znan brat Nikolaj, ki je živel okoli leta 1347 in izgotovil krasen rokopis z bogatimi slikarijami, ki vsebuje delo sv. Avguština »de civitate Dei« (o državi božji). V žički kartuziji so živeli prepisovatelji: prior Konrad Heimburški, brat Matija Maselhart, prior Matej Gurgar. Posebno lepe rokopise je dobila kranjska župna cerkev po velikodušnosti svojega župnika Kolomana de Mannswerde. Vzdrževal je na svoje stroške posebnega prepisovatelja in slikarskega umetnika, Jakoba Katzpecka, ki je po njegovem naročilu dovršil troje okrašenih rokopisov na pergament, namreč: knjigo sv. Gregorija »Liber Moralium«, veliko mašno knjigo in sveto pismo. Z upravičenim ponosom je župnik Koloman na svečnico l. 1412 vpričo Jakoba s Perove, kranjskega mestnega sodnika in vseh mestnih svetovalcev položil dragoceni dar na šmarni oltar v kranjski župni cerkvi. Posebna listina ohranja spomin na ta slovesni dogodek. Leta 1491 je Ivan Vonwerd iz Augsburga (de Avgusta) za kranjsko cerkev spisal dva zvezka neke obredne knjige za petje psalmov (antifonarij).

Srednjeveško slovstvo je bilo večinoma pisano v latinščini, ki je bila jezik učenjakov in izobražencev. Celó darilne in kupne pogodbe so tja do konca 13. stoletja pisane skoraj izključno v latinskem jeziku, šele po tem času se je v mestih in trgih včasih rabila nemščina. Izmed latinskih pisateljev so omeniti: Andrej Gall de Gallenstein, župnik v Beli cerkvi in arhidiakon Slovenske krajine, ki je spisal bogoslovno delo »o angelju varuhu in prevarah hudobnega duha« in zgodovino »o početku in napredku krščanske vere na Kranjskem«. Drugi znameniti bogoslovni pisatelj je bil Nikolaj Kemph, prior v Pletrjah in Jurkloštru. Pavel iz Kamnika (de Oberstein) je spisal latinski slavospev na cesarja Maksimilijana. Avguštin Tiffernus, rojen v Laškem trgu, tajnik ljubljanskega škofa Krištofa Ravbarja in slovit starinoslovec, je izdal zbornik rimskih napisov, Brikcij Preprost pa več učenih slovniških del. Poleg latinskih znanstvenikov smo imeli v deželi tudi nemške pisatelje, katerih spisi so se ohranili tu in tam po grajskih knjižnicah. Kot pesnika sta bila v drugi polovici 13. stoletja na glasu Konrad Sovneški in Viljem Ostrovrhar. Kranjski plemič Oton pl. Rasp je v 14. stoletju v rimah opeval, kako je skušal božjega Zveličarja hudobni duh (Von der Versuchung des Herrn durch den Satan), in skoraj ob istem času je v žički kartuziji brat Filip spesnil svoje »Marijino življenje« (Marienleben). Herman Talner iz Trebnja je okoli leta 1456 izdal dvoje del, neko pesem o Aleksandru Velikem in pa zgodovino habsburške hiše, spisano za Ludovika Kozjaka. Vendar je negotovo, imamo li izvirno delo pred seboj ali pa le prepis. Na Koroškem imamo omeniti dva znamenita zgodovinska pisatelja: Opata Ivana iz Vetrinja in župnika Jakoba Unresta. Opat Ivan je bil na čelu vetrinjskega samostana od leta 1314 do 1344. Spisal je »kroniko raznih zgodb«, ki pričenja z letom 1217 in konča z letom 1339. Njegov slog je zelo živahen. Posebno obširno opisuje umeščenje koroških vojvodov na Gosposvetskem polju in je zato za našo zgodovino velike važnosti. Zgodbe turških navalov nam je natančno opisal Jakob Unrest, kanonik v Podkrnosu in župnik v slovenski fari na Dholici. Spisal je dve zgodovinski deli: koroško in avstrijsko kroniko. Prva ima nekaj odlomkov o vpeljavi krščanstva na Koroškem in prazgodovini deželnih prebivalcev, mnogo praznih pravljic, dalje popis samostanov in najodličnejših plemiških družin in je manjše vrednosti kakor »avstrijska kronika«, ki opisuje zgodbe habsburških vladarjev, zlasti cesarja Friderika III. in turških napadov, ki jih je Unrest sam doživel in jih zelo živo opisuje. Po vsej priliki sta bila oba ta dva moža Slovenca po rodu, ali pa sta naš jezik vsaj dobro znala, ker sta delovala v slovenskem kraju.

* * *

Kako je bilo s l o v e n š č i n o v srednjem veku?

Slišali smo, da je latinščina bila jezik izobražencev, v katerem so se pisale knjige in dolgo časa tudi vse pogodbe in javne listine. V tem se Slovenci niso nič razlikovali od svojih nemških sosedov, ki so enako zapostavljali svoj jezik in rabili v javnem življenju

ugledno latinščino. Vendar je slovenski jezik tja do 13. stoletja užival velik ugled. Znano nam je, da ga ni govorilo le preprosto ljudstvo, ampak tudi deželni knezi in njih viteško spremstvo je v njem občevalo. Pri umeščenju koroških vojvodov in njihovih razsodbah je bila raba slovenskega jezika po starodavnem običaju zaukazana. Vendar je to malo vplivalo na razvoj našega narodnega življenja, ker vojvodi in vitezi niso bili tesno združeni z domačim ljudstvom in niso ohranili njegovega slovenskega značaja, ampak so se vrgli po zgledu svojih nemških vrstnikov in se kmalu potujčili v jeziku in življenju. Od konca 13. stoletja naprej je slovenščina javno služila le še preprostemu narodu, imela je svojo veljavo v cerkvi pri verskem pouku in deloma tudi pred sodiščem.

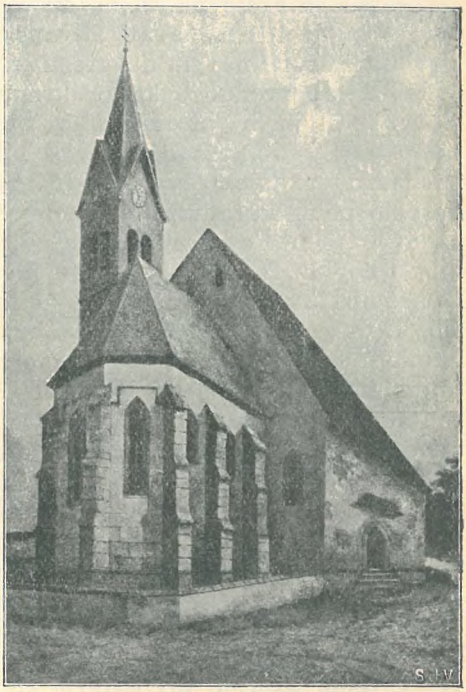

Cerkev v Dvoru pri Polhovem Gradcu.

Slovenskih slovstvenih spomenikov iz srednjega veka imamo zelo malo, večinoma so prevodi raznih molitev in obredni obrazci, ki jih je ljudstvo moralo znati. Med najstarejše spomenike te vrste štejemo tako zvane »brižinske odlomke«. S tem imenom se nazivljejo trije spomeniki, ki so se našli v nekem zborniku nekdanje škofijske knjižnice v mestu Freisingen na Bavarskem. Prvi izmed njih obsega očitno izpoved, ki jo je navadno ljudstvo molilo za duhovnikom po pridigi, drugi obsega kratko homilijo ali nagovor in tretji izpovedno molitev. Freisinški spomeniki nas vedejo nazaj v deseto in enajsto stoletje slovenske zgodovine. Poleg Akvileje in Solnograda je tedaj tudi freisinška škofija delovala za razširjanje krščanstva med Slovenci. Videti je, da so bile izpovedne molitve in nagovor prirejene za uporabo freisinškim duhovnikom, kadar so šli med Slovence. Prvi spomenik, ki po najnovejših preiskavah izvira iz konca desetega stoletja, je morda služil škofu Abrahamu (957—994), ki je leta 973 dobil škofjeloško okolico in z njo mnogo slovenskih podložnikov. Pri drugih dveh odlomkih, ki se pripisujejo koncu 11. stoletja, pa je misliti na freisinškega škofa Ellenharta in njegovega kaplana Wathona, katerega nazivlje neki bavarski kronist celó »apostola Karantanije«. Taki priročni spisi, kakor sta jih imela škofa Abraham in Ellenhart za uporabo med Slovenci, tedaj niso bili nenavadni.

Mnogi nemški škofje, ki so delovali med Slovani, so si dali napraviti malo zbirko homilij (pridig) in molitev, da so jih prilično uporabljali na svojih misijonskih potovanjih, tako meziborski škof Verner in škof Brunon iz Oldenburga (1156). Tudi freisinškim škofom je bilo na tem, da so mogli slovenskim podložnikom včasih oznanjevati besedo božjo v njihovem jeziku. Za take primere jim je dobro služila zbirka, kakršna je ohranjena v freisinških odlomkih.

Po teh skromnih pričah slovenskega pismenstva nimamo tja do 15. stoletja nič sledov. Edini pojavi slovenskega jezika v tem času so osebna in krajevna imena, ki so zabeležena po raznih listinah. V prvi vrsti je tu imenovati štivanski ali čedadski evangelij z imeni slovenskih romarjev iz devetega in desetega stoletja, ki ima za nas prilično isto vrednost, kakor krstna knjiga. Enako je mnogo staroslovenskih imen ohranjeno v bratovščinski knjigi šentpetrskega samostana v Solnogradu, kjer je bilo v zgodnjem srednjem veku za nas važno cerkveno središče in kamor so Slovenci radi romali. Tu beremo poleg karantanskega vojvoda Adalberona, akvilejskih patriarhov Ursa in Peregrina lepa slovenska imena: Ljubota, Lepa, Hotimir, Vitoglav, Vitogoj, Radovan, Semignev, Kosan, Možič, Tihomira, Dobromisl, Pribila, Trdogoj, Debelogoj, Izbor, Nebomir, Mirica, Ljubšič, Dragovan, Črne, Trebil, Gojmir, Dobrožit, Ljubonja, Višemir, Semidrug, Ljubotun. Mnogo krasnih slovenskih imen imamo dalje ohranjenih na raznih kupnih in darilnih pogodbah, s katerimi so karantanski vojvodi, nemški cesarji, slovenski in nemški plemiči cerkvi ali posameznim osebam prepuščali posestva in ljudi na Slovenskem. Kako pristno slovensko življenje se nam kaže že v 11. stoletju v blejski okolici, kjer srečujemo svobodne slovenske veleposestnike: Nepokor, Prisnoslav, Vencegoj, Dobrogoj, Trebinja, Vojnoslav, Dobrisko, Godeslav. Enaka imena imamo zabeležena tudi po Gornjem Koroškem in Štajerskem tja do konca 13. stoletja. Pričajo nam še danes o izrednem bogastvu nekdanjega slovenskega jezika in njegovi lepoti, pa tudi kažejo na njegovo tesno sorodstvo z drugimi jugoslovanskimi narečji, pri katerih so se podobna poznamenovanja do danes ohranila. Čim bolj se je širil tuji živelj po slovenskih pokrajinah, tem bolj so se izgubljala pristna slovenska imena. Najprej so se izpodrinile domačinke po dvorih slovenskega plemstva, ki se je že v 10. in 11. stoletju oprijelo tujih imen, potem po mestih in trgih, kjer sta obrt in trgovina pospeševala tuje naseljevanje. Najdalje so se ohranila med preprostim ljudstvom na deželi in v goratih krajih. Listine 14. in 15. stoletja nam pričajo, da so Slovenci že tedaj dajali otrokom ista osebna imena, kakor dandanes. V koroškem rokopisu iz 15. stoletja nahajamo poleg sedaj navadnih krstnih imen: Jera, Neža, Urša, le še eno staro slovensko ime: Svetka, katero smemo prištevati najstarejšim ženskim imenom, kakor so bila: Blagica, Cvetka, Dobrica, Ljutica, Slavka, Zorka, Živka.

Kako si je neuko ljudstvo, ki ni znalo ne brati ne pisati, pomagalo z zarezami in znamenji, nam priča »rovaš« pri kmečki sodbi in »lesena pratika«. Poslednja je služila kmetovalcu, da mu je naznanjala nedelje in praznike, vremenska znamenja, ščip, mlaj, prvi in

zadnji krajec. S črtami, križi in krogi, ki so zarezani v ozke hrastove deščice, je izraženo vse potrebno, kar je moral kmet vedeti za domačo rabo. Taki leseni koledarji so še v poznejših stoletjih viseli po mnogih kmečkih hišah, vendar kaže njih preprosta oblika na sivo starodavnost.

Iz 15. stoletja imamo nekaj majhnih slovstvenih drobtin. Na prvem mestu je omeniti »ljubljanski rokopis« v nekem zborniku, ki je nastal okoli l. 1430. Obsega pa dve očitni izpovedi, katerih jezik se zelo približuje sedanjemu dolenjskemu narečju. Gotovo sta služila ta dva obrazca ljudstvu za javno porabo v cerkvi. — Zgodovinsko društvo v Celovcu hrani z nemškimi črkami pisan rokopis, ki obsega na eni strani »Oče naš«, »Češčeno Marijo« in »Vero«, iz početka 15. stoletja, na drugi strani pa krstna imena onih oseb, ki so ustanovile in vzdrževale Marijino bratovščino v Ratečah na Gorenjskem z letno številko 1467. Iz tiste dobe so slovenska imena mesecev v nekem rokopisu iz Loke na Kranjskem, ki se večinoma strinjajo z našimi sedanjimi imeni, le za »rožnik« (junij) so rabili ime »bobov cvet«, za kimovec (september) »poberuh«, oktober se je imenoval »listognoj« in november »kozoprsk«.

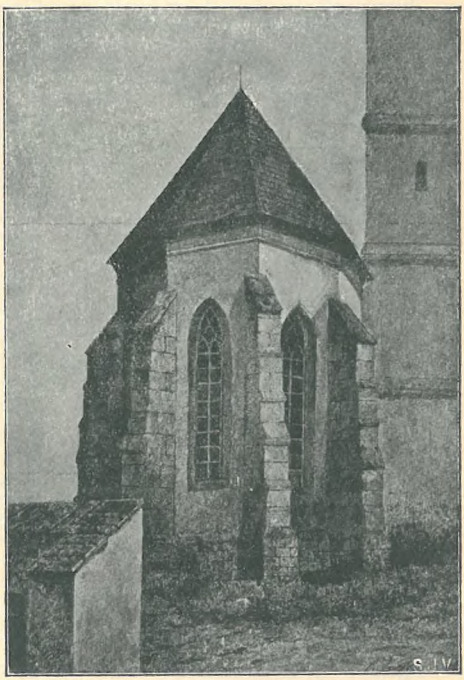

Kor cerkve v Škofji Loki.

V beneško-slovenskem, ali bolje hrvaškem narečju je spisan zapisnik Marijine bratovščine v Črnjevu na vzhodnem Furlanskem. V njem so zabeležena darila in ustanove, ki so jih razni ljudje napravili pri tej bratovščini. Zapisnik, ki izvira deloma iz leta 1497, deloma iz leta 1502—1508, je pisan v italijanskem pravopisu. Jezik kaže mnogo posebnosti furlanskega narečja in italijanskih tujk, ki so še dandanes po Primorskem in na Krasu v navadi. V petnajsto stoletje pripada najbrž tudi rokopis mesta Kranja, ki obsega štiri slovenske, z nemškimi črkami pisane prisežne obrazce, po katerih so prisegali meščani, zagovorniki, sodniki in priče v Kranju. Te prisege kažejo, da je slovenščina tudi pri sodniji zavzemala važno mesto.

Vsi navedeni odlomki so bili prvi poizkusi, izražati živo narodovo govorico z latinskimi ali nemškimi črkami. Vendar pri presojanju

naših srednjeveških slovstvenih razmer ne gre prezreti vpliva, ki ga je imelo na Slovence cerkveno-slovansko glagolsko slovstvo, ki sta ga kot dediščino zapustila slovanska apostola sv. Ciril in Metod. Jezikoslovci so dokazali, da so bili že »brižinski spomeniki« napravljeni po glagolskih vzorcih od duhovnikov, ki so bili vešči slovenskega jezika, pa tudi glagolskih pismenk. Isti vpliv izpričuje šola v Črnomlju in pa mnogi glagolski odlomki (mašnih knjig, obrednikov in brevirjev) iz 15 stoletja, ki so se našli po raznih krajih, posebno na Kranjskem in Primorskem. Cerkveno-slovansko slovstvo se je med Slovenci širilo tem laže, ker so prihajali v naše dežele duhovniki iz Istre in Hrvaškega Primorja in so celó škofje iz tistih krajev opravljali pri nas službo vikarjev akvilejskega patriarha. Glagolica pa ni služila le za cerkveno rabo, temveč so jo rabili tudi v svetnih zadevah. »Turški glasi«, ki so naznanjali o gibanju turške vojske in so jih raznesli po vseh slovenskih pokrajinah, so bili mnogokrat pisani z glagolico. Celó pozivi, s katerimi so se sklicevali kranjski stanovi na deželni zbor, nosijo glagolske podpise. Vse to priča, da moramo tudi hrvaško glagolsko slovstvo prištevati duševnemu zakladu našega ljudstva v srednjem veku. Šele Primož Trubar je zavrgel »krovaško besedo« in »krovaške puhštabe« in začel pisati slovensko dolenjsko narečje najprej z nemškimi, potem z latinskimi črkami. S tem je bila književna vzajemnost s Hrvati pretrgana.

* * *

Medtem ko je bilo slovstveno delovanje v srednjem veku zaradi pomanjkanja tiska še omejeno, se kaže na polju u m e t n o s t i vesel razvoj. Spomeniki te vrste so trajne priče verskega življenja in verske vneme naše dobe. Za slovenske dežele pomenja 15. in še začetek 16. stoletja višek srednjeveškega stavbarstva in umetnosti. Takrat so se zidale najlepše cerkve po mestih in trgih in nastale so mnogoštevilne podružnice po naših gorah, ki še sedaj vzbujajo veliko pozornost tujcev in zanimanje ljubiteljev umetnosti. Več kot polovico vseh naših cerkvá je iz 15. stoletja. Mnogim se sicer komaj pozna prvotni značaj, ker so bile pozneje potrebam primerno prezidane, vendar še marsikje spominjajo deli stavbe, okna, rebra ali šiljasti lok na dobo, v kateri je nastala.

Primeroma do konca 13. stoletja so zidali pri nas v romanskem slogu, katerega označuje predvsem mogočni svod (Gewölbe) nad cerkveno ladjo, ki ga nosijo močni slopi ali stebri in visoki duhovniški kor s kripto ali podzemeljsko kapelo. Okna so završena s polkrožnim lokom in velika vrata bogato okrašena s polkrožnim čelom, ob katerih se še večkrat nahajajo vitki stebriči, združeni z okrožicami, izpeljanimi v obliki loka nad velikimi vratmi. Najznačilnejša stavba te vrste je škofijska cerkev v Krki, ki je bila dodelana okoli leta 1216 in se je skoraj neizpremenjena ohranila do današnjega dne.* V enakem slogu so bile zidane cerkve dominikancev v Brežah, benediktincev v Št. Pavlu in bazilika avguštincev v Sekovi.

* Slike na straneh 147, 151, 155.

Pri drugih zgradbah so se ohranili le še posamezni deli, tako pri cerkvi v Crngrobu pri Škofji Loki, v Konjicah in drugod. Zanimivi ostanki iz te stavbinske dobe so tudi nekatere grajske kapele, tako dvonadstropna kapela na »Malem gradu« v Kamniku, ki je že gotovo stala v začetku 13. stoletja. Gornji prostor je služil za gospodo, spodnji za družino. Spodnja kapela ima precej prostorno lopo in hodnik (galerijo), ki je izpeljan okoli nje. Ob vratih dva prosto

Sv. Peter nad Begunjami.

stoječa stebriča podpirata polkrožni lok. Iz prezbiterija (duhovniškega kora) vodijo ozke stopnice v gornjo kapelo, ki ima zvezdnat svod s prav topim šiljastim lokom. Pod spodnjo kapelo je kripta z banjastim svodom, ki je primeroma tri metre dolga. Lesen, osmerokotni stolpič je bil prejšnje čase zidan. Druga zanimiva ostalina iz zgodnjega srednjega veka je romanska kapelica v Trebelnem na Dolenjskem. Dobre pol ure od Mokronoga stoji blizu cerkve sv. Petra kapelica, ki je zdaj že zelo razrušena, brez strehe in vsa zaraščena z bršljanom. Tloris ima obliko kroga, čigar premer je približno štiri in pol metra dolg. Na koncu je prizidana polkrožna, dva metra dolga dolbina za oltar. Ljudje v okolici pripovedujejo, da sta v tej kapeli nekdaj maševala sveta brata Ciril in Metod in da se je v prejšnjih časih rabila za slovansko bogoslužje. V resnici pa je bila ta kapelica nekdaj kostnica (karner) bližnje cerkve sv. Petra, kamor so spravljali mrtvaške kosti. Takih pokopaliških kapel, ki so bile navadno posvečene sv. Mihaelu, nahajamo v poznejših časih prav mnogo po vseh naših krajih. Bile so skupen spomenik (mavzolej) za vse vernike, počivajoče na pokopališču, in hkrati kraj, kjer so se

za njih dušni pokoj opravljale svete maše. Mnoge izmed njih so imele celó svojega posebnega duhovnika.

V 14. in 15. stoletju je pri naših stavbah zavladal gotski slog. Značilno znamenje njegovo je šiljasti lok, ki se kaže pri vratih in pri oknih in je tudi težko svodovje romanskega sloga olajšal in poživil. Na svodih vidimo rebra, sestavljena iz večjih ali manjših okrožic, obročev in svitkov, ki se menjujejo z ličnimi žlebiči. Rebra podpirajo vitki snopičasti slopi ali pa členoviti podstavki (konzole). Okna so široka in visoka, s stebriči razdeljena v več oddelkov in ozaljšana s krogovičjem ali mrežovino (Maasswerk). Značilen okrasek gotskih stavb so tudi mali četverokotni stolpiči, s strmo piramidalno streho in križno rožo na vrhu, tako zvane fiale, ki jih opažamo pri najrazličnejših stavbnih delih.

V gotskem slogu se je pri nas mnogo zidalo. Lepi spomeniki te vrste na Koroškem so: Gospa Sveta, zidana v sedanji obliki okoli leta 1420, le stolpa sta preostala iz romanske dobe, župna cerkev v Beljaku, Sv. Lenart v Lavantinski dolini, cerkev nemškega viteškega reda v Brežah, župna cerkev v Velikovcu in Marijina cerkev na Otoku (Maria Wörth). Na Štajerskem je omeniti župno cerkev v Ptuju, nekatera poslopja žičke kartuzije, potem Jurklošter pri Sevnici, kjer so romansko cerkev prezidali v gotskem slogu, župnijske cerkve v Konjicah in Čadramu, samostanska cerkev v Gornjem gradu, župna cerkev v Ljubnem in še mnogo drugih. Na Kranjskem imamo najlepše gotske stavbe še sedaj ohranjene, namreč samostansko cerkev sv. Trojice v Pleterjah iz leta 1420, župne cerkve v Št. Rupertu, Kranju, Škofji Loki, Radovljici, Kranjski gori in Novem mestu; podružnice Sv. Primož nad Kamnikom, Sv. Janez ob Bohinjskem jezeru, Gosteče, Suha, Krtina pri Dobu. Najpoznejši gotski stavbi na Kranjskem sta bili v podružnici v Crngrobu pri Škofji Loki (1520) in v Dvoru pri Polhovem Gradcu (1544).

Posebno živahna doba cerkvenega stavbarstva je bila pri nas ob koncu 15. stoletja. Vzrok so bili roparski pohodi Turkov, ki so puščali za seboj pogorišča in razvaline. S čudovito vztrajnostjo je ljudstvo zopet in zopet zgradilo podrte in pogorele božje hrame, kakor da je hotelo z njimi pokazati pred svetom, da krščanska vera še ni podlegla turškemu polmesecu. Pa tudi cela vrsta novih cerkvá je bilo zgrajenih v tistih časih, ki so preveč mnogoštevilne, da bi jih mogli tu našteti.

Imena staviteljev so nam večinoma neznana, le nekaj domačih umetnikov je zabeleženih. Med beneškimi Slovenci je postavil nekaj cerkvá »mojster Andrej« iz Loke, čigar spomin še ohranjuje kamenita plošča v cerkvi sv. Ivana v Landarju z napisom: »maister Andre von Lack anno 1477«. Cerkev v Crngrobu je postavil Ločan »mojster Jurko«. Iz pogodbe, ki jo je sklenil leta 1520 z loškim gospostvom in mestno občino, spoznamo, da se je zavezal pričeti stavbo meseca aprila leta 1521 in jo v treh letih dokončati. Med tem časom ne sme zapustiti loškega okraja razen v nujnih zadevah za 10 do 12 dni. Za zidavo prezbiterija (duhovniškega kora) in stolpa dobi 700

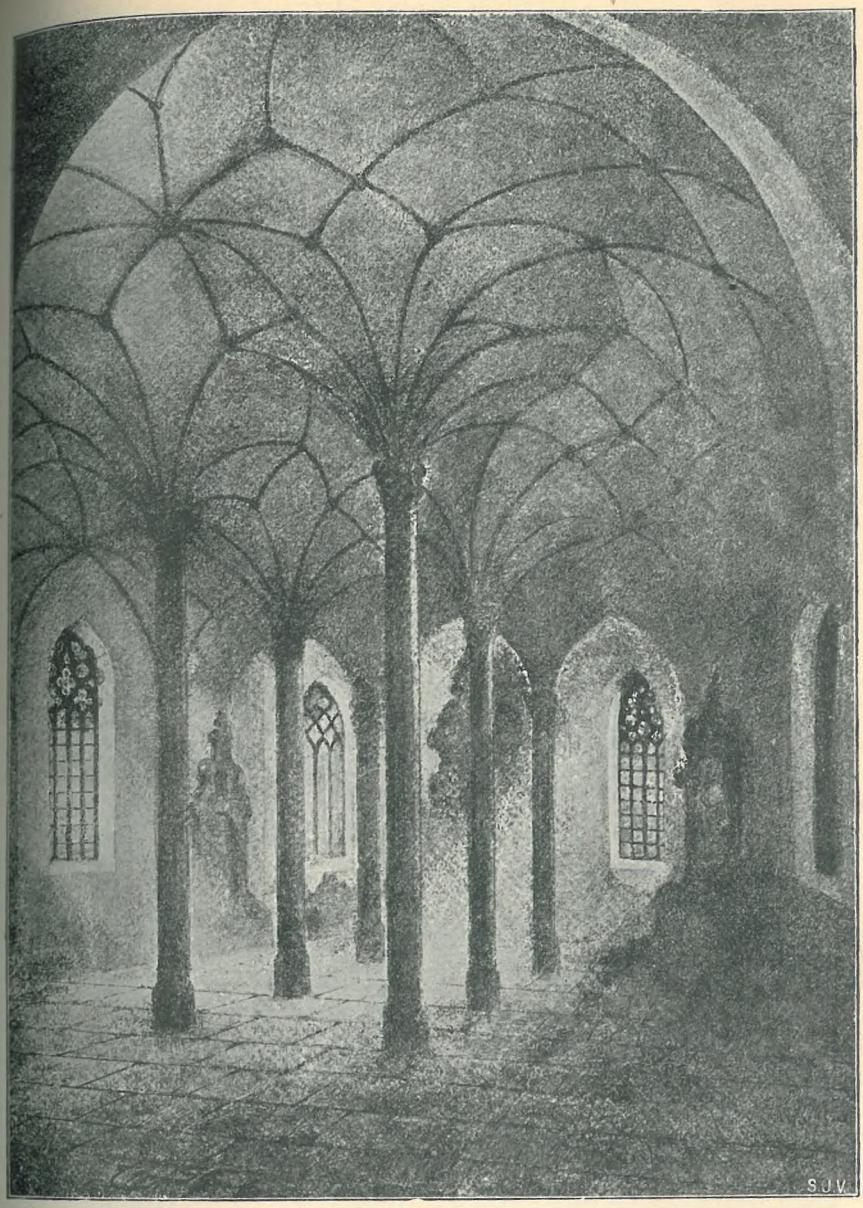

Cerkev v Crngrobu. (Notranjščina.)

goldinarjev in ne sme več terjati. Ako se te pogodbe ne drži, zapade s svojim imetjem in življenjem loškemu gospostvu. Mestno cerkev v Škofji Loki je sezidal Kranjec Junaver (ne Kunaver, kakor se navadno piše), podružnico v Praprečah pri Brdu Štefan Steinmetzer,

cerkev v Dvoru Gregor Ruckenstein, škofijski dvorec v Ljubljani mojster Avguštin Černe.

Skoraj vse gotske cerkve so bile okrašene s slikami (freskami). Na stenah so bile navadno skupine iz življenja Kristusovega, Marije Device in apostolov, ali pa slike onih svetnikov, ki jih je ljudstvo kot priprošnjike ali pomočnike v raznih nezgodah in boleznih posebno častilo. Iz ureditve se vidi, da slike niso služile le v kras hiši božji, ampak tudi v pouk ljudstva. Cerkev je bila v srednjem veku središče narodovega življenja. Tu je iskalo ljudstvo pomoči in tolažbe pri svojih zaščitnikih in priprošnjikih, ki jih je videlo naslikane na stenah svojih cerkvá. Ob teh svetopisemskih in svetniških slikah se je učilo vere in kreposti. Zato je služila srednjeveška umetnost predvsem praktičnim namenom. Ker so si takrat dragocene knjige mogli nabaviti le premožni in učeni ljudje, ljudstvo pa je bilo večinoma nevešče branja in pisanja, zato so jih nadomeščale mnogotere slike na cerkvenih stenah. Cerkev je bila priprostim vernikom slikana biblija ali ilustrirana knjiga, ki jim je stavila pred oči najimenitnejše resnice krščanske vere. Čeprav so bile te slike zelo preproste in brez prave umetniške vrednosti, so bile vendar velikega pomena za pouk in versko življenje vernikov.

Naj navedem za zgled le freske na stenah starodavne cerkvice sv. Janeza ob Bohinjskem jezeru, ki so deloma iz 14., deloma iz 15. stoletja. Tu vidimo prizore iz življenja sv. Janeza Evangelista in Janeza Krstnika. Na stenah okoli oltarja so naslikani dvanajsteri apostoli, kot stebri svete Cerkve, ki so jo ustanovili in jo vzdržujejo s svojo vnemo. Pa tudi razni stanovi imajo tu svoje varuhe in priprošnjike. Tu je sv. Barbara, patrona nekdanjih bohinjskih rudokopov in fužinarjev, sv. Lenart, ki so ga častili bohinjski živinorejci, sv. Volbenk, zavetnik pastirjev, drvarjev in čolnarjev. Na zunanji steni pa je velikanska slika sv. Krištofa, katerega so radi upodabljali skoraj na vsaki cerkvi in ga častili kot varuha zoper naglo in neprevideno smrt. Bila je med ljudstvom razširjena misel, da nihče ne bo umrl tisti dan nagle smrti, ko je videl sliko sv. Krištofa.

Izmed cerkvá, ki so vsaj deloma do našega časa ohranile svoje freske, je še omeniti: Sv. Primož nad Kamnikom, kjer stenske slike predstavljajo življenje Marijino; posebno je med njimi znamenita »Marija pomočnica v turški sili«, ki je skoraj gotovo delo tujega umetnika. V Žirovnici (župnija Breznica na Gorenjskem) predstavljajo slike prizore iz mučeništva apostolov in spominjajo na koroške in tirolske vzorce. Bogate stenske slikarije še imajo: podružnica sv. Lenarta v Bodeščah (župnija Ribno), sv. Petra nad Begunjami, cerkve v Suhi, na Križni gori, v Gostečah, na Visokem pri Igu, v Dedendolu, na Muljavi, sv. Petra na Vrhu in sv. Jurija pri Igu. V gornjegrajskem okraju so se še ohranile stenske slikarije pri sv. Joštu (župnija Šmartin za Dreto) podobe sv. Krištofa pri Sv. Janezu, v Ljubnem, v Solčavi in na Brezju. Zanimivo umetnino iz gotske dobe ima tudi župnijska cerkev v Čadramu na Štajerskem, namreč sliko »Jezusa na Oljski gori«, ki je napravljena na desko in ima še celó prvotni poznogotski

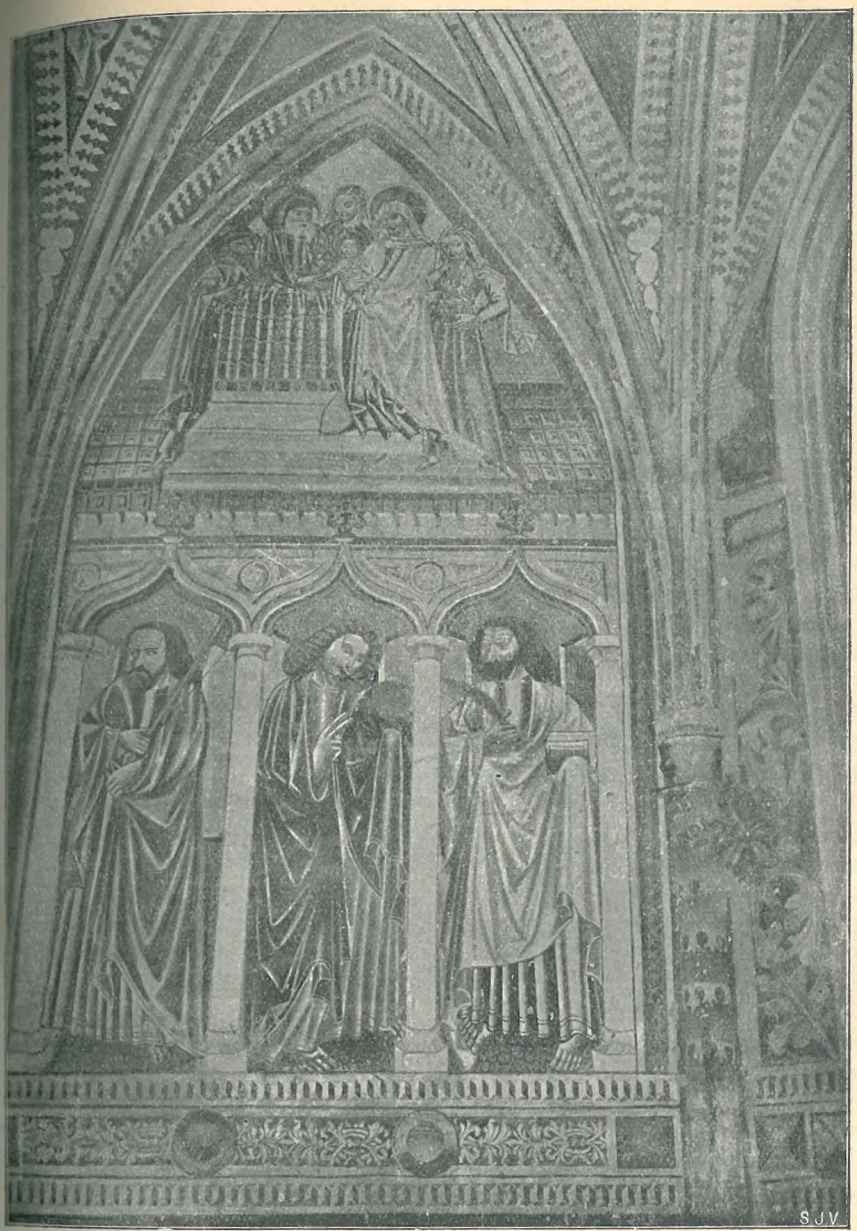

Stenske slikarije v cerkvi na Suhi.

okvir z letnico 1497. Napraviti jo je dal tedanji konjiški nadžupnik Valentin Fabri (menda Kovač ali Kovačič), čigar grb, naklo s kladivom, se nahaja na sliki.

Marsikje se stare stenske slikarije skrivajo pod debelimi plastmi beleža, ki so ga v poznejših časih nanje naložili, misleč, da bodo olepšali cerkev, ako stene enakomerno pobelijo. To le kaže, da so naši ljudje pozneje imeli malo smisla za umetnost in za častitljivost božjih hiš. Kjerkoli se taki ostanki starodavne umetnosti še nahajajo, jih je treba skrbno čuvati in previdno razkriti, da bodo še poznim potomcem pričali o mišljenju in delovanju naših prednikov.

Ako vprašamo po imenih naših srednjeveških umetnikov, jih moremo žal le malo navesti. Iz neke listine nemškega viteškega reda poznamo slikarja Werianta, ki je živel v Ljubljani leta 1306. Sredi 15. stoletja nam je ohranjeno ime ljubljanskega slikarja Ivana, ki je bil sin Friderika, slikarja v Beljaku, in je napravil leta 1443 stenske slike v podružnici sv. Nikolaja na Visokem, nekoliko pozneje (1453) pa v podružnici na Muljavi pri Stični. Njegov oče Friderik je preslikal mnogo cerkvá na Koroškem (n. pr. v Milštattu). Zato se ni čuditi, ako je sin na isti način, po istih vzorcih delal na Kranjskem, in se po mnogih naših cerkvah kaže vpliv beljaške slikarske šole. — Iz šole ljubljanskega slikarja Ivana je bil po vsej priliki tudi umetnik, ki je leta 1448 napravil freske v starološki župni cerkvi, ki je sedaj že podrta, in ki je pet let pozneje poslikal stene v Crngrobu. Iz pokvarjenega podpisa se dá sklepati, da se je ta umetnik imenoval Bonifacij in je bil morda Ločan po rodu. Način slikarije in uporaba barv kaže, da je bil s slikarjem Ivanom v osebnem stiku, skoraj gotovo njegov učenec. Vpliv tega mojstra se pojavlja tudi pri freskah v Mačah, pri Sv. Petru na Vrhu, v Bodeščah, pri Sv. Janezu ob Bohinjskem jezeru in v Žirovnici.

Drugih cerkvenih del se nam je le malo ohranilo. Večje gotske cerkve so imele oltarje na krila z glavnim kipom v sredi, nad katerim se je dvigal lep nastavek s kipi, stolpiči in baldahinom, manjše cerkve pa le preprosto omarico s kipom dotičnega svetnika. Lep krilni oltar je imela stara šenklavška stolnica v Ljubljani, katerega pa so podrli, ko so leta 1705 sezidali novo cerkev. Oltar v obliki omarice se je še ohranil v Gostečah (sedaj je v ljubljanskem muzeju). Lepe gotske rezbarije, predstavljajoče prizore iz življenja sv. Heme, imamo v škofijski cerkvi v Krki na Koroškem. Mnogo preprostejša je rezbarija iz Bele Peči, ki predstavlja Marijino smrt in je nekdaj menda služila gotskemu oltarju v okrasek. Po vsej priliki je ta umetnina delo skromnega domačega podobarja. Na Štajerskem so se ohranili pri podružnici sv. Jošta (župnija Šmartin za Dreto) ostanki gotskih oltarnih nastavkov, ki predstavljajo dogodke iz življenja svetega Erharda in v Čadramu nekateri zanimivi gotski kipi.

Izmed umetnin svetnega značaja naj omenim tu le staro ljubljansko mestno hišo (rotovž), ki so jo začeli zidati leta 1484. Stala je na mestu sedanjega rotovža. Postavil jo je ljubljanski stavbenik Peter Bezlaj. Iz popisa te zanimive stare stavbe posnemamo, da je bila hiša 12 korakov dolga in bila zidana na močnem podstavku. Na pročelju je upodobil slikar Anton Gerizi (Jerič?) dvanajst Sibil. Med dvema oknoma je bila velika slika »pravičnosti«, katero je pred-

stavljala ženska, sedeča na prestolu in obdana od svetovalcev. Na obeh straneh sta bili naslikani: sodba Salomonova in sodba perzijskega kralja Kambiza, ki ukazuje krivičnega sodnika odreti. Na pročelju so bile tudi še štiri čednosti: zmernost, pravičnost, srčnost in modrost. V zborovalni dvorani je bila naslikana poslednja sodba, več portretov cesarjev in cesaric in pogled na mesto Ljubljano. Poseben okrasek je napravil mestni hiši ljubljanski kipar Janez Lipec, namreč dva velika kipa Adama in Eve, ki sta bila postavljena na oglih pročelja. Veljala sta za posebno ljubljansko znamenitost. Valvasor pripoveduje, da je moral vsak tujec, ko je prišel prvič v Ljubljano, iti na rotovž jih poljubit. Zlasti potujoči rokodelci so jima skazovali to čast.

Umetnih del v zlatu in srebru nam iz srednjega veka ni preostalo skoraj nič. Slovenske dežele so jih morale žrtvovati ob času velikih turških navalov. Leta 1526 je dal nadvojvoda Ferdinand popisati vse cerkvene dragocenosti, da se porabijo za deželno brambo ob turških napadih. Z veliko strogostjo so postavljene komisije zasledovale zlate in srebrne cerkvene posode, kipe in dragocene vezenine. Vse, kar je bilo pristne kovine, so potem stolkli v kepe, prepeljali v Gradec in prekovali v denar. Le suhi zapisniki še poročajo o naših srednjeveških cerkvenih dragocenostih. — Tako so naši predniki žrtvovali ne le kri in denar, temveč tudi svoje umetnine za svobodo drage domovine.

Marijina smrt. (Bela peč.)

Lesene slovenske hiše.

28. Versko in narodno življenje.

Srednji vek je bil splošno doba živahnega verskega življenja, ki se javlja v mnogoštevilnih pobožnih ustanovah, cerkvenih bratovščinah, božjih potih, raznih socialnih napravah v pomoč revežem, bolnikom in popotnikom.

Pobožne ustanove v povišanje in olepšanje bogočastja so se v teku srednjega veka namnožile do izredno velikega števila. Sem ne spada le zidava cerkvá in samostanov, ustanovitev stolnih in kolegiatnih kapitljev, raznih beneficijev, temveč tudi notranja oprava cerkvá, vzdrževanje oltarjev, doneski za večno luč, ustanove za slovesne maše ob velikih spominskih dnevih, za obletnice in procesije. Nemogoče je le površno opisati, kar so storili verniki vseh slojev v tem oziru. Prvo mesto med njimi je zavzemalo plemstvo. Ortenburžani, gospodje Ptujski, grofi Celjski, Turjaški, Lambergi, cesar Friderik III. so le nekateri zgledi izmed mnogih. Poleg plemstva je zlasti meščanstvo podpiralo cerkvene namene. Mesta in trgi so imeli najlepše cerkve, najštevilnejšo duhovščino, največ bratovščin in drugih ustanov. Poleg župnikov nahajamo tu vikarje (namestnike župnikov), kaplane in vicekaplane, beneficiate pri raznih kapelah in altariste. Pri ljubljanski stolnici je bilo poleg kanonikov (8—10) in štirih vikarjev še pet beneficiatov. V Kranju so zabeleženi tile duhovniki: župnik in njegov vikar, po dva kaplana in vicekaplana, beneficiati v špitalski kapeli, v kostnici na pokopališču, pri oltarjih sv. Jurija, sv. Nikolaja, sv. Fabiana in Sebastiana, sv. Rešnjega Telesa, sv. Katarine, sv. Ane, sv. Uršule. Mestne občine in zadruge so imele upravo

cerkvenih ustanov in beneficijev in so nadzorovale, da so se dolžnosti, ki so bile z njimi združene, vestno opravljale. Pogosto opažamo, da so mestni odbori darovali velike vsote za cerkvene namene. Mestna občina v Kranju je leta 1432 ustanovila beneficij sv. Jurija v župni cerkvi, leto pozneje beneficij v hospitalu in v cerkvi sv. Fabiana in Sebastiana. Metliški sodnik Peter in svetovalci so ustanovili leta 1455 v Metliki kaplanijo. Posebno znamenita je ustanova, ki sta jo napravili leta 1495 združeni občini ljubljanska in kranjska v Ahenu. Prosili sta tamošnji stolni kapitelj, naj se pri »slovanskem oltarju štirih učenikov« ustanovi beneficij. Duhovnik, ki bo imel to službo je dolžan enkrat na teden pri oltarju opraviti sv. mašo in slovenskim romarjem deliti sv. zakramente. Pravico predlagati primernega duhovnika sta si občini sami pridržali. Nabrana je bila že glavnica, ki je dajala 10 renskih goldinarjev obresti na leto in se je imela še povečati. Ahenski stolni kapitelj je zahteval, da se zvišajo letni dohodki beneficiatovi na 40 cekinov in se mu preskrbi tudi primerna hiša. Res se je v naslednjih letih s prostovoljnimi doneski romarjev letna renta zvišala na 39 goldinarjev v zlatu. Prvi beneficiat pri slovanskem oltarju je bil Kristijan pl. Elchenrode, katerega sta občini predlagali, ker je bil dovolj zmožen slovenskega jezika.

Velike važnosti za razvoj bogočastja in verskega življenja so bile cerkvene bratovščine. Teh organizacij je bilo v srednjem veku zelo mnogo, ne le pri župnih cerkvah, temveč tudi pri podružnicah. Na njih je večidel slonelo izvrševanje božje službe, olepšanje oltarjev in cerkva. Vsaka bratovščina je imela svojo kapelo ali oltar; imovitejše tudi svoje duhovnike. Dolžnost družbenikov je bila, skrbeti za opravo in razsvetljavo kapele ali oltarja, za mašno obleko in svete posode, za prireditev slovesnih maš in drugih pobožnosti. Bratovski prazniki so se praznovali s shodi in slovesnimi procesijami, katerim je sledil skupni obed. Za umrle člane so se vršile slovesne zadušnice.

Bratovščine so se ustanavljale v proslavo svetnikov, do katerih je imelo ljudstvo posebno zaupanje. Župnijski patron je imel navadno v župniji tako versko družbo (n. pr. bratovščino sv. Kancijana v Kranju, sv. Jurija v Loki in Ložu itd.), mnogo jih je bilo tudi ustanovljenih v čast Matere božje, sv. Lenarta, zavetnika poljedelcev in jetnikov, sv. Antona in Boštjana, pomočnikov zoper kugo, in drugih patronov. Posebno se je pričelo češčenje sv. Rešnjega Telesa v 15. stoletju po bratovščinah razširjati. Povod temu gibanju so bili husiti, katerim je bil kelih bojno znamenje in simbol zahteve sv. obhajila pod obema podobama. Njim nasproti so katoličani postavili sv. hostijo kot znamenje svoje vere, da je Kristus pod eno podobo ves pričujoč. Papeža Martin V. in Evgen IV. sta častilcem sv. Rešnjega Telesa podelila posebne odpustke. Zaradi teh papeževih odlokov se je pričelo živahno gibanje zlasti v avstrijskih deželah, kjer je bil odpor proti husistvu posebno potreben. Nastalo je mnogo bratovščin, ki so si zastavile namen, gojiti češčenje sv. Rešnjega Telesa, skrbeti za sijaj procesij in častno spremstvo, kadar se nese sv. popotnica bolnikom. V ljubljanski stolnici se omenja že leta 1399 krojaška bratovščina

sv. Rešnjega Telesa, kar priča, da so bili z verskimi smotri združeni tudi socialni. Cesar Friderik je pri tej bratovščini leta 1444 napravil posebno ustanovo za slovesno prenašanje svete popotnice k bolnikom. Poleg ljubljanske se imenujejo še bratovščine sv. Rešnjega Telesa v Kranju, Gornjem gradu, Gorici, Št. Vidu pri Stični, Ribnici, Novem mestu, Metliki in drugod.

Posebno značilen pojav verske gorečnosti v srednjem veku so mnoga b o ž j a p o t a, med katerimi je največ Marijinih. Priljubljeni in mnogo obiskovani sveti kraji v deželi so bili: Mati božja v ljubljanski komendi, ki se omenja že leta 1275, in škapulirska Mati božja pri minoritih (omenjena leta 1444), Šmarna gora (omenjena l. 1435), Crngrob pri Škofji Loki, Velesovo, Sv. Primož nad Kamnikom, l. 1397 od papeža Bonifacija IX. z odpustki obdarovan. Lesce so bile že v 11. stoletju sloveča božja pot. Cerkev Matere božje na b l e j s k e m o t o k u ne stoji na kraju templja boginje Žive, kakor veli pripovedka, pač pa je tu stala že v 13. stoletju mala kapela, ki je bila menda lesena. Sredi 15. stoletja so na mestu kapele postavili zidano cerkev. Ljubljanski škof Sigismund Lamberg je 15. decembra 1465 novo stavbo posvetil. Na Koroškem so bili znameniti sveti kraji: Gospa Sveta, grob blažene Heme v Krki in sv. Domicijana v Milštatu, Mati božja v Podgorju (Maria Elend), Št. Janž v Rožni dolini, kjer je baje nek Turek s sabljo zamahnil nad Marijino podobo in je kri pritekla iz rane, in Sveče (Svet'še = Svetišče), kjer so bili Turki čudovito zadržani, ker so se njihovim konjem začele noge vgrezati v zemljo. Leta 1360 se je pričela božja pot na S v. V i š a r j a h, kjer je baje nek pastirček našel v grmovju Marijino podobo, katero so prenesli vrh gore in ji sezidali cerkev. V L o g u na Vipavskem je goriški grof Lenart leta 1445 dal sezidati večjo cerkev in nastavil pri njej duhovnika. Postala je kmalu priljubljena božja pot. Na Štajerskem je bila mnogo obiskovana Ptujska gora ali Črna gora, kjer je Bernard III., gospod Ptujski, leta 1424 sezidal Marijino cerkev.

Občudovati je zlasti dolga potovanja, ki so jih napravljali naši predniki k svetim krajem v daljne dežele. Razen Čedada in Akvileje so obiskovali v velikem številu posebno Rim. Značilno je, da slovenska beseda »romanje« pomenja prvotno potovanje v Rim. Slovenski romarji so hodili navadno v Trst. Od tu so jih prepeljali tržaški brodarji preko morja v Jakin (Ancona). Obiskali so najprej Loreto, potem Rim. Ta romanja pa niso služila le verskim namenom, temveč tudi trgovskim koristim. Na laških tržiščih, zlasti v Sinigaliji, so razpečavali svoje pridelke, platno ali sukno, nakupovali surovino in razne italijanske dragocenosti. Na Bavarskem so obiskovali najbolj Marijino svetišče v Alt-Öttingu in sv. Volbenka. Celó k sv. Jakobu v daljno Kompostelje na Španskem je marsikaterega romarja privedla verska vnema. — Najslavnejša srednjeveška božja pot pa je bila k sv. Trem kraljem v Kelmorajn (Kolin ob Renu) in »Cahe« (Ahen). Po zgledu čeških in ogrskih romarjev so tudi Slovenci najbrž koncem 14. stoletja ustanovili v Ahenu svoj oltar, posvečen Materi božji in štirim velikim učenikom latinske cerkve: sv. Ambrožu, Avguštinu, Hieronimu in Gregoriju. L. 1495 sta mestni občini v Ljubljani in Kranju

Jezus na Oljski gori.
(Slika na deski v Čadramu iz leta 1497.)

pri tem oltarju ustanovili že omenjeni beneficij sv. Cirila in Metoda. Velika romanja v Kolin in Ahen so se vršila vsako sedmo leto.

Božjepotniki so šli od doma v manjših skupinah že v zgodnji pomladi in se zbirali ob Renu. Med potom so dobivali prenočišča v raznih gostinjcih in samostanih. V mestu Andernach so imeli spravljene svoje križe in zastave. Od tu so šli v procesiji do Kolina, kjer je bil 18. maja slovesen vhod. V Kolinu so se mudili šest tednov. Glavno zavetišče Slovencev je bilo v hospitalu (gostinjcu) Ipperwald, kjer je našlo do 160 romarjev hrano in prenočišče, kjer so se pa tudi drugi zbirali, kadar je bilo treba skupnega posvetovanja. Tu so si najprej soglasno izvolili tolmača, ki je v imenu romarjev posredoval pri svetnih in cerkvenih oblastih, potem 12 starejših, izkušenih mož, ki so skrbeli za red in nravno življenje popotnikov in razsojevali prepire med njimi. Tolmač je za plačilo dobil od kolinske romarske komisije novo obleko in 150 goldinarjev potnine, kar priča, da je bila njegova služba zelo važna in ugledna. Volitev in umeščanje se je vršilo vselej s primerno slovesnostjo. »Ko se je vse lepo in natančno izvršilo, tedaj se po starodavnem običaju in krepostni navadi, po zgledu kralja Davida napravi spoštljiv ples v vesel spomin. Potem gre vsak na svoje mesto in srečno završi svoje dnevno opravilo z večerno molitvijo.« O romarskem življenju nam podajejo zapisniki gostinjca v Ipperwaldu in drugi kolinski letopisi še marsikatere zanimive podrobnosti. Tako beremo o letu 1375: »Na 23. dan meseca maja je prišlo 160 romarjev, ki so bili vsak večer v Ipperwaldu pogoščeni, kjer so bile mize postavljene po ‚Kameneni poti'. Vsak je dobil kos kruha, skledico graha, košček špeha in dvakrat se mu je vrček s pivom napolnil. Tako je šlo do praznika sv. Ivana (kresa), ko smo jih pričeli dvakrat na dan pogoščevati, opoldne in zvečer. Nadzorniki so bili pri vsaki pojedini navzoči ... V sredo ob 7. uri zjutraj so se zunanji romarji zopet zbrali, vsak je dobil kos kruha, rogelj za dva vinarja in čutaro vina. Ko se je to zgodilo, so dobri ljudje in romarji nekaj časa molili zase, za gosposko in vse svoje dobrotnike. Ko so se solznih oči poslovili, so potovali v božjem imenu v Ahen. Vsemogočni, večni Bog naj jih spremlja in jih zopet pripelje nazaj v njihovo domovino, nas pa naj potrdi v dobrem in varuje vsega hudega.« Zopet drugod beremo tole: »Prišlo je okoli 3000 Ogrov, Čehov, Avstrijcev in drugih romarjev v Kolin, da obiščejo svetišče. Revnim romarjem so dali mnogo denarja vbogajme. Ležali so ob potoku in v vseh hišah ... Nesli so tudi v stolnico, v cerkev Matere božje in k belim gospem (dominikankam?) velike težke sveče, v katere so vtaknili veliko novcev in jih darovali. Nekateri Ogri so pripeljali s seboj velike medvede, dolge kakor konj, ki so plesali v gostilnah in na cesti po taktu godbe.« Tudi porok se je med romarji vedno nekaj sklenilo, po štiri ali pet. Ženitovanje so obhajali po »navadi slovenskih kmetov«, kar so kolinski meščani posebno radi gledali.

Na praznik sv. Petra in Pavla (29. junija) je bilo slovesno počeščenje velikih relikvij v stolnici. Od tu je vodila romarje pot v »Cahe«, kjer so ostali od 9. do 13. julija in bili pogoščeni od raznih

samostanov. Na povratku v domovino so obiskali še Trier. Potem so se romarske trume razkropile. V letopisih kolinskega mesta so naši romarji večkrat zabeleženi kot »Ogri« ali »Dunajčani«, ker so bili deloma iz ogrskih, deloma iz avstrijskih dežel. Da so bili pa to ljudje naše narodnosti, spoznamo iz neke knjižice, ki jo je spisal kolinski mestni pisar Feistritzer v porabo pri sprejemu romarjev, in ki obsega razen navodil za njihovo bivanje v Kolinu tudi vprašanja, ki so se zastavila novodošlim popotnikom. Naslov tej knjižici je: »Alt-Wenthen (Wenden) oder Ungarn Ordnungsbüchlein«. Tam be-

Gotski oltarni nastavek (Gosteče).

remo, da so »Ogre« vprašali na tale način: »Ste vi Slovenci?« Na njihov odgovor je treba reči: dobru, dobru, gut. »Od koth ste vi?« Ko povedo, je treba odgovoriti: Je prau, zhe dobru, ist schon recht. »Kam greste vi?« Na odgovor se zopet reče: prau, nu dobro, zhe prau, schon gut und recht. In drugod zopet beremo: »Za Ogre veljajo tisti, ki so doma iz Kranjske, Koroške in Hrvaške in dokaze zato s seboj prineso.« Ta romanja so trajala tja do leta 1775, ko jih je cesar Jožef II. prepovedal. Veljalo je za pravilo, da mora vsakdo enkrat v življenju videti »sveto mesto Kelmorajn«.

Živo versko življenje se je na zunaj posebno lepo kazalo v mnogih cerkvenih ustanovah, ki so se napravile v podporo siromakov in bolnikov in v splošno javno korist.

Miloščina je bila že izza prvih stoletij krščanstva del cerkvenega bogočastja. Ta naredba se je ohranila tudi v srednjem veku. Od cerkvene desetine se je četrti del izločil v podporo revežev. Tudi od mašnih in drugih pobožnih ustanov so redno siromaki dobivali svoj delež. Včasih so bila ta darila prav izdatna. Ko je grof Herman Celjski leta 1429 v Pleterjah ustanovil obletnico, je določil, naj od ustanove vsako leto dvanajst revežev dobi po eno zimsko suknjo. Enako je ljubljanski meščan Ivan Wernburger, ki je napravil ustanovo za slovesno praznovanje Marijinega spočetja, določil, naj isti dan dobi 12 revežev po eno zimsko suknjo, 300 pa naj se jih obdaruje z denarjem. Pri slovesnostih in mrtvaških opravilih, ki so jih napravljale bratovščine, so bila v navadi darovanja »za učence in reveže«.

Veliko je bilo število hospitalov, ki so služili deloma za bolnice, deloma za ubožnice, ali pa so bili gostinjci, namenjeni za sprejemanje revnih popotnikov. Samostani so bili že po svojih redovnih pravilih zavezani, sprejemati in pogoščevati tujce. Nekateri so v ta namen zidali posebna poslopja, tako zajčki kartuzijani, ki so se posebno odlikovali po svoji gostoljubnosti. Na to še sedaj spominja Špitalič pri Konjicah. V Studenicah pri Poljčanah je bil hospital že pred ustanovitvijo samostana. Opatija gornjegrajska je vzdrževala pravo bolnico, ki je imela svoje redne dohodke. Enake ustanove so bile v Vetrinju, Runi (Reun) in drugod. Na Kranjskem so bili trije gostinjci namenjeni revnim popotnikom. Eden je bil v Tuhinjski dolini, na katerega še sedaj spominja ime Špitalič, drugi pod Ljubeljem, tretji pa na prelazu. Onstran Ljubelja, na koroški strani, je bil gostinjec ob dravskem mostu poleg Humberka. Kraj se je nazival »pri krznarjih« (Kožentavra, Kirschenteuer). Malteški red je na kraju sedanje župnije Komende vzdrževal hospital, ki je bil hkrati ubožnica in bolnica; omenja se že leta 1291. Drugi hospitali so bili večinoma v mestih in trgih. V Ljubljani so ustanovili najstarejši zavod te vrste nemški križarji, in sicer najprej za gobavce. Pozneje se je izpremenil v splošno ubožnico in se je imenoval »hospital Matere božje«. V zvezi z njo je bila sirotišnica, katero je akvilejski patriarh leta 1472 priporočil milosrčnosti vernikov in je vsem njenim dobrotnikom naklonil odpustke. Za gobavce in okužence so odločili bolnico, ki je bila izven mesta, na sedanjem Rožniku. Druga ljubljanska ubožnica, meščanska bolnica, je bila ustanova ogrske kraljice Elizabete, ki je leta 1345 mesto obdarovala s tem zavodom. Uprava je bila izročena ljubljanskemu magistratu. Z bolnico je bila združena kapela sv. Elizabete in beneficij za duhovnika, ki je ondi opravljal božjo službo. Starejši ko ljubljanski zavodi je bil hospital v Kamniku. Ustanovil ga je okoli leta 1228 akvilejski patriarh Bertold s pomočjo svojih dveh bratov in kamniškega župnika Henrika. V 15. stoletju je dobil nekaj ustanov v korist revežem in bolnikom. V Novem mestu je bil hospital »Brezmadežnega spočetja«, imenovan tudi hospital sv. Martina, s kapelo in beneficijem. Omenja se leta 1428, ko mu je patriarh Ludovik Teck podelil odpustke. V Kranju je ustanovila hospital sv. Antona in sv. Lenarta plemenita družina Naimhof konec 14. ali v začetku 15. stoletja. Leta 1454 ga je mesto prevzelo v svojo upravo.

Krško je imelo zavod za uboge, še preden je dobilo mestne pravice. Ustanovil ga je župnik Martin Krški, kancelar celjskih grofov in župnik v Laškem trgu okoli leta 1440. Cesar Friderik je leta 1478 ustanovo potrdil. Isti Martin Krški je menda s pomočjo celjskih grofov ustanovil hospital Sv. Duha pred Celjem, ki se je pozneje prestavil v mesto. Na Štajerskem se še imenujejo: Marijin hospital v Laškem trgu, hospital Sv. Duha v Slovenjem Gradcu, v Mariboru in Ptuju. Poslednjega so ustanovili ptujski gospodje leta 1315 pri cerkvi Vseh svetnikov. V Gorici je bil že v 13. stoletju hospital »Matere božje«. Nemški viteški red je vzdrževal enake naprave v Brežah, pri Veliki Nedelji in v Metliki. Metliško

Belokranjska hiša.

bolnico, ki je v 15. stoletju že precej propadla, je zopet obnovil stotnik Andrej Hohenwart. Grebinjski premonstrati so vzdrževali hospital na Peravi pri Beljaku.

Ta pregled nam kaže, da srednji vek glede na človekoljubje kar nič ni zaostajal za našo dobo, temveč jo v marsičem prekašal. Priča nam pa tudi, da je versko prepričanje imelo veliko ustvarjajočo silo, ki se je izražala v najrazličnejših delih krščanskega usmiljenja. Kako so takrat vsakovrstna javna koristna dela od cerkve dobivala pobudo in pomoč, naj priča še tale dogodek: Leta 1454, 1. marca, je izdal akvilejski patriarh Ludovik Scarampo posebno pismo na svojo duhovščino po Kranjskem, naj z besedo in dejanjem vernike vnema, da prispevajo k vzdrževanju in popravljanju lesenega mostu čez Savo pri Kranju, ki ga morajo meščani vzdrževati, ne da bi pobirali kako mitnino ali mostnino, le s prostovoljnimi doneski krščanskih ljudi iz okolice. Ti stroški so zelo visoki, ker je reka zelo deroča, njeno dno mehko in peščeno in večkrat nastopajo povodnji. Kadar pridejo

torej meščani nabirat prispevke za most, naj kristjani radi darujejo, ker most vsem služi in je že v takem stanju, da je nevarno čezenj hoditi. Vsak, kdor bo v ta namen kaj daroval, dobi 100 dni odpustka. Enako so tudi druge naprave socialnega življenja, ki nimajo na videz s cerkvenim območjem nikakega stika, prejemale od cerkve in verskega mišljenja ljudstva krepak nagib za svoj razvoj.

* * *

Ozrimo se končno še na vsakdanje ljudsko življenje v srednjem veku!

V prvi vrsti pridejo tu v poštev b i v a l i š č a, kjer se večidel razvija družinsko življenje. Grški zgodovinar Prokopij poroča, da so stari Slovani prebivali v revnih raztresenih kočah. Predstavljati si moramo te koče v obliki stožca ali keglja, ki je imel iz protja spleten in z ilovico ometan podstav, na katerem je slonela visoka koničasta slamnata streha. Ko so Slovenci prišli v sedanje alpske pokrajine, so sprejeli od Frankov l e s e n e h i š e, ki so se ohranile po mnogih krajih do današnjega dne. Najstarejša oblika teh lesenih stavb je bila hiša z enim samim prostorom, ki je služil hkrati za kuhinjo in bivališče ljudem. Nad njim se je dvigala slamnata streha z odprtino, ki je odvajala dim na prosto. Na te najpreprostejše hiše nas spominjajo »dimnice«, ki se še tu in tam nahajajo po južnem Štajerskem in Koroškem. Znaten korak k izpopolnitvi hišne stavbe se je izvršil, ko so vežo z ognjiščem ločili od izbe z leseno ali zidano steno. Kmalu so se pridružili še prostori na drugi strani veže (shramba, čumnata) in se je tako hiša razdelila v tri glavne dele, ki jih je skoraj povsod lahko poznati. Srednji del hiše (veža ali lopa), v kateri se je prišlo neposredno z dvorišča ali ceste, je služil za kuhinjo. Nad nizkim ognjiščem, ki je bilo navadno sredi veže ali pa pomaknjeno k steni, je visel na verigi bakren kotel, ki se je lahko spuščal više ali niže, kakor je bilo ravno treba. Stare veže niso imele stropa, temveč videla se je iz njih neposredno slamnata streha, pod katero je viselo pozimi svinjsko meso in klobase, da so se prekadile in posušile. Tudi ni bilo dimnika, ampak si je dim z ognjišča in peči moral poiskati izhoda kjer je hotel, pri vežnih durih in pri linah ali odprtinah podstrešja. Veža je bila nekdaj najpriljubljenejše zbirališče v mrzlih jesenskih in zimskih večerih. Tu se je zbrala družina okoli ognja in posedla po tleh. Tu so se razgovarjali o dnevnem delu, prepevali pesmi, pripovedovali si dnevne novice in pravljice. Izba (prednja hiša) je služila za stanovanje, obednico in spalnico. Najznačilnejši predmet je bila tu velika glinasta peč, ki je imela svoj prostor v kotu pri vratih. Da so bile že v srednjem veku peči v rabi, spoznamo iz urbarijev, ker so po njih številu odmerjali letno davščino v denarju. Hišno opravo si moramo v zgodnjem srednjem veku misliti kar najbolj preprosto. Gotovo takrat še ni bilo lepe javorjeve mize, niti klopi okoli nje, in za posteljo je služila na nizkem lesenem odru ob steni nastlana slama. Jedli so izprva na tleh iz lesenih ali glinastih posod. Za nasteljo je služil tudi mehak posušen

mah, s katerim so zadelovali kote in špranje v izbi. Celó o škofovskem gradu v Loki beremo, da so mu morali podložniki sobe z mahom obložiti. Hišna okna so bila navadno zelo majhna in so pri lesenih hišah ostala majhna do današnjega dne. Od 13. stoletja naprej se je kakor drugod po srednji Evropi, tudi po naših hišah oprava vedno bolj množila in izboljševala. Ljudje so gledali na večjo udobnost in lepšo zunanjo obliko, ki se pozna še na mnogih domačih izdelkih: na skrinjah, stolih, kolovratih in posodi. Hiše so bile navadno postavljene s širino proti cesti, kamor je dvoje oken nudilo razgled; iz dveh drugih oken se je videlo na dvorišče. Hlev je izprva s hišo vred krila ista streha. Pozneje so bili hlevi od hiše ločeni in tako postavljeni, da so s hišo in skednji vred tvorili zagrajen četverokot.

Pri hišah je bila dolgo le stena ob peči ali ognjišču zidana, vse drugo je bilo leseno. Celó po mestih so bile večinoma lesene, s slamo krite hiše. Ta nemški hišni tip zasledujemo lahko po vsem Štajerskem, Kranjskem in severnem delu Tolminskega. Po južnem delu Goriške, na Krasu in po ostalem Primorskem pa opazujemo italijanski vpliv na hišne stavbe. Tu so nastale kmalu zidane hiše s plitvo streho, ki so bile znotraj skoraj enako urejene, kakor njihove lesene vrstnice.

O najstarejši narodni noši dobimo redke sledove le v staroslovenskih grobovih. Iz njih spoznamo, da so se stari Slovenci nekdaj oblačili v platno, katero so si sami doma tkali. Iz njega so si napravljali hlače in ohlapno dolgo srajco, katero so spuščali prosto preko hlač (tuniko). Po vsej priliki je bila ta noša podobna sedanji belokranjski in hrvaški noši. Nakit so naši predniki posebno ljubili. Moški in ženske so nosili okoli glave platneno obvezo, od katere so ob sencih viseli po dva ali trije srebrni ali bronasti obročki. Roke so bile okrašene s prstani, v katere so bili vdelani stekleni biseri. Premožnejši so imeli na srajcah tudi okrašene zaponke. Kmalu je pri obleki začelo prevladovati sukno. Slovensko kmečko nošo 13. stoletja povzamemo lahko iz popisa slovesnega umeščanja na Gospovetskem polju. Koroški vojvoda, ki je moral nastopiti v slovenski kmečki obleki, je bil opravljen na tale način: Imel je hlače in suknjo iz sivega blaga. Poslednja je segala nekoliko čez kolena in bila zadaj z razporki odprta. Na nogah je imel opanke, ki so bile z jermeni dobro privezane, na glavi siv klobuk z vrvico enake barve. Ogrnil se je s preprostim sivim plaščem in vzel v roko palico. Iz tega popisa spoznamo, da je bila že srednjeveška kmečka noša precej taka, kakršna je bila v navadi za Valvasorjevih časov v 17. stoletju po Kranjskem. Glavni deli so bili: daljša ali krajša vrhnja suknja iz domačega sivkastega blaga (lodna), enake hlače, segajoče do kolen, širokokrajen klobuk in opanke ali lesene cokle na nogah. Žensko nošo 13. stoletja nam opisuje Ulrik Lichtenštanjski. Srečal je namreč na svojem viteškem pohodu blizu Kindberga na Zgornjem Štajerskem Slovenko, ki se je hotela z njim na bojišču meriti. Ta žena je bila preoblečeni vitez Oton Buhovski. Opravo slovenske žene nam pri tej priliki Ulrik takole popisuje: »Dve dolgi kiti sta ji viseli doli celó čez sedlo; na sebi je imela »godeže«, kar je obleka slovenskih

žen, a vrhu tega še tudi »šapelj« jako drag in bogat.« To poročilo nemškega viteza nas spominja na dolgotrajno slovensko navado, da so neomožena dekleta nosile kite, viseče preko hrbta, medtem ko so jih zakonske žene spletale okoli glave in si jih tam pritrjevale. »Godeži« so bile neke vrste vrhnja obleka, »šapelj« pa je bila obveza za glavo, ki je bila zlasti spredaj na čelu bogato vezena in okrašena. Iz naslednjega stoletja imamo zanimiv popis furlanskega zgodopisca Frančiška di Toppo, ki je ob slovesnem umeščenju patriarha Bertranda

Gorenjska narodna noša.

leta 1334 videl slovenske noše v Akvileji in jih na tale način opisuje: »Prebivalci kraških gora so bili pokriti s temnimi kapami, obšitimi s kožuhovino ali vidrovino in rdečim čopom na vrhu. Nosili so sive jopiče in kratke hlače, ki so bile pod kolenom brez gumbov in izpod katerih so se kazale rdeče ali višnjeve dolge nogavice. Nekateri so nosili tudi visoke, debele in podkovane škornje, v rokah so držali ali imeli na ramo naslonjeno debelo gorjačo... Žene s Kranjskega so nosile na glavi belo strjeno ruto, ki je visela doli po hrbtu in del tega zakrivala. Imele so bele ali pa rdeče modrce, krilo obšito z raznobarvnimi trakovi; na nogah pa so nosile čevlje, ki so bili z jermeni dobro zvezani.« Iz opisa furlanskega zgodopisca ni težko spoznati nošo, ki se je pri kmečkih prebivalcih tržaške okolice

Belokranjski svatje.

z malimi izpremembami ohranila do najnovejšega časa: kratke hlače z razporki ob strani, kratka suknja in kosmata kapa, ki je pač v novejšem času izgubila rdeči čop. Zanimivo pa je, da se že tu pri ženski obleki omenja znamenita »peča«, ki je še dandanes značilen del naše narodne noše. Tudi z raznobarvnimi trakovi obšita krila, beli ali rdeči modrci, ki so obsegali »ošpetelj« s širokimi nabranimi rokavi so se od tistih dob podedovali od rodu do rodu in šele najnovejši čas izginjajo med narodom.

Iz vseh navedenih popisov je videti, da je narodna noša skozi mnoga stoletja ohranila skoraj neizpremenjeno obliko. Isto nam izpričuje tudi opis stare slovenske noše, ki ga podaje o. Marko Pohlin v »Kranjski kroniki«. Ta znameniti mož je sicer pisal v 18. stoletju, vendar hoče podati sliko noše, ki je bila nekdaj v navadi in »se še sem ter tja po Kranjskem na kmetih izslediti da«. V pokvarjeni slovenščini nam jo takole opisuje:

»Kako so se stari Kranjci oblečeni nosili bi morda rad kdo vedel. Hočem toliko, kolikor se pusti iz starih bukev povzeti, postreči. Moški so si po svoji dolgosti kos debelega, nebarvanega, večidel sivega sukna odmerili na pedi, ali tolikanj kosmatih kož odločili, te skupaj sešili, rokave vstavili in eno suknjo ali kožuh naredili. Premožnejši so tudi lepše suknje iz belega, čedno opranega blaga ali iz barvanim suknom prevlečene plašče večidel le čez ramo nosili. Na enak način, kakor suknje iz blaga, so si tudi kmetje iz hodničnega platna, gospodje iz tančice pustili svoje srajce delati. S širokim zeleno-pisanim ali okovanim pasom iz sukna ali z rdečim ali plavim pasom iz »žnor« so se črez sredo prepasavali. Dve poli platna ali mehko ustrojene jirhovine so vsacega posebej skupaj sešili in hlače do peta, gospodje, ki so kratke škorenjce obuvali, tudi hlače iz sukna do kolen dolge, si delati storili. Kolikor košatejše hlače je kdo nosil, toliko zaljši je bil. Glavo je pokrivala kosmata kapa, pa tudi iz vrvic ali slame umetno spleten klobuk. Njihova obutev je bil usnjen podplat, z luknjicami ob kraju, ki je bil na nogo s suknom ali židanim blagom podloženo, z jermeni pritrjen. Eni so tudi lesene cokle nosili. Čez ramo so imeli torbico, vsak za svojo potrebo na jermenu; v rokah pa so palico ali šibo držati vajeni bili. — Stara ženska noša pa je bila taka: Krila in janke so imele za ofert s židanim modrcom in predpasnikom iz platna. Ravnotako tudi naložen, okoli vratu zapet, na ramah in na koncu rokavov pri zakonskih za praznik s črno, pri dekletih z rdečo, plavo ali zeleno prejo, na prsih z dvemi ali tremi zaponkami nataknjen ošpetelj. Gosposke so koravde ali zlate dnarce okoli vratu nosile, kakor tudi srebrn, preproste pa le okovan usnjat pas imele, od katerega je na jermenu nožič ali ključ od njih skrinje doli visel. Po vrhu so časih svoj, z belimi trakovi obšit kožuh, ali pa z barvanimi trakovi obšito jopo oblekle. Dekleta so večidel in zlasti doma le gologlave s spletenimi kitami, žene pa v svitek nabranimi, in z iglo vrh glave zataknjenimi lasmi hodile, sicer pa tudi s platneno, dobro nabrano in lepo, čez sredo ločeno avbo, tudi s kosmato kapo ali pa s špicami obšito, včasih tudi pisano pečo pokrite. Teh deklet čelo je krasil z zlatom vezen šapelj, njih roke pa prstani s steklenim očesom, po dva ali trije na enem prstu. Več prstanov, več štimanja! Prav tako so si tudi v kitah, prejo iz volne ali svile med lase vtikale. Noge so obuvale v ustrojene, iz jagenjčkovih kož narejene in pisane štibale, ali če so svoje nabrane, večidel rdeče nogavice obuvale, so tudi svoje črne čevlje z veliko rdečo, čez preveze položeno zaviho, natikovale. Večidel pa so možje kakor žene bosi hodili. Proti dežju so žene svoj život in obleko z eno

rjuho, možje pa s plaščem iz ličja narejenim varovali, da niso mokri postali. V roki so ženske en robec ali ruto, ne za vsekovati (to tedaj še ni v navadi bilo), ampak za štimanja voljo nosile . . .«

Oče Marko Pohlin je pri svojem popisovanju seveda strnil starejšo nošo z mnogimi novostmi, ki so se šele v 16. in 17. stoletju pri nas udomačile. Vse to prestavlja v davne čase, celó v rimsko dobo nazaj. Vendar se dá iz njegovega opisa, ako ga primerjamo z drugimi poročili, lahko posneti, kakšna je bila primeroma noša naših prednikov proti koncu srednjega veka. Značilno je, da vsi poročevalci omenjajo debelo palico ali gorjačo kot zvesto spremljevalko slovenskega kmeta. Že koroški vojvoda jo je pri umeščanju držal v roki. In od takrat je ostala značilno znamenje do Valvasorjevih časov, ki pri popisovanju noše vedno pripominja, da možje vedno nosijo močne drenove palice in celó obširno razlaga kako si jih pripravljajo.

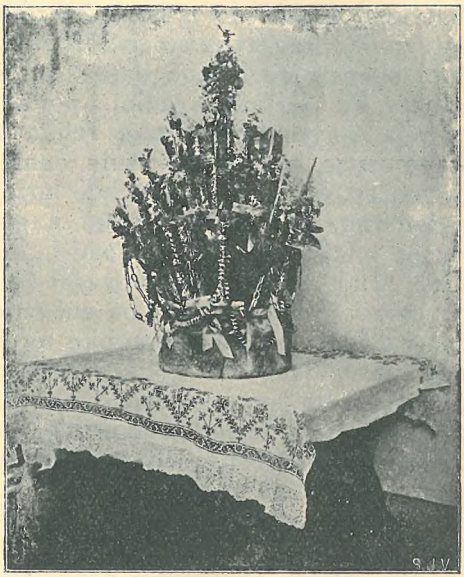

Ženitovanjska pogača.

Drugih podatkov o ljudskem življenju v srednjem veku imamo le malo. V zvezi s tem, kar beremo o ljubezni našega ljudstva do petja in godbe, je poročilo, da so imeli Slovenci svoj narodni ples, ki so ga plesali ob enakomerni melodiji preproste dude ali meha (Dudelsack), ki se je sedaj le še med kraškimi Čiči deloma ohranil. Nemški pesnik Seifried Helbling pravi namreč v neki pesmi iz 13. stoletja (»der junge Luzidarius«): »Zu Kraine sind wir gebeten — dass wir den windischen tretten — nach der Blatterpfifen« (Na Kranjskem so nas prosili, da plešemo slovenski ples, po taktu dude). Mlado ljudstvo je navadno rajalo pojoč v zboru okoli častitljive lipe pred cerkvijo ali pred gradom, meščani so imeli na trgih svoja javna zabavišča. O Ljubljančanih zvemo iz starih zapiskov, da so se shajali ob vodnjaku na Starem trgu in se zabavali ob glasovih strun in piščalk »s spoštljivim plesom«. Celó pobožni kolinski romarji so napravili v tujem mestu »spoštljiv raj po zgledu kralja Davida«.

Značaj slovenskega ljudstva proti koncu srednjega veka je najbolje pogodil čedadski zgodovinar Mark Anton Nicoletti. Popisal je življenje patriarha Filipa d'Alençon (1381—1387) in se ob tej priliki spominja tudi njegovih slovenskih podložnikov. Njegove besede veljajo

sicer neposredno o Tolmincih, vendar jih smemo splošno obrniti na tedanje slovensko ljudstvo. Poročilo se glasi tako: »Tolminci so preprosti in pobožni, svojim predstojnikom so pokorno vdani, združujejo se prepirov, vendar branijo z vnemo svojo čast in ne odpuste žalitve, ako niso dobili postavnega zadoščenja. Drže se z vso stanovitnostjo svojih navad, vedno se oblačijo v isto obleko in se ne ravnajo po španski, nemški ali francoski modi, kakor se oblači vsa Italija. Žive od živinoreje, ker imajo mnogo pašnikov, in od svojih poljskih pridelkov. Premožnejši so večidel skopi in zelo štedljivi, tako doma kakor proti tujcem, vendar se ob gotovih prilikah ne boje stroškov. Kadar se njihove hčere omože, jim dajo za doto nekaj glav živine in zraven še en »groš« (po naše 8—10 kron). Ali k temu dobi nevesta še mnogo darov od sorodnikov in svatov pri ženitovanju. Po bogati pojedini, polni mastnih jedi, kakršne ukazuje navada, se postavi na mizo velika pogača, kamor mečejo kmetje za stavo večje ali manjše vsote denarja, kakor je kdo bolj ali manj premožen, ali pa kakor se kdo hoče izkazati. Tistega, ki je posebno radodaren, navzoči pohvalijo z glasnim ploskanjem. V znamenje zmage v tej tekmi radodarnosti in ljubezni nesejo domov že omenjeni kruh. Tudi so zelo praznoverni in mnogo drže na vraže. Zato se nevesta v spremstvu žen na eni strani in ženin s svojimi tovariši na drugi strani vračajo od poroke na ženinov dom v hitrem teku med vednim vpitjem, mahajo z golimi meči po zraku in klatijo veje z dreves in se ne poslužujejo navadne poti, ampak gredo kar čez polje in druge nenavadne kraje, kakor da bi hoteli prepoditi zle duhove, ki bi utegnili zakonu škodovati. Imajo tudi navado v svojem jeziku na razne načine peti hvalne pesmi o Kristusu, o svetnikih, o Matjažu, ogrskem kralju in drugih znamenitih junakih svojega naroda.«

Tu imamo ohranjenih nekaj značilnih potez iz tedanjih ženitovanjskih običajev, med katerimi ima veliko vlogo ženitovanjska pogača, in slovesno spremljanje neveste na ženinov dom. Zvemo pa tudi, kakšen praznoveren pomen je imelo izprva vriskanje, hrumeča godba in streljanje pri poročnih slovesnostih. Eno lastnost po pravici tuji zgodopisec posebno poudarja pri našem ljudstvu, to je ljubezen do svojih starodavnih navad, do rodne zemlje in svojega jezika. Ta žilava vztrajnost, ki se ni podvrgla tujemu vplivu, ampak zvesto čuvala očetovsko dediščino, je ohranila naš narod sredi mnogih bojev srednjega veka.

Konec drugega dela.

(Zgodovinski viri in uporabljene knjige bodo navedene v zadnjem zvezku »Zgodovine«.)